

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
В ДВАНАДЕСЕТ ТОМА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
ЦВЕТА УНДЖИЕВА, ДОЧО ЛЕКОВ,
ПЕТКО ТОТЕВ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

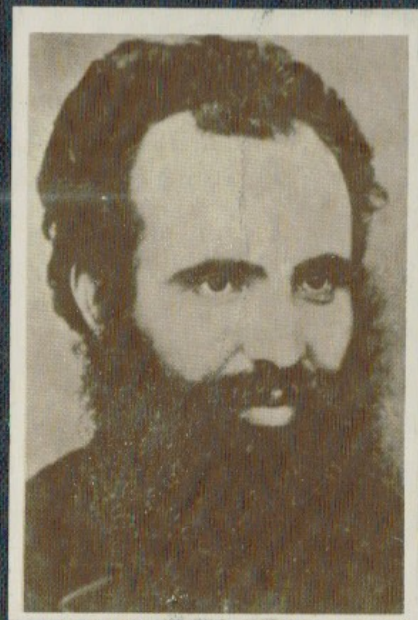
СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ
ТОМ ЧЕТВЪРТИ

СТИХОТВОРЕНИЯ
ДРАМИ
МЕМОАРИ

ПОДБОР И РЕДАКЦИЯ
ДОЧО ЛЕКОВ

СОФИЯ 1984

АИОБЕРИ КАРАБЕАОВ

A. Karabekov

СТИХОТВОРЕНИЯ

© Дочо Леков, 1984
с/о Jusautor, Sofia

1

ЗАГОРЕЦ

Топъл, светел
ден явил се;
герест петел
появил се;
стани, стани,
млад загорец!
Стани, спрегни
кротки волец;
дошла пролет,
сняг стопил се —
и щъркелът
появил се;
нам запяла
ясна птичка;
прелетяла
ластавичка;
ягне блее
в ливадето;
пиле пее
по дървето;
а ти седиш
при булчето
и играеш
със котето.
Пролет мине,
дойде лето;
наш загорец
при булчето;

мина лето,
дойде есен,
от пилето
преста песен.
Млад загорец
няма брашно;
хладний ветрец
вее страшно.
Есен пройде,
дойде зима.
И как найде
вази двама?
Младий юнак
дърва носи,
и бе калпак,
ноги боси;
а невяста
риза шие;
мъж без място
жена бие.

Л. С. Каравелов
[«Братски труд», г. I, кн. 3, 1860 г.]

2

ЖЕЛАНИЕ

Ах, не копай ме
в черната земя,
но закопай ме
в гъстата трева.
Лале посади
над главата ми;
шибой посади
над краката ми;
когато дойде
мой драг любезний,
над гроб да найде
шибой прелестний.
Той ще ме спомни
и ще въздъхне;
а тогиз мене
той ще да викне:
«О, пиле мило,
на душа Найдо!
Сърце изгнило,
помогни Ладо!
Хладното тело
да ѝ целуна
и тогиз смело
аз да издъхна.»

Л. С. Каравелов
[«Братски труд», г. I, кн. 3, 1860 г.]

3

ПАСТИР

На гори балкански, под ясното небо
 сладък зефир вее, люлекът люлее —
 и тишина влада като в пустиня;
 но я слушай, пътник, негде овца блее,
 то е вакло стадо и пастир самичък,
 дене, ноше ходи в темнота дълбока,
 по цели месеци скита се клетничък,
 свирка, мили другар, държи без разлъка;
 с него верно куче, другар неразлъчен,
 и пищов му ръждив на пояс затъкнат;
 с тях той преминува ден тежък и мъчен!
 Кога вълци дойдат — стадо му разпръснат,
 как пастир засвири мила песенчица,
 верний другар, куче, в очи го погледне;
 тогаз пастир спомни своята годеница
 и на сърце тягост голяма му легне;
 как малко посвири и свирка остави
 той погледне стадо как пасе тревница,
 тогиз той от радост всичко заборава,
 и забрави своя мила годеница.

Л. С. Каравелов

[«Братски труд», г. I, кн. 3, 1860 г.]

4

(Из Т. Шевченка)

Учете се, братя мои,
 мислете, четете,
 и чуждото изучете —
 от своето — не гнусете:
 който майка заборава,
 бог ще го задави,
 чужди люде не прибират
 и в къщи не пушат;
 своите деца стават чужди
 и за злите няма
 в цяла земя безконечна
 радост домакинска.

*

Аз ридая, кога вспомня,
 тия дела славни
 на дедове наши. . . страшни дела!
 Ех, да ги заборавах,
 аз щях да дам половина
 от мойте години!
 Такава е наша слава —
 слава украинска! . . .
 Прегърнете, мои братя,
 най-малкият братец:
 нека майка ни се радва,
 майка заплакана!

Де, благословете свойте деца
с твърдите си ръце,
поцелувайте си жени
с. (чиетите) си уста!
И ще да се заборалят
старите години,
години срамотни;
и ще оживее добра слава —
слава украинска,
и свят тихи, невечерни,
тихо ще просвети: . .
Прегърнете се, мои братя,
моля ви и прося.

Л. К.

[«Свобода», г. I, бр. 2, 12. XI. 1869 г.]

5

БЛАГОДЕТЕЛНО КУЧЕ

(И з Х а й н е)

Имало е едно куче, Брут го викали,
да му дадат това име — право имали.
За умът му, за дарът му секи е знаел,
от секиго почет, слава наш Брут е имал.
Търпение, постоянство — сè му господ дал,
между зверове, добици — първенство имал.
Брут е верен, Брут е злато, Брут е образец.
А хората са казвали: «На, Натан мъдрец!»
Вярвал му е господарят, обичал го е,
като свой брат и побратим той имал го е.
Заслужил е наш Брут любов, заслужил е чест,
в касапницата за месо ходил тоя пес.
Касапинът му напълни коша чак докрай.
Честни Брут го земе в уста, мирно върви той
по улиците. Носи овчо, носи свинско, носи телешко,
ех, това почтено куче не е кучешко!
Ако меризмата и да е била приятна, но не се харал
от нея честни Брут: в душата си той стоик бил,
не гледал той на костите, нито пък месото барал,
и покупката цяла-целничка дома донасял.
Но и между кучетата, за нашето съжаление,
(както и между нас) има безчувствени скотове,
които са се отдали на плотско наслаждение
и кои нямат нравствени начала — волове!
Па да си отмъстят тия сокашки кучета
на Брута, че той не пърличал на техният еснаф,

7

ДО МОЯТА МАЙКА

(Из Хайне)

I

Главата си аз сякога държа високо,
 душата ми е горделива, кораво е моето сърце,
 ала и самият цар да хвърлеше на мене своето око,
 и пред него не щех да наведа моето лице.
 Но пред тебе, моя майко — да ти кажа право, —
 колкото и да съм горделив, зъл и неукротим,
 пред тебе се укротява моето сърце кораво,
 и аз съм от свещени трепет удържим!
 Духът ли твой тайнствено смирява
 мойт горделиви нрав — твойт дух свети и високи,
 който в най-високите неща смело прониква,
 като молния лети и в душевните тайни дълбоки.
 Аз треперя, когато си припомня
 колко пъти съм аз униние и мрак
 поселявал в твойта душа, о, майко,
 в твойта света душа, която ме обичаше така!

II

С болна душа се разделих от тебе:
 искаше ми се сичката земя да обходя,
 искаше ми се на нея любов да найда
 и на тая любов да отдам и сам себе.

За нея аз насякъде, насякъде ходех,
 по сичките врата тропах аз с печал
 и трохици любов, като просек аз просех —
 но секи ми е ненавист злобно подавал.
 И сѐ аз вървах, търсех само любов,
 търсих насякъде, а ниде не наидох,
 и най-послед при тебе, дома, о майко,
 печален и болен аз дойдох.
 И излезе ми ти насреща и ясно
 в твойте очи, моя майко, видях
 сичката любов, която аз жаждах
 и сѐ търсех така дълго и напразно!

[«Свобода», г. I, бр. 24, 22. IV. 1870 г.]

Не осуждай я за това, че така е тя паднала!
 Кой знае колко е сиромашкинята страдала!
 Борила се е с гладът, търпяла е неволя
 и най-после е изгубила своята собствена воля.
 «Който е чист, нека хвърли на нея камък»
 казал Христос. Хвърли и ти, ако ли се надееш,
 че съвестта ти е чиста, или пък
 ако мислиш калугерски морал да сееш.
 Тя е погинала, но нейното сърце още е честно;
 тя е готова да плаче за чуждите страдания;
 а да стане човек е пет пъти по-лесно,
 нежели сребролюбивата чорбаджийска компания.
 Господжите са гладни и жедни, па и готови на пакости;
 за тях няма на светът нищо свето и нищо благородно; —
 парите и богатството са сичките техни сладости;
 а торжеството им е да изядат това, щото е народно.
 А тя? Погледни я умилно, подай ѝ ръка човеческа,
 и ще се засвети пак като алмаз пред ламбадата,
 като блудният син в своята къща родителска,
 като божур между тревите в ливадата.

[«Свобода», г. I, бр. 29, 2. VI. 1870 г.]

НИВА

(Из Яковенка)

Ниво моя, ниво,
 ниво позлатена!
 Кой ще да те оре,
 нивичко свещена?

Обрасла си, ниво,
 с търне и буряни;
 ровена, копана —
 от върли душмани.

Или са те, ниво,
 синове презрели,
 с емижи, с черисла,
 с плугът не орали?

Братя мои мили,
 вий, юнаци славни!
 Орете, засейте
 своята света нива!

Засейте я гъсто
 с чиста света правда,
 ваше дребно семе
 не ще е напусто.

Света дума «правда»
ще расте, ще зрее. . .
Вечна му е памет,
който я посее.

[«Свобода», г. I, бр. 30, 10. VI. 1870 г.]

10

БЕГЛЕЦ

Прости, мой крайо! Последният поклон мой
прийми от мен. — Глупецът само малодушно
целува турската пета — и само той
турските повеления слуша кротко и послушно.

Детенце бях и в твоите обятия сладко спях,
ти ми даде сичко, щото детските радости заключава:
климат, въздух, цветя и здраве. И аз бях
детински счастлив, без да ме нещо съкрушава.

Аз бях момък и ти, мое отечество, богатство ми подаде:
покъщнина, добитък, волове, овце и сичко,
що желяех аз;
а после, като най-последня милост, женица
ми ти даде —
и посея мир, любов, трудолюбие и искреност между нас.

И сичко, сичко ми даде ти; но не даде ми само онова,
щото е най-скъпо и най-свето за човекът — свобода;
а без свобода, мое отечество, човек става това,
щото се нарича животно. А ти свобода не можеш ми да —

ти падаш често на колена, о отечество ти мое,
когато зърнеш пашовото и султанското приближение,
и смирено чакаш и удържаваш дъханието свое,
дорде деспотските крачки заглухнат там в отдаление.

Ха, плувай де, мой лебеде! Нека плува моят параплов
и да ме занесе в такава свободна земя, дека няма паши
и султани,
ни чорбаджии, ни нотабили, и дека секи за брата е готов
да умре, и когато рече: «Нека това да стане» —
Да стане!

[«Свобода», г. I, бр. 31, 19. VI. 1870 г.]

11

РОБСТВО

Българи бедни синджири влекат —
като робове неволи търпат.
Плачове, сълзи сърце разкъсват;
в турски темници живот си свършват.

Майки, дъщерки и сестри пищят,
че от неверци те се безчестят.
Сяка светиня варвар ни газии;
народност, вяра — нищо не пазии.

На оруж'е, братя, със еднородци —
да се избавим от злите турци.
На оруж'е, мили, в кървав бой синца;
подпора наша — божа десница!

На оруж'е синца, ако сме хора!
Нарами пушка — па хайде в гора!

Буки-Покой

[«Свобода», г. I, бр. 32, 27. VI. 1870 г.]

12

БРАТУД. Ц—ЧУ

Аз зная сам, че моята съдба
е достойна за сълзи и съжаление;
аз зная сам, че моята борба
ще се осъди от нотабилското мнение;
аз зная сам, че мене ме очакват
горчиви мъки, неволи и страдания;
аз зная сам, че мене ме оплакват
някои приятели или слабодушните създания.
Но ти, мой мили брате, се не бой
и не плачи се тъй безнадеждно пред мене,
бъди твърд, бъди юнак, брате ти мой,
не оставяй и последната надежда да вене!
Бъди по-весел! Утеши ме, говори,
че настъпват вече ясни дни,
че и у нас ще зора да се зазори
и свобода ще се появи по нашите планини:
увери ме, че аз не съм душевно слаб.
Да, не съм аз слаб: готов съм да пролея кръвта си;
но не ще да падна пред никого като низки раб,
а свято и безгрешно ще чувам честта си.

[«Свобода», г. I, бр. 33, 8. VII. 1870 г.]

13

ХИМНА НА МАНДЖУРСКИЯТ СУЛТАН

Царува той. Около земният владика
олани, джуджета и паши пиени седят.
Върви чашата и след мастиката мастика
се гълта; а чубуците като кандилки кадят.
На коленете у царят на правоверните
лежи полугола робиня черкезкия;
баща ѝ я е предал в ръцете на тираните —
да стане и тя голяма султанкия.
Гъркия из Кандия, унука на Леонидите,
вари кафе, подава наргиле на господарят си;
а татаркия, унука на Тамерланите,
седи в кьошето и оплаква съдбата си.
Разврат е написан на лицето у секого,
пиянството е убило в тях сичко човеческо;
отвори им сърцето и с внимание разгледай го
и ще намериш в него много добическо:
жажда за кръв, наклонност за престъпления —
това са главните османски достоинства;
в злото е секи из тях велики гения
и ще посрами и дяволските воинства.
А милиони хора се мъчат и леят кървав пот;
копаят, сеят и гладуват с децата си:
гражданинът е черен роб; а селянинът — беден илот
и никой не може каза, че живее за себе си.
И върви след нещастieto нещастие,
и тежко пъшка поробенният народ,
па от никого той не види братско участие:
от всяка страна се тъпче народният живот.

А падишахът прави кеф и дреме идиотически;
 не мисли нищо, към нищо няма стремление:
 ни образование, ни цивилизация, ни напредок човечески
 нямат за него почти никакво значение;
 той знае само едно — да прави кеф и да дреме.
 А хиляди Арнаудовци, Стояновци темян му кадят!
 Но настанало е вече онова щастливо време
 и за робовете, и тия своите окови ще да свалят.
 Дошло е време да попита секи себе си:
 «Защо му е тоя цар, защо му е тоя владетел?
 Не да пие ли хорската кръв и да се напива в харемът
 си?» —

Не щат вече хората подобен благодетел.

[«Свобода», г. I, бр. 41, 7. IX. 1870 г.]

НОВИТЕ ХРИСТОВИ АПОСТОЛИ

Черна душа в черна ряса
 Христу се е клела:
 «Аз ще паса стадото ти!» —
 псалом богу пела;
 а клиросът гръмогласно
 «Аксиос»* извика,
 и ето вълк в овча кожа,
 че стана патрика.
 Кланят му се старо, младо,
 кланят му се сички;
 а той лъже, той проклина
 и зема жълтички.
 Пет венчила разрешава
 и роднини жèни —
 само добре да живее
 в къщи позлатени.
 В къщата му анепсии
 и сестри живеят,
 които му ситно шетат
 и сладко му пеят.
 В оборът му дваисет коня,
 петнайсет катъра;
 слугуват му десет попа,
 дваисет калугера.
 Млади дякон из Атина
 чубукът му пали;

* Достоев.

а той пуши и умилно
 Катерина гали.
 Кога иде при везирът,
 той хатът възседне;
 кога влезе вов диванът,
 той по турски седне.
 Лъжеш, Юдо, антихристе,
 че си пастир божи;
 ти остриже свойте овце,
 зе техните кожи!
 Ти си проклет и от Христа,
 когото излъга,
 че ще бъдеш негов воин,
 ще служиш на бога!
 Ти се закле пред олтарът
 апостол да станеш;
 а ти глобиш и убиваш
 когото где хванеш!

[«Свобода», г. I, бр. 42, 16. IX. 1870 г.]

15

(И з И в. Г-м.)

На живот и на смърт кървава борба
 и ден и нощ между хората ври,
 над тях мрачната зловеща съдба
 като орел над мършите върви —
 и така върви след векът век,
 в синджири пшка секи човек! . . .
 Борбата си върви, краят ѝ — неопределен. . .
 На бойните поля клетви страшни ечат,
 и отчаянието по-силно става от ден на ден,
 не чуят се мирни чувства, ни молитви — мълчат!
 И стине кръвта, в очите пада темнота;
 а мисълта ни дума: срамота, срамота! . . .

[«Свобода», г. I, бр. 43, 23. IX. 1870 г.]

16

ПЕСЕН

(И з Т. Шевченка)

Защо ми са черни вежди,
 защо — черни очи,
 кога не съм в младостта си
 весело девойче?
 Мойте млади годиници
 напразно пропадат,
 очи плачат, черни вежди
 от вятърът падат.
 Сърце вене, като пиле
 в кафезът без воля.
 Защо ми е мойта хубост,
 кога нямам щастие?
 Тежко ми е на този свят
 без род да живея;
 своите люде ми са чужди —
 сама сълзи лея;
 никой мене не попитва
 защо плачат очи;
 няма кому да разкажа
 що ми сърце рачи,
 защо сърце, като гълъб,
 ден и нощ ми гука;
 никой него не запитва —
 «То е чужда мъка!»
 Чужди люде ме не питат —
 а и защо да питат?

Нека плаче сирачето,
 нека младост губи!
 Ха, плачете, сърце, очи,
 дорде не заспите,
 по-високо, по-жалостно,
 да ви ветри чуят,
 да понесат буйни ветри
 през синьото море
 тия тъги до млад юнак,
 за негово горе!

[«Свобода», г. I, бр. 44, 30. IX. 1870 г.]

17

ЧОРБАДЖИЯ И ХЪШ

Ти си щастлив, ти си богат,
ти имаш парици,
защото си и честта си
продал за жълтици;

ти си червен, ти си кръвен,
блести ти лицето,
защото си нищо нямаш
свято на сърцето;

ти си гиздав, ти си хубав,
ти си благороден,
че се храниш от кръвта ни,
от потът народен;

ти си голям, ти си паша,
ти пиеш с Мидтата,
че подписваш да се коли
и беси раята;

ти презираш своите братя,
продаваш сестра си;
да добиеш турски нишан —
обесваш баща си.

Аз съм беден, но съм честен,
не ща чуждо злато,

не ща да ям наготово
хорското дукато;

аз съм дрипав, аз съм мършав,
ази гладен ставам,
но своята чиста совест
за царство не давам;

нямам къща, покъщнина —
по Балканът хода,
а за нищо не менявам
своята свобода.

Ти ме мразиш и ми казваш,
че аз съм хайдутин;
аз те мразя и ти казвам,
че си пезевенкин.

[«Свобода», г. I, бр. 46, 14. X. 1870 г.]

18

КУКУВИЦА И ОРЕЛ

(Из И. Кривога)

Орелът повелел да бъде кукувицата славей,
и тя, в новият свой чин,
важно кацнала на ясен един,
и в музиката талантът свой
на светът да покаже воля добила;
гледа — сичките пилци от нея улетели,
едни ѝ се смеят, други я псували.
Мойта кукувица се много оскърбила
и жалба до орелът срещу пилците му поднесла.
«Що е това? Не съм ли аз тука в гората — казала —
славей наречена по твоего повеление?
Не видиш ли ти, че съм днес за смях станала?
Защо пилците да се смеят на моето пение?»
«Мой друже! — орелът казал. — Плачи се на бога!
Аз съм цар, а не бог, и не мога да те избава
от тая беда: От мене зависи и кукувицата славей
да става;
но да направя кукувицата славей, аз никак не мога.»

[«Свобода», г. I, бр. 47, 21. X. 1870 г.]

19

САМУИЛ

Било време — българинът
бил е господарин,
повелявал на гърците,
бил е свой стопанин.
Треперала Византия,
плакала Маджарска,
развявал се лев български
по Унгаро-Влашка.
В старо време в България
свобода цъфтяла;
в старо време българката
сладки песни пяла —
пяла сладко, гласовито,
а сърца играли;
свирил гуслар, стари дядо,
момците слушали:

«Самуило войска сбира
сѣ храбри юнаци;
Самуило е повдигнал
червени байряци.
Блестят, звънтят конията,
светят се маздраци,
цвелят коне отхранени,
кроят се поганци.
Самуило напред върви,
като сокол сиви:

«Хайде, момци! Напред, момци!
 Бъдете ми живи!
 Нека знае Василии
 кой е Самуило;
 той е дошел да развали
 това, що е гнило!»
 И момците, като орли,
 към Цариград крачат;
 свирят гайди, реват свирки,
 а конете скачат.»

*

Минало се, отишло е
 това старо време,
 остали са само мъки,
 само тежко бреме!
 Тамо, дека Самуило
 е ловил робове,
 днеска стоят натрупани
 български гробове;
 тамо, дека Самуило
 забивал байряци,
 днеска колят децата ни
 турските казаци;
 тамо, дека Самуило
 «Свобода!» извика,
 днеска турчин българите
 на коли натика;
 тамо, дека Самуило
 гърците потресе,
 днеска Мидтад касапинът
 българите беси.

*

Но дека е текла вода, ще тече пак, —
 българинът се вече от сън пробуди,
 ще стане с пушката в ръка балканският юнак
 и сичките изедници ще той да осъди:
 пащи, везири ще молят за прощение;
 на чорбаджии ще той да отмъсти,
 калугери, попове ще дойдат до унижение,
 и образът Самуилов ще да се освети.

[«Свобода», г. I, бр. 49, 11. XI. 1870 г.]

20

Нанни ми, нанни, детенце,
 мамино мило ягънце!
 Поспи ми, поспи, пиленце!
 Мама ще на бой да иде,
 тебе ще богу остави.
 Божне ле, боже-господи!
 Смисли се, боже, смисли се
 над първа рожба добита,
 че ще остане сираче,
 без майка, боже, без баща!
 Детенце, сладко гълъбче!
 Татко ти на бой излезе
 да бие турски кръвници —
 бил се е мъжки и умрял;
 аз съм му мило либенце,
 тебе съм с него родила.
 Днеска ще на бой да тръгна
 и при татка ти да умра. . .
 Нанни ми, нанни, пиленце,
 първо и дирньо детенце!
 Мама те сладко приспала;
 ти ще се от сън пробудиш,
 майка си няма да видиш;
 мама на поле простряна,
 била се с турчин, умряла.
 Душичке мила, мамина!
 Прощавай, сърце, прощавай,
 ти ще останеш сираче,
 без майка, сине, без баща. . .
 Кога се от сън събудиш,

бог ще ти бъде бащица,
 Богородица майчица.
 Па расти, сине, порастаи,
 и добър юнак да бъдеш:
 поганци турци да колиш
 и да осветлиш образът
 на баща, още на майка.

[«Свобода», 600—50—5, г. I, бр. 50, 18. XI. 1870 г.]

21

(Из Т. Шевченка)

Родила е мене мама
на високи, на чердаци —
в свила повила;
и вов злато, и в кадифе
като китка бях увита.

Растох, порастох —
и израстох аз за чудо:
черноока, черновежда,
белолица аз.

Сиромах съм залюбила,
мама нему не ме дала
и останах аз!

На високи, на чердаци
сички живот да момувам! —

Без ризик съм аз!
Како цвете вов долина
сама седя, самненичка —
старея сѐ аз;

на свят божи не се радвам,
до никого не се гушкам —
майка старее. . .

Прости мене, моя майко,
че ще тебе да проклинам
до смъртта си аз.

[«Свобода», г. I, бр. 52, 10. XII. 1870 г.]

22

ИВАН ХУС ИЛИ ЕРЕТИК

(Из Т. Шевченка)

Наоколо била лъжа и неволя;
Измъченият народ мълчал;
а на апостолският престол
отгоени калугер седал;
людската кръв той евтино продава
и рай за пари и на дяволът отдава. . .
«О, боже! Твоят прави съд е всуе,
всуе е и царството божествено твое!
Хайдуци, людоеди
правдата стъпкали —
осмеляли твойта слава
и сила, и воля.
Хора пъшкат вов вериги,
а защитник нямат —
няма с кого да се земат,
дружно да въстанат
за евангелието, за правдата,
за простите хора.
Няма с кого! . . . Боже, боже,
ще ли то и да бъде?
Ще ли дойде велики час
на небесна кара¹?
Ще ли строшим три корони

¹ Наказание божие.

на горда т и а р а¹?
 Ще разбием!... Благослови —
 не за мест и за мъки, —
 благослови ти, мой боже,
 слабите ми ръце.
 И тихите ми думи... Боже!
 Щат ли да разберат!»

----- Така,
 в своята келия, праведни
 Иван Хус мислил да разкове
 измъченият народ — и чудо,
 свято чудо да покаже
 на слепите очи...

«Ще се боря!...
 За правдата е бог... Нека бъде!...»
 И в Витлеемската капела
 отива на молитва верни Хус.

[«Свобода», г. II, бр. 1, 2. I. 1871 г.]

КОТКА И МЕСО

Веднаж Маца била твърде много гладна,
 а още повече се дояло на клетницата,
 когато видяла месо, закачено на карлицата.
 Тя рекла: «Тряба аз да се кача на полицата
 и оттам да се нагрухам. Ами ако падна?
 Ама ако и да падна, то нека да падна,
 само това месце довно да си лапна.»
 И захванала Маца да скача насам,
 да скача нататък; върти опашката си, облизва се,
 гледа лакомо. «Ех, ако на полицата сега да съм,
 то не щях вече да ям мишки», казала и напнала се,
 скокнала — и пух на земята! И наша Маца
 погледала, погледала и рекла: «Това месо вонее!
 Я да ида аз в зевникът и там, под голямата каца,
 да си поям мишенца. От мишото месо вратът дебелее!
 Това месо е студено и вонещо,
 когато мишото е и меко, и горещо;
 а най-доброто е, че без страх го ядеш
 и пред господарят си от срам няма да се наведеш.»
 Такива са и хората. Кога тия до нещо да достигнат не
 могат,
 то обично казват, че с всякого не щат да се борят.

[«Свобода», г. II, бр. 2, 11. I. 1871 г.]

¹ Папската корона,

24

ДЕТЕНСКА ЖАЛБА

Ах, защо са така вързани моите малки ръце?
 Защо са ме отсега така безчовечно повили?
 Защо натискат и давят моето детенско сърце
 и защо в люлката като роб са ме повили?
 Не искат ли отсега кротко да ме научат
 да нося без отвращение тиранските вериги?
 Или искат като кон и вол да ме приучат
 да тегля султанските и владишките талиги?
 Не, моя майко, не играй си така рано със мене,
 не троши ми отсега младите и крехките костици;
 скоро ще дойде ден, когато турските сеймене
 ще да опитат по гърбът ми жилавите камшици.
 И тогава, майчице, мишницата ми ще бъде мой бог,
 а собствената ми сила от неволята ще ме избави.
 Ох, майко, скоро ще затръби по Балканът нашият рог,
 скоро нашата свободна дума тиранският живот ще да
 удави!
 Научи ме, научи ме по-добре как отечеството си да
 брана,
 как да отмъстя за теглата на бащи и деди,
 когато аз пораста, когато голям юнак аз стана!
 Кажми ми ти, че свободата и правдата ще да победи.

[«Свобода», г. II, бр. 3, 17. I. 1871 г.]

25

БЪЛГАРИНЪТ ПЕЧЕЛИ

Пред цариградските стени величествено
 стои велики Симеон;
 пред него е разбит унизително
 Костантиновият трон;

а българинът печели и събира —
 и пак щастие не намира.

Но ето, неволи са отечеството ни постигнали,
 и радва се гръцкият цар;
 ослепил е Василий българските бранители —
 и Самуил умрял;

а българинът сè печели и събира —
 и пак щастие не намира.

На българският трон, после много страдания,
 стъпил е цар Асен,
 изпълнили са се вече българските желания,
 настанал ясен ден;

а българинът сè печели и събира —
 и пак щастие не намира.

И ето, за българите пак страшни минути,
 ето, пшшка бедният народ;
 лежат по Трапезица тела убити,
 сече народът царският род;

а българинът сè печели и събира —
 и пак щастие не намира.

Дойдоха турците и завладяха сичка България —
и стана българинът роб;
попадаха глави под еничерската балтия,
влезе свободата ни в темен гроб;
а българинът сè печели и събира —
и пак щастие не намира.

Но днес настана деветнайсетият век,
пробуди се поробеният син,
и захвана да брани човека човек,
и интересът им стана един;
а българинът сè печели и събира —
и пак щастие не намира.

Падат царства, възрождават се народности;
секи иска свобода и добро;
секи вече измита из къщата си ония пакости,
които искаха само неговото сребро;
а българинът сè печели и събира —
и пак щастие не намира.

[«Свобода», г. II, бр. 4, 23. I. 1871 г.]

26

ЛЕБЕД, ЩУКА И РАК

(И з И. К р и л о в а)

Когато една дружина не може да се съгласи,
то ти от нея добро не търси —
работата ѝ не е работа, а само мъка.

*

Веднаж лебед, рак и щука
да возят натоварени кола се завзели
и заедно в яремът главите си воврели:
напинат се, мъчат се, а колата не шеват!
Товарът не е тежък, а тежко е дето
лебедът се дига към небето,
ракът тегли назад, а щуката ги влече да се удават.
Кой е крив из тях, а кой е прав — да съдиме
не е дадено нам;
ще кажем само, че возът си е и до днес там.

[«Свобода», г. II, бр. 5, 30. I. 1871 г.]

27

Съдбо моя, невернице,
 де си ме довела?
 В чужда земя, в чужда къща
 ти си ме вовела!
 Сичко чуждо около мен,
 нищо нямам свое,
 и слънцето, кое грее,
 и то не е мое.
 Има доста наши хора
 в тая земя чужда;
 но ни един не помага,
 кога стане нужда;
 всеки мисли само много
 пари да спечели,
 за да има жена тлъста
 и деца дебели;
 всеки мисли само свойто
 чувство да отхрани,
 за да кажат ближните му:
 «Той се немски храни!»
 Има още и таквизи
 славни патриоти,
 кои мислят, че хората
 са техни имоти.
 Дадат цванциг за черкова
 и за бог да прости,
 па ви казват: «Ази зная,
 а вие сте прости.»
 На просякът дадат пара
 или месо литра,

па се хвалят: «Аз проводих
 и Хаджи Димитра.»
 Има още и такива
 чудни базергяне,
 кои лапат като халва
 хорското имане:
 в черкова ли, в школото ли
 крачецът им влезе,
 дор не земе щото найде —
 няма да излезе;
 попита те отдека си
 и българин ли си,
 па ти даде да работиш,
 като роб да му си.
 «Ти си длъжен да работиш
 мене ангария,
 че аз мисля да избавя
 наша България.»
 Има още и такива
 български светила,
 кои мразят и майка си,
 що ги е родила.
 «Не съм Петров, а Петреску,
 румънско съм чедо» —
 казва тоя син български,
 защо е говедо.

[«Свобода», г. II, бр. 6, 6. II. 1871 г.]

28

ПЕСЕН НА РАКОВСКИ

Когато бях аз детенце
тихо, нежно, мило;
когато бях аз момченце
лудо, младо, живо;
кога стигнах на години,
кога станах дедо,
един беше моят баща,
едно бе ми чедо:

С в о б о д а, с в о б о д а!

Заробен бях, измъчен бях,
страдах вов неволя,
ала съвсем убит не бях —
имах своя воля;
па оставих България,
по светът се скитам,
за да стана Еремия,
свободно да викам:

С в о б о д а, с в о б о д а!

Будя брат си да не спава,
ами да работи;
на турците да не дава
своите имоти;
говоря му да развяже
поробени ръце,
па заедно с мен да каже
сос юнашко сърце:

С в о б о д а, с в о б о д а!

Но секи спи, секи дреме,
не ще и да знае;
един казва: «Не е време!»,
а други нехае;
секи иска да добие
сичко наготово,
с чужди уста да изрече
това свято слово:
С в о б о д а, с в о б о д а!

Я чуй мойта малка молба,
брате ти мой мили!
Ази видя, че болея,
падат мойте сили!
Дойди при мен пред смъртта ми,
па ми кажи само
една дума, сладка дума,
да занеса там о:
С в о б о д а, с в о б о д а!

Л.

[«Свобода», г. II, бр. 7, 13. II. 1871 г.]

29

ПЛАЧ ЕРЕМИИН

Од сложне браће и ђаволи беже.*
Ср. пословица

Анатема сас**, дайте ми мира —
Христов апостол съм аз!
На старост не ща място да дира
и да се махкам от вас!

Грях ще да бъде, влогимени,
ако ме изгоните днес. . .
Маргьолице му, седни до мене!
Калиопице, сладко ми донес!

Полудяло е божето стадо,
не ще да знае за нас;
гони ни старо, гони ни младо,
гони ни стара Елас;
а българите до бога викат:
«Фанариоти, не щем ви вече!». . .
Кирия Зоя, дай ми чубукът!
Фанко, кебап да се изпече!

«Не щеме нищо, щото е ваше,
ала и своето не ще дадем:
вашето — ваше, нашето — наше —
чуждото не щем да ядем!» —
казва тракиец, казва босанец,
и македонец е наш враг. . .

* От сговорни братя и дяволите бягат — вариант на пословицата: «Сговорна дружина — планина повдига».

** Проклятие вам.

Калиопице, искаш фустанец?
Анко, душице, дали съм ти драг?
Отделна искат иерархия,
а гъркът нека свине пасе;
владика искат за България,
който им полза принесе;
за нас остава от глад да умрем
или в манастир — да се спасим. . .
Ралуко, хайде да си посрѣбнем!
Томаи, трябва да поспим!

Едно остава: молли да станем —
не щат и миро от нас, —
от ниде няма какво да хапнеш:
ни патка, ни лук, ни глава праз. —
Аз ще да ида турчин да стана
или ахамин в Селеник. . .
Султано, дай ми да те похвана!
Еленко, налей един бинлик!

Чак при везирът трябва да ида,
да му направя харетизмо;
после с патрикът да се повида
и да направим офарезмо:
ще прокълнеме кой не е с нази,
който не иска вселенски събор.
Тинко, повикай моите кавази!
Дудуко, кажи да дойде Григор!

[«Свобода», г. II, бр. 8, 20. II. 1871 г.]

30

ОРАЧ

Пролетното слънце грее над земята,
 а орачът крачи, рови с черислата;
 тихо, гордо стъпя, а високо пее:
 «Кой по-сладко от мен на светът живее?»
 Щом настане лято, ето друга радост:
 кукурузът везва, житото жълтее,
 а орачът жъне и весело пее:
 «Богато ще мина ази мойта младост!»
 Ала ето чука Врановден на врата,
 ето иде есен, студеничко става —
 трябва да се берат вече и лозята, —
 а турчин да вдигнеш снопите не дава! . . .

*

Видиш, господ дава и ражда земята;
 но турчинът иска да мъчи раята!

[«Свобода», г. II, бр. 9, 27. II. 1871 г.]

31

СТЕФАН КАРАДЖА

(О т л о м ъ к)

Осъден на бесилото да умре,
 в темницата наш Стефан седел;
 краката му са оковани с вериги,
 а на вратът му е синджир дебел.
 А що е тоя наш брат направил,
 защо е на мъки обречен? —
 Никой от Стефана не е ограбен,
 никой от него не е посечен.
 Да, ни една сълза не е капнала,
 никой от Стефана не е страдал;
 сичката вина негова е била такава,
 че да бъде роб той не е искал. . .
 Не е можал той да види тия сълзи,
 които из сиротинските очи текат;
 не е можал равнодушно да гледа
 как крастите яздат милият му брат;
 не е искал да влече турските синджири,
 не е можал да ги види и на братските крака —
 и затова Стефан е с байряк излязъл
 и на брата си е подал юнашка ръка;
 но. . .

I

«Едвам ми е минала двайсетата година —
 жалостно Стефан говорил, —

а трябва вече на бесилото да гина
и да оставя сичко, що съм любил.
Но от смъртта мене страх не е —
родолюбивите хора нямат страх;
тия юнашки се борят и казват:
«Секи ще умре, секи е прах!»
Но на бесилото да умра! О, боже,
аз заслужавам по-праведна смърт!
Аз съм човек, аз съм христенин,
аз не съм крастав хрът!
Гаргите жадно ще се вият над мене
и моето месо ще да ядат;
а майка ми ще да плаче, ще да вене —
да ме погребете не щат да ѝ дадат. . .»

II

Но изведнаж зазвекали ключовете,
и тежката врата скръцнала
и отворила се; а пред Стефана
клетата му майка паднала!
«Дете мое, ох, мой синко!
Що съм те родила?
Защо съм те със юнашко
мляко отдоила?
Я помисли колко съм аз
мъки претърпяла,
дорде тебе да отгледам? —
С кръв съм се потяла! . . .
А сега съм остаряла, —
мислех — ще ме храниш;
а ти искаш така рано
мене да оставиш!»
«Мълчи, майко, в тяло ми са

осем ножа влезли;
а сичките родолюбци
без страх са излезли
пред нечестивите. . .»
«Иди, сине, умри чедо,
за своят род мили;
ала помни, че съм майка,
нямам мъжки сили! . . .»

[«Свобода», г. II, бр. 10, 6. III. 1871 г.]

32

СТАРА ПЛАНИНА

«Защо си се навъсила,
 планино зелена?
 Защо ти е повенала
 горската премена?
 Дали роса малко пада,
 или вода немаш,
 или малко от слънцето
 ти топлота земаш?»
 «Имам вода, имам роса
 и ветрец ми духа;
 ала пролет приближава —
 а още съм глуха:
 няма още Панайота
 със верни другари,
 няма още Дякончето,
 няма Желя стари!
 А планина без хъшове
 нищо друго не е,
 освен майка на гробища,
 коя сълзи лее.
 Ала чакай още малко —
 пъпка ще се пукне,
 па ще видиш що ще тогаз
 на мене да рукне!»

Л.

[«Свобода», г. II, бр. 12. 20. III. 1871 г.]

33

НОВА ПЕСЕН

Тръгнали са българи,
 като пролет бухери;
 отишли са българи
 в Стамбул за калугери.

Видиш ли ни кои сме?

А ти казваш: голи сме!

Събрали се българи,
 светски и калугери;
 не щат вече българи
 гръцките лалугери.

Видиш ли ни кои сме?

А ти казваш: голи сме!

«Не щем дели-Матея,
 дайте ни Доротей,
 че той чуждо не яде,
 кога спава — не краде!»

Видиш ли ни кои сме?

А ти казваш: голи сме!

«А пък Макариополски
 има инат волски —
 той е за нас поволен,
 за патрик е достоен!»

Видиш ли ни кои сме?

А ти казваш: голи сме!

«Бог да прости султанът,
 че издаде ферманът,
 бог да прости и Алия,
 че ни даде ерархия!»
 Видиш ли-ни кои сме?
 А ти казваш: голи сме!

А Див-дядо се смее,
 клати глава и пее:
 «Ходили са старци
 с кола на зайци,
 ходили са два дни,
 остали са гладни!»

Цариград, 1871 г., март 1

Л. Стойчев

[«Свобода», г. II, бр. 13, 27. III. 1871 г.]

БОГДАН КОСАЧЪТ

(Отломък из повестта «Хъш»)

Живял млади косач Богдан от Загоре;
 селото му лежи във Софийско поле.
 Мъдър ти е Богдан, добър, непиянец,
 цели ден работи, като чисти немец:
 правил кола, скрипци, чаши и корита —
 сами сѐ измисля, никого не пита.
 Косил, жънал, копал и пак цял ден пявал,
 свирил тъжни песни със медени кавал.
 Носил бяла риза с шарени ръкави —
 кенета са ситни, като бюлюк мрави.
 Носил беневреци, черна доламица,
 кожухче шарено с сякаква чохица.
 На глава му шапка от гергьовско ягне —
 туря я под глава, кога в гора легне.
 Под черната шапка носил червен фесец —
 ушил му го попът за пет оки хлебец.
 Фес клепи наляво, а шапка надясно.
 Под лява мишница чанта окачена,
 а за червен пояс чаша привязана.
 На рамо е мятал коса самосечка,
 на коса закачил шарена торбичка,
 на бедро му виси жълтото кратунче.
 Такъв ти е Богдан, младо загоренче!
 Ходил, косил Богдан, дошел до кладенче,
 там оставил коса и откачил чаша,
 там постлал долама на зелена трева,

в чанта с ръка бръкнал, извадил погача
и похлупци, пълни със бито сирене,
и няколко мръвки пържена сланина;
на напълнил чаша със студена вода,
тогаз се прекръстил, към гора изрекъл:

«Ех, горо моя, горо кичеста,
Стара планино, моя майчице!

Я скрий ме, горо, под зелени бук,
напой ме, майко, с хладна водица
и разхлади ми сърце жалостно!

Днеска аз нямам ниде никого:
мойта майчица — в черната земя,
мойта баща — турци посекли,
мойта сестрица с турчин се либи,
а мойт братец букаи носи.

Останах ази сами на светът:
без къща, без род, без покъщнина —
утеха търся в гора зелена!

А защо е мен господ наказал?

Кому съм до днес пакост направил?

Никога не съм чуждо откраднал,
никога не съм деца разплакал,
не съм овдовил, не съм зачернил,
хорската сълза не е капала

от мойта ръка, от мойта сопа;

а секи казва, че съм лош човек!

«Анатема те», казва владика.

«Комка не давам», казва дядо поп.

«Да го обесим — казват сичките, —
той е сиромаш, той нищо няма,
а не кланя се на по-старите,
той не почита по-богатите,
не ще да знае за честитите.»

Ех, хора, хора, развратни хора!

А кажете ми: има ли из вас

такъвзи човек, който да хвърли
на мене камък, да ме удари?
Я погледайте кой е владика:
Дорчо, Герасим, отец Неофит,
кои са зели бога под наем,
кои продават божията вяра,
кои продават честното дърво,
кои продават божето стадо;
а погледайте на дядо попа:
три гъски зема и комка дава,
а две кокошки за божо тяло,
девет къдели за света вода,
пет кравайчета за бог да прости.
А разбира ли божата служба? —
Ако кръщава, чете за сватба,
ако венчава, чете за помен,
ако опява, чете за здраве.
А кой е у нас честит българин?
— Който е продал душа и сърце,
който е станал турски приятел,
който е глобил сиротинята,
който е продал и децата си
и е спечелил тежко имане! . . .»

[«Свобода», г. II, бр. 14, 3. IV. 1871 г.]

ДВЕ СЕСТРИ

Баба баби говорила:
 «Слушай, сестро, мойта реч!
 Със реформи и със правди
 не щеш идеш надалеч.
 Обещавай колко можеш,
 ала нищо не прави;
 затыпвай свойте деца
 и слепи ги остави.
 Ако можеш, ти ги скарай —
 да се гризят по цял ден;
 а ти живеи, над тях владай. . .
 Земи пример бар от мен!
 Ази имам два юнака,
 що подпират моят плет. . .
 Андрашия и Деака
 не щеш найдеш по цял свет!
 Избери си и ти таквиз
 шарлатани, подлеци,
 па избери за свой девиз:
 Правата са мъртвеци!»
 Баба баби отговаря:
 «Слушам, сестро, твойт глас;
 ала нищо не помага —
 приближава смъртни час!
 Надеях се на Алиа
 да ми царство нареди;
 а той прави поразия
 със фенерските б р а д и!

Не помага ни Андраши,
 не помага ни Фуад!
 Хайде, сестро, пригответи се
 или за рай, или в ад!»

[«Свобода», г. II, бр. 15. 10. IV. 1871 г.]

36

ПЕСЕН

(Из Т. Шевченка)

Тече вода в синьо море,
 назад се не връща;
 търси казак свойто щастие,
 ниде го не среща.
 Бяга казак в чужда земя —
 играе морето, —
 песен звънти след казакът,
 тупка му сърцето:
 «Де отиваш, мой казаче,
 на кого оставяш
 баща, майка и сестрица,
 и младо девойче?
 В чужда земя няма хора —
 тежко с тях ще минеш!
 Няма с кого да поплачеш,
 ни да поговориш!»

Седи казак на онзи бряг —
 играе морето,
 мислил щастие да намери —
 пак тъжно сърцето.
 А жерави си отиват
 там, дека са расли.
 Плаче казак — пътьове му
 със тръни обрасли.

[«Свобода», г. II, бр. 17, 4. X. 1871 г.]

37

ХЕРОЙ ИЗ КАВЕНЕТО
«ХАН СИМЕОН»

Купил си е нов сюртук,
 лъскави кундурци,
 па продава фудуллук
 на моми, на момци;
 после купил черен фрак,
 черни панталони,
 па се перчи като рак
 и вятърът гони.
 Засукал е мустаки,
 косата му мазна —
 мисли, че е Бурбаки,
 а главата — празна!
 Вестник в ръка не хваща,
 сѐ той няма време,
 а жените изпраща,
 пред бабите дреме!
 В механата не влязва
 и вино не тика,
 а чашата облизва,
 ако е с мастика;
 кавене е негов бог,
 билиардът му — майка;
 в играта е твърде строг,
 цял ден псува Стайка:
 «Бъди честен в играта,
 бъди европеец,
 че ти счупвам главата,

като на злодеец!»
 Такъв ти е момчулак
 из Габрово Пенчо,
 такъв ти е кутурак
 и из Тулча Ненчо!
 И Смилов е за чудо —
 в глупостта е първи —
 харчи пари налудо,
 сè търси свекърви;
 в лицейт е ученик,
 а нищо не знае;
 сè сънува за бинлик,
 за книга нехае!
 А пък Тончо из Русчук
 цял ден се похваля:
 «Стоянчо е мой унук;
 той звездите сваля!»

[«Свобода», г. II, бр. 19, 21. X. 1871 г.]

ЕМИГРАНТИН

Родил съм се в добра земя,
 ала поробена,
 порасъл съм като елен
 по гора зелена;
 омръзна ми да се кланям,
 да се унижавам,
 и на турци, и на гърци
 мекере да ставам —
 па намислих да оставя
 бащино огнище,
 да се скитам по тоя свят
 като поганище.
 «Няма нищо — мислех си аз, —
 какво ще да права?
 Не ща вече аз да ставам
 гръцко-турска крава!
 Ще да ида в Румъния,
 свободен да бъда,
 сам ще да съм господарин,
 сам ще да се съда;
 а когато тежко стане
 на моето сърце,
 то ще найда братска душа
 и другарски ръце.
 В Румъния бар ще мога
 да си поприкажа,
 щото става в България —
 секиму ще кажа,»

Ето, дойдох, и що видях? —
 Нова тирания,
 нови мъки, нови скърби,
 нова поразия.
 «У нази е сичко добро,
 сичко е свободнѡ;
 секи може да говори
 що му е угодно!» —
 говорят си румъните
 де седнат, де станат;
 а влашките държавници
 сѣ бранят султанът.
 «Турчинът е наш господар —
 казват тия мъже —
 и затова, криво, право,
 трябва да се лъже.»

[«Свобода», г. II, бр. 21, 6. XI. 1871 г.]

39

ДУМИ

— Ще направя училище
 за дребни дечица;
 ще отворя читалище
 в Пирдоп и Златица.

— Не вярвам ти, брате Петре,
 тука трябат суми!
 Твоята глава ще изветре,
 ще останат д у м и.

— Кога умра, ще оставя
 пак вам мойто злато!
 А сега ще да направя
 черковче богато.

— Не вярвам ти, куме Тричко,
 тука трябат суми!
 А у теб е почти сичко
 само голи д у м и!

— Ще изпратя две момченца
 в странство да се учат;
 ще им давам търкалченца —
 там да се не мъчат.

— Не вярвам ти, свате Киро,
 тука трябат суми!
 Не знаем ли как наш Спиро
 гладен слуша д у м и?

— Ще изпратя аз две чети,
да идат в Балканът;
да избавят майки клетки,
да хванат султанът.

— Не вярвам ти, байо Пейко,
тука трябват суми!
Пет векове сѐ наш Нейко
слуша тия думи!

— Ще да лъжа, ще да крада,
но ще да спечела;
па ще зема една млада,
малко по-дебела.

— Вярвам ти аз, кир Петраки —
това не са думи, —
плака ми се Николаки
за ония суми.

[«Свобода», г. II, бр. 22, 13. XI. 1871 г.]

Кога умра, не копей ме
между мъртви люде —
дето няма борба, живот —
тежко ще ми бъде!
Закопай ме край Дунавът,
в лозята свищовски,
дето цъфтят цветя, тревы,
сякакви овошки.
Кога вейне тихи ветрец,
кога шумти Дунав,
то тогава аз ще кажа:
«Сега не съм мъртъв!»
Посади ти на гробът ми
божур и латинка —
довно дойдат Стоян, Рада,
довно дойде Минка;
па да берат жълто цвете
и китки да вият,
под шапките да ги втикат,
в пазва да ги крият. . .
Когато бях аз момченце
младо и зелено,
за мене бе и морето
само до колено;
но порастох, добих опит,
видях що е слава,
видях как я богатите
доят като крава;
а пък честта на човека
цял ден е пияна,
свободата на народът
със кал е обляна. . .

[«Свобода», г. II, бр. 23, 20. XI. 1871 г.]

РОДОЛЮБИВИЯТ СИН

В чифутската махала,
 посреди София,
 родила ме майка ми
 на свети Илиа,
 па ме люшка в люлчица
 и тихо ми пее:
 «Расти, сине, порастаи,
 майка сама сее!
 Останах аз вдовица —
 тежко се живее,
 баща ти е забягнал,
 не се знае де е!
 Аз ще тебе да храня,
 дорде имам младост;
 а ти мене помогни,
 кога чукне старост.»
 Порастох аз, мъж станах —
 майка се надея:
 «Не ще видя черен ден,
 дорде имам Пея!»
 Веднаж рано утрента
 на майка се врекох
 да я гледам, заклех се,
 па ѝ тихо рекох:
 «Омръзна ми, майко ле,
 да бъда загорец,
 ще да ида във Влашко
 да стана търговец;

ще спечеля имане —
 сѐ парички златни,
 па ще дойда в София,
 за да бъда знатни.»
 «Иди, иди, мой синко,
 само не оставяй
 своята майка самичка —
 не ме заборавай!»
 И дойдох аз в Браила,
 спечелих имане —
 кога мина, и Михал
 на крака ми стане.
 Броя пари секи ден,
 трупам аз богатство;
 неменявам себе си
 със турското царство!
 Ожених се и земах
 млада, черноока —
 донесе ми и Ралу
 коджамити стока.
 И ето днес, че имам
 пълно каче с злато;
 ала пестя, не давам
 никому дукато.
 И Ралу е като мен,
 и тя не би дала —
 само казват, че майка
 от глад е скапала.
 Тряба да дам пет гроша,
 свещ да ѝ запаля,
 защо е тя мене
 тоя живот дала.

[«Свобода», г. II, бр. 24, 27. XI. 1871 г.]

СЛАВА

«Слава, слава, искам слава!» —
казал горди Рим,
и Сципион коли, пали —
над Картаген дим.
«Слава, слава, искам слава!» —
казал Амурат,
и хиляди жертви газии
под свояят хат.
«Слава, слава, искам слава!» —
казал Бонапарт,
и гори възток и запад —
сѐ пали Марат.
«Слава, слава, искам слава!» —
казва дядо Пий; —
«ако искаш да те кълна,
то ела ме бий!»
«Слава, слава, искам слава!» —
говори поп Нил,
па Акифу за оланин
агне подарил.
«Слава, слава, искам слава!» —
и Дорчо казал,
па за пари и за жени
майка си продал.
А славата, мой ти брате,
в кръчмата седи —
напила се, па си шепне:
«Хорски суети!»

[«Свобода», г. II, бр. 26, 10. XII. 1871 г.]

— Ветре буйни, ветре хладни,
я престани и не вей;
не разваляй ни гората,
дървенцата не люлей!
За напролет шума трябва —
да се крием по Доспат,
да отмъстим за баща си,
да отбраним своя брат!
— Не бойте се, хъшовчета —
отговаря вятърът, —
през марта ще други вятър
да повее по Доспат. . .
Гответе се само вие
да идете в онзи край,
да свършите със турците
пред да дойде месец май;
но земете едно въже,
донесете го в Русчук —
да не хабим фишеците
за старият поп фъстък. . .
За Златева, за Иванча
не ви трябват въжа вам,
защото съм аз намислил
на рибите да ги дам.

[«Свобода», г. II, бр. 27, 17. XII. 1871 г.]

Родил съм се аз от корен,
 порасъл съм със рахат;
 вов градът съм бил най-горен,
 секому бях кум и сват;
 не съм знаял ни за мъки,
 дордето бях млад и луд,
 освен школското «аз-буки»
 не съм знаял ни за труд.
 На Коледа гъски, патки,
 па прасета за кебап,
 и баници мазни, сладки
 донасяше моят р а б.
 Не купувах аз ни млеко,
 нито пипер за дома —
 донасяше мене Жеко
 за зъбът ми пастърма.
 Но премина мойто време,
 чорбаджилъкът пукна;
 а пък мойто драго семе
 за чапкълък се хвана.

[«Свобода», г. II, бр. 28, 25. XII. 1871 г.]

НЯКОГА И СЕГА

Беше време, добро време,
 сладко и щастливо:
 народът ни не знаеше
 що е зло, горчиво!
 По Витоша и по Доспат
 ходеха юнаци,
 за нашата чест и слава
 носеха байряци,
 па свободни песни пеят
 и зиме, и лете. . .
 България процветала
 като божур цвете:
 не я газил ни поганец
 турчин-османлия,
 не я тъпкал ни фенерец
 отец Паисия. . .
 Преминало. . .
 Черен облак планината
 днес вече покрива;
 а сестра ни с зъл поганец
 ляга и заспива. . .
 Хей ти, брате, българине,
 трепни, събуди се;
 от хората, от себе си
 барем засрами се!
 Засрами се от конят си,
 който често рита;
 засрами се от кучето,
 което налита! . . .

[«Свобода», г. II, бр. 29, 1. I. 1872 г.]

46

Що ти везваш мойте ръце?
 Що ме мъчиш така?
 Па ми казваш: «Мълчи, сърце,
 мълчи, недей плака!»

Не повивай мойта снага,
 не везвай ти мен,
 да не съмва чак отсега
 мойт черен ден!

Ще настанат по-тежки дни
 в мойят живот;
 ще да лочи секи турчин
 мойта кръв и пот...

С мойте ръце ще да храня
 сяка чужда сган;
 с тялото си ще наситя
 самият султан...

[«Свобода», г. II, бр. 30, 8. I. 1872 г.]

47

«ТЪПА НАР»

Облякъл се, наkitил се,
 с тресура пътува;
 за терзият цял ден мисли,
 за жени бълнува,
 в кесията пара няма;
 но той се не грижи,
 че намира твърде много
 сахани да ближе.
 За честността сè говори,
 низките презира;
 чиста душа у никого
 Сократ не намира:
 сè е лошо, сè е гюбре,
 само той е злато —
 а продава душата си
 за едно дукато!
 Станал беше и редактор,
 пишеше сатири;
 а днес пее и играе,
 както му се свири.
 Боже мили, всемогущи,
 спаси България!
 Тия хора не са друго,
 освен поразия!

[«Свобода», г. II, бр. 32, 22. I. 1872 г.]

ОТЕЦ ИОАКИМ

«Проклятие, проклятие!» —
казва кир патрик,
че изгонват българите
гръцкият език.

«Проклятие, проклятие!» —
казва кир патрик,
че не дават българите
данок по бешлик.

«Проклятие, проклятие!» —
казва кир патрик,
че не дават българите
да зема беглик.

«Проклятие, проклятие!» —
казва кир патрик,
че му казват българите:
«Наш е Селеник!»

«Проклятие, проклятие!» —
казва кир патрик,
че напредват българите
даже вов Мелник.

«Проклятие, проклятие!» —
казва кир патрик,
че му казват българите:
«Ти си еретик!»

«Проклятие, проклятие!» —
вика кир патрик,
че го не щат българките
да им бъде бик.

[«Свобода», г. II, бр. 33, 29. I. 1872 г.]

Не очаквай, синко,
бащино злато,
че вов него има
твърде много блато!
Не търси ти, синко,
момиче богато,
защо е горчиво
женино дукато!
Намери си либе
добро и разумно,
па ще да ти бъде
пшеница на гумно!
В къщата ти цял ден
весело ще бъде,
и ще ти завиждат
богатите люде!

[«Свобода», г. II, бр. 34, 5. II. 1872 г.]

50

Боже мили, боже драги,
 смили се над нази
 и не давай сяка краста
 честта ни да гази!
 Погледай ти какво прави
 Фенер с твойто стадо!
 С твойто име си играе
 и старо, и младо!
 Дервишин е твой наместник,
 пастир е оланин;
 твойто тяло освещава
 еврей-базиргянин!
 За кръвта ти сяка душа
 по пет гроша дава;
 черковата не е нищо,
 освен млечна крава!
 Боже мили, боже драги,
 смили се над нази
 и не давай сяка краста
 честта ни да гази!

[«Свобода», г. II, бр. 35, 12. II. 1872 г.]

51

«Юре-варе, юре-варе!» —
 вика кир патрик,
 че изгуби в България
 свояят беглик.
 «Юре-варе, юре-варе!» —
 вика кир патрик,
 че го хвъргат българите
 като калп бешлик.

*

«Напред, напред, мои деца!» —
 казва Панарет —
 който вази днес проклина,
 сам е той проклет!
 Искайте си своите права —
 бог ви ги е дал, —
 светъл ден е и за нази
 днес вече настал!»

[«Свобода», г. II, бр. 36, 19. II. 1872 г.]

Тънки вежди, черни очи,
защо сте ми вие,
кога не ще мойто сърце
либе да добие?

Мислех и аз на тоя свят
юнак да прегърна,
и на мойта руса глава
корона да турна!

Излъгах се. Що да правя? —

Гръцките владици
подкосиха животът ми
за пусти жълтици!

А турчинът жалост няма,
пали, дето стъпи,
и селякът няма с какво
и да се откупи! . . .

Хаджията умря вече,

Панайот пропадна! . . .

Боже мили, защити ме,
не давай да падна! . . .

[«Свобода», г. II, бр. 37, 26. II. 1872 г.]

Пролет дойде и пиленце
по Балканът пее;
зеленее се тревица,
слива се белее;
а Мургаш е още черна
като черна врана;
тя жалостно и печално
гледа към Балкана,
па му казва: «Ох, Балкане,
побратиме верни!
Темнее ми пред очите,
дните ми са черни!
Аз не мога и занапред
да търпя неволи
и да гледам как турчинът
детето ми коли;
аз не искам и занапред
мирно да робувам —
за свобода, за щастие
само да бълнувам! . . .
Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята —
свободата не ще екзарх,
иска Караджата.»

[«Свобода», г. II, бр. 38, 4. III. 1872 г.]

По-добре е да гладувам,
да спя на полето,
отколкото в царски дворец
да стоя в кьошето!

По-добре е да съм дрипав,
да търпя неволя,
отколкото да ям бюрек
по царската воля!

По-добре е на Балканът
да бъда свинарин,
отколкото при султанът
да съм хазнатарин!

По-добре е в апсаната
въшките да въда,
отколкото при Махмуда
шпионин да бъда!

[«Свобода», г. II, бр. 39, 11. III. 1872 г.]

Зора се е зазорила,
настало е време
да изчезне от Балканът
османското племе!
По вратните черна Мара
дошла е и тропа;
а турчинът и днес казва:
«Не дава Европа!»
Днес турчинът с свойте ръце
гробът си копае;
а пък Жельо в чужда земя
за нищо нехае!
Зора се е зазорила,
настало е време;
а наш Тотьо в Русията
от дългият дреме.

[«Свобода», г. II, бр. 40, 18. III. 1872 г.]

56

Ти си мой брат и твоето
 трябва да е мое;
 ала търпи и не искай
 това, що е мое!

Ти си мой брат и затова
 аз ще ти помагам;
 ала пари недей иска —
 готов съм да бягам!

Ти си мой брат, и аз искам
 добре да живееш;
 ала иди в друго село.
 «Чуждо да посееш»!

[«Свобода», г. II, бр. 41, 25. III. 1872 г.]

57

«БЪЛГАРИЯ ВОСКРЕСЕ»

Събрали се много гости,
 звани и незвани,
 налетели орли, гарги,
 налетели врани;
 дошел ти е и кум Вълчо
 с своята кума Леса:
 за ядене когато е —
 секи сваля феса!
 Лапат, късат тия гости
 кой колко желае;
 а за утре нито една
 душица нехае!
 «Късай днеска, а за утре
 не се грижи, брате!»,
 казва Леса на кумът си
 и гълта комате. . .
 От викове, от радости
 земя се потресе. . .
 В това време България
 «Из мертвих воскресел»

[«Свобода», г. II, бр. 42, 1. IV. 1872 г.]

58

Боже мили, боже сладки,
дай ми яки кълки,
да се боря с фортуните
и да търпя мъки!

Не давай ми само жадност
и чувство дебело,
да не кажа чорбаджийски:
«Черното е бело.»

[«Свобода», г. II, бр. 44, 15. IV. 1872 г.]

59

Най-напред бе бозаджия,
па стана оланин,
и най-после — чорбаджия,
тежък базиргянин;
но изпадна, михлюз стана,
заптия го вика —
той побягна при патрикът
и стана владика!

[«Свобода», г. II, бр. 45, 22. IV. 1872 г.]

Земи плугът вон ръката,
а шиникът на главата,
па си сладко пей!
Настало е вече време,
хайде, хвъргай добро семе —
свобода посей!
Не бой се ти, ще израсте,
мъничкото ще порасте —
ще му дойде ред!
Ще събереиш, що си садил,
ще добиеш, що си любил —
ха, върви напред!

[«Свобода», г. II, бр. 46, 29. IV. 1872 г.]

— Че що си се разплакала,
моме черноока?
Майка ли те люто къльне,
баща ли те хока?
— Майка ми е кротка жена
и нази обича;
а баща ми главата си
за мене отсича;
едно само не достига
и сърце ми вене,
че не мога да си найда
либе спротив мене. . .
Не мисля аз на тоя свят
да бъда богата;
ами искам за Балканът
юнак да изпрата.

[«Свобода», г. II, бр. 47, 6. V. 1872 г.]

— Земьо моя, Българио,
 що си нажелена,
 чегато си от ядове,
 от скръб уморена?
 Дали те е есенната
 слана осланила,
 или те е петровската
 жега изгорила?
 — Кога питаш, мой юначе,
 право да ти кажа. . .
 Седни при мен и слушай ме
 да ти поприкажа.
 Родила съм, мой ти брате,
 синове неверни,
 кои имат лице бяло,
 а пък души черни:
 чорбаджии, изедници,
 турски мекерета,
 кои мислят само едно —
 за свойте шкембета!

[«Свобода», г. II, бр. 48, 13. V. 1872 г.]

Родолуб съм, родолуб съм —
 кланяй се пред мене,
 моли ми се като на бог,
 клякай на колене!

Родолуб съм, родолуб съм —
 трябва да ме храниш,
 от неволи, от теглила
 трябва да ме браниш!

Родолуб съм, родолуб съм —
 ще ям наготово,
 не ща да знам що е хорско
 и що е попово!

Родолуб съм, родолуб съм —
 давайте ми сички;
 развежете кесиите
 и бройте жълтички!

Родолуб съм, родолуб съм —
 дай ми и жена си;
 ако ти е това тежко,
 то ми дай сестра си!

Родолуб съм, родолуб съм —
 аз ще да говоря;
 а ти мълчи и воздишай,
 да не ядеш кола!

[«Свобода», т. II, бр. 49, 20. V. 1872 г.]

Минуват дни и години,
 преминува младост;
 главата се засребрява —
 ето ти и старост!
 А пък ази сѐ се скитам,
 по чужбина хода
 и блънувам, и сънувам
 за пуста свобода!
 Няма помощ! Мойте братя
 от дългият спават,
 и на гърци, и на турци
 да ги яздат дават.
 Псувам, кълна, моля им се
 да станат човеци —
 тия дремят и нехаят,
 мислят за бюреци.
 Секи плаче и ти казва,
 че тежко живее;
 ала не ще да умира
 и кръв да пролее.
 «Дай ни сичко наготово,
 дай ни и парички,
 ако искаш да бъдеме
 родолюбци сички!»

[«Свобода», г. II, бр. 50, 27. V. 1872 г.]

Боже мили, дай и мене
 барем една радост:
 дозволи ми да изпитам
 балканската сладост!
 Аз не искам твърде много,
 не ща аз богатство! —
 Дето звънти много злато,
 тамо няма братство!
 Дай ти мене само верен
 другар за Балканът
 и накарай българите
 хайдуци да станат!

[«Свобода», г. II, бр. 51, 3. VI. 1872 г.]

Кукурикни, мой ти петльо,
и два, и три пъти,
та разбуди заспалият —
стига веч да мъти!

Събуди ти българите,
кажи, че е време. . .
Свободата се не дава,
тряба да се земе.

Събуди ти Петра, Павла,
събуди и Станча,
не събуждай само Дорча
и хаджи Иванча!

Нека да спят от дългият,
нека мирно дремат,
защото е чувството им
скрито в ов коремът.

Мир вам, глупци неразбрани,
мир вам, турски свине!
Мир и тебе, кир Петраки,
спи, кучешки сине!

[«Свобода», г. II, бр. 52, 10. VI. 1872 г.]

Боже мили, боже драги,
чуи моята дума!
Прати краста, прати шуга,
прати черна чума!

Нека падне голям порой,
потоп да настане,
град да вали като ейце,
пустош да остане!

Ако искаш, то ни прати
и Мидтад-пашовци,
за да дерат, за да колят
твоите мирни овци.

Избави ни само, боже,
от днешните форми,
които се в ов Цариград
наричат реформи!

[«Свобода», г. III, бр. 2, 8. VII. 1872 г.]

68

ИМАМЕ СИ

Я седнете, българченца,
да се веселиме,
да пиеме, да пееме
с божие то имѐ!

От днес няма в селото ни
куче да залае,
че добихме почти сичко
що душа жадае:

имаме си екзархия
и тлъсти владици,
имаме си чиновници
и сякакви трици;

имаме си «Читалище»,
имаме си «Право»:
«И гюбрето — учат тия —
е вкусно и здраво»;

имаме си и «Дружества»,
«книжевни» и «женски»,
«Съгласие», «Братска любов»,
«Напредък» виенски;

имаме си и попове
тлъсти и дебели,
които би Христа-бога
на кебап изели;

имаме си и хаджии
мирни, боголюбни;
имаме си чорбаджии
и животни чудни;

имаме си и черкови,
имаме капели,
имаме си и главиндрии
празни, изветрели;

имаме си професори,
и млади, и стари,
които са по-достойни
да станат кръчмари;

имаме си гимназии
и централни школи,
в които се добре хранят,
които са голи.

Ако нямаш що да ядеш,
то в Болград да тичаш —
там скоро щеш на боярин,
на бик заприличаш!

Ако нямаш що да пиеш,
то в Русчук да припкаш,
та да станеш възпитаник —
чрез вино ще ципкаш!

Ако искаш да откраднеш
и богат да станеш,
то ти гледай калугерски
занаят да хванеш!

[«Свобода», г. III, бр. 3, 15. VII. 1872 г.]

69

Месечинко-виторожко,
като светиш нависоко,
не гледаш ли надалеко,
не видиш ли нашироко?

Не видиш ли мойто село,
не видиш ли стар бащица,
не видиш ли мила майка,
мили братец и сестрица?

Ако видиш мойта майка,
то ѝ кажи да не жали. . . —
народността не е нищо,
освен скърби и печали. . .

[«Свобода», г. III, бр. 4, 22. VII. 1872 г.]

70

Не раждай ме, мамо,
бяла, черноока,
не давай ми снага]
тънка и висока,

че ще мене, мамо,
турчин да залюби —
тебе ще убие,
мене ще погуби.

Не раждай ме, мамо,
бяла и червена —
да не умра рано
млада и зелена.

Мойта тънка снага
старец ще прегърне —
очи ще завенат,
снага ще посърне.

Босилекът, мамо,
не расте без вода,
а момина хубост
цъфти при свобода.

[«Свобода», г. III, бр. 5, 29. VII. 1872 г.]

71

Лалугерът нито оре,
 нито семе сее;
 а пълна е къщата му —
 той добре живее.
 Калугерът нито оре,
 нито семе сее;
 а сѐ расте чувството му —
 той без труд живее.
 А пчелата и орачът
 по цял ден събират.
 И пак гладни, и пак жедни —
 добро не намират.

[«Свобода», г. III, бр. 6, 5. VIII. 1872 г.]

72

Я не земай, момиченце,
 дебел чорбаджия,
 защото е тоя изрод
 турски кеседжия;

я не земай, момиченце,
 гръцки капсамунин,
 защото е тоя изрод
 турски капасъзин.

Земи си ти българченце
 тънко и високо,
 което е хубавичко,
 бяло, чернооко,

па ми вярвай, че на тоя
 свят щеш да живееш,
 от утрента до вечерта
 песни щеш да пееш!

[«Свобода», г. III, бр. 7, 12. VIII, 1872 г.]

71

Лалугерът нито оре,
 нито семе сее;
 а пълна е къщата му —
 той добре живее.
 Калугерът нито оре,
 нито семе сее;
 а сѐ расте чувството му —
 той без труд живее.
 А пчелата и орачът
 по цял ден събират.
 И пак гладни, и пак жедни —
 добро не намират.

[«Свобода», г. III, бр. 6, 5. VIII, 1872 г.]

72

Я не земай, момиченце,
 дебел чорбаджия,
 защото е тоя изрод
 турски кеседжия;

я не земай, момиченце,
 гръцки капсамунин,
 защото е тоя изрод
 турски капасъзин.

Земи си ти българченце
 тънко и високо,
 което е хубавичко,
 бяло, чернооко,

па ми вярвай, че на тоя
 свят щеш да живееш,
 от утрента до вечерта
 песни щеш да пееш!

[«Свобода», г. III, бр. 7, 12, VIII, 1872 г.]

73

ГЪРЦИТЕ И НИЕ

Гърците се надуват
и пред нас се хвалят,
че техните кокони
по Фенер се галят;

гърците се надуват,
пред нас се гордеят,
че техните кокони
по Фенер върлеят;

гърците се надуват,
в очи ни се смеят,
че нашите българки
варварски живеят.

Търпя, търпя наш Петко,
па хвана да вика:
«Не ща вече гръцки поп,
ни гръцки владика!»

Послуша го султанът,
даде му Антима —
благославя наш Петко,
че патриарх има!

Преминала неделя,
не приминал месец,

а наш Петко изгубил
свойто парче хлябец.

Тъй ти трябва, мой Петко,
тъй ти трябва, друже!
Не знаеш ли, мой брайно,
че калугер лъже?

[«Свобода», г. III, бр. 8, 19. VIII. 1872 г.]

74

БОГ НАГРАЖДАВА

Който има малко совест,
той ще бъде награден;
който бога не почита,
той ще бъде наделен.

А за тебе, българино? —
За теб няма добър ден!
Ти от дете търпиш мъки
и умираш млад-зелен!

Цяло стадо шарлатани
хранюкат се с твоят пот:
яде турчин, яде попът,
яде нишкият деспот.

Ти работиш, ти се мъчиш,
ти не знаеш за покой;
а пък Златко чорбаджият
веч е станал само лой.

Попът проси, турчин зема,
а черкезинът краде;
а ти търпиш и говориш:
«Нищо, бог ще ми даде!»

[«Свобода», г. III, бр. 9, 26. VIII. 1872 г.]

75

Идете оттука, мълчете, не лайте,
доста съм от вази търпял;
хей, дайте ми воля, свобода ми дайте,
стига съм за вази потял!
Не стигат ли толкоз мъки и неволи,
не стигат ли толкоз злини?
Циганин и турчин — секи беси, коли;
а ти мълчи, гини!
Няма аз да мълча, няма да тъгувам,
нека острата сабя сече;
няма аз да чакам, не ща да робувам,
алена кръв нека тече!
Но хора не чуят, а бог не помага, —
и той се отказва от нас. . .
Праци по гърбът ни турската тояга
и чуе се отчаян глас. . .
Я дайте ми вино, дайте ми ракия;
дайте ми барем оцет,
нека подивея, нека се напия,
дано и аз кажа: «Четири е пет».

[«Свобода», г. III, бр. 10, 2. IX. 1872 г.]

ХАДЖИ ДИМИТЪР

Я не плачи мила майко,
за своето чедо —
то мърцина не погина,
че не е говедо!

Иди, мамо, похвали се
пред баби, пред старци,
че си юнак отгледала —
да коли поганци;

похвали се пред момите,
пред млади ергене,
пожелай им да добият
юнак като мене;

похвали се пред момците,
пред малки дечица,
па прекръсти челото им
сос дясна ръчица

и речи им: «Деца мои,
бъдете ми здрави,
па умрете като мъже,
а не като крави!»

[«Свобода», г. III, бр. 11, 9. IX. 1872 г.]

Пъшкай, пъшкай, българчице,
шетай, не лени се:
меси, готви, пържи яйца —
иди накити се,

че ще дойде владиката
с своите кавази,
да обядва, да пладнува,
да преспи у вази.

Ако си ти младо булче,
чернооко, бело,
ако имаш тънка снага
и тяло дебело,

то ще станеш владичица
или попадия,
па щеш бъдеш прославена
в сичка България.

Ако ти си момиченце,
младо и зелено,
ако имаш черни вежди
и лице румено,

то ще станеш дяконица
или чорбаджийка,
па ще идеш на Божи гроб
да станеш хаджийка.

Ако си ти стара баба,
ако нямаш зъби,
то и тогаз владиката
ще да те полюби:

стани му ти пезевенка,
служи му телесно,
и той ще ти даде пари
и царство небесно.

Пъшкай, пъшкай, българчице,
шетай, не лени се:
меси, готви, пържи ейца —
иди приготви се!

[«Свобода», г. III, бр. 12, 16. IX. 1872 г.]

78

Радостта е, мой ти брате,
като младичко момиче,
като пролет вов Русия,
като цвете ледениче.

Щом настане първа тъга,
момичето остарява;
щом заслани първа слана,
то цветето веч завява.

А скръбта е многотрайна,
тя прилича на коприва;
ти я тъпчиш, ти я скубаш,
а тя дворът пак покрива.

[«Свобода», г. III, бр. 13, 23. IX. 1872 г.]

79

Моля ти се, мамо,
за самото небе:
целуни ме сладко,
дорде съм при тебе!

Твоята целувка
ще бъде последня,
че в чуждите къщи
любовта е средня —

тия те обичат,
ако имаш злато,
сичко друго ценят
за медно дукато.

И самата жена
средньо те обича —
купиш ли ѝ рокля,
то след тебе тича;

а ако се свърши
сирене и масло,
любовта умира —
сърцето изгасло!

Моля ти се, мамо,
за самото небе:
прегърни ме нежно,
дорде съм при тебе!

[«Свобода», г. III, бр. 14, 30. IX. 1872 г.]

80

ИВАНЧУ ХРИСТОВИЧУ

Ти се реши, брате,
отвъде да стъпиш:
майка да избавиш,
народ да откупиш;

ти умря юнашки
за своето племе
и посея редом
за свобода семе;

ти изпълни вече
длъжностите свои
и показва пътят
на другари твои. . .

Скоро щат и тия
да ти бъдат гости
и щат да положат
и своите кости.

[«Свобода», г. III, бр. 15, 7. X. 1872 г.]

81

Българино, добра душо,
 шастливо е твойто племе,
че го кълне чер калугер,
 че го псува адско семе!

Хвъргай шапка, скачай, припкай,
 че те господ веч избави
от кръвници, изедници,
 от врагове твърдоглави.

[«Свобода», г. III, бр. 16, 14. X. 1872 г.]

82

Не слушай ти дяда,
 когато ти рече,
че «покорна глава
 саблята не сече».

Касапинът коли
 най-кротките крави,
а дивите вълци
 са жиьи и здрави!

[«Свобода», г. III, бр. 17, 21. X. 1872 г.]

83

Пастир добри отец Антим
проповяда братство;
а пълен е с дяволщини,
пълен е с лукавство.

«Чада мои, християни,
бъдете покорни!» —
казва тоя фенерски грък,
за да бъде горни.

«Чада мои, християни,
братия сме сички» —
казва тоя чер калугер —
да земе парички.

«Чада мои, християни,
дайте за Исуса» —
казва тая черна душа —
да омъжи Руса.

[«Свобода», г. III, бр. 18, 28. X. 1872 г.]

84

Ох, чуй ме де, боже,
какво ти говора:
избави ме скоро
от глупави хора!
По-добре да имам
сто врагове умни,
нежели два брата
луди и безумни.

[«Свобода», г. III, бр. 19, 4. XI. 1872 г.]

85

Сърце мое, сърце мое,
що си нажалено,
чегато си от есенна
слана осланено?

А сърцето отговаря
тъжно, но сърдито:
«Земи жена от добър род,
куче от корито.»

Б.

[«Свобода», г. III, бр. 20, 11. XI. 1872 г.]

86

Няма добро на тоя свят
няма нищо право —
честността е болна баба,
гюбрето е здраво.

Погледайте на хората,
на техните мъки,
па мислете какво чака
техните унуки.

Бащите са чужди роби,
без чувства скотове,
но децата ще напреднат,
ще станат волове.

Един иска република,
други монархия,
трети търси деспотизъм
или екзархия;

но ни един се не грижи
за своята свобода,
и продава личността си,
като сяка мода.

[«Свобода», г. III, бр. 21, 18. XI. 1872 г.]

87

Предал се е като баба,
като страшлив зайко;
а казваше, че е юнак,
че е Крали Марко!

Ех, юнаци за седенки
или за вретена —
пушка им е ракийката,
сабля им е Пена!

[«Свобода», г. III, бр. 22, 25. XI. 1872 г.]

88

Предатели, изедници
и черни душици
късат, ядат тялото ни
като хищни птици;

ала ние нехаеме,
ние сладко спиме —
продали сме и честта си,
и своето име:

един става турски човек,
други Касабяно,
а третият гръкоманин —
калпаво коляно!

Среброто е нашият бог,
честта ни е злато;
а името на народът
не струва дукато.

[«Независимост», г. III, бр. 23, 23. II. 1873 г.]

89

Крякат гъски, гакат патки,
 крякат гърчолята —
 и кучето не мирува,
 търси си белята!

«Панславизъм, панславизъм!» —
 вика «Неологос»,
 па проклина, па попържа
 и вяра, и н о м о с;

а «Правото» пъщка, плаче,
 дребни сълзи лее,
 че не дава Халил паша
 ни мирно да блее.

[«Независимост», г. III, бр. 24, 3. III. 1873 г.]

90

Искам право, искам воля,
 искам и свобода;
 ала не ща да се мъча
 и гладен да хода.

Ако можем да добием
 сичко наготово,
 то бързайте да променим
 старото на ново;

а ако ли трябат мъки,
 ако трябат кърви,
 то ази ще да ви предам
 на турците първи.

[«Независимост», г. III, бр. 25, 10. III. 1873 г.]

91

Наш Иван е добър юнак,
има здрави кълки —
кога седне да вечеря,
то лапа без мъки;

кога иде в механата,
по пет оки вдига:
но никога не говори,
че му вече стига!

Кога иде в кавенето,
то се богу моли —
да укрепи ръката му
светът да изколи.

Но светът си сѐ живее,
като в старо време;
а наш Иван под турският
самар мирно дреме.

[«Независимост», г. III, бр. 26,
17. III. 1873 г.]

92

Било е време, когато си и ти
бил горделив юнак,
когато е врагът ти падал
пред твоят байряк;

било е време, когато си и ти
мислил за своят род,
когато си и кръв проливал
за своят народ;

било е време, когато си и ти
знаял що е добро,
когато честността ти не е била
ни злато, ни сребро! . . .

То е било златно време,
век за нас щастливи:
децата ни не са били
така гуреливи,

майките ни не са били
като сухи сливи,
бащите ни не са били
въшкави и диви,

сестрите ни не са били
турски гевендии,
братето ни не са били
наши кеседжии;

но тогава не е живял
Златев, Балабанчо,
не издаде народът си
ни хаджи Иванчо;

не е лаял ни-Генович
с своята дружина
за две пари, за комат хляб,
за мърва сланина.

Да ви кажа още това,
че в онова време
българинът не е искал
да спи и да дреме;

а е блъскал с топорът си
сяка вонещица,
която е кости гризла
из чужда паница.

[«Независимост», г. III, бр. 28,
31. III. 1873 г.]

93

ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ

Ново, свето учение,
идеи велики
проповяда Исус Христос
на земни владики;

а евреи, фарисеи,
сатанските брате,
плачат, викат и молят се:
«Разпни го, Пилате!»

Той осъжда почти сичко,
що е садукейско;
той говори, че ще падне
царството юдейско;

той говори, че и робът
е син Саваота! . . .
«Разпни его, разпни его
на гора Голгота!»

Хванали го, съдили го,
после го завели
между двама разбойници —
и там го разпели. . .

Ех, радват се митарите,
ликуе Юдея:
«Няма вече бунтовникът,
няма Назарей!»

Но я гледай — в Ерусалим
 станали две чуда:
 възкръснал е синът божи,
 обесил се Юда!

*

Возкръснал си, мъчениче,
 тридъневен из гробът,
 да събудиш заспалият,
 да възкръсиш робът! . . .

Помогни ти и на своите
 чеда мили, верни,
 избави ги от гръцките
 калугери черни;

избави ги от турските
 страшни кеседжии,
 избави ги от техните
 братя чорбаджии.

Да възкръсне България,
 да падне тиранство,
 па да слави името ти
 цяло християнство!

[«Независимост», г. III, бр. 29. 7. IV. 1873 г.]

94

Останала България
 дрипаво сираче,
 па седнала на Витоша
 и горчиво плаче:

«Деца мои, деца мои,
 сирачета жални,
 полуживи, окъсани,
 мършави и гладни!

Що стоите, що чакате? . . .
 Доста сте търпели
 и от свои, и от чужди,
 доста сте бой яли!

Срамота е от хората,
 грешно е от бога —
 вие не сте скъсан дрипел,
 не сте ни подлога;

а-сте хора, живи хора,
 от майка родени,
 юнаци сте, ергени сте,
 млади и зелени!»

[«Независимост», г. III, бр. 31, 21. IV. 1873 г.]

ПЕСЕН НА «ЧУВСТВИТЕЛНИТЕ» ХЕРОИ

И ази съм добър юнак,
и ази се бора
с душманите на народът
и с слабите хора:
ако някой е по-честен
от мойта фигура,
то залягам под своята
чизма да го тура —
клеветя го, попържам го,
черня му лицето;
а от това мене става
леко на сърцето.

И ази съм добър юнак,
и ази се бора
с душманите на народът
и с слабите хора:
ако някой глупав човек
има много злато,
то се мъча да го вмъкна
вов нашето бл то —
подмамям го, прикътквам го,
хваля го в лицето,
а от това мене става
леко на сърцето.

И ази съм добър юнак,
и ази се бора
с душманите на народът
и с слабите хора;

ако дойде стара баба
да търси наследство,
то я ввождам вов нашето
славно министерство —
хваля ѝ се, обещавам,
гледам ѝ в лицето;
а от това мене става
леко на сърцето.

И ази съм добър юнак,
и ази се бора
с душманите на народът
и с слабите хора:
родил съм се вов Габрово,
дете съм попово,
а това ми дава право
да ям наготово —
опека си чуждо ягне
без срам на лицето;
а от това мене става
леко на сърцето.

И ази съм добър юнак,
и ази се бора
с душманите на народът
и с слабите хора:
от утрента до вечерта
седа в кавенето
и милвам си браделчето,
гладя си шкембето;
плета мрежи за мухите,
пия си винцето;
а от това мене става
леко на сърцето.

[«Независимост», г. III, бр. 33, 5. V. 1873 г.]

96

Преминуват годинките,
 старото белее;
 а младото расте, цъфти,
 за да остарее.
 Балканът е-пак хубавец;
 шума зеленее,
 а пиленце — славейченце
 сладка песен пее;
 стопили се снеговете,
 тревите израсли,
 припкат, скачат ягънцата,
 овце се напасли. . .

Преминуват годинките,
 старото белее;
 а младото расте, цъфти,
 за да остарее.
 Излязла е мойта майка,
 на прагът седнала,
 очаквала чедото си,
 към Дунав гледала. . .
 «Де си, сине, де си, чедо!» —
 тъжно тя говори;
 а времето преминува
 и Лета жубори. . .

Преминуват годинките,
 старото белее;
 а младото расте, цъфти,
 за да остарее.

Нищо не е многотрайно,
 нищо не е вечно,
 само теглото е дълго —
 почти безконечно.

[«Независимост», г. III, бр. 35, 19. V. 1873 г.]

97

(НА В. ЛЕВСКИ)

Сбирайте се, моми, булки
и млади ергене!
Да чуете барем една
песен и от мене. . .
Събрахте се. Знайте сега,
че моята песен
не весели младо сърце —
мерише на плесен.

«Слънце ярко, слънце светло,
зайди, помрачи се;
а ти, ясна месечинко,
бягай, удави се!
Не светете на турските
кървави тирани,
които са телата ни
покрили със рани;
не светете на гръцките
духовни търговци,
които са изполяли
своите мирни овци;
не светете на нашите
дебели хаджии,
които са най-първите
хорски кеседжии;
не светете на нашите
кални вестникари,
които са совестта си

за кокал продали;
не светете на нашите
писатели черни,
които са на турците
чада мили, верни;
не светете на нашите
учители-крави,
кои носят изгнил мозък
вов кратуни здрави!

Слънце ярко, слънце светло,
небесно светило!
Не нагрявай веч старото —
то е мъртво, гнило!
Месечинко, виторожко,
не свети богато
над гюбрето, над боклукът,
над хорското блато!
Съберете своите лучи,
розкошно изгрейте,
над младото, пролетното
свет Христов излейте;
Осветлете българската
бесилница снета,
която е въздигната
от ръка проклета!
Тука виси добър юнак
или млада сила,
която е възкресила
свойта майка мила,
която е пробудила
свойто мило племе
която е посеяла
ново, здраво семе!»

[«Независимост», г. III, бр. 37, 2. VII, 1873 г.]

НА ПЛОВДИВСКИТЕ ГЪРЦИ

Казвате ни, че сте чисти
 философски чада
 на Сократа, на Бакхуса,
 на стара Елада.

Вярваме ви. Другояче
 не може да бъде —
 така барем мислят днеска
 пловдивските люде.

Демостен е бил ваш чичо,
 Омир ви е уйчо;
 а баща ви е из Сопот,
 име му е Лулчо;

майка ви е из Казанлък,
 име ѝ е Злата...
 Знаем, знаем — тя решеше
 на Дорча брадата!

Сестра ви е добра жена —
 сѐ «за раят» дава...
 От мъничка с дяконите
 и ляга, и става.

[«Независимост», г. III, бр. 39, 16. VI. 1873 г.]

Който иска щастие,
 трябва да се труди —
 доброто се достига
 със кървави гърди;
 а кой иска на светът
 мирно да робува,
 то злото е евтино —
 две пари не струва.

[«Независимост», г. III, бр. 41, 30. VI. 1873 г.]

100

Гърците ни наричат
 глупави скотове,
 че не щеме техните
 пиени попове;
 гъркините ни кълнат,
 казват ни «потури»,
 че не щеме да бъдем
 веч техни айгъри;
 турците ни попържат,
 казват ни кяфири,
 че не щеме техните
 паши мюзефири;
 туркините ни псуват
 кално и гнуснаво —
 че ние сме бабички. . .
 Имат пълно право!

[«Независимост», г. III, бр. 43,
 14. VII. 1873 г.]

101

Събрали се българи,
 мирски и попове,
 да отсечат гръцките
 бодливи рогове.
 «Не щем вече гърците» —
 казват тия мъже,
 «не щем вече патрикът,
 че цигански лъже!»
 А патрикът си седи
 в своето харемче,
 па целува за инат
 своето Еленче.
 «Какво ми се хвалите
 с екзархът, с ферманът. . .
 Не боя се аз от вас,
 дорде е султанът!»

[«Независимост», г. III, бр. 45, 28. VII. 1873 г.]

102

Родила е мене
 мойта мила майка
 в хубав ден пролетен,
 в зелена градинка;
 родила е мене
 между росно цвете,
 между лале бяло
 и червен трендафил;
 па е мене мама
 милвала, галила,
 радвала се сладко
 и е говорила:
 «Да бях знала ази,
 мое мило чедо,
 че ти ще пораснеш
 син на България,
 то би те повила
 с меризливо цвете,
 с седеф, със босилек
 и с червен трендафил;
 а ако би знала,
 мое мило чедо,
 че ти ще да бъдеш
 изменник, предател,
 то би те повила
 с тръни и с коприва,
 па би те хвърлила
 в помийната яма.»

[«Независимост», г. III, бр. 46,
 4. VIII. 1873 г.]

103

Проклинат ни гърците,
 бият ни софтите;
 а ние спим, нехаем,
 броим си парите.

Безчестят ни турците,
 яздат ни моллите;
 а ние спим, нехаем,
 броим си парите.

Смеят ни се децата,
 плюят ни момите;
 а ние спим, нехаем,
 броим си парите.

Презират ни бабите,
 кълнат ни жените;
 а ние спим, нехаем,
 броим си парите.

[«Независимост», г. III, бр. 48,
 18. VIII. 1873 г.]

104

ИЗБАВИ НИ

Боже мили, избави ни
от турските добротворци;
избави ни така също
от просяци беломорци;

избави ни от ония
кръвожедни кеседжии,
кои носят славно име
вилаетски чорбаджии;

избави ни от ония
чуждестранни предатели;
а най-паче от нашите
православни приятели.

[«Независимост», г. III, бр. 49,
25. VIII. 1873 г.]

105

Зора се е зазорила,
слънце е огряло,
а в гората славей птиче
песен е запяло. . .

Запяло е чудно, мило,
сладко, гласовито,
па се мъчи да пробуди
сѐ, що е убито.

«Я ставайте, черни роби,
време е настало
да възкръсне сяко племе,
кое е паднало!

Возкръснаха талянците,
станаха свободни;
падна Пия деветият
пред гласът народни;

изгуби се Наполеон,
падна Изабела,
която е на един бал
цял остров изела. . .

Даже негрите в Хаити
юнашки се биха —
с цели реки гъсти кърви
свобода добиха.

А пък вие, българите,
непробудно спите,
черни дни и черни мъки
от красти търпите!

Срам и укор! Живи хора
да спят със мъртвешки
и да влекат рабски живот —
живот нечовешки!»

[«Независимост», г. III, бр. 50, 1. IX. 1873 г.]

106

«Напредваме, напредваме» —
казва дядо Спас —
«на тоя свят няма други
народ като нас!

Добихме си екзархия. . .
Да е жив Антим!
Хайде сега да легнеме
сладко да заспим!

Имаме си още «Право»
със Найденова;
имаме си книжарница
с Христа Данова.

«Правото» е, като речи,
пълно със храна;
а книгите на Данова
нямат махана.

Не трябва ни нищо друго. . .
А защо стоим?
Хайде вече да легнеме
сладко да заспим!»

[«Независимост», г. III, бр. 51, 8. IX. 1873 г.]

107

Я не плачи, я не жалея,
планино зелена,
не грижи се, но посрещни
сланата есенна!

И мойто е клето сърце
тежко наранено;
но след снегът ще да бъде
пак сичко зелено:

по тебе ще пак да цъфтят
божур и лалета;
а ази ще да намеря
по-храбри момчета.

Хайде, кажи: «Бог да прости
Спира, Караджата!»
Хайде, кажи: «На Хаджият
блазе на душата!»

Помоли се така също
и за Васил Левски,
за Стояна, за Стефана,
за Цоча Балкански!

Тия мъже посеяха
за свобода семе;
а ние ще да жънем,
кога дойде време. . .

Това време приближава —
чуй ти мойта дума! . . .
Скоро щеш ти да ни видиш
под своята шума. . .

[«Независимост», г. IV, бр. 2,
27. X. 1873 г.]

108

Оковани във синджери,
с букаи железни,
крачат твойте, Българю,
деца мили, верни,

па проклинат изродите,
продажните свине,
кои казват за брата си:
«Нека да загине,

че не дава да живея
в Ловеч наготово
и да глобя селяните
из село Попово.»

Оковани във синджери,
с букаи железни,
крачат твойте, Българю,
деца честни, верни,

па проклинат учените,
твойте вестникаре,
кои казват на брата си:
«Той е бил магаре!

Не знае ли, че аз искам
мирно да живея
и да лъжа глупавите
с помощта на бея?»

Оковани във синджери,
с букаи железни,
крачат твойте, Българю,
деца честни, верни,

па проклинат поповете,
нашите владици,
кои казват за брата си:
«Той е кал и трици!

Не знае ли, че попът е
чудно мотовило,
което е за кокошка
и бога пропило?

Не знае ли, че отец Нил
е дълбоко блато,
което е променило
Христа за дукато?»

[«Независимост», г. IV, бр. 4, 10. XI. 1873 г.]

109

ВОПРОСЪТ

Охридчени плачат,
че нямат владика;
а екзархът мълчи
и пие мастика;

битолчени живо
гонят цинцарлъкът;
а екзархът дреме —
пуши си чубукът;

неврокопци търсят
свойто рузнаменце;
а екзархът иска
по-добро мезенце;

пловдивчени казват,
че не са «комета»;
а екзархът яде
по девет петлета;

сересчени викат:
«Серес ще загине!»;
а екзархът коли
по четири свине;

цариградци викат:
«Събор да се сбере!»;

а екзархът мисли
за печено ере;

Вълкович бей пише:
«Още не е време»;
а екзархът седи
в синодът, та дреме.

[«Независимост», г. IV, бр. 5,
17. XI. 1873 г.]

Оставила така Пенка
своят град София,
за да стане коконица
в света Румъния.

Кокът ѝ е два аршина,
с една ока гниди —
за дълг го е земал Тончо
от михлюз Мавриди.

Фустанът ѝ блести, грее. . .
Чудна чудесия!
И него е купил Тончо
пак на вересия.

Излязла е наша Пенка
хубост да продава,
па се върти по шосето,
като сяка крава.

А кир Тончо на гарата
сандъците вдига,
за да купи таки Пенки
барем мамалига.

[«Независимост», г. IV, бр. 6,
24. XI. 1873 г.]

Пази, боже, от зла среща
я от зла жена!

Пази, боже, от калугер —
от бясна свиня!

Пази, боже, от михлюзин
и от хаджия!

Пази, боже, от клисав хляб —
от чорбаджия!

Пази, боже, от пиян поп
и от гнил дирек!

Пази, боже, от «Правото» —
от глупав човек!

А най-после пази, боже,
от шарлатани,
от Ивана Найденова —
от калпазани!

[«Независимост», г. IV, бр. 7,
1. XII. 1873 г.]

112

В коремът му жаби куркат,
от глад се превива;
а не може без помада —
без плед го не бива!

Майка му е лани есен
от тъги убита;
а той гони коконите —
като копей лита!

Баща му е за дългове
от лани затворен;
а той казва на хората:
«От добър съм корен!»

Сестра му се пет години
със турците люби;
а той седи с блудниците
и кенета ръби!

[«Независимост», г. IV, бр. 8,
8. XII. 1873 г.]

113

— Познаваш ли онзи юнак,
който там дърдори? . . .
За Вилхелма, за Бисмарка
по цял ден говори! . . .

Освен това, в кавенето
прави гюрултия. . .

— Остави го, мой ти брайно —
той е свищовлия.

[«Независимост», г. IV, бр. 9, 15. XII. 1873 г.]

114

Пак Коледа приближава,
готвят се мезета —
крят патки, квичат свине,
колят се прасета;

а бедният пак въздиша,
пак сълзи пролива
и честното парче хлябец
с кървав пот облива.

[«Независимост», г. IV, бр. 10,
22. XII. 1873 г.]

115

НОВА ГОДИНА

«Ново щастие, нови надежди
и нов покоен живот
ще ни донесе тая година —
и къща, пълна с имот!

Преминаха веч тежките мъки
и онзи страшен порой —
отсега няма никой да пати —
секиму господ дава покой!»

Така говори бедният човек
и сладко ляга да спи;
а Бъдни вечер с насмешка казва:
«Я търпи, голю, търпи!»

[«Независимост», г. IV, бр. 11, 29. XII. 1873 г.]

116

ДЕ Е ЧИТАЛИЩЕТО?

Събрали се нашите
 славни чучулиги
 в кавенето «Хан Симон» —
 «Право» похвали ги!...

Читалище ще правят
 славно и богато —
 един дава добър ум,
 други брой злато.

Членове са станали
 сѐ млади хлапета,
 а ум трябва да дават
 пет мазни шкембета!...

Тръгнали са мъдрите
 да търсят квартира,
 която би имала
 и Цони, и бира.

Ходили са, ходили
 чак до Каракаша,
 че там има славейче...
 То е слабост наша!

Ала един от петте
 не ще в кавенето

мъдри сказки да чете...
 Честно е момчето!

«Ние трябва да идем
 у бача Росети,
 че там има добър ром
 и две Лизавети!»

[«Независимост», г. IV, бр. 12, 5. I. 1874 г.]

117

Българине, българине,
чуждо мотовило!
Имаш ли ти нещо свято
или нещо мило?

Езикът си ти презираш,
народът си гониш,
а над чуждите гробове
едри сълзи рониш!

Сички хора напред вървят
и знание търсят,
а ти клювтиш и нехаеш. . .
Кучета те късат! . . .

Циганинът, когото ти
от сърце презираш
и когото, без да мислиш,
нечовек наричаш,

е по-добър патриотин
от бача ти Станча
и от своят славен херой
Пенчович Иванча;

евреинът, когото ти
със камъни биеш
и с когото нито ядеш,
нито вино пиеш,

е по-добър християнин
от мен и от тебе. . .
Той майка си не продава
за янинско кебе.

[«Независимост». г. IV, бр. 13, 12. I. 1874 г.]

118

Турците ни казват
да се помириме
и да не злословим
фенерското име;

Гешооглу казва
да се спогодиме,
па да идем в Пловдив —
сладко да заспиме;

Пенчович ни казва
да се наредиме
и чинно патрикът
да благодариме;

Балабанов казва
да се братимиме
и с гърците дружба
да изкаламиме;

а Див дядо казва:
«Тиквен ви е грошът,
високо е хлябът,
празен ви е кошът!»

[«Независимост», г. IV, бр. 14, 19. I. 1874 г.]

119

Ако искаш ти да бъдеш
славен и богат,
то да станеш на Гешова
барем стари-сват;

ако искаш ти да бъдеш
честен и честит,
то да идеш при Пенчович
за архимандрит;

ако искаш пък да бъдеш
дебел и червен,
то да станеш с Балабана
на подлостта член.

[«Независимост», г. IV, бр. 15, 27. I. 1874 г.]

Почакайте още малко,
и ще видите,
че ние сме по-фудули
и от гнидите,

че ние сме като въшка
на гъшо перо,
че ние сме като гайда
на селско хоро!

Народът си обичаме
и браниме го,
името си почитаме
и хвалиме го;

совестта си развиваме
и учиме се,
децата си възпитваме
и трудиме се;

школите си нареждаме
и метем ги,
книжици си купуваме
и четем ги. . .

Избрахме си Пенчовича
за представител,
а Иванча Чорапчият
за покровител! . . .

Хвала и чест на разградци
и на тулчанци,
а прехвала на Силистра
и на русенци! . . .

Едно само не достига
на моят народ,
че той ходи при младите
да събира плод! . . .

Младите са «пропий-къща»
и развратници —
весден стърчат пред чуждите
градски вратници. . .

Често седя, па се чудя
на моят син,
който весден главата си
маже със зехтин. . .

Засукал е мустачета
като морски рак
и хили се на момите
като котурак.

И ракийката обича
моего дете. . .
Напие се, па ме гледа. . .
Ех, пате, пате!

Кога видях, че не зема
веч от сопата,
то го пратих да се учи
по Европата.

«Вов Букурещ — мислех си аз —
 ще бъде човек», —
 а той стана мокра пола
 и бърблив зевзек!

Старците са друго нещо,
 тях имат ум —
 главата им не пробива
 и турски куршум.

Почакайте още малко,
 и ще видите,
 че старците ще да плеснат
 гуреливите...

[«Независимост», г. IV, бр. 16, 2. II. 1874 г.]

121

Майко моя, мъченице,
 какво си сторила?
 Защо си ти в сърцето ми
 човечност вселила?

Не знаеш ли, че човекът
 не може да бъде
 роб на гнусни шарлатани,
 на развратни люде?

Едно време ти казваше
 със своята песен:
 «Расти, сине, и прекарай
 живот мирен, лесен.»

Човекът е, моя майко,
 роден да живее —
 да се мъчи, да се бори
 и кърви да лее

против злото, за доброто,
 за своето име,
 за което сам бог казва
 да го защитиме.

[«Независимост», г. IV, бр. 17, 9. II. 1874 г.]

Заговял е дядо Нил,
тримири, гладува,
че шейтанът по цял ден
с него дяволува. . .

Днес го блазни Ралука,
а утре Катинка,
след неделя парите
на баба ви Минка. . .

Сега иска дядо Нил
душа да покае,
да не казват хората:
«Той бога не знае.»

Отишел е дядо Нил
при дяда Антима,
па му казва смирено:
«Отче, опрости ма!

Направи ме владика
над нашето стадо —
аз ще бъда полезен
на старо, на младо.»

Излъга се екзархът,
даде му корона,
а дядо Нил побягна
при «баба Матрона».

[«Независимост», г. IV, бр. 18, 16. II. 1874 г.]

Още една пролет иде,
шума зеленее,
а нашият Крали Марко
вов кръчмата пее;

още една пролет иде,
цъфти кукурякът,
а наш Филип вов Одеса —
заложил байрякът;

още една пролет иде,
ластавичка пее,
а наш Жельо вов Браила
керемиди лее;

още една пролет иде,
гургувичка гуче,
а Панайот по Белиград
мустакът си суче;

още една пролет иде,
кукувици кукат,
а нашите хъшовчета
Бяла Рада пукат;

още една пролет иде,
сичко става младо,
а нашите родолюбци
блеят като стадо.

Барон Лулчо

[«Независимост», г. IV, бр. 19, 23. II. 1874 г.]

124

После Ноя светът е бил
честен и честит —
левът не бил като днеска
кръвник и сърдит,

змията е била мъдра,
вълкът е бил кум,
а пък Леса на хората
е давала ум,

тигърът е пасъл трева,
а мечката бряз,
козелът е давал мляко,
а камъкът мас.

Но дяволът, сатаната,
мирно не седи —
той накарал дяда Хама
гърци да роди.

[«Независимост», г. IV, бр. 20,
2. III. 1874 г.]

125

Едно време и наш Михо
беше челебия —
той е ходил и в Божи гроб
да стане хаджия. . .

Там похарчил наш кир Михо
двесте-триста лири,
па се върнал в България
прехрана да дири;

но хората милост нямат,
нямат добро сърце —
и пратили хаджи Миха
да простира ръце

и да проси милостиня
за «Бог да ви прости». . .
И тъй Михо хаджията
гризе чужди кости.

[«Независимост», г. IV, бр. 21, 9. III. 1874 г.,]

126

Наш кир Пройчо си купил
висока капела,
за да кажат хората:
«Главата му хела!»;

но един лощ пакостник —
дяволско колено —
свалил Пройчу цилиндърът
и намерил сено.

[«Независимост», г. IV, бр. 22, 16. III. 1874 г.]

127

БРАТУ Я. К-С-Р-ВУ

Помниш ли ти как в школото
ходехме двамина
и сричахме по славянски:
«И-и-от-ца-и-си-на»?

Помниш ли ти как след време
станахме веч калфи —
захванахме да сричаме
омеги и алфи?

Но един ден. . . Боже мили!
Даскалът дохожда
и казва ни: «Хайде в класът!». . .
После ни завожда

при големите. А пък тамо. . .
за чудо и приказ!. . .
Седят мъже мустакати,
четат катехизис.

И ние с теб захванахме
гъските да гоним
и своите родители
умилно да молим

да ни купят то мастилце,
то «книжка готова»,
то писалки, то хартийка,
мастилница нова. . .

Ето, четем, учиме се
и гълтаме жедно
риторики, догматики. . .
учение бледно!

Помниш ли ти още до днес
тая посна каша,
или си я заборавил?
— То е длъжност наша!

Който иска здрава храна
днеска да добие,
той е длъжен своята глава
добре да измие. . .

Излязохме из школото,
казахме си сбогом:
ти се пусна да печелиш
в търговският Содом;

а пък ази? Ох, не питай!
Отидох в Русия
да потърся между ръжта
чиста загария. . .

Не намерих. И тамо те
професорът лъже. . .
За него са Тит и Август
добри, славни мъже;

а Брут, Катон и Касий
са гнусна помия,
защото са заколили
римският бекрия. . .

[«Независимост», г. IV, бр.
23, 23. III. 1874 г.]

128

Я възкръси, Христе боже,
бедните уроди,
кои носят славно име:
славянски народи!

Возкръси ги, събуди ги,
дай им малко гордост —
да не търпят като коне
фенерската подлост!

Дай им още ум и разум,
дай им постоянство —
да не търпят като свине
сяко шарлатанство!

Напълни им кратуните
с понятия здрави —
да не дремят пред силните
като «дургун» крави!

[«Независимост», г. IV, бр. 24, 30. III. 1874 г.]

129

— Вити вежди, черни очи,
що сте нажалени?
Радвайте се, дордето сте
млади и зелени!

Младостта е като пролет —
тя за зло не знае,
тя презира сяка печал
и от труд нехае.

— Истинни са твоите думи,
мой брате родени,
но пролетта се не плаши
от слани есенни;

а момата твърде често
не дочаква жътва
и увенва безвременно
като сяка жертва.

[«Независимост», г. IV, бр. 25,
6. IV. 1874 г.]

130

Боже мили, не създавай
рогати говеда,
защото веч и човекът
като теле гледа. . .

Товарят го и спрягат го,
а той умно дреме!
Чегато е сичкият свят
Балабанско семе!

[«Независимост», г. IV, бр. 26, 13. IV. 1874 г.]

«Спи и чакай, чакай и спи,
дорде в гробът влезеш,
дорде в раят пред господа
смирено излезеш» —

казват мъдро богатите
с важност на челото;
а бедният стои пред тях
с тръпки по телото

и проклина, и проклина. . .
«Съдбино проклета!
Ти си майка само на тез
гнусни мекерета,

а за мен си зла мащеха,
тиранка пиана —
мойто поле, мойта нива
с кърви е обляна. . .»

[«Независимост», г. IV, бр. 27, 20. IV, 1874 г.]

Над теб вали дъжд и сняг,
но ти гордо ходиш
и юнаци по Доспат
против врагът водиш!

Телците те презират,
безчестно те псуват,
защо им не даваш
мирно да робуват;

но ще дойде онова
знаменито време,
когато ще и сънят
веч да се раздреже. . .

[«Независимост», г. IV, бр. 28, 27. IV, 1874 г.]

Който иска да бъде
славен и честит,
той е длъжен да ляга
ни гладен, ни сит;

който иска на рахат
чуждо да яде,
той е длъжен от бога
масло да краде;

който иска да има
твърд и здрав корем,
той е длъжен да казва:
«Лукът е бял крем.»

Който иска по цял ден
мирно да зева,
той е длъжен Мемишу
химни да пева.

[«Независимост», г. IV, бр. 29, 4. V. 1874 г.]

БАСНЯ

Решиха се нашите
осем кукувици
да направят в Търново
няколко болници.

«Стига вече мислене —
казват тия птици, —
да не мислят хората,
че сме кал и трици.

Ние сме веч богати
с почит и с жълтици. . .
Хайде, хайде да градим
в Търново болници!»

*

Баснята е измислена
от Миха базиргян,
комуто аз честитям
с «аслѣ вар се чок ялан!»*

[«Независимост», г. IV, бр. 30, 11. V 1874 г.]

* Ако има основание, лъжа е.

Пиленцата пеят
 сладко, гласовито,
 а детето вряска,
 в дрипели повито;

ягненцата скачат
 мило и свободно,
 а детето седи
 печално, безродно. . .

Ах! И волът има
 минути щастливи,
 а хорските съдби
 са слепи и криви. . .

[«Независимост», г. IV, бр. 31, 18. V. 1874 г.]

ПЛОВДИВСКИ ГРЪК

И ази съм като тебе
 човек благороден —
 родил съм се от хаджийски
 тлъстопъпи корен!

Баща ми бе в младостта си
 в Пловдив бозаджия,
 но кир Хрисант го изпрати
 да стане хаджия. . .

Майка ми бе при Хрисанта
 най-напред перачка,
 но з а т л ъ с т я и заквака,
 като сяка квачка. . .

Сватбата ѝ със баща ми
 стана по Гергьовден,
 а роди ме на тоя свят
 три дни след Петровден. . .

[«Независимост», г. IV, бр. 32, 25. V. 1874 г.]

137

Нека ходя дрипав,
нека ходя бос —
сѣ моята совѣст
е як абанос!

Не кланям се ниско
ни пред един вол,
а за подлеците
имам буков кол;

не лижа саханът
на владиката. . .
Сичко изработвам
сѣс мотиката;

сами си спечеля
и сами си ям,
а поиска някой —
тряба да му дам.

Нека ходя дрипав,
нека ходя бос —
сѣ моята совѣст
е як абанос!

[«Независимост», г. IV, бр. 33.
I, VI. 1874 г.]

138

В младостта си ние
хвърчихме сѣс тебе —
мислехме: ще стигнем
до ясното небе,

мислехме: ще видим
щастливо блаженство,
мислехме: ще найдем
ум и съвършенство;

но настъпи старост,
кръвта ни изстина,
мечтите веч няма,
вярата погина!

Хайде сега с тебе
да вървим надолу,
без цел, без надежди —
само с тежко горе!

[«Независимост», г. IV, бр. 34, 8. VI. 1874 г.]

139

И нашият благоверни,
полуумни «Век»
е захванал да се хвали,
че е «человек»,

че е събрал доста разум
по Тахта-кала,
че е добил седем брата
в Ени-махала;

но хората, мой ти брате,
са просто за смях!
Тия казват, че кир Марко
е цигански мях.

[«Независимост», г. IV, бр. 35,
15. VI. 1874 г.]

140

Не подливай вода —
да ти не подлеят,
не смей се безцелно —
да ти се не смеят,

не хапи свирепо —
да те не ухапат. . .
Що е било чуждо,
чужди ще го лапат;

в това също време
своето не давай,
честта си, умът си
ниско не продавай;

ако дадеш дума —
дума да ти бъде,
па върви, не бой се
от лошасти люде!

[«Независимост», г. IV, бр. 36,
23. VI. 1874 г.]

141

БАСНЯ

Един ден, в старите времена,
когато гърците са посвещали в богове
даже и атинските магарета, а другите племена
са наричали варвари и робове,
при свободните горски птици на Парнас
дошла една богато накитена гарга
и нарекла се «из Спарта кума Марга».
«Добър ден» — казала тя с своят бас.
«А защо си дошла по нашите гори?» —
я попитал соколът весело.
«Как защо! Сърцето ми гори» —
отговорила тя кисело. —
«Да стана щастлива, да стана благородна...
Аз съм от добър род,
аз сякога съм била народна...
Секи вече познава гаргешкият народ.»

Ето вече три години
Марга лети над Парнас
и поддържа в музиката
нито тенор, нито бас!

Твърде скоро намислила
да си търси и другар —
някой сокол, някой врабец
или бухал темничар;
но горските свободняци
имат лошава сърца,

тия само съгрешават,
без да мислят за деца...
Но след време мъдра Марга
намерила верен друг,
който имал черни очи,
но умът му бил не дълг.
Свила му е съпругата
топло гнездо на стар бук
и снесла му едно ейце...
Но краят му не е тук!
Наша Марга се хвалила,
че ще роди птичи цар,
защото е получила
от кир Зевса божии дар.
И седи нашата гарджица над ейцето —
сяка майка е нежна към детето!
Но времето наближило и бабите дошли,
дошли и кумите,
както то бива и между жените...
Един носи погача, други тутманик,
а трети млин,
да бъде покровител, да бъде кавалерин
желае секи един...
Начупило се ейцето и пилците
раззнавали устата си,
чегато от новороденото отроче
очакват съдбата си!
Изведнаж... «Пик, пик, пик!»
Боже, ти си велик!
Кумите повдигнали Маргиното крилченце
и намерили под него гардженце.

[«Независимост», г. IV, бр. 37, 29. VI. 1874 г.]

МНОГО СЪМ СЛУШАЛ

(Из Хайне)

Много съм слушал аз добри съвети,
наставления, доброжелания и обещания свети.
Хората ми говореха: «Не роптайте,
ние ще да ви поддържиме, на pewno знайте!»
Аз повярвах, оставих в техните ръце своята съдбина
и насмалко щях да загина. . .
Но намери се добър човек
и поддържа, да е жив, моят век.
Секи ден той ми хляб доноси
и нищо за награда от мене не проси. . .
Желал би да му дам, ако поиска, и честта ми,
но не мога. Тоя човек съм аз сами.

[«Независимост», г. IV, бр. 38, 6. VII. 1874 г.]

Ох, не цъфти в руски Сибир
лале и калина,
не дават плод в топли Каир
дрянка и малина!

Не пее се веч и мене
в тая земя чужда —
тукашните патриоти
от мен нямат нужда!

Хайде и аз да си легна,
сладко да задрема
и да смеси чувствата си
с червата в корема.

[«Независимост», г. IV, бр. 39, 13. VII. 1874 г.]

144

ДИАРИ-БЕКИРСКА ПЕСЕН

Сърце мое бедно,
не скърби ти веч —
смъртната минута
чука недалеч!

Ще изровят яма
под стар кара-ач,
ще заровят нази
без сълзи, без плач. . .

След половин месец
нашият сарай
ще обрасе с бурен,
с тръне и с див чай! . . .

Ако оттук мине
някой нови роб,
то ще да се запре
над нашият гроб,

па ще да помисли:
«Кой е закопан?
Дали бръснат турчин,
или наш Стоян?»

[«Независимост», г. IV, бр. 40,
20. VII. 1874 г.]

145

Ако да съм сокол
или сив орел,
то би над Балканът
бързо полетел —

намерил би брат си
под горският бук,
па би му пошепнал:
«Стига веч дотук! . . .

Ако няма правда,
ако няма ред,
то извади ножът,
па върви напред. . .

За скъпото плащат
и скъпа цена,
а калта се люшка
в сяка механа.»

[«Независимост», г. IV, бр. 41,
27. VII. 1874 г.]

146

Седнала е мойта майка
на къщният праг,
па прокллина съдбата си,
своят първи враг.

«Съдбо моя» — проговаря
светата жена, —
«ти пропъди децата ми
в далечна страна,

ти остави мене сама
под турската длан. . .
«Де са, мари, децата ти?» —
пита Кел-Хасан,

па ме бие, па попържа
Христовият кръст
и безчести на баща ми
надгробната пръст.»

[«Независимост», г. IV, бр. 42,
3. VIII. 1874 г.]

147

Слушай, брате, не поливай
кривите вретена,
тия няма плод да дадат,
ни шума зелена;

остави ти старчетата
спокойно да дремат. . .
Ти веч знаеш, че даже рай
е у тях в коремът.

[«Независимост», г. IV, бр. 43, 10. VIII. 1874 г.]

148

В животът си не съм видял
аз никаква радост —
сѐ във скърби, сѐ в печали
мина мойта младост;

но аз вървя, ази тъпча
тръни и кремици,
а не казвам, че златото
е боклук и трици! . . .

Правата съм смело бранил
на моето племе;
и сеял съм за свобода
драгоценно семе. . .

[«Независимост», г. IV, бр. 44,
17. VIII. 1874 г.]

149

Ори, ори, дорде ти се
кръстът прегърбави,
ори, ори, дорде ти се
дланта разкървави!

Ти си длъжен да посееш
жито и пшеница,
че над твойта празна глава
виси суровица;

ти си длъжен да отсееш
добре свойто жито,
че твойт е господарин
свиня от корито;

ти си длъжен да изгниеш
под свойта мотика,
че си имаш и български
екзарх и владика.

[«Независимост», г. IV, бр. 46, 31. VIII. 1874 г.]

150

МОМИНСКА МОЛИТВА

Не давай ми, мили боже,
ни сребро, ни злато,
нито къщи, покъщнини —
имане богато;

дай ми само здрав другарин,
юнак чернооки,
с яки кълки, с здрави ръце
и с гърди широки. . .

Дето има труд и сила
и любов владее,
там не трябва нищо друго,
освен да се пее. . .

[«Независимост», г. IV, бр. 47, 7. IX. 1874 г.]

151

Запяло е славей пиле
в зелена градинка
между здравец, между люлек
и жълта латинка. . .
Пее, пее славейченце
и тихо говори:
«Турското ще царство, момци,
веч да се събори;
а вие сте задрямали,
вие сладко спите,
ил ходите по седенки,
пее с момите!
Стига вече, стреснете се —
времето настава —
ако е вас човек родил,
а не мурга крава!»

[«Независимост», г. IV, бр. 48, 14. IX. 1874 г.]

152

По-добре е да бъдеш
в Стрелча говедар,
отколкото в Испанско
венценосен цар;

по-добре е да бъдеш
магаре от сой,
отколкото в Турция
ахчийски копой;

по-добре е да бъдеш
с Мемиш паша сват,
отколкото на Фенер
с Найденова брат;

по-добре е да бъдеш
сиамски шебек,
отколкото в Цариград
редактор на «Век».

[«Независимост», г. IV, бр. 49,
21. IX. 1874 г.]

153

Приготовил дядо Антим
богата покана:
патки, гъски, яребици
и мазна сметана,
па повикал Кръстовича
да яде, да пие,
в птичо мляко да се къпе,
с нектар да се мие;
но Кръстович се опира
и не ще да лочи,
защото е совестта си
продал за две очи.

[«Независимост», г. IV, бр. 50, 28. IX. 1874 г.]

154

Ветре буйни, не мъдри се,
повей с бурна сила
и очисти България,
мойта земя мила,

от новите идеи,
от гнилото блато,
което днес носи име
«прогресивно злато»,

от мъдрите проповеди
на «Източно време»
и от отца Балабана,
клисурското семе.

[«Независимост», г. IV, бр. 51,
5. X. 1874 г.]

155

Ти, мой брате, ме накарваш
весело да пея
и сърцата на старците
с «их-ху» да погреея;

ти ме молиш да загукам
ясно, гласовито,
да насладя, да облажа
онуй, що е сито;

ти се сърдиш на моето
перо ядовито
и казваш ми, че аз блъскам
твърде упорито. . .

Не сърди се! Ти сам знаеш,
че се тежко пее
в това време, когато веч
секи ни се смее. . .

Смеят ни се циганите,
смеят ни се сички,
а ние спим и нехаем,
сбираме жълтички.

[«Независимост», г. IV, бр. 52, 12. X. 1874 г.]

156

Настанаха изново весели дни —
 цветя и дървета цъфтят,
 изчезнаха пред животът зимните злини —
 и из въздухът животинки летят;
 запяха умирно пролетните пиленца
 по ярко-зелените кичести дървета,
 заскачаха ваклите пиленца
 по ароматните росни полета. . .
 И аз, полуболен, легнах
 на меката и меризливата трева
 и мъчех се да заспя. . . Не можах.
 Разрушителен огън гореше в мойта глава.

[«Знание», г. I, кн. I, 15. I. 1875 г.]

157

Тя е още добра душа,
 чиста, нежна, непорочна,
 като лале във долина,
 като трева крехка, сочна.
 Помогни ѝ, мили боже,
 да остане вечно нежна,
 като ангел от небето
 в своята риза белоснежна!

[«Знание», г. I, кн. 2, 30. I. 1875 г.]

158

НОВА ПЕСЕН

I

Хвърли сичко, моя мила,
и побегни с мене;
не може веч да се търпи —
сърцето ми вене.

Да идеме в чужда земя,
между чужди хора —
там ще ази със съдбата
храбро да се бора.

Дето има любов, обич —
съдбата се смее
и щастие, като слънце,
и свети, и грее.

II

По нивите, градините
слана засланила,
изгорила цветицето,
сичко с смърт покрила. . .

През една нощ два ангела
ранили, бегали,
на баща си, на майка си
нищо не казали,

и отишли в чужда земя
щастие да найдат. . .
Ох, техните две звездици
скоро ще да зайдат!

III

Природата накутила
дърветата с бяло. . .
На крушата в гробищата
веч пиле запяло —

под крушата в черна земя
лежат черни вежди,
и без обич, и без любов,
без сладки надежди!

[«Знание», г. I, кн. 3, 15. II. 1875 г.]

ДА ВИ ПОПЕЯ

Ох, гладен съм, хора, я дайте ми хлебец
и не гонете ме с безчестие от вас,
и ази се считам за божи човечец —
празнувам Великден, летни свети Спас.
Господ е дал зима, студове и ветър,
замразил е сичко наоколо мен,
а свети Георги, летни свети Петър
са далече още. . . Няма топъл ден!
Ох, я погледнете, че нямам покривка,
че нямам обуца, няма де да спя!
Ризата ми служи за нощна завивка —
не мога аз вече така да търпя! . . .
Помислете малко в своите палати
какво ни е казал праведни Христос:
«Ще да скърцат зъби сичките богати,
а в рай влазя само онзи, що е бос.»
Пред прагът ви падам ниско на колене
и не искам стока, ни злато от вас. . .
Работата не е страшна зарад мене —
работа аз искам в тоя тежък час.
Аз не търся много, аз се бедно храна,
стомахът ми, брате, е научен веч,
но господ не пуца в Румъния мана —
а Египет, знаеш, е от нас далеч.
Казваха ми мойте българи честити,
че в Букурещ има за всякого хлеб,
че хората ходят чисти и умити,
че у тях не биват ни трици, ни дреб.

И оставих ази мойте планиници
и моите чудни зелени гори,
да намеря фарфор, сребърни лъжици —
а гладът ще скоро да ме умори! . . .
Тука, знайте, хора, нищо не е право:
тука богаташът дреме като вол,
здравото е болно, болното е здраво,
солта им е сахар, сахарта е сол! . . .
Помогнете, хора, дайте да се труда,
да спечеля барем гроша петдесе. . .
Доста е патила мойта глава луда —
бог ще скоро назад да ме занесе.
Не ща и не мога веч песен да пея,
гласът ми трепери от студ и от глад;
с сълзи трябва сяка дума да обля. . .
И ази съм човек, и аз не съм гад!

[«Знание», г. I, кн. 4, I, III, 1875 г.]

160

В сегашните времена
хората са хитри —
секи има за продан
мозък от пет литри!

Апостоли пъплят веч
повече от мраве;
секи лечи болните,
секи черпи с здраве. . .

Който много бърбори,
той е мъж народен;
който има много лой,
той е благороден;

който краде от бога,
той се уважава;
който лъже майка си,
нему се чест дава.

В сегашните времена
хората са хитри —
секи има за продан
мозък от пет литри!

[«Знание», г. I, кн. 5, 15, III. 1875 г.]

161

КИРИЛУ И МЕТОДИЮ

Папите ви люто казват,
че сте еретици,
а вие сте два брилянта,
две чисти жълтици;

гърците ви явно хулят,
че сте горделиви,
а вие сте два сокола,
два славея сиви;

Шафарик ви «чисти гърци»
учено нарече,
без да гледа «Въ началѣ бѣ»
кой първи изрече

на славянски бащин език
за своите брате,
за българи, за чехите,
за сърбо-хорвате.

Не сте вие нито гърци,
нито еретици,
не сте вие продавали
Христа за жълтици! . . .

Който първи е написал:
«Въ началѣ бѣ слово»,
и вдъхнал е вов народът
учение ново,

той не може да бъде грък,
нито чужди корен,
а българин, мъж праведен,
честен и народен.

[«Знание», г. I, кн. 6, 31. III. 1875 г.]

162

ХРИСТОС ВОСКРЕСЕ

Христос възкресе,
радост донесе,
мир и любов
и живот нов!

Христос възкресе между юдеите
и възкреси правдата на земята,
разби планове на фарисеите
и съкруши царството на сатаната
с своите свещени думи: «Братия,
обичайте се между себе си!»
Рече, погледа ги божествено
и тури на главите им ръцете си.
Мир и нам, мои мили братия,
любов и правда, и добро!...
Вардете се да не оскърбите Христа
и да не турите пръстът си в неговото ребро,

[«Знание», г. I, кн. 7, 15. IV. 1875 г.]

163

Ти ми казваш, зимбил цвете,
че не можеш да блестиш,
че студове, че ветрове
ти не дават да цъфтиш!

Успокой се, мой зимбилко,
ти ще видиш ясен ден,
а ази ще да завена
още крехък и зелен.

Мене гонят ветровете
с своята страшна мокрота
и хората с своята глупост
и с своята простота,

а най-много ме преследва
мойта собствена душа,
защото ми пречатствува
с «дано». . . да се утеша.

[«Знание», г. I, кн. 8, 30. IV. 1875 г.]

164

Хубава си, моя горо,
меришеш на младост,
но вселяваш в сърцата ни
само скръб и жалост:

който веднъж те погледа,
той вечно жалее,
че не може под твоите
сенки да изтлее,

а комуто стане нужда
веч да те остави,
той не може, дорде е жив,
да те заборава.

Хубава си, моя горо,
меришеш на младост,
но вселяваш в сърцата ни
само скръб и жалост:

твойте буки и дъбове,
твойте шуми гъсти,
и цветята, и водите,
агнетата тлъсти,

и божурът, и тревите,
и твойта прохлада,
сичко, казвам, понякогаж
като куршум пада

на сърцето, което е
сякогаж готово
да поплаче, кога види
в природата ново,

кога види как пролетта
старостта изпраца
и под студът, и под снегът
живот се захваща.

[«Знание», г. I, кн. 9, 15. V. 1875 г.]

165

Днеска вече няма правда,
няма доброта —
хората се зверски хапят. . .
Подлост, гнусота

и ненавист бързо растат,
богато цъфтят;
а честността и любовта
в ъгълът седят

и хвалят се с прошедшето,
с своят златен век,
когато е на човекът
брат бил пак човек. . .

[«Знание», г. I, кн. 10, 31. V. 1875 г.]

на сърцето, което е
 сякогаж готово
 да поплаче, кога види
 в природата ново,

кога види как пролетта
 старостта изпраца
 и под студът, и под снегът
 живот се захваща.

[«Знание», г. I, кн. 9, 15. V. 1875 г.]

165

Днеска вече няма правда,
 няма доброта —
 хората се зверски хапят. . .
 Подлост, гнусота

и ненавист бързо растат,
 богато цъфтят;
 а честността и любовта
 в ъгълът седят

и хвалят се с прошедшето,
 с своят златен век,
 когато е на човекът
 брат бил пак човек. . .

[«Знание», г. I, кн. 10, 31. V. 1875 г.]

166

— Тревике, тревике,
 крехка и зелена,
 що стърчиш печално,
 като изгорена?
 — Не искаш ли врагу
 крехко да се смея,
 когато е време
 веч да пожълтея?
 Ето приближава
 летни свети Петър,
 който гори, пали
 с своят горещ ветър;
 а ти с своите братя
 жътвари, косачи,
 тъпчете, косите
 като обирачи. . .
 А ако се скрие
 нейде чемерика,
 ти я изкопаваш
 с своята мотика,
 па седиш мамули,
 жито, ечемици,
 които ти дават
 брашно, хляб и трици. . .
 Но дохожда есен
 мокра и прохладна
 и нашата сестра
 не остава гладна;
 тя се възрождава
 и става отава,

но ти имаш овце
 и лакома крава. . .
 — Не само теб, моя
 травко меризлива,
 лютата съдбина
 с ядове облива.
 И твоите душмани,
 кои те убиват,
 рано или късно
 сладка храна биват
 на черви, на глисти,
 на рибите морски,
 на гарги, на врани,
 на орлите горски.

[«Знание», г. I, кн. 11, 15. VI. 1875 г.]

167

Учете се, мои птички,
пишете, четете,
и своята малка глава
с разум напълнете!

Настанаха веч времена,
в които не може
ни хитрят, ни подлият
светът да излъже,

нито може пък глупецът
да дреме, да спава,
защото днес и сам господ
готово не дава.

Учете се, мои птички,
четете, мислете,
и бързайте по-раничко
да се просветете!

Днеска умът и разумът
светът управляват,
а думите «дано», «ако»
гладни лягат, стават.

Науката напред крачи,
па раздава злато
и говори: «Умното ще
да бъде богато.»

Учете се, мои птички,
питайте се дружно,
и бог ще ви даде сичко,
щото ви е нужно!

[«Знание», г. I, кн. 12, 30. VI. 1875 г.]

168

Ветрец вее откъм север,
люлее върбите
и приспива пловдивчени,
пълни им гърдите

с прохладица, с тиха нежност,
с любов и с надежди. . .
Не спи само една душа,
не спят черни вежди —

душа търси чиста любов,
а алени уста
шепнат тихо и печално:
«Останала пуста

оназ къща, вов която
два рода живеят
и две искри от ненавист
одавна веч тлеят! . . .

Мене мама на грък даде
да стана кирия. . .
Чегато се щастието
зема със кирия!

От утрента до вечерта
Киряк проповеда,

че само той е бил човек —
ние сме говеда,

че и господ на небето,
който над нас влада
и който ни дава здраве,
е грък из Елада.

«Що сте вие? — Диви хора —
казва той стрдито, —
кои ядат, като свине,
трици из корито.

Гъркът е дал на Европа
Сократа, Платона,
които са в науката
скиптър и корона,

а вам е дал апостоли,
хиляди светие. . .
Гледай сега коя си ти
и кои сме ние!»

Не може веч мойто сърце
да търпи, да слуша
как безчести народът му
даже и кир Гуша,

цънцаринът, крадливецът —
битолска просия,
която е совестта си
дала под кирия!

Не земайте, момиченца,
гръцките светие,
у тях няма за нас добро,
с тях не можем ние!

[«Знание», г. I, кн. 13, 15. VII. 1875 г.]

169

Я не плачи, моя птичко,
отрий очи черни,
не повтаряй моите думи
сладки, а неверни. . .

Наказан съм и аз доста
от мойта съдбина,
която ме безжалостно
хвърли да загина

в вировете в блатищата,
в развратът световни,
които са за чистото
пагубни, отровни. . .

Я не плачи, нещастни сме
ние и двоица:
ази vleка женски синджир,
а ти си вдовица.

[«Знание», г. I, кн. 14, 31. VII. 1875 г.]

170

Секи казва, че обича
щото е добро,
че умът е чисто злато,
разумът — сребро,

а малцина търсят разум —
дайте им сребро,
че без него на човекът
не бива добро.

[«Знание», г. I, кн. 15, 15. VIII. 1875 г.]

171

Бъди честен, казвай право,
па върви напред,
без да гледаш, че е кален
тоя божи свет!

Знай, че нищо не оставя
бедният човек
освен име, честно име,
бар за своят век.

Богатството, което ти
наричаш имот
и което си спечелил
с труд и с кървав пот,

ще да ядат развратници
с блудните жени
и с скрофули ще прославят
твойте добрини;

а твоето «превелико
чувство» или лой
ще да ядат гладни черви
от сякакъв сой,

но ни един не ще каже:
«Боже, мир му дай,
заведи го воя твой
освещени рай.»

Помни, брате, мойте думи
и бъди човек,
за да помни името ти
барем твойт век.

[«Знание», г. I, кн. 16, 31. VIII. 1875 г.]

Днеска ни дай малко, днеска ни дай пиле,
а не след сто годин златни планини,
и нашите предки са яли и пиле
със своите уста в онез старини,
които ни дават честно да разберем,
че секи век търси нови добрини. . .
Днес ще да дадеме, днес трябва да земем,
а не след сто годин златни планини!

[«Знание», г. I, кн. 17, 15. IX. 1875 г.]

Мълчи, не гордей се,
не бъди глупец —
още се не знае
твоят конец!

Светът семенява:
Бонапарт е прах,
а Атила беше
за Европа страх!

Сичко ще прибере
студеният гроб:
Ротшилда, Андраши
и черният роб,

и теб ще прибере
с твоят мили син —
над сичко ще каже
времето: «Амин!»

Нищо не е вечно
през тоя живот,
нито твоята слава
ни твоят имот;

само гниlostта е
вечна като ден —
венецът ѝ бива
сякога зелен.

[«Знание», г. I, кн. 18, 30. IX. 1875 г.]

«Лъжата е голям грях» —
казва моралистът,
но след два дни обръща
наопак и листът.

«Лъжата е — говори —
хитрина дълбока,
без нея би хората
били като стока.»

А правдата по светът
проси милостиня,
чука тука, чука там,
като просекиня.

[«Знание», г. I, кн. 19, 15. X. 1875 г.]

Боже мили, чудотворче,
накарай съдбата
да пренесе из петите
умът ни в главата!

Доста сме се из мъглата
безумно скитали
и от бога Аримана
щастие искали!

Ако умът няма сила
и страстта владее,
то не може щастието
мирно да огрее.

[«Знание», г. I, кн. 20—21, 31. X. 1875 г.]

(Из Н. А. Добролюбова)

Мили друже, веч умирам,
 че съм бил доволно честен,
 но утеха аз намирам,
 че ще бъда бар известен.

Мили друже, аз умирам,
 но ми е мирна душата...
 Днес щастливо те избирам
 да ми продължиш борбата.

[«Знание», г. I, кн. 22—23, 30. XI. 1875 г.]

Често седя и се чудя
 на белият свет,
 на слънцето, на звездите,
 на тоя скелет,
 който носи име човек,
 който няма срам
 да разказва и да пише,
 че отец Аврам
 му е дал власт да царува,
 да бъде деспот
 над сичките животинки,
 над свояят род...
 Седя, гледам и чудя се:
 защо съм и аз?
 Тряbam ли ви? Кому тряbam?
 Питам аз и вас.
 Кажете ми още, моля,
 що ще бъде с мен:
 ще ли умра още рано,
 млад, крехък, зелен,
 или ще да ходя гърбав
 из село в село
 да разказвам с песните си
 щото е било;
 да ви пея за Лазара,
 за златният век,
 когато е на човекът
 брат бил пак човек?
 Или ще аз да постигна
 богатство и чест

и да видя с очите си
 що е хърска лест?
 Но по-после, но по-после? . . .
 Ето, един ден
 ази лежа в постелята,
 а около мен
 делят вече златото ми
 и моят имот! . . .
 Поврага му и парите,
 и тоя живот!

[«Знание», г. I, кн. 24, 15. XII. 1875 г.]

178

МОЛИТВА

Боже мили, моля ти се,
 направи ме пиле,
 дай ми очи орелови,
 соколови криле;
 помогни ми да подхвъркна
 нагоре високо
 и да спусна бистро око
 надолу дълбоко,
 да погледам мойто село,
 пъстрата поляна,
 дето моми хоро скачат
 в празнична премяна,
 дето момци песни пеят,
 със кавали свирят,
 а жените с погледът си
 децата си дирят
 и решават таинствено
 множество вопросы:
 ще ли Стана да задоми
 синът си Ивана?
 Ще ли Пенка да живее
 любовно с Стояна?
 Дай ми, боже, здрави уши,
 аз искам да чуя
 какво казва оназ мома
 за мен и за Груя.
 Кой ѝ лежи на сърцето,
 кого тя сънува?

Или се теб, мили боже,
 тя веч често сърди,
 че баща ѝ няма сърце
 вов своите гърди,
 че майка ѝ дене, ноше
 за пари дърдори,
 че зет ѝ я на ум учи,
 а брат ѝ я кори —
 ако земе сиромах мъж,
 ако земе Пройча,
 а не Станя бакалинът
 или барем Стойча?
 Дай ми, боже, ясни очи,
 аз искам да вида
 сичко, що е мило, драго,
 преди да си ида. . .
 Гледай, стои веч майка ми
 пред нашите врата,
 а баща ми — гладен е веч —
 седи под вѣрбата
 и бѣбри си: «Що не иде?
 Червата ми крукат. . .
 Нека идат да играят,
 кога се напукат. . .
 Иди раждай ти синове,
 учи ги в школото,
 да ти казват: «Търпи гладен,
 дор свършим хорото!» —
 Я не бѣбри, мили тато,
 кажи: «Мили сине,
 младостта е горско цвете —
 скоро ще се мине!
 Порадвай се, дорде си млад,
 дорде сърце иска,
 дорде не е захванала

ръката да стиска
 парицата, душицата,
 човешката гордост,
 коя често и ангелът
 подбужда на подлост.
 Аз наричам свето само,
 щото е зелено,
 щото пее, щото не е
 още уморено
 от сухите премъдрости,
 от хорската дружба
 и от оназ «самозвана»
 обществена служба.»

[«Знание», г. II, кн. I, 15. II. 1876 г.].

179

Я повдигни, мила майко,
 старите си ръце —
 благослови чедото си
 със беззлобно сърце;
 пригответи му душицата
 за труд и за мъки,
 кои бурно ще потекат
 след школското б у к и! . . .
 Вов школата пръчки, сълзи
 и сухи науки,
 а в животът глад, попръжни,
 роби дългоръки;
 вов школата глупост, тъпост
 и фрази високи,
 а в животът злост, ненавист
 и рани дълбоки;
 вов школата тлъсти лъжи
 за Йона, за Тита,
 а в животът сяко муле
 старият лев рита;
 вов школата невежество,
 учители слепи,
 а в животът . . . замълчавам. . .
 зверове свирепи!

[«Знание», г. II, кн. 2, 29. II. 1876 г.]

180

Радвайте се, когато ви
 безчестните псуват
 и гущери, и ядове
 злобно над вас бълват!

Откогато слънце грее
 или светът трае —
 змията се със яд дави,
 а кучето лае.

Радвайте се, когато ви
 шугите завиждат,
 а подлите чело въсят,
 когато ви виждат!

Завистта е важна сила —
 тя туря предели
 и обгражда свещеното
 със стени дебели.

[«Знание», г. II, кн. 3, 15. III. 1876 г.]

181

Ако ти отнемеш
моето имане,
мангалът, тиганът,
къщните сахане,

ако ти запалиш
мойта воденица,
ил ако измамиш
мойта годеница,

то у мен остава
една светла сила,
която е вярна,
надеждна и мила;

нея веч не може
никой да набара,
защото честта е
със опитност стара.

[«Знание», г. II, кн. 4, 30. III. 1876 г.]

182

Изпълниха се моите желания,
сбъднаха се сладостните мечти —
паднаха в прах жестоките страдания,
а за сичко си виновник ти!

Ти, цар велики над великите,
освободител на поробените,
добър хранител и на най-малките,
милостив и към окаяните.

Венци миртови, лаврови и дъбови
са покривали главите и на ония царьове,
които са ковали в тежки окови
умът и свободата на своите рабове.
Тебе не трябват. . . Не да заробяваш
си се родил ти на тоя свет,
а да отриваш сълзи, да освобождаваш,
да ввождаш и в хаосите добър ред.
Да, тебе не трябват венци и тиари —
за тебе се молят милиони работници.
За твоето здравие се отварят хиляди олтари,
твоето име произнасят и последните просяци.
Но ти нам принасяш още един плод,
драгоценен, славен, като и ти сам:
ти днес възкръсяваш славянският род,
който беше заспал, за нашият срам.

[«Знание», г. II, кн. 5, 15. V. 1878 г.]

183

Тамо горе, над скалите,
 под дърво зелено,
 седи момче голобрадо,
 тъжно, нажалено;
 навело е своята глава
 и мисли дълбоко
 за своите мили гори
 и поле широко,
 за баща си, за майка си
 и още за нещо,
 което е той оставил,
 но любил горещо.
 «Боже мили — говори той, --
 молим, помогни ни
 да преминат по-скоричко
 тия две години,
 па да ида в мойто село,
 в моята градинка,
 да набера росно цвете,
 шибой и латинка,
 да увия вита китка,
 да я дам на мама,
 да ѝ кажа на ухото,
 когато сме двама:
 «Иди, мамо, искай ми я,
 бързай, мамо мила,
 че да чакам, знаеш ли ти,
 нямам вече сила.»
 А мама ще да облече
 своите нови дрехи,

па ще купи захар, круши,
 сливи и орехи,
 и ще земе пръстенът ми
 и маджар жълтица —
 да занесе на моята
 мила годеница.»

*

Имаш право, мой ти брате,
 това казвам ази,
 блазе тебе, че не си ти
 баба, като нази,
 ами си зел тънка пушка
 на юнашко рамо,
 да опереш лицата ни...
 Чакай малко само
 и ще видиш, че секи ще
 тебе да обича:
 момичките, момченцата,
 твоята годеница.

[«Знание», г. II, кн. 6, 30. V. 1878 г.]

184

Тежко се достига това, що е мило,
 драго и приятно, чисто и добро,
 а щото е лошо, нечисто и гнило —
 за него не трябват злато и сребро.
 Погледайте ясно на тая природа,
 която е пълна с чудо-чудеса,
 с животни, с дървета, с човешка порода,
 с сини и прозрачни ясни небеса; —
 в земята се рядко златото намира,
 затова е скъпо до немай-къде,
 и цветът трендафил със мъка се сбира,
 затова се търси почти навсяде:
 маслото му ценят скъпо и високо,
 че то е приятно, чудно-благовонно,
 а шипката бode остро и дълбоко
 и не гледа на нас твърде благосклонно.

[Недатирано, по ръкопис]

185

ПЕСЕН НА НОВИЯ РАЗБОЙНИК

(Подражание на Колцов)

Не ме плашат мене, храбрят юнак,
 ни свещеникът, ни Лев Иванович,
 ни съпругата му Мавра Карповна,
 нито нашият началник отделение,
 секретарят белокоп със екекутора...
 Какво топло време бе тогаз!
 Аз пътувах по светата Рус
 с някаква особна мисия
 за чужди дела, но за свой късмет,
 трупах парички, грабих здравата,
 а след мойта майчица Палатушка,
 след хранителката си, любимата,
 заедно със братята чиновници
 кожата дерях от вси съсловия,
 от невинните купци, от тлъстите глупци,
 от виновните занаятчи, от надменните боляри;
 не се отърва от мене писарят-прахосник,
 а, разбира се, и простият мужик.
 От труда си купих къща каменна
 на Никитската широка улица;
 но не нашият началник отделение,
 секретарят белокоп със екекутора,
 нито Лев Иванович и Мавра Карповна
 погубиха мойта, буйната глава,
 съкрушиха моята желязна мощ...
 В православния и хубав град,
 на баира стръмни, на Дербеновка,
 си живее хубавата Мина Карловна,

немската красавица девойка,
 пее в трема като малко птиченце,
 набелена и докарана,
 голи ръце, гръд обнажена.
 Седи Минушка до прозорчето,
 вика с пръстче добрите юнаци,
 пее песнички задушевнички:
 «Кой ще разплете къдриците на юнака. . .»
 Завъртя тя моята глава,
 беловласа и изглупяла веч!
 Аз зарязах жена и деца,
 продадох гнездото си, родното!
 Продадох движимо и недвижимо,
 събрах триесет и пет хиляди,
 сложих ги пред Мина Карловна.
 И бедата се захвана тук!
 Мина Карловна взе паричките,
 викна си два любовника,
 целуваше се, милуваше се,
 с младите се развличаше!
 Не изтърпях аз и се разгневих.
 Разигра се буйната ми кръв.
 Заревах тогава със силен глас:
 «Ах, разбойница, ах, развратница,
 ти, окаяна мошеница!
 Окраде ме ти, погуби ме ти,
 а се кълнеше, обещавахе,
 че до гроба няма да се разделим!»
 Разсърди се Мина Карловна,
 страшно погледна, тупна със краче
 и ми държа реч със тез слова:
 «Марш по дявола, мръсник със мръсник! . . .
 Що беснееш ти в мойта къщичка?
 Аз девойка съм неомъжена,
 ти не позори името ми добро.»
 [Недатирано, по ръкопис]

186

НЕОФИТИ

ПРОЛОГ

Отдавна веке аз седя в неволя,
 като злочинец вов затвор,
 на пътят гледам, на полето,
 та па на гарванът на кръстът
 вов гробищата; повече нищо
 из темницата не се види: слава богу
 и за това, що видя, че живеят
 и богу се молят и мрат
 кръстени люде.

Един кръст високи
 на гробищата, малко настрана от другите,
 с злато разписан, търчи,
 не сиромаш, чини ми се, тук лежи! . . .
 Написано: Син божи
 разпят за нас на тоя кръст,
 хвала на тия сиромаси богати,
 щото са кръст турили; и аз —
 такава е съдбата моя —
 седя си и гледам из темницата
 на тоя кръст високи,
 гледам, чудя се, помоля се —
 и горето тежко мое,
 като надоено детенце,
 замълчи мало . . . и темницата
 чегато ширее; пее
 и плаче мойто сърце, оживява

и тебе, боже, и светиите,
и праведниците твои пита:
Що им е той направил — тоя свети,
тоя Назорей, тоя син единий,
богом избранной Марии —
що им е той направил? И защо
него светаго са го разпнали
и вов вериги ковали,
и честната му глава
с тръни увенчали
и извели го с злочинците
на гора Голгота
и обесили между тях?
Защо?

Благословенная в женах,
святая праведная мати,
святаго сина на земле!
Не давай в неволя да пропадна,
скори години напусто да погубя.
Скорбящая радость

прати,
прати ми свято слово —
света правда, глас нови
и словото с свети разум
и съживи, и просвети!
И ще разкажа на людето горе
как тая майка реки — море
сълзи кровави пролила
тъй също как и ти — и приняла
в живата си душа свет невидим
от твойт син распети! . . .
Ти майка бога на земята,
ти сълзи майчини до край —
до капка изляла! . . . Ридая

и моля с плач прати —
подай на бедната душа сила,
за да говори огнено,
да бъде словото ми как плавник,
людските сърца да разпали
и вов Украйна да се разнесе
това слово — божата кандилка,
кандилка на истината. . . Амин.

I

Не в нашите, богу милите краеве,
не за нашите гетмани и цареви,
а в римската идолска земя
това беззаконие е станало,
чини ми се при Деция-царя
или при Нерона-господаря,
да кажа вярно не умея,
нека бъде при Нерона. . .

Русийската империя

тогава и на светът не била,
кога в Италия расло
мъничко девиче; и с красота —
със свята, чиста хубост
като лаленцето цвътяло.
Гледала я нейна майка
и търсила ѝ ергенче
и хубаво, и гиздаво,
па се помолила на Гименея
и пратила я в Гинекея,
и твърде скоро из това девойче-
хубавиче станала майка —
детенце сина довела:
молила се на свойте пенати,

и в Капитолия носила
не малки жертви; задобряла тоя капитолски синклит
да ѝ първенецът вардят
светите идоли. Гори
и ден, и нощ пред пенатът
свети огън. Радва се майка:
че Алкид син ѝ расте,
расте. . . гаврят се гетерите
и пред образът Венерин
кандило палят. . .

II

Тогава веке зорила се зора
над Витлием: слово за правда —
за света правда и любов —
зора всемирная се зазорила
и свет и радост донесла
за людето на земята. Фарисеите
и сичка гнусна Иудея
се разшавала, загълчала
като гадина вов блато
и сина божи во плоти
на тия Голготи разпела
между злочинците; и спали,
кога се напили с кръв кати
твоята кръв! . . . А ти
востанал из гробът. Словото станало,
и това слово на правдата понесли
твойте апостоли святи.

III

А тогава на неин Алкид
и други още гетери млади,
и козлоноги пияни дядо
не далеч от Апиевият път
разтегнали се харно в гората,
още по-харно се напили,
та па се кланят Приапу. . .
Но мък! Иде свети Петър,
та отива в Рим да благовещава,
влезъл в гората вода да пие
и да си почине. «Мир вам!» —
казал апостол уморени.
И оргията благословил,
и с тихи, добри, кротки думи
благовестил им слово ново,
любов и правда, и добро —
добро красно на светът
то — братолюбие. И сити,
и пияни, и голи тоя фаван,
и син Алкид твой, и гетери —
синца паднали на земята
пред свети Петра и повели го
в терми да вечеря.

IV

И в терми оргия: светлеят
одаи вов пурпур и злато,
кадят се амфори; девиси
без малко не голи стоят
пред Киприда и дружно
пеят гимн. Приготовлено

богато ядене, пиене и полягали
 на ложите гостето. . . гълчотевица, шум! . . .
 Гетери гост привели
 сивобради — и слово
 из устата на светият апостол
 като драги елей потекло.
 И затихла оргията. . . А Кипридината
 жрица — на оргията царица,
 наклонила радостно чело
 пред апостолът и станала,
 и сички след нея станали,
 и след апостолът отишли
 при катакомбите! И единият
 твой син Алкид отишъл след тях
 и след светият апостол —
 след тоя учител свой! . . .
 А ти весела из къщи излезла,
 на пътят към гората гледала
 за своят Алкид. Няма го! . . .
 И не ще и да бъде! . . . Ти сама
 ще се помолиш на своите пенати,
 сама да вечеряш ще седнеш вкъщи. . .
 Не, не да вечеряш, а да плачеш,
 да ридаш и съдбата си да проклинаш,
 и седеж, проклиная жизнь. И — горе!
 Ще умреш самичка
 като прокажена! . . .

V

На кръст
 надолу с главата разпели Петра,
 тоя свети, праведни апостол,
 а неофитите в Сиракуз

в вериги оковани пратили. И син —
 твой син, Алкид, твоето детенце,
 един рожба у майка.
 Едната любов твоя
 гние в неволя, в синджири;
 а ти, прескорбна, не знаеш,
 де той копнее, пропада! . . .
 Отвождаш да го искаш в Сибир,
 що аз казвам. . . В Скития. . . И ти. . .
 И сама ли си ти? Богородице,
 и чувай вас и скрий! . . .
 Няма рода, няма къща,
 и няма братец, ни сестра,
 що заплакани да не ходят
 или не бичевани в темници,
 или в далечните страни,
 в Британските, галски легиони
 не крачили! . . . Ох, Нероне!
 Нероне люти, божи суд
 праведни сред пътят
 тебе ще осуди: ще приплуват
 и прилетят с сичкият свят
 светите мъченики — деца
 на светата воля; около постелята
 твоя смъртна ще да додат
 в синджири оковани — и. . . Тебе ще простят:
 тия са брати и християни,
 а ти пес, людоед и
 деспот си побеснели.

VI

Гледай тласкат един други
 неволници в Сиракузите,

в ямите, темниците, а Медуза
в кръчмата с старците пияна седи. . .
На — на, пробуди се — и с пот,
и с кръвта ваша, деспоти,
ще да се напие.

Насъде търсила
детето си майка; не нашла —
И в Сиракузите поплувала (отишла),
но там го в железни вериги
нашла, сиротине, в темницата,
не пустили я и да го види.
И замислила тя да седи
около темницата — и чака, чака,
като от небето бога, изгледва
за своят син, кога щат го
в синджиците поведат
бульвар мести,
а в Рим празник. Тиск народни,
из цело царство воеводи,
преториани и сенат,
жреци и ликтори стоят
около Капитолия и дружно
пеят гимн и кадят дим
из кандилки и амфори. И след соборът
иде сам кесар; пред него
из бронза излита статуя
сящат Кесарова.

VII

Не напуста измислили празник
патриции и аристократите
и умният кесарев сенат;
тия, виж, кесарят хвалили

и така, и сяка, что веке омръзнало
на самите да го възхваляват —
та изведнаж да го дохвалят
тия на съборът и завършили (присудили)
тъй просто кесарят да посветят
в Юпитере — и стига! . . .
И на войводите написали
по сичкото царство така и така:
че кесар — бог, че е по-голям от бога,
и на майстори дали да коват
из бронза кесарят; после това
така кстати дали понякъ, че
бронзовият кесар ще
и да прощава. . . Клетни люде,
чегато в рай са потегнали
в Рим на поклонение. Приплувала
из Сиракузите и тая сиромашкия
да моли цезарят и богът.
И една ли само тя? Мой боже!
Дошли са хиледи с сълзи на очите;
дошли из далечни страни! . . .

Горе вам!

Кого да молите сте дошли?
Кому сте сълзи донесли?
Кому с сълзи донесли
свойто надане? . . . Горе вам!
Кого молите, клетки
роби, глупави и слепи!
Нема джелатин поменува някого?
Молете се вие на един господ,
молете се на правдата на земята,
а повече на тоя свят никому
не покланяйте се. Сичко е лигавщина! . . .

VIII

Пред Нерона,
 пред тоя Юпитер нови,
 молили се вчера сенатори
 и сички патриции — и вчера
 изливала се божа благодат. . .

Преториянето се помолило —
 на преториянето даден указ
 сичко, щото щат, това и да правят,
 а ние ще помилуваме вас.
 А вие, плебеи, клетки орачи —
 и вие вчера се молихте, но вас
 никой не помилува! Не умеят
 вас и да помилуват както трябва. . .

IX

На третият ден пуснали веке
 да се молят за християните,
 и ти доходила, молила се —
 и милосердни изтукан (идол)
 повелел да доведат в Рим
 из Сиракузите християните.
 И рада си ти, и весела,
 на кумирът пак си се
 помолила. . . А тоя кумир,
 тоя Юпитер нови,
 на гледай какъв празник
 ще да даде
 в Колизей,
 а сега ти, това време
 иди, та срещай

своят син и не твърде
 ти се радвай, сиротине:
 още не знаеш ти новият
 бог лукави!

X

В това време сос майките
 Алкидова майка
 отишла е да го срещне —
 да посрещне светиите,
 на брегът дошла си ти,
 без малко не пееш
 и кесара — Юпитера
 хвалиш, много хвалиш.

И кротко — скришно помолила се
 кесарю — богу,
 па отишла при блатото,
 на Тибър погледва. . .
 А по Тибър, из за гората
 кораб иде, плува —
 или галера. А на тая галера
 водят твойто дете
 със другите неофити,
 във вериги син твой,
 още и за щоглата закован:
 не неофит нови,
 а апостол на велико
 Христовото слово.
 Но какъв е той! . . Чуеш ли?
 В букаите пее
 своят мученик:
 «Псалом нови господови

и за нова слава
 възпеем с честният събор,
 с сърце не лукаво;
 во псалтири и тинпани
 възпеем благая
 как господ кара неправите,
 на правите помага;
 преподобните во слава
 и на тихи постели
 радват се и славословят,
 хвалят име боже;
 и мечите в ръцете им остри —
 остри с двете страни,
 на народи да отмъстят,
 люди да научат,
 ще оковат неситите царе
 во букаи железни. . .
 И тях, славних, сос окови,
 сос ръчни завяжут;
 и ще осудят неправите
 с судът свои прави,
 и во веки ще бъде слава —
 преподобним слава!»

XI

А ти на брегът стояла,
 словно мрачная скала,
 не слушала и не ридала,
 а «алилуя» казала. Кому?
 Вслед за матерям и христианов
 как звънци звънкали вериги
 на неофитите; а твой син,
 апостол нови,

прекръстил се и възгласил:
 — Молите се, братие, молите
 за джелятинът люти! Него
 в своите молитви помените;
 а пред гординята негова,
 брате мои, не се покланяйте!
 Молитва — богови! А той
 нека зверствуе на земята,
 нека пророците избива,
 нека синци ни той да разпне. . .
 Унуки веке зачеха се
 и ще порастат някога:
 не мъстителите ще бъдат тия —
 Христови воини святи —
 и без огън, и без нож
 стратеги божи ще да востанат.
 И хиледи, и милион погани люди
 пред светиите ще да побягне!
 Ну-ка! Молете се, братия!

Молили се;

молили се пред кръстът,
 заковани в букаи неофити,
 молили се радостно! . . . Хвала,
 хвала вам души млади,
 хвала вам, юнаци свети,
 во веки-веки похвала.

XII

И в Рим галера поплувала,
 минало мало ни много. Пияни кесар,
 който постриже себе си сам в Зевси,
 сделал Зевесу празник.
 Ликую Рим. Пред кумирът

карат цели кола темян, миро,
 карат купове християни
 в Колизей. Като на касапница
 кръв потекла. Дикую Рим...
 И гладиатор, и патриций,
 и двамата пияни: кръв и дим
 ги упоил; остатки своей слави
 Рим пропива — помен прави
 за Сципионите. Бесни, бесни,
 гнуснави старче! Разкошвай
 в своите гареми. Из-за морето
 веке се показва света зора;
 не с гром праведни, свети
 щат те убият; с костура
 тебе ще заколят като краставо куче.

XIII

Вторият ден
 ехти арена; на арената
 лидийският пясък златни
 покрил се с пурпур червени —
 в блато кърви се замесил;
 а сиракузите назарен
 още не било в Колизеят.
 На третият ден и тях заковани
 стражи с голи мечове
 сичките в касапницата довела.
 Арена загълчала как зверь,
 а син твой гордо на арената
 влязъл и пел псалом —
 и пияни кесар, как бесни,
 захохотал. И леопард
 из зевникът изкокнал на сцената...
 Тръгнал, опулил се — и потекла

светата кръв. По Колизеят
 като гръмотевица реване се разнесла
 и утихла бурята. . . Де ти била,
 де ти си се скрила? — Защо на него,
 на своят свети кесар,
 не хвърлила се? — Защото не дале,
 около Зевса три реда
 стояли ликтори, за него,
 за тоя свети Юпитер,
 ръшетка желязна съградили;
 и ти останала една,
 сама-самичка на дворът. . .
 И що ти можеш да сториш? «Горе, горе!
 Ох горе люто ти мое!
 Моя ти ориснице! Без него
 що ще аз да правя? При кого ще
 аз ще да се свъртя. . .» И клетницата
 наоколо погледала. И на стената,
 на каменна старата си глава
 ударила и при вратата паднала
 като труп. . .

XIV

От това весело позорище
 дома си се скрил
 свети кесар с ликторите;
 Колизей остана
 без кесаря и без римляни,
 чегато заплакан
 самичек. Като таз гора
 на поле чернее се
 Колизей среди Рима.
 Тихо, тихо вее
 откъм Тибър, из Албана

ветер над Рима,
 а над черният Колизей
 като из мъгла
 изплува месечината круглолица —
 и мир първозданни
 заспал на лоните нощни;
 само ние, о, Адаме,
 твойте чеда преступни,
 не почиваме
 до самият гроб,
 гриземе се, как кучета,
 за кокъл вонещи;

XV

Малко си починала
 стара майка недобита;
 живущата сила оживила,
 нощната сила оживила;
 станала, походила
 около затворените врата,
 та нещо си шъпнала.
 Че на кесарят ли свети
 тихо проклинала?
 Може да е и тъй. . . Тихо
 до вратата тайно дошла,
 послушала, подсмехнула се
 и нещо прошушнала —
 Каква дума. . . И полека
 около вратата седнала
 и запечалила се. В скоро време
 отворили се вратата
 и на кола и возове

из Колизей, из касапницата,
 светите изнесли тела
 и повезли към Тибър: с телата
 на светите убити хранили,
 пак за царската трапеза,
 рибата в Тибър. Станала майката,
 наоколо погледала, хванала се
 за избитата си глава с ръцете,
 и тихо, леко след колата
 като черни дух тръгнала
 към Тибър. А скити сивооки,
 робове на робето,
 помислили: сестра Морока
 из ад излязла да изпраща
 в пъкълът римляните.
 Нахвъргали във водата трупове,
 та и на. . . . с колата си скифите
 върнали се. А ти останала сама
 на брегът и ти гледала

расходились

над тях синът твой праведни. . .
 Гледала дорде не останало
 нищо и нищо над водата,
 и подсмяла се ти тогава,
 и тежко, горко заридала.
 И помолила се в първи път
 за нас разпетому — и спасил
 тебе разпетият син Марин.
 И ти живите му думи
 в живата си душа приняла,
 и по тържищата и чертогите
 истиннаго, живаго бога
 ти слово правда понесла.

[Недатирано, по ръкопис]

ДРАМИ

СЦЕНА ИЗ ДОМАШИЯТ ЖИВОТ НА НАШИТЕ ЧОРБАДЖИИ

МИХАЛАКИ — пловдивски чорбаджия
ИВАН — слуга
ПЕТКО — селаченин
СТОЯН — брат Петков
НИКОЛА — писар Михалаков
РАЛУКА — жена Михалакова

ЯВЛЕНИЕ I

М и х а л а к и седи утрента рано на миндерлъкът, държи в ръката си чаша с горчиво кафе; на главата му чафутска шапка гиджелик; учкурът му висн; без пояс.

М и х а л а к и *(сам, говори полека)*. Защо да изправа човек кривите краставици, сичкият свят не щеш да изправиш, я! Ходй по конаците цял ден като копой; вряскай, кряскай със селачените, а пари не излизат. Господи! Минаха старите времена, тугава и света Богородица помагаше, а сега сякой селаченин вдигнал нусът си високо. «Не ща да те зная, казва, аз сами ще ида при пашата.» *(Вика.)* Иван-н-е!

И в а н. Чу-я-я-я. *(Влиза.)* Що, чорбаджи?

М и х а л а к и. Кажи Марии да даде още едно сладко, а ти направи още едно кафе, ама да е каймаклия.

И в а н. Чуя, чорбаджи. *(Излиза.)*

М и х а л а к и *(вика)*. Иван-е-е-е.

И в а н. Чуя-я. *(Влиза.)* Заповядай, чорбаджи.

М и х а л а к и. Напълни чубукът.

И в а н *(пълни лулата с дясната ръка, с лявата държи кесията, а с брадата поддържа чубукът)*. Днеска щеш идеш на конака, чорбаджи?

Михалаки. Ща. Ти да изтимариш конят и тури му новото седло. *(Иван излиза.)* Е, е, е! Да вида днеска що ще да спечеля. . . Ишалла!* Ще докача някуй селаченин и ща да му отраса перето да му не тегнат. . . Да видим, да видим. . . Мъчен занаят това чорбаджилъкът; ако да не бяха живели на тоя свят слепите българи-селачени, отгладе щяхме да измрем. . . Господ е милостив, той види как се мъча да прехраня къщата си. *(Кръсти се.)* Господи, боже наш! Панагица му!** Агийе Спиридоне,*** помогни ми, ти и сами беше търговец и знаеш как се печелят парите, прати ми някой селаченин; коконата фустан иска, децата едно друго. . . *(Мария влиза.)*

ЯВЛЕНИЕ II

Мария. Чорбаджи, заповядай сладко.

Михалаки *(яде една лъжица и пие вода)*. Какво е това сладко, мари? М. . . це, донесла ми си кисело сладко! . . . Яж и виж — вашите язици не разбират. . . Коконата спи?

Мария. Спи, чорбаджи. *(Шушне.)* Тебе преди два-сет и пет години със сладко те хранеше майка ти. Ако да не са клетите селачени, които като слепи ти се вовират в ръцете, ти щеш да въртиш мотиката по лозето, щото да продаваш оцет на бели гащи и да подпываш: «Пенде хро-нус перпатуса ста вуна, ия на евро пенде парадес.»**** И господ не знае що прави: направил те е за оцетар, па се попишманил и те направил за чорбаджия. Колцина българци проклинат своята орисница, дето те е изтътрала из станимашката помия, облякла те във френски дрехи, турила ти е фес и пратила те е във Филибе да оправяш кривите краставици. Ех! Българите криви, прави, зли, добри; хондрокефали или като тебе шилопанака, ама ти без тях и за в лозето не щеше да чиниш пари. Ще дойде и твойто време, стара маймуно! И тебе ще да чукне зло на вратата. *(Излиза.)*

* Божа работа!

** Света Богородица!

*** Свети Спиридоне.

**** Пет години скитах по планините дано намеря пет пари.

ЯВЛЕНИЕ III

Петко *(влиза.)* Добро утро, чорбаджи!

Михалаки. Кой иде?

Петко. Ето аз, чорбаджи!

Михалаки. Кой си ти? Откъдя си?

Петко. Аз съм Петко от Дъбене, чорбаджи!

Михалаки. Що искаш и защо си дошел?

Петко. Аз съм дошел, чорбаджи, да ти се помоля филан да ми видиш маслахато.*

Михалаки *(сърдито)*. Защо? Казвай? . . .

Петко. Аз имам да ти кажа, чорбаджи, имам една работица и за това съм дошел при ваша милос. . .

Михалаки. Работа, работа! . . . Каква работа?

Петко. Работа, чорбаджи! Видиш ли, ваша милос, на каква работа. . . Не сърди се, ваша милос. *(Бърка в пояса си, изважда кесия и брои пари на ръката си.)* На ти, чорбаджи, петстотин гроша за домашен арашлък.

Михалаки *(весело)*. Замини, та седни.

Петко. Аз ще постуя, чорбаджи!

Михалаки. Каква е твойта работа? Казвай?

Петко. Ти знаеш, чорбаджи, че аз имам брат Сто-ян Кръшишия, чорбаджи! Прякора му е Кръшишия, чорбаджи, че той скръши веднаж на един циганин шията. Лош човяк, чорбаджи, лош като куче. . . как да ти кажа, чорбаджи! . . . Срам ме е, чорбаджи, да ти кажа. . . Стоян е, чорбаджи, мой брат, чорбаджи! . . . Ти знаеш, чорбаджи, че като умря тато, той остави нам, да ти кажа, филан-къщица-филан, три вола, чорбаджи, и един кон, нивици и ливадици, та не само това, чорбаджи! Ти не знаеш, чорбаджи, каква покъщнина — и у вас я няма, чорбаджи! Вие не разбирате, чорбаджи, у вас у филибилините няма такива работи — връшници и перустии, вие в копринена кърпа си купувате кюмюр на пазарът и домовина нямате, чорбаджи!

Михалаки. Стига, стига. . . зная, зная. . . Казвай каква работа имаш по-скоро, че ще ида на конакът-

Петко. Отка умря, чорбаджи, баща ни, сичко останана нам. . .

* Аз съм дошел, чорбаджи, да ти се помоля, такъвато, да ми видиш работата.

Михалаки. И това зная. Още що?

Петко. И така, чорбаджи!...

Михалаки (*прекъсва на Петка разговорът*). Замини, та седни.

Петко. Ех, чорбаджи! За назе знаеш ли, чорбаджи, стой, седи, сѐ едно е! Ние сме научени, чорбаджи, стуним на нивата цели ден и да се печем на слънцето, та давно спечелим някуя пара да прехраним къщата си, чорбаджи! Знаеш ли, ваша милос, с кървав пот се печелят паричките...

Михалаки. Казвай, що е направил Стоян?

Петко. И така, кузум чорбаджи! Стоян като помлад син на баща ни, той казва, че нему саде се пада покъщината... Обрал наш Стоян, чорбаджи, сахане-махане, котлета-мотлета, варъндже и старото бъкле, чорбаджи! Срам, срам, чорбаджи, мене ме е срам да ти кажа... зел и татовите вехти царвули, на майка чакръка и дърака, и вретената... А мойта жена седи и плаче. А защо плаче, чорбаджи? Да ти кажа, чорбаджи, жално ѝ е, и ней е бил баща, и ней е била майка наша мама и наш тато... И друго зло направил Стоян, брат ми, чорбаджи! Аз бях на пазарът, той обрал сичко, чорбаджи, и... и...

Михалаки. И... и що? Бегал или що? Казвай?

Петко. Не, чорбаджи! Това е наша домашна работа.

Михалаки. Апцувал някуго?

Петко. Не, чорбаджи! Бил жена ми и зел ѝ гривните; аз тия гривни бях купил от Курта Златарът; а той казва, че били останали от мама. Аз му казвам, че ще кажа на чорбаджията, а той казва: «Какво ще ми направи твоят чорбаджия, аз от него се не буя, аз ще пратя и тебе, и твоят чорбаджия да брулите круши с ушите си.» А това ще рече, чорбаджи, че ние с тебе и двоица сме магарета. Той мисли, че сичките чорбаджии са како наш Бонча Питата, а не знае, че ти, чорбаджи, можеш и да колиш, и да бесиш, и да палиш, и да гасиш... Брат ми, чорбаджи, не знае що го чака.

Михалаки. Ах, магарето! Аз ще му запламя, ти си трай.

Петко. Ти, чорбаджи, побий го, посѣди го и земи му сичко, щото е останало от тата, та ние с тебе ще онождаме филан оното.* Разбра ли, чорбаджи, що искам да ти кажа? Аз си зная борча.

*...ние с тебе да онождаме еди-какво си.

Михалаки. Добре, добре! (*Вика.*) Иване-е-е!

Петко. Така, чорбаджи, дето щат се хранюкат другите чорбаджии, то по-добре ваша милос. Ех, чорбаджи! Земи щото земеш, само да го побием, пѣсият син.

Михалаки. Добре, добре! (*Вика.*) Иване-е-е!

Петко. Тая година, чорбаджи, орехите се много уродиха... Искаш ли, чорбаджи, да ви донеса? Да ми са живи дечицата, чорбаджи, тия обичат орехи — и що да кажа, чорбаджи, и срам ме е да кажа, — тия и от чуждите орехи много превлякуха дома и понабихме таваня.

Михалаки. Донеси, донеси. Да ти са живи дечицата. (*Вика.*) Иване-е-е-е.

Иван. Чуя-я-я. (*Влиза.*) Заповядай, чорбаджи.

Михалаки. Свине! Не чуеш ли, че те викам цял сахат? Ах, ти, свине панагюрска! Де е Мария?

Иван (*шушне*). А ти, свиня станимашка; станимашките свине и филибелишките чорбаджии на един калѣп са изляни; и тия, и ония наготово се хранюкат. (*С глас.*) Аз, чорбаджи, давах на коконата кафе, а Мария ѝ глади краката.¹

Михалаки. Кой е вѣн?

Иван. Стоян от Дѣбене, брат на бая Петка, чорбаджи!

Петко. Ето го, чорбаджи! Ето го, че е дошел. Така, чорбаджи, както ти рекух.

Михалаки. Добре, добре. (*Ивану.*) Викай Стояна да влезе.

ЯВЛЕНИЕ IV

Стоян (*Стоян влиза и като види Петка, гледа на него крѣвнишки, като вѣлк на овчарските кучета*). Добро утро, чорбаджи!

Михалаки. Ти ли си брат Петков?

Стоян. Да умра до довечера! Петко лѣже.

Михалаки. Аз що те питам, а ти що ми казваш?

Стоян. Баща ни ни не остави нищо, аз ходих с войниците, спечелих и купих ги.

¹ В Пловдив на гъркините гладят краката, кога тия лягат и когато стоят — бел. на Л. Каравелов.

Михалаки (*с кисело лице като печена киселица*).
Магаре! Аз що те питам, а ти що ми казваш?

Петко (*шушне*). Много щете да разберете един другогото.

Стоян. В Едрене ги купих.

Михалаки. Ти си глух бре!

Стоян. Аз си имам шахате.

Петко. Той, чорбаджи, недочува.

Михалаки (*се смее*). Кажу по-добре никак не чуе.

Стоян (*държи хилядо гроша жълтици и ги показва на Михалаки*). Аз' ща ти доведа, чорбаджи, шахатин и ще видиш.

Михалаки (*Петку*). Петко, ти си иди и доди заран.

Петко. Добре, чорбаджи! Както ти казах.

Михалаки. Добре, добре! Аз ще ти направя работата.

Петко. Казвай, казвай, чорбаджи! Брат ми не чуе.

Михалаки. Върви си, върви си, ази знам що да правя.

Петко. Остани сбогом, чорбаджи! (*Излиза.*)

Михалаки (*Стояну*). Дай парите. (*Стоян му ги дава, а Михалаки гледа парите.*) Добре, добре! Аз заран ще ти видя работата.

Стоян. Не са ексик, чорбаджи! Аз ги мерих у хаджи Калча.

Михалаки (*смее се*). Добре, добре! Върви си и доди в други ден.

Стоян. Докарах жито на конака, чорбаджи!

Михалаки. Имаш ли хубав ичимик?

Стоян. А?

Михалаки (*вика колкото може*). Ичимик имаш ли?

Стоян. Тряба ли ви, чорбаджи? Хубава загария имам; можа да ви дам десетина кила.

Михалаки. Аз за ичимик го питам, а той със загария ме моли: на харизано магаре зъбите се не гледат. (*Вика.*) Докарай десетина-двайсет кила. Чуеш?

Стоян. Чуя! Добре. . . (*Шушне.*) Скъпо ще ми излезе твоето добро, ама що да се чини — влязох в капаня.

Михалаки. Хайде върви си и докарай жито, ако искаш да ти свърша работата.

Стоян. Прощавай, чорбаджи. (*Излиза.*) Аз му и не

казах каква ми е работата и той ме не пита. Види се че на-шата работа ще излезе: дипсис киле, бош амбар.*

ЯВЛЕНИЕ V

Михалаки. Запиши, Никола, в тефтерът 15 0 гроша. (*На кокона Ралу.*) Видиш ли, Дуду, като се човек помъчи, как лесно се изкарват паричките. Заболя ме главата да викам с тия селачени, ама бях каил да ме боли катаден и да излизат по хилядо и петстотин гроша. Глупави хора това българите, хондрокефали, дават пари, карат жито и сирене и не знаят, че няма да ги огрее. Аз ще ги побия и двамината и повече нищо.

Ралук а. Кир Михалаки, колко ти дадуха?

Михалаки. Единът петстотин, а другият хилядо грошовци.

Ралук а. Ти, челеби, помогни на тоя, дето ти даде хилядо.

Михалаки. Видиш ли, Дуду, ти още не разбираш тия работи; аз повече се надеям от Петка; той ми се обеща да делим сичко, щото е останало от баща му, а може и сичко да се падне мен: две кучета се борят за едно парче месо, а третото го изида.

Ралук а. Добре, ама е грехота да зимаш пари и да не помагаш никому; па и другите чорбаджии щат се усетят. Ти знаеш, че кир Стате, кир Герги, кир Ставре и кир Янко те не обичат, а българите да е кабил да ти извадят очите. Я се побуявай от българите, тия може и на пашата да кажат и тогава щат та извадят и щат турнат друг мевлекет чорбаджия.

Михалаки. Гарга на гарга очите не вади, ние сички с това се храним; гърците не щат да обадят на пашата, че и тия са тричеви, а българите са глупави.

Ралук а. Ех, чорбаджи! Българите са глупави, ама Хрисандра пратиха да пие вода. Прави, както знаеш, и мисли за после. (*Шушне.*) Това не ще да е на дълго.

Михалаки (*Николу*). Кажу, бре, Ивану да направи конят.

Л. С. Кръстица

[Гайда, г. II, бр. 1, 2, 3, 21. VI, 4 и 11. VII. 1864 г.]

* Крина без дъно, празен хамбар.

ХАДЖИ ДИМИТЪР ЯСЕНОВ

ДРАМА ОТ ПЕТ ДЕЙСТВИЯ

Посвещава се на
Панайота Хитова

ДЕЙСТВУЮЩИ ЛИЦА

Хаджи Димитър — български войвода

Стефан Караджа — байряктарин

Иванчо Христович (Попович) — секретарин

Дядо Никола — такъв един българин, когото никой не знае
отде е и що прави. Той често ходи в България и често се връща в
Румъния.

Георги Черньов,

Еремия Българов и } приятели на Ясенова

Димитър Мънзов

Арсо Мартинов,

Спиро Геров, } хъшове

Антон Стоянов и

Ламбе Петров

Петър Слепов — търговец в Гюргево

Стойнка — негова дъщеря

Стойка — нейна другарка

Баба Койка — слугиня у Слепови

Христаки Петелкови } чорбаджии

Мавриди Узунов

Мидтад паша

Хасан — негов секретарин

Пейо — управител на конакът му

Павле — Пеев приятел

Величко Симеонов — шпионин

Просяци, селяни, войска, харемът на Мидтад
паша, джелати, три самодиви и България

ДЕЙСТВИЕ ПЪРВО

Левият или румънският бряг на Дунав. Наляво се видят гъсто насадени върби; надясно — една част от Гюргево; а право през сцената се види Дунав, по когото плуват малки рибарски каичета, и българският бряг с една малка част от Русчук

ЯВЛЕНИЕ I

Х. Димитър Ясенов, Стефан Караджа, Иванчо Христович и много други хъшове седят на тревата, ядат ягне; сирене, чеснов лук и рапончета и пият вино из едно малко бурилченце. Ламбе и Стоянов шетат; тия донасят из тавите, в които се намират ягнетата, месо, режат хляб и хвъргат ги на трапезата, която не е нищо друго освен един козек.

Не дялко (*зема бурилчето и с двете ръце и благославя*). Здраве и добро, от мома ребро, от девица кълчица! Да пиеме и да се веселиме! Кой каквото търси, това и да наиде; кой дека тропа, там да му се и отвори! Да си здрава, дружино!

Арсо. Нека ти дава дядо господ добро и здраве, и пръжена кокошка! Нека доброто да те не оставя и в кръчмата, когато се скараш с кръчмаринът и с кръчмарката! Нема у тебе не е сяка кавга и добър ден? Моли се богу и храни кръчмаринът със сладки думи, а пари му не давай!

Не дялко. Стига, Арсо, стига, а то ще да изговориш сичката си философия и после ще бъдеш принуден да си купуваш ум и разум от халваджиите. Я кажи ми ти по-добре, що има ново?

Арсо. Чегато ти и сам не знаеш! От завчера се е захванало новолунието; а ако ми не вярваш, то иди и попитай остарялата си и ослепялата си баба, тя ще ти разкаже по пръстите си.

Не дялко. Аз те не питам за новолунието, а за новините. Ти преди малко време беше в Браила и за това

можеш да ми кажеш: мислят ли тамошните българи да колят турци, или не; а ти си седнал, та ми бърбеш като дядовият калугеров мисир.

А р с о. Ако турците да бяха печено ягне, а тяхната кръв — червено вино, то щяха да се намерят юнаци и щяха да налетят на тях като орли на мърша; но турците имат ръце, имат пушки и пищови, и убиват човека като муха. . .

Л а м б е. И Арсо, като ги отдалеч загледа, то се разтреперва като заек и сърцето му става като суха слива. *(Недялку.)* Хайде плюскай, защото хорските гърла пресъхнаха и ще да се запалят като суха борина.

Н е д я л к о *(пие и после захваща да пее)*.

Стани, стани, юнак балкански,
от сън се дълбок събуди,
срещу народа отомански
ти българите поведи. . .

А р с о. Накъде щеш да ги поведеш, Недялко? Не към кръчмата ли? Аз зная, че из сичките бойни полета ти най-много обичаш кръчмарският стол, на който гърмят не топове и не пушки, а чаши с вино. Така ли е?

Н е д я л к о *(се сърди)*. Арсо, я сбирай си ти устата, защото аз не обичам, когато ме закачат; не ща аз да ме закачат такива хора, какъвто е Арсо.

А р с о. А сърдиш ли се, когато някой турчин се пошегува с тоягата и когато те помилва с нея по гърбът? Ти мислиш, че аз не зная за русчущката работа! . . . Да ли кажа?

Н е д я л к о. Сбирай си устата, ти казвам, или да не съм Недялко, а келяв чифутин, ако ти не строша кепенчето като на врабче.

А р с о. О, о, о! Страшен ли съм Манго? . . .

Н е д я л к о *(изважда из пояса си едно габровско ноженце)*. Мълчи или сега ти изваждам червата!

Я с е н о в. Ето каква е нашата вярна и сговорна дружина! Ето какви са нашите български юнаци, които мислят да избавят отечеството си от чуждото робство! Карайте се, мои мили братя! Вадете си очите за нищо и за никакво; псувайте се като брадати цигани, и от вас България ще да види голяма полза! Аз до днес не съм видял двама българи, които да седнат заедно да ядат и да пият, и да се не скарат. Кажете ми, не е ли срамота да се карате за бог да прости?

Н е д я л к о. Аз съм горд и яко-яко не обичам да ме закачат.

Я с е н о в. Ти трябва да бъдеш горделив там, дето трябва; а не дето не трябва. Ти се сърдиш на Арса, че се шегува с тебе; а не сърдиш се на турците, които са те направили на магаре и яздат те от самото ти рождение; ти се сърдиш на Арса, че те праща в кръчмата; а не сърдиш се на Мидтад паша, когато те изпроважда да му доведеш сестра си или майка си.

Н е д я л к о. Кой? Аз ли? . . . Скоро ще да видите сърдя ли се аз, или не!

Я с е н о в. Когато дойде време, то ще да видиме страх ли те е, или не; а сега трябва да ядеме и да пиеме. За какво, кажете ми, сме се събрали днес: да се веселиме ли, или да се караме? Който захване пак да се кара, то ще да го изгониме изпомежду дружината. Помирете се или идете до дяволите!

Н е д я л к о *(се смее и подава Арсу ръката си)*.
Още веднаж ме не закачай, Арсо, или ще да те убия като жаба.

А р с о. Аз по-напред ще да се зарека да не ям сол, нежели да те не закачам. Аз не съм немец и не мога да живея като вол. А кажи ми ти, кого да закачам, ако не Недялка?

Един каик се запира при брегът; из него излязят дядо Никола, приближава се при веселата дружина, ляга на тревата и подпира си с длан главата.

ЯВЛЕНИЕ II

Същите и дядо Никола. Хъшовете говорят полеха.

К а р а д ж а. Познавате ли онзи човек, дето излезе из каикът и дето лежи на тревата?

Н е д я л к о. Той трябва да е някой шпионин.

Я с е н о в. Не прилича той на шпионин: очите му са добри, лицето му е честно, а облеклото му е българско. Но оставете го да си лежи там; а ние да си попееме и да се повеселиме. Хайде, пейте!

Н е д я л к о. Да пееме и да пиеме.

Ламбе. И да се напиеме.

Дядо Никола *(става, приближава се до веселата дружина и изглежда сичките момчета един по един)*. Чакайте, момчета, аз да ви попея една старешка песен и ако ви се хареса, то' наздраве; а ако ви се не хареса, то ми опростете като на стар човек.

Мнозина. Попей, дядо, попей!

Недялко. Ти трябва да ни попееш.

Дядо Никола *(пее)*.

Доста сме яле, яле и пиле
тлъсти ягнета, вино червено.

Развивай байряк

ти, Мануш войводо, леле-ле!

Нашите майки черни кърпи носят,
черни кърпи носят, за назе питат.

Развивай байряк,

ти, Мануш войводо, леле-ле!

Нашите бащи небричени ходят,
небричени ходят, за назе питат.

Развивай байряк

ти, Мануш войводо, леле-ле!

Нашите сестри неплетени ходят,
неплетени ходят, за назе питат.

Развивай байряк

ти, Мануш войводо, леле-ле!

Мнозина стават, придружават се с дядо Никола и пеят заедно с него.

Нашите деца у турци робе ходят,
у турци робе ходят, за назе питат.

Развивай байряк

ти, Мануш войводо, леле-ле!

Хайде да разсипем та турска ордия
и да откупиме наши дребни деца.

Развивай байряк

ти, Мануш войводо, леле-ле!

Арсо. Такава хубава песен аз не съм чул оттогава, откогато баба Кънчовица ми е отрязала пъпът. Ех, дядо, щях да ти дам една жълтица за тая песен, ала я изпих вчера в Станчовата кръчма.

Недялко. И аз никога не съм слушал такава ху-

бава песен. Слушай, дядо, ако обичаш, то дойди в Гюргево в Станчовата механа, да те почерпя с три оки вино за тая песен.

Дядо Никола. Песента казва «доста сме яле и пиле»; а аз ще да ви кажа «доста сме пеле и доста сме се веселиле», когато нашите бащи и майки, нашите братия и сестри и нашите дребни дечица са черни роби у турците. Нашите сърца трябва да плачат и да жалеят; а ние пееме, пиеме и играеме. С пиене и с пеене се не освобождава народ, момчета; а с юнашко сърце, с трезвен ум и с яка воля. Четиристотин години ние сме само пели и плакали, пили и патили, яли и гладували. Стига вече!

Ясенов *(навожда главата си надоле, чопли с пръст веждата си и мисли; но изведнаж си повдига лицето и жалостно гледа на старецът)*. Дядо, ти ми късаш сърцето на части. Ех, нещастна е наша бедна България! Като си помисли човек как живеят насреща нашите майки, то трябва да дойде до отчаяние.

Дядо Никола. Защо, мой синко, да дохождаш в отчаяние? Не да се отчайваме и да плачем, а да помислим как да се избавиме от злото и да достигнем доброто! Сичкият наш народ е познал вече, че с молби и с плач нищо няма да добие. Кръв, мой синко Димитре, кръв! Само кръв ще бъде лек за нашата дълбока рана; само с кръв ще да спасиме отечеството си и да избавиме децата си.

Недялко. Ис образование.

Ясенов. Иди ти до дяволите с твоето образование. *(Дяду Николу.)* А отде ти знаеш моето име?

Дядо Никола. Аз познавам сичките български юнаци, от които България очаква каква-годе полза, защото днеска съм тука, утре съм в Търново, а след неделя — в Битоля.

Ясенов. А одавна ли си дошъл отсреща?

Дядо Никола. Преди един час. Нема вие ме не видяхте, като излязох из каикът?

Ясенов. А що се чуе по България?

Дядо Никола. Плач, скръб и тежки мъки от едната страна; а радост, беснило, попържни и бой — от другата. Осиротяла е наша България, мой синко Димитре! Плаче и мъчи се нашият народ, а отниде няма помощ. Що имаме ние? От кого се надееме? — Нищо нямаме; от никого се не надееме. Другите народи имат барем свое-

духовенство, което ги варди от горските вълци; а у нас и попът, и владиката, и чорбаджият, и господарят ни са се съединили между себе си и пият кръвта на сиротинята. Ние сме днес стадо без овчар; овчарите ни са вълци.

Я с е н о в. А що гледат нашите чорбаджии? Що правят нашите големци?

Д я д о Н и к о л а. Кръвят се от мързел като свине; глупеят от вино и ракия като бабичките преди старостта си; правят търговия и треперят над парата като шпаньолски чифути; продават децата си, за да си купят хубави коне и да си изградят добри къщици. Богатият българин е по-лошав и от турски кадия! И големците ни са вълци. . .

С п и р о. Да се избият вълците и да се избави стадото.

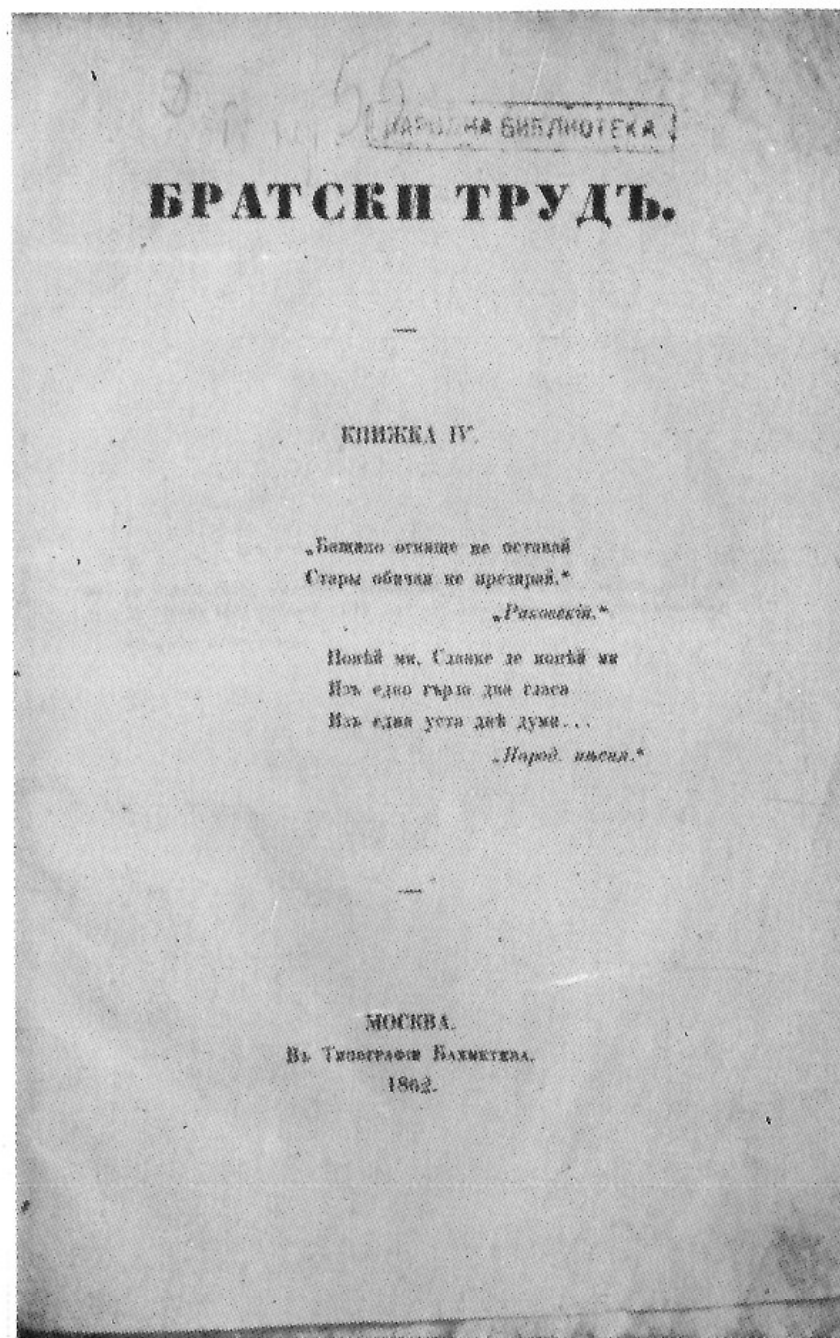
А р с о. Разбира се, че трябва да се избият! Стига сме вече търпели! И воловете не търпят толкова, колкото търпиме ние!

Н е д я л к о. Тряба по-скоро да се точат ножовете и косите, па да се върви насреща.

Л а м б е. Мозъкът ми се обръща в главата, сърцето ми тупка сърчено в гърдите, а ръцете ме сърбят, чегато съм прал ризата си с пепелива вода. Много ми се иска да поколя турци и татари; а още повече владици и чорбаджии.

Д я д о Н и к о л а. А що чакате? Пушката на рамо, па хайде на балканът! Прекръстете се, момчета, и напред.

Я с е н о в. Радвам се, като слушам, че българите мислят да се земат за пушка и за сабля и да спасят отечеството си; но аз трябва да ви кажа, че не трябва да бързаме — с бързане нищо не бива. По-напред ние трябва да се приготвиме, а после да се земеме за работа. Що имаме ние днес в ръцете си? — Ни войска, ни оружие, ни пари, ни войвода. Най-напред са нужни пари и ние трябва да ги найдем. Хора ние имаме твърде много; но тях не може човек да поведе с голи ръце. Какво ще да ти направи голият човек? Я погледайте колко хиляди българи ходят по влашката земя без хляб, без обуца, гладни и жедни; но тях трябва по-напред да облечеш и да ги въоружиш, па тогава да се облегнеш на силата им. Аз зная, че тия сиромаси не от добро са дошли в Румъния, не от добро треперят от студ и търпят глад и жажда; аз зная, че у секиго из тях лежи тежък камък на сърцето, че секи из тях ис-

[The page contains faint, mostly illegible handwritten notes in Italian, likely bleed-through from the reverse side. The text is written in cursive script.]

ГАЙДА
Религия, Труд и Учение.

ЛИСТЪ ЗА НАУКА И РАЗГОВОРКА.

Съветстваната-та не са годни. Писаната и вера-та не са отворени до
подписаната-та не последна-та страници. Цена: аз Турски 2 бели лева, а аз аз 2 и полени.

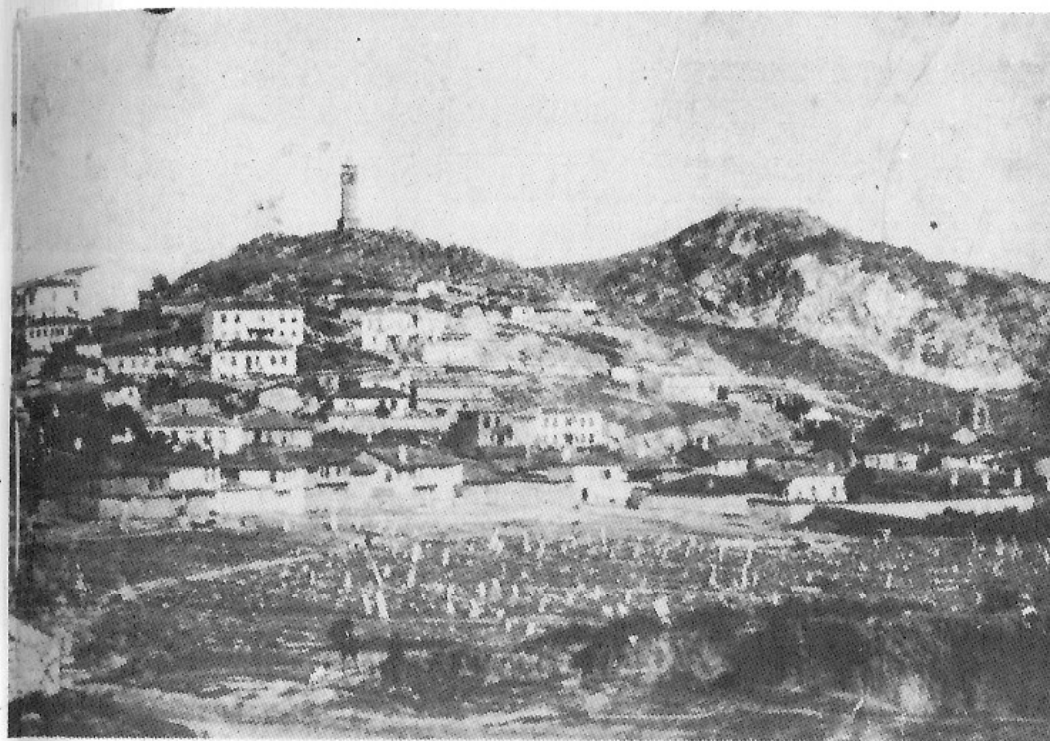
ГОДИНА 2. ЦАРИГРАДЪ. ГОДИНА 1890. БРОЙ 13.

РЕДАКТОРЪ П. Р. СЛАВЕНКОВЪ.

ПО БЪЛГАРСКИЙ-ТЪ ВЪПРОСЪ.

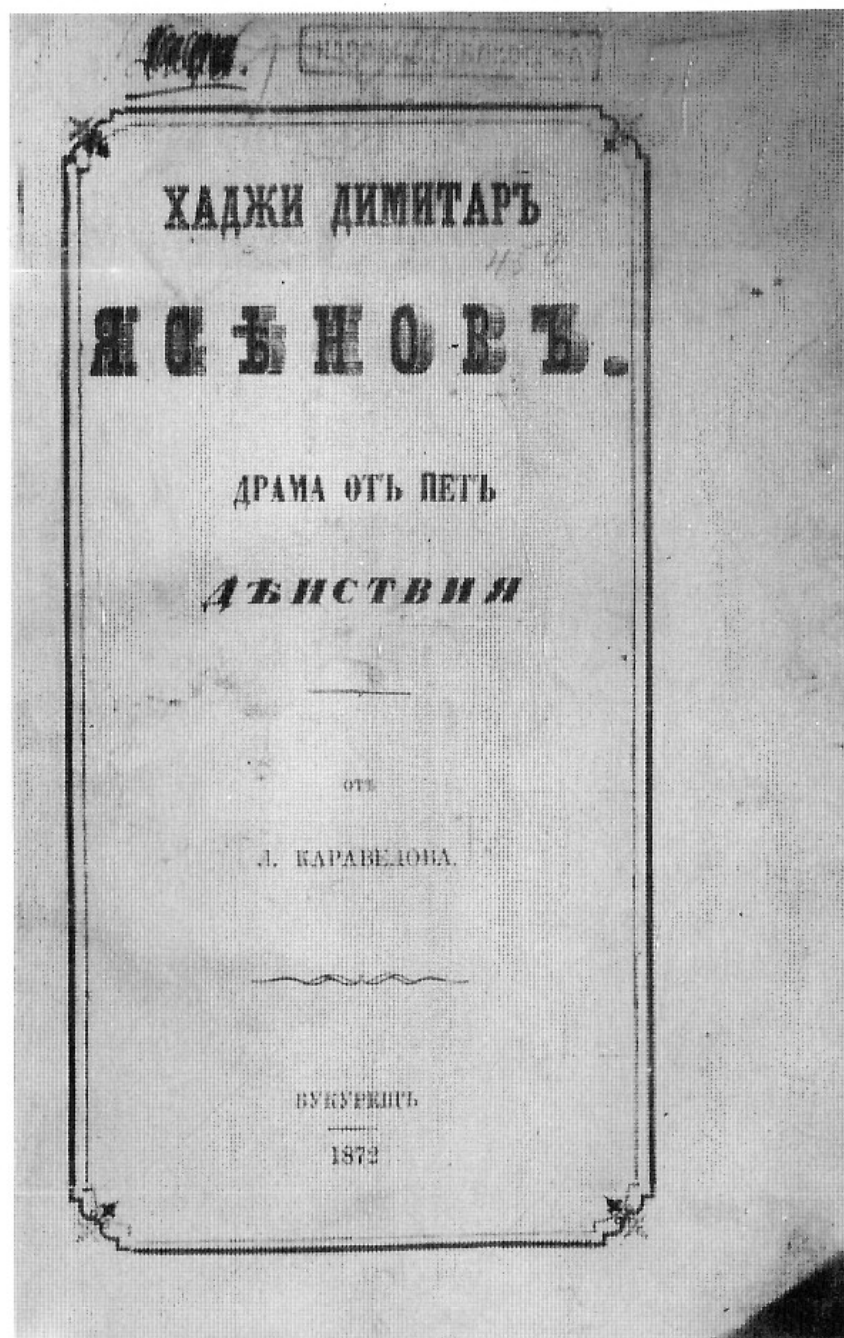
Отнаше за сян напредъ ний отъ по-
свешеното на Българский-тъ Въпросъ.
Отъ какъ сян са уж на здраво съ-
несо латюбили сянжета галния са ний-

Българский-тъ въпросъ, неволно си
пранудени да заключимъ че нищо не с
е извършило, нищо не е станало, и на
са найбразни още таятъ отъ дѣто
нашиха да тръгнемъ и на една стана-
ва още напредъ не сян отивамъ.

Хаджи Димитър —
герой на творчеството на Л. Каравелов

[illegible]

ка да отмъсти на своите гонители; но по-напред трябва да им се дадат средства, за да могат да достигнат желанието си. Без пари се не може. . .

Дядо Никола. Пари, мой синко Димитре, господ няма да ни пусне от небето. Ние още петстотин години да се мъчине, то пак няма да добиеме ни пари, ни пушки, ни барут, ни куршуми, ако само сгърнеме ръце и да чакаме наготово. Захванете се вие за работа, и сичко ще да се намери. Сърбите са по сиромаси от нас; но Черни Георги и Хайдук Велко с черешов топ освободиха отечеството си.

Не дяло. Тогава бяха други времена; а сега без пари се не може. Пари по-напред трябва да се съберат. Без пари и в кръчмата не пушат чоека.

Дядо Никола. А де щеш да ги намериш? Не търкалят се тия по кръстопътят.

Ясенов. Истина е тъй. Нашите българи обещава много; а когато дойде до даване, то тия се изпокрят по дупките или захващат да ти приказват, че много вече са давали за народни работи, че сега не могат вече да дадат, защото «годината е оскудна и търговията не върви»; а други път, т. е. до година или до друга, тия са готови и хилядо жълтици да пожертвуват. Такива са сичките наши влашки българи. . .

Спиро. Не са сичките българи такива. . . Не е то така, бае Хаджия! . . .

Ламбе. За пет месеца аз съм изработил тринайсет жълтици и вие можете да ги земете сичките, когато ви до-
трябат.

Ясенов. А що мога аз да направя с твоите тринайсет жълтици, мой брате Ламбе? Тебе аз зная, че ти ще дадеш и обущата си от краката за своето отечество, и аз ще да ги дам, и тоя, и оня — но сичкото това е капка в морето. Тука пари трябат, пари!

Дядо Никола. И аз зная, че трябат, а няма отде да ги земеме: богатите не дават, а сиромасите нямат — и ние трябва да сгърнеме ръце и да чакаме. Но от кого да чакаме? От кого да се надееме? Нашата надежда е от бога и от нашите собствени ръце. Петстотин години сме се надеели от другото и затова сме останали без шапка. Никой няма да ни помогне, никой няма да ни даде ни пребита пара. Стига да имаме желание и яка воля, а средства ще

да се намерят! Аз мисля, че за българското освобождение трябва да се завземе чиста и честна ръка, която никога не е мъчила и убивала невинни хора; а пари за това освобождение трябва да се търсят у ония българи, които са ги спечелили с пот и с тежък труд. Само чистият и справедливият човек може да извърши нашето честно свято дело; само оная пара може да бъде полезна, която не е облеяна нито с невинна кръв, нито със сиромашки сълзи. Бог ще да ни накаже, ако ние продължиме страданията на нашият народ и ако не отмъстим колкото се може по-скоро на нашите неприятели за пролеяната кръв на нашите братия и сестри и на нашите дребни дечица.

Я с е н о в. А кой ще да повдигне народът? Кой ще да го поведе против турските кръвопийци? Кой ще да го научи ум и разум?

Дядо Никол а. Аз, ти, тоя, оня, ние и никой повече. Само тоя човек може да извърши великото наше дело, който е чист българин и който има причини, за да го боли сърцето за неговата родина. Нашият народ е твърде много страдал и от свои, и от чужди и за това него трябва да поведе такъв един войвода, който одавна вече е отърсил от себе си турското робство и който е познал що е свобода. От тебе, синко Димитре, народът очаква твърде много. Ти си такъв един човек, какъвто му е днес потребен.

Я с е н о в (*туря ръката си на очите*). Времето още не е настанало.

Дядо Никол а. А кога ще то да настане? — Никога. Времето си е, синко Димитре, сякога време; а ние сме ние. Направи ти добра работа, и времето ще бъде добро, направи зло, и времето ще бъде зло. В един ден, в един час, в една минута един се жени, а други умира: за първият времето е добро и весело, а за вторият зло и печално. А в какво е криво времето и за единът, и за другият? Времето не наказва хората да работят; а хората наказват времето да им бъде по волята. Аз ще ви кажа още веднаж, че не може повече да се чака, защото ако почакаме още малко, то трябва да закопаем и отечеството си, и свободата си. (*Горещо.*) Българинът не може вече да чака, защото кръв не е останала вече в жилите му! Я погледайте на нашето отечество и вижте го в какво положение се то намира! (*Сочи с пръст към Русчук.*) Там е черен гроб, който поглъща сичко, щото е за нас скъпо, мило и свято. Чест-

та ни, щастието ни, свободата ни и сичко, щото е сладко за човекът, е закопано в черната земя, обезчестено е, окаяно е. Ние сме полуживи трупове: половината от нашето човеческо тяло е отрязана и хвърлена на кучетата, за да наситят ненавистта си; нашата кръв се точи капка по капка и твърде скоро нашите пиявици не ще да имат що да смучат и ще изядат и телата ни. При сичките свои мъки и тежък труд българинът днес гложди последната кора хляб; но утре ще да отнемат от него и нея и той не ще да има с какво да нахрани децата си. Нашите господари днес още му позволяват да живее в къщата си; но утре той ще бъде принуден да бяга в гората, да остави жената си и децата си и да спаси главата си и из шумахът, като звяр, той ще да гледа как безчестят дъщерята му, как бият жената му, как колят детето му и как палят къщата му.

Я с е н о в. А защо той търпи? Защо не въстане?

Дядо Никол а. Стани по-напред ти, който си по-умен и по-разбран, и той ще да тръгне след тебе.

Я с е н о в: А защо той не тръгна след Панайота, след Филипа?

Дядо Никол а. Ако не е тръгнал след Тотя-Филипа, той ще да тръгне след Димитра, след Петка, след Стояна. Приготвявайте се и хайдете напред! Който има българска душа и сърце, той не само че трябва да мисли за спасението на отечеството си; а още да пожертвува за него и животът си, и последната си пара.

Я с е н о в. А що трябва сега ние да правиме?

Дядо Никол а. Народът от нас очаква помощ и ние трябва да му помогнеме: ние трябва да излечиме дълговечните му рани и да разведеме ръцете му; ние трябва да го защитиме и от новите беди, които му готовят нашите врагове турци, фанариоти и чорбаджии. Земята си и народът си, мой синко Димитре, ние сме длъжни да защитаваме, защото за сичко трябва да даваме сметка на своята совесть и да отговаряме пред бога и пред децата си. Но у вас няма сърце, няма родолюбие, няма свята потребност за свобода: вашето отечество е кръчмата, вашето родолюбие са париците, а вашата свобода е публична курва. А имате ли вие душа и сърце? — Не вярвам, жените са поробили и душата ви, и сърцето ви, и вие сте заприличали. . .

Я с е н о в. Ах, разгърни ти моите гърди и погледай

какво там става! Ако ти да беше познавал добре Хаджи Димитра, то не щеше да му говориш такива думи!

Дядо Никола. Юнаците не плачат, а работят. . . За какво да ти гледам сърцето, когато народът ни няма от него никаква полза?—Аз мислех, че ти си мъж и юнак; а сега видя, че си роден да плетеш чорапи. (*Изважда из пазухата си прежда и шишове и хвърга ги Хаджи Димитру на коленете.*) На, плети чорапи и оплаквай отечеството си, достойни сине на България!

Ясенов. Стига толкова или ще ме накараш да разцепя старата ти и побелялата ти глава! Мълчи и махай се оттука! . . .

Дядо Никола. Не ща аз да мълча. Езикът ми е даден да говоря; а тебе са дадени уши да слушаш. Аз ще да говоря по градовете, по селата, по улиците и насякъде, че Хаджи Димитър Ясенов е стара беззъба бабичка, и че от него не трябва да се очаква никакво добро. И без тебе щат да се намерят хора за работа! Мене е господ създадал да бъда звънец и да будя заспалите сърца; а ако едно сърце не чуе и не послуша мойт глас, то друго ще да го послуша. Почакайте още малко, и тогава ще да видите как звънти дядовият Николов глас.

Ясенов. Стига вече, стига. . .

Дядо Никола. Ако ти не щеш да слушаш, то аз насила не мога да те накарам; а да ме накараш да мълча, това ти не можеш. Аз говоря не от себе си, а из моите уста говорят седем милиона българи, дванайсет милиона християнски души. Боже, тям не е жално за християнската и за братската кръв! Тия се отказват от своите братия и оставят ги в ръцете на поганците! А и защо да берат грижа? Живеят тия в свободна земя; тям е топло и сито; а братията им и бащите им нека се колят от турци и от татари, нека гръцките кърлежи смучат кръвта им, нека безчестят жените им, нека поп Нил турчи дъщерите им. . .

Ясенов. Моля ти се, стига толкова. . .

Дядо Никола. Стига! . . . Не, не стига! (*Изважда из пазухата си едно писмо, подава го на Христовича, а из очите му капят сълзи.*) На, прочетете го. . .

Христович (*чете*). «Братия! За нас нищо повече не остава, освен да легнеме и да умрем. Не може повече да се търпи, защото чашата на нашите мъки е изпие-на вече до капка. Смилете се за нас, сетете се за нашата

погибел, за да не погинете и вие сами. Прегърнете се, съединете се братски и прибързайте да ни отървете от злото и от неволите. Не заборавайте, че вие сте деца на България, че сте бозали из български гърди българско мляко, че сте спали под една черга със своите братия и сестрици, които днес гинат от турския меч и от фанариотският разврат. Не заборавайте и това, че вие сте кръстени християни; кръстени сте в името на Христа, който е умрял за поробените народи. В името на Христа ви молиме да се сдружите с нас и да изгоним неговите врагове. Българи, сърби и румъни! Елате да се съединиме, да прекратиме злото и да избавим народите си от страшните неволи. Погледайте в какво състояние се намират днес християните и в какви вериги са оковани България, Босна и Херцеговина! Христовата черкова е станала джамия и в нея се дере поганец молла; гробовете, в които лежат костите на нашите деди и прадеди, са предадени на поругание за срам на техните унуки. А дека са нашите мъжки деца, надеждата на отечеството ни? — Олани и чубукчии, къочеци и сезизи у турците; потурченияци в Цариград, Русчук и Видин; заточеници в Деари Бекир, Шам и Халеп. А дека са нашите сестри, с които сме ние расли и порасли? — В харемът на развратният паша, в обятията на гнилият старец, който изпълнява над тях най-гнуснавите свои пощевки; а тия, убиени и развалени нравствено, от сичкото си сърце се стараят да възкръсат изгубените му от разврат и афион сили със своите телесни красоти: показват му своето голо тяло, гъдъличкат го, гладят му брадата, целуват го, милват го и услаждават му старостта. А дека са нашите дъщери? — Обезчестени са от турските чапкъни и от владишките дякони; а после са изгонени и оставени, за да се гнуси от тях и старо, и младо. Но и това е още малко. Нашите душмани не са пожалели ни бащите ни, ни майките ни, ни дребните ни дечица-пеленачета. По-голямо безчестие не може да бъде на светът! Станете, братия, на крака за нашето отечество и за нашата вяра!»

Ясенов. Ти, дядо, по-добре ни научи що да правиме и как да избавиме отечеството си, а ние сичките тия неща знаем.

Дядо Никола. Който е юнак, той нека точи ножът си и да се готви за бой; а който е способен да научи народът ум и разум, той нека го научи. Когато вие наме-

рите добри юнаци и въоружите се, то преминете през Дунав и захванете се за работа; а аз ще да работя това, щото трябва да се работи. Аз днеска отивам в България и ще да говоря и на старо, и на младо: «Слушайте, братия! Когато из Румъния премине една малка четица, то вие оставяйте и къща, и жена, и деца, и търговия, и вървете след нея.» Дайте ми сега ръка и да се заловиме за работа. Който иска свобода и добро, той нека вземе кръстът си и да върви след мене!

С п и р о. Аз съм първи.

А р с о. Да ме изяде вълкът, ако не ида и аз първи!

Л а м б е. А аз ако не ида, то нека ми се присмеят и чифутите, нека ми плюйне в очите русчушки циганин, нека баба Вела излезе из гробът и да ми рече: «Ти, мой синко, си по-кекав и от старата си баба.»

Много гласове. Синца ще да вървиме, синца...

Н е д я л к о. Аз очаквам писмо от дома и като го получа, то ще да ида и аз. *(Тихо.)* С образование само ще да се избави България, а повече с нищо. Аз отсега ще захвана да издавам кадри и книги...

Д я д о Н и к о л а *(подава ръка секиму)*. Да сме живи, момчета! Зарадвахте ме! Прощавайте! *(Сяда в кайкът си и отива.)*

ЯВЛЕНИЕ III

Я с е н о в *(сам)*. Когато сичкият свят казва, че е време, то и аз трябва да кажа «време е». Тоя старец ми обърна мозъкът наопаки. Аз и сам видя, че трябва да се работи по-скоро; но не зная как да се заловя за работа. Но готов ли е народът? Ще ли той да ни посрещне братски и да се придружи с нас, или ще да помага на турците да ни изловят? Я погледайте какво става по българските градове. На която страна и да погледаш, то насякъде видиш само едни убийства, ненавист и гнуснави измени — кръстените турци са по-лошави и от некръстените. А после сичкото това кой може да очаква добро? Сичко е у нас окаляно, сичко е развалено: хората се хранят само с вражда и дъхат с ядовита отрова един против други. Младите не почитат старите, а старите гонят младите и с помощта

на турците подкосяват техният живот и тяхната младост; брат бяга от брата си, син от баща си, зет от дяда си; чорбаджиите са станали предатели, изедници и душегубци; младият чапкьнин е станал шпионин; жената предава мъжът си, за да спаси децата си; поповете продават стадото си, за да угоят шкембетата си; владиците мислят само за пари, за олани и за разврат. Сичко е криво освен гнусотата — гнусотата е на своето място! Дорде тия работи се не оправят, то никакви чети няма да ни помогнат. Бедният наш народ още много кърви трябва да пролива, дорде той изкупи греховете на своите прадеди, които го продадоха на турци и на фанариоти със своите несъгласия. Асене, Асене, ако би ти излязъл из гробът и ако би погледал на своите синове и на своята земя, то не щеше и да ги познаеш; ти щеше да заплачеш заедно с осиротелите сирачета. При тебе нашата земя цъфтеше като лале през пролетта; а сега това лале е вече завенало и листето му са опадали от есенната слана. Няма слънце, няма животворяща роса, няма благоприятен въздух, за да го подмладят и да му дадат нов живот — няма помощ! Но аз вече дадох ръка на онзи старец и трябва да се върви напред, трябва да си изпълня думата. *(Удря се с длан по челото.)* Ами Стоянка?

ЯВЛЕНИЕ IV

Мъничка оданца с два прозореца, на които висят читьови перденца. На дясната страна е поместен бял стол, който е накрит с бяла салфетка, и на него гори лоева свещ. Над столът виси малко огледалце; а от страните му — две картинки: едната из тях изображава Еманоил Майстор, как той закопава в зданието на черковата жената си; а другата — Николая Павловича. Недалече от столът седи Стоянка и шие; а Стойка плете.

С т о я н к а. Не мога аз да живея в тоя град и в тая земя. Баща ми казва, че влашката земя е благословена; а аз мисля, че ако да поживея тука още година или две, то или ще да умра, или ще да полудея. Няма с кого да си поприкажеш, няма с кого да се позасмееш, няма с кого да си попееш, няма кому да кажеш «добър ден». Гражданките за нищо повече не мислят, освен как да оголят мъжете си и да наkitят главите си със всякакви джунджурни; а

селянките с кървави сълзи лапат мамалигата и подсмърчат от студ. Днес аз видях такава една кокона, която с накитът си би можала да прехрани десетина семейства; видях и такава една сиромашкиня, на която ризата не беше опрана цели два месеца. Не ми е мила тая земя, ако и да е свободна. Не може да бъде щастлив онзи народ, който не пее.

Стойка. А какво те е тебе грижа за хората? Защо ти е да знаеш кой как живее? Живей ти добре, а хората нека живеят, както щат! Който има, то нека носи; а който няма, то нека ходи гол и бос. Не си ти крива, че на светът има сиромаси; не съм крива и аз.

Стойка. Но ние не сме постници и живееме с хора; а когато е на хората добре, то е добре и нам. Освен това секому се харесва онова, щото е негово, щото му е рождено: славеят пее на онова дърво, на което му се пее, ягнето тича към ливадата, ярето към скалата, а рибата към водата. Можеш ли ти да играеш хоро на гробищата, а да плачеш в градината? И човеческото сърце си има свое...

Стойка. Ех, ти ми хортуваш такива неща, които аз никак не мога да разбера и за които не ща и да зная. Кажми ми ти по-добре, щеш ли да си купиш нов фустан за Петровден, или не?

Стойка (*сърдито*). Не трябва ми никакви фустани...

Стойка (*зачудено*). Ех, не ти трябва! И аз казвам, че ми не трябва — когато ги няма. Баща ти е наистина голям скъперник; но ако би ти поискала, то би могла насила да го накараш да поразвеже кесията си... Плачи, скубай си косата, казвай, че щеш да се убиеш или че щеш да скокнеш в Дунавът; а ако ти и това не помогне, то му кажи, че щеш да побегнеш в Русчук и да се потурчиш. Ние сме много по сиромаси от вас, баща ми ябълки и свежи продава; а аз съм облечена по-добре от тебе. С тая рокля ти никога няма да се харесаш на Хаджи Димитра.

Стойка. Моля ти се да задържиш своите съвети за себе си и да ги употребиш за своя полза.

Стойка. Ако не щеш, а ти иди където щеш! (*Излиза.*)

ЯВЛЕНИЕ V

Ясенов влиза.

Ясенов. Що си се намусила като Стара планина през март, Стоенке?

Стойка. Сърдя се на Стойка. Учиш я, учиш; а тя сѐ своята песен пее... Истина казва пословицата: «Пияният ще да отрезвее, а глупавият никога.»

Ясенов. А ти я остави да си живее така, както ѝ се иска. Вярвай ми, че тя без нашето развитие ще да проживее много по-добре от мене и от тебе.

Стойка. По-добре?... Не вярвам. Кажми ми ти, от кого ще тя да земе пример и да се научи да живее? Сестра ѝ е безнравствена кукла, баща ѝ е деспот и скъперник, майка ѝ е забравено и убиено същество, което изцеждава сичките свои способности в кухнята и в зимникът, по-старият ѝ брат мисли само да излъже и да спечели, а по-малкият е съвсем диво животно... Другарки тя няма; а ако ги има, то тия нейни другарки не приличат на хора! Ти мислиш, че аз преувеличавам? Не бой се, аз ти говоря това, щото е.

Ясенов. Аз сичкото това твърде добре зная; но повтарям ти още веднаж, че тя е по-щастлива от нас. У тия хора животът върви мирно и щастливо; а и тоя живот има свои удоволствия и свои добри страни. Стават утрента рано и стават твърде спокойно, без никакви особени грижи — поядат по малко с голям апетит, поговорят за това каква гозба да приготвят за обяд; после обяд поспят по мъничко, поприкажат си за едно, за друго, попредумат съседите си и роднините си; а като се наядат и вечерта до умиране, то лягат на постелите си и проспиват по десет часове. Нищо душевно не вълнува тия спокойни сърца, освен ако понякогаж главата на семейството се не понапие и ако не направи някое беззаконие! Тия хора не знаят ни за отечество, ни за съвременни въпроси, ни за душевна борба; не мчат ги така също ни идеи, ни убеждения. Предразсъдъци, суеверия, нови рокли, златни телци — това е техният круг, в който са тия расли и порасли и с когото няма да се разделят ни до гробната дъска. Един писател казваше, че който иска да се възкачва, той трябва да се възкачи чак на върхът, защото другояче неговият успех

е съмнителен. И ти искаш да извлечеш това невинно същество из блаженият круг, за да бъде нито тяхно, нито наше.

Стойка. И така, ти мислиш, че ако един човек е живял в темнотата, то не трябва да го изваждаме на светло, защото, по твоите думи, той се е вече научил да търпи темнота. А ако е така, то ние не би трябало да лечиме и слепите.

Ясенов. Твърде силният свет, когото слепият види изведнаж, твърде лесно може и съвсем да го ослепи. Аз говоря общо за сичките наши мъже и жени. За синца ни в сегашно време изходът из нашето страшно положение е само един — да тръгнем сички по друг един път, т. е. да оставиме свършено онзи път, по който сме вървели до днес. Най-първата обязаност на синца ни, които само говориме, а нищо не работиме, е да работиме за пробуждението на сичкият народ и да оставиме настрана частните личности. Каква полза ще да направиш ти, само ти, ако обърнеш «на път истинни» едно бедно момиче? Цели милиони българи и българки не са по-добри от Стойка.

Стойка. Аз съм длъжна да науча Стойка; а Стойка ще да научи Иванка и Драганка и така нататък.

Ясенов. Я да оставиме това и да поговориме за друго. Аз чух, че баща ти иска да остави Гюргево и да се пресели пак в Търново.

Стойка (*си пляска от радост ръцете*). Истина ли? Ах, аз ще видя пак мое Търново, ще видя пак моите другарки, ще видя и баба Пена, и кръстница, и Кольова Марийка. . . А де ли е тато? Десет пъти ще да го целуна и двайсет пъти ще да го прегърна. . . Казват, че Параскева Вълвова се била сгодила за Ненчовото момче. . . Боже, добре, че ме избавяш от тая земя и от тоя град. . . Тато трябва да е отишъл при Маринеска за пари. Ако тато да не беше малко скъперник, то такъв човек не би се намерило по сичкият свят. За нищо няма да ми бъде жално, само за Стойка. . .

Ясенов (*жалостно*). А за мене? За мене не ще да ти бъде жално?

Стойка (*почервенява и гледа на ръцете си*). Аз тебе и заборавах. . . Аз съм твърде изненадана и затова не зная що говоря. Освен тебе аз никого нямам на тоя свят; за тебе само ми страда сърцето; за тебе съм готова

да ида и в африканските пустини. Аз те обичам повече от сичко. С тебе аз заборавам и скърби, и печали, и сълзи. . . Без тебе, дето и да ида, то ще ми бъде ад и нещастие. . .

ЯВЛЕНИЕ VI

Същите и Петър Слепов.

Слепов (*вляз, съблача си горнята дреха и сядва при Ясенова*). Как е работата, Хаджи?

Ясенов. Добре съм, бае Петре. Живея и аз, както и другите хора.

Слепов. Не живееш ти като другите хора, не! Другите хора голи и боси дойдоха из Турско и пари направиха: а ти млад и здрав човек си седнал, та ми разправяш за «природност». «Природността», мой брайно, е хубаво нещо, ала когато е пълна кесията; а то — краката необути, коремът гладен, а «природности» търсиме. Я захвани се ти за някоя работа и гледай да станеш човек, а то и децата щат да захванат да ти се присмиват. Послушай ти мене, момче! Остави, мой брайно, хорските работи настрана! Нека ги оправят ситите и богатите. Аз десет хиляди жълтички имам в кемерчето си и пак ми не трябват ни «природности», ни учения, ни мучения, ни читалища, ни модни работи. Имаш ли си парици — сичко е оправено; нямаш ли що да ядеш — сичко е криво. Аз те обичам и затова ти казвам такива думи: приятелят си трябва да научиш ум и разум.

Ясенов. Ако би сичките хора захванали да мислят само как да спечелят, то досега и светът би се унищожил.

Слепов. Казвай ми ти приказнички. Светът, мой брайно, се държи с парата, а не с вашите «природности» и с вашите книжки. Книгата не може нито гладният да изяде, нито жадният да я изпие. Секи иска пари: султанът иска да му платиш данък, попът иска за опяло и за венчило, владиката иска евхаристия, турчинът — диш парасъ, а коремът — да яде. Книги, учение, «природности» и «слободи» и дяволът не ще. «Да ослободиме земята си», викат младежите; а аз ще да ги попитам: от кого да я ослободите? «От турците», казват. А какво ви правят турците: турците си работят своето, а ние своето — плати си добре,

и никой няма да те закача! Ако би бил аз кадия или ага, то на сичките млади момченца би ударил по петдесет тояжчици по табанците и да им дам «слобода или смърт».

Я с е н о в. Добре, богатите щат да се откупят, а сиромасите?

С л е п о в. Нека спечелят и тия и да се откупят. Кой им не дава да спечелят? Кой им стои на път?

Я с е н о в. Я да оставиме тия работи и да си поприкажеме за друго — вие сте прости и не можете да ме разберете.

С л е п о в. Ха-ха-ха! Прост съм! Прост е кърлежът и сиромасът! Аз съм прост, ама си имам парици, а ти? — Ти пред очите ми не си нищо друго освен един вагабонтин, чапкѝнин, хайдутин, харамоедец и главорез. Я кажи ми ти, колко си майки разплакал досега? Я кажи ми, колко деца са останали без баща? Харам си ги спечелил, харам са и отишли! Десет години убиваш хората, и пак нямаш в кесията си нито два мангѝра. Видял съм аз много такива обирачи. . .

Я с е н о в. Какви обирачи? Аз признавам за себе си само ония прегрешения, които съм направил с цел да освободя своето отечество от кърравите и от богатите злодеи, които го угнетяват. А нема е това прегрешение? Нема е прегрешение да помагаш на слабите, да избрисваш вдовишките сълзи, да утешаваш пътниците, да браниш нещастните и да мъстиш за убиените и ограбените? Не знаеш ли ти, че ако би аз бил низък грабител или прост убиец, то турците не само че не би ме гонили, а обичали би ме като юнак и пехливанин? . . . Не, турците се боят от мене само за това, че на моята душа не лежи никакво друго прегрешение освен ненавистта, която аз имам към техните зверства. Аз зная как подло и как низко постъпват тия с нашите бедни българи. Но аз скѝпо ще да им заплатя за техните злодейства; страшно ще да отмъстя и на кръстените турци за техните пакости! Да, аз не един път съм вадил своето оръжие — което сякога е било оръдие на правосъдието и на истината, — ще да го извадя пак, и щото даде господ.

С л е п о в. Ти си полудял, мой брайно! Тебе трябва да се почете малко. . .

Я с е н о в. Мене барем попѝт може да помогне, а тебе — никой. . . Иди и ти и освобождавай народѝт си, дор-

де те окружават такива Слепови! А за нашето нещастие, подобни низки роби ние имаме твърде много! Боже, турското робство е земало и умѝт им из главите! Тия хора обичат парите си и животѝт си дотолкова, щото са забравили и за чест, и за вяра, и за децата си! Да бъдете проклет и вие, и парите ви, и безчестната ви чест!

С т о я н к а (тихо Ясенову). Намерил си с кого да говориш за такива работи.

Завесата се спуща.

ДЕЙСТВИЕ ВТОРО

Градина в дворецът на Мидтад паша. Надясно дървета, наляво цветя, а право през сцената водоскок. Пред водоскока са постлани килими, на тях дюшечи и възглавници, а на средата е турена една турска синия с различни ястиета.

ЯВЛЕНИЕ I

Х а с а н. Донесете още няколко възглавници и легенът за умиване. *(Отива.)*

П е й о. Омръзнала ми е тая арапска кратуна. А онзи не иде. . . Не мога вече да търпя. «Седи и чакай», казва. Ще чакам до дяволите.

В л а з я П а в л е.

П а в л е. Скоро ли ще дойде да плюска?

П е й о. Черният дявол рече да приготвиме трапезата по-скоро, па да излеземе из градината, защото щял да дойде с хубостниците си. Ами тебе главиха ли?

П а в л е. Главиха ме. Отсега ще да имам сто гроша месечина.

П е й о. И щеш да служиш вярно и честно на господарят си! Ха-ха-ха!

П а в л е. Ща зер! Как да му не служа, когато ми е направил толкова добро! Брата ми Ивана той осъди на смърт и като куче го обеси посред Русчук. А защо? — За това, че брат ми му не позволил да го обезчести турски! Ех, брате Иване, мислеше ли ти, че щеш да умреш с такава кучешка смърт? Не беше ли по-добре да умреш на конят юнашки? А ние бяхме плашливи кокошки и не можехме да те спасиме от тая срамна смърт! Но бъди покоен: за твоята душа аз стотина живота ще да пожертвувам; аз дълго време търпя и чакам, но рано или късно ще

да си отмъстя. Скоро ще да чукне оная минута. *(Пею.)* Що се чуе? Има ли нещо?

П е й о. Няма нищо, види се, че и сега напразно ще да очакваме празник. Ние мислехме, че дядо Никола е наредил вече работата и че скоро ще да правиме сватба над турските гробове; ала се излъгахме и сега. Чакай пак години и месеци. А ние мислехме, че времето е вече настало! Защо тия хора се не заловят за работа? Нека само орлите да извикат «хайде», и сичкият народ ще да стане на крака. Турците са малко, а българите са много. Ако сички ние да се повдигнеме изведнаж дружно, то тия и ден не би можали да проживеят. «Търпи, кожо, дорде ден не дойде!»

П а в л е. А видя ли се ти с дяда Никола?

П е й о. Видях се вчера. Умен и народолюбив човек е тоя старец: ако ние да би имали повече такива хора, то чудеса би направили! Преди една неделя дядо Никола ходи в Гюргево да се поразговори с Хаджията: наговорил му много, разпалил го още повече и той се врекъл да се земе колкото се може по-скоро за работа; но работата развалило едно момиче. Един човек ми разказваше едно време, че българите са си продали царството за жени, а сърбите са го изпили — това е така. Хаджията се залюбил в Гюргево и решил се по-добре да седи във Влашко при своята хубостница и да я варди от самодивите, отколкото да преминува през Дунавът и да помага на нещастните си братия. Мислил дядо Никола, мислил що да прави и намислил. Отишъл той при бащата на момичето и излъгал го, че в Русчук той ще да направи големи пари. «Ти само ела в Русчук, и Мидтад паша ще да ти даде такова едно място, от което за една година щеш да спечелиш пет хиляди лири.» Слепов, бащата на момичето, е голям скъперник; той е готов за калпаво дукато да продаде и жената си, и децата си и затова послушал дяда Никола и преселил се в Русчук.

П а в л е. А каква полза имаме ние от Слепова? Какво добиваме ние, ако се е той преселил в Русчук?

П е й о. Слушай какво ще да ти разкажа по-нататък, па тогава ме разпитвай за по-големите работи. Хилядо пъти съм ти казувал да ме не преваряш като теле майка си. Дойде дядо Никола при мене и рече ми да ида при пашата и да му кажа, че из Гюргево е дошъл един българин,

който има такава хубава дъщеря, каквато се не намира и в султанският харем; да му кажа още, че Слепов е един от комитетските членове.

Павле. Ах, това не е добро! Това е клевета и шпионлук! Това е голямо злодейство!

Пейо. Слушай, Павле, и помисли си малко! За да спасиме отечеството си и главите си, ние понякогаж трябва да употребяваме и не твърде честни средства.

Павле. Аз не пристаям. Ако би аз знаел, че ще да спася и майки си от най-големите нещастия с подобни средства, то пак не би се решил да ги направя. А що после?

Пейо. Ти знаеш, че секи един турчин е сладострастен като свиня — такъв е и нашият господарин Мидтад паша. Отидох аз при него и разказах му дядовите Николови думи. И какво би ти мислил? Момичето се намира днес в харемът на нашият паша; а Слепов седи в темницата и мисли за цената на кукурузът.

Павле. И вам не ви е било жално да погубите две невинни души?

Пейо. Другояче се не може. «Дорде светкавицата не светне и дорде гръмотевицата не загърми, то българинът се не кръсти». . . Хаджи Димитра ние трябва да накараме насила да работи. Разбра ли ме сега?

Павле. Разбрах те, но аз никога не би направил това, щото сте направили вие.

Пейо. Ако не щеш да го правиш, то го не прави! Хайде върви си сега, защото пашата скоро ще да дойде тука. За нас е по-добре да ни не видят заедно. . .

Павле отива.

ЯВЛЕНИЕ II

Влазя Мидтад паша, а след него цяло стадо арапи, олани, чубукчи, джуджета и пр. Мидтад върви чорбаджийствено, както вървят кравите, когато се връщат от паша, приближава се до приготвеното за седене място, повелява да му напълнят чубукът и сяда турски. Облеклото на Мидтада се състои от риза, бели гащи

и геджелък. Щом Мидтад сяда и щом чубукчиите му подават чубукът, то сички се връщат назад и при него остава само Пейо и харем-кехаята.

Мидтад (Пею). Вашата християнка ми е размътила мозъкът. Такава хубавица аз досега ниде не съм виждал! Хубаво момиче; а упорно, като камък. . . И подмамях я, и обещавах ѝ, и плаших я, и насилвах я — от нищо се не бои. Не дава се. . . Но кълна ти се в името на Аллахът, че тя ще да бъде моя! (На харем-кехаята.) Иди по-скоро и донеси ми мастика и бадем-шекер. (Харем-кехаята отива.)

Пейо. С добро вие по-лесно ще да сполучите, нежели със зло.

Мидтад. Не зема тя ни от добро, ни от зло. Аз не зная какво и да правя! Научи ме, Пейо, що да правя; ти си най-верният мой слуга и затова аз очаквам от тебе най-много.

Пейо. С кротост, ваше превъзходителство, с кротост. (Тихо.) Пейо ти е верен слуга! Надей се ти на Пея! Ще бъдеш излъган, Мидтаде! Почакай малко да дойдат хъшовете, и тогава ще видиш как верно ще да ти послужи Пейо. Ех, прост си ти още, Мидтаде, ако твоята глава и да е покрита вече с бяла коса! Ти мислиш, че аз съм ти верен; ти мислиш, че аз и животът си съм готов да пожертвувам за тебе! А защо да го жертвувам? За кое добро? Не за това ли, че твоите братия турци убиха баща ми и обезчестиха майка ми? Не за това ли, че ти воведе моята невеста в харемът си и играеше си с нея? А когато тя ти поомръзна, то ти ме вика в конакът си и ожени ме за нея насила и сам дойде на сватбата ми, за да увеличиш повече моите рани и да ми напомниш за моето унижение; а аз пак тебе благодарях за чест! Аз претърпях сичко, аз целувах ръката ти, аз ти се кланях, защото ти си силен и можеш да ми направиш сичко, щото и да поискаш; но на душата ми и досега са скрити моите огорчения; аз ни едно из тях не съм още забравил! Аз ти лъстя и подлизвам ти се, за да мога по-лесно да си отмъстя; а ти мислиш, че съм ти най-верният роб — и за чест си ме направил управител на конакът си. Излъган си, Мидтаде! Дълго време няма да се чака вече: скоро ще да настане онзи ден и аз ще да се изсмея над твоята глава и ще да си отмъстя за сичко, щото

и да съм претърпял от тебе. Да, аз нищо още не съм заборавил, защото всеки ден видя пред очите си моята нещастна жена и моите дечица. Чрез тебе моята жена е станала за презиране; на нея хората гледат с насмешка и отвръщат си лицата. Тия хора са, видите ли, по-добри и по-нравствени от нея, и затова я наричат със всякакви имена; тия са по-чисти от нея и затова хвъргат камъни на главата ѝ и тъпчат в калта честта ѝ; тия бягат от нея като от зачумена, като от гад; а тя търпи и само сълзи пролива. Помня аз и много други неща. Аз бях още една педя човек, но ясно помня ония злодейства, които направиха на баща ми и на майка ми вашите турци! Когато аз оставих бащината си къща, то трябаше да прескокна през мъртвото тяло на майка си; преди да оставя дядовото си огнище, аз видях как лази огънят по нашата сиромашка къщица. Баща ми и един от братията ми живи изгоряха. Но нищо...

Мидтад. Когато Стоянка бъде моя, то аз ще да ти направя такова едно добро, каквото ти и насъне не си сънувал.

Пейо. Благодаря ви, ваше превъзходителство!

Мидтад. Хайде сега върви си и кажи да ми донесат по-скоро ракия. А бабата дойде ли?

Пейо. Дойде, ваше превъзходителство.

Мидтад. Пуснете я в харемът; нека гледа да я поопитоми.

Пейо. Слушам, ефендим! (Отива.)

ЯВЛЕНИЕ II

Харем-кехаята излиза из конакът, а след него вървят около петдесет жени, между които се намира и Стоянка. Жените носят даарета, арфи, ракия, чаши и пр. Сичките дохождат при Мидтада и сядат около него. Между жените има и такива, които са облечени в европейски дрехи и с кринолини.

Мидтад. Хайде пейте и играйте! (Стоенки.) А ти ела и седни до мене.

Стоянка (стои и плаче, а Мидтад паша я хваща за ръката и тегли я към себе си). Остави ме! Боже, помогни ми!

Мидтад (ѝ гледа в очите). Почакай! Какви са тия

очи! Аз в своят живот съм виждал всякакви очи; но такива не съм виждал никога. За тия очи аз съм готов и душата си да продам. Седни, мое злато, при мене и искай сичко, щото ти сърце пожелае — сичко съм готов да ти дам.

Стоянка. Мене нищо не трябва. (Плаче.)

Мидтад. Не плачи, мое сърце, не разваляй си очите. (Иска да я прегърне.)

Стоянка (уплашено). Остави ме, ако си човек, ако не си звяр.

Мидтад. Ти сѐ като вълк гледаш! Не гледай ме така сърдито; не плачи пред мене. Забрави ти и баща, и майка — ти си вече моя. Или ти имаш някой гяурин любовник?

Стоянка. Имам зер.

Мидтад. Забрави и него.

Стоянка. Няма да го забравя, дорде съм жива.

Мидтад. Като те погледа човек, то трябва да си помисли, че си ангел; а като те разгледа по-внимателно, то не знае и какво да мисли за тебе! Ти ме така гледаш, чегато си намислила да ме заколиш. С грозен поглед ме гледаш; а що ти е на душата, това аз не зная.

Стоянка. Другояче аз не мога да гледам. Окоето не може да гледа весело на това, щото е гнуснаво; а да гледа печално на онова, щото е добро. И животните сѐ гнусят и бягат от безобразното, а аз съм човек.

Мидтад (на харем-кехаята). Вардете я да не побегне. Това зайче гледа към шумата.

Стоянка. Накъде да бягам? Помисли! Имам ли аз де да бягам? При кого ще аз да ида? Баща ми си ти затворил и държиш го за нищо и за никакво. Къде да бягам? Или да ида на гробищата да поплача над майчините си кости и да я попитам защо ме е родила и защо ме е отгледала. Имам на светът само един човек, който би ме посрещнал; но твоите стени са ячки, а неговите крила още не са порасли.

Мидтад. Няма и да пораснат.

Стоянка. Щат да порастат и ще да прелетят от Дунавът и до Цариград; щат да порастат и дето преминат, то щат да погребат сичко, щото е турско и нечисто! Времето се приближава.

Мидтад. Е-е-е! Та ти си била голяма майсторка да говориш! Но да оставиме тия празни разговори и да

се повеселиме. (*На туркините.*) Хайде пейте, свирете и играйте.

Много туркини (*свирят и пеят*).

Билмезидим вармезидим Бургаза,
башъмъза гелмизиди бу каза!

Орда гйордум ахшам-истю уч ялдъз:

бири бабо, бири булка, бири къз;

бабо, булка сизин олсун, къз беним.

Бири шекер, бири бадем, бири бал;

шекер, бадем, сизин олсун, бал беним.*

Мидтад. Пейте български, да поразвеселим Сто-
янка.

Много туркини (*пеят*).

Тръгнала е бяла Ружа,

тръгнала е, запряла е;

като пее, а тя дума:

— Прости, прости, света Петко,

и ти, свети Макавея,

че отивам в друго село,

в друго село, в турско село,

та да бъда аргаткиня,

да ме бие турска ръка,

да ме псуват турски уста,

да ме газии кучешки крак. . .

Мидтад. Тая песен нека пеят гяурите; а вие
попейте нещо по-весело.

Много туркини (*пеят*).

— Кой ти купи коланчето?

Ха-ха-ха, коланчето!

— Купи ми го лудо-младо,

ха-ха-ха, лудо-младо!

Аз да нося, то да гледа,

ха-ха-ха, то да гледа!

Мидтад. Хайде станете и поведете хорото.

Много туркини стават и захващат да играят; а другите продължават
да свирят и да пеят.

* Ако би знаел, то не би отишъл в Бургас и на главата ми не щеше да дойде тая беда. Там аз видях пред-вечер три ялдъзки: едната беше баба, другата — булка, а третата — мома; бабата и булката нека бъдат ваши, а момата — моя. Едната беше шекер, другата — бадем, третата — мед: шекерът и бадемът нека бъдат ваши, а медът — мой.

— Кой ти купи фустанчето?

Ха-ха-ха, фустанчето!

— Купи ми го лудо-младо,

ха-ха-ха, лудо-младо!

Аз да нося, то да гледа,

ха-ха-ха, то да гледа!

Мидтад (*Стоенки*). Попей и ти, Стоенке!

Стоянка (*пее*).

Покрай Дунав ходят, мамо,

млади българчета,

остри сабли точат мамо,

тънки пушки трийат —

една дума думат, мамо,

в Русчук да си идат,

Русчук да бастияшат, мамо,

Мидтада да хванат,

на кол да го пекат, мамо,

кожа да му дерат. . .

Мидтад (*сърдито*). Кой те е научил да пееш такива песни, Стоенке? Я бъди ти малко по-мирна, а то аз яко-яко от шегата не отбирам! Аз те обичам и готов съм и сърцето си да дам за тебе; но ако ти бъдеш такава, каквато си, то съм готов сичко да оставя настрана и тогава? — Тежко ти! Знаеш ли ти, че само смъртта може да избави оновова, който се противи на моята воля?

Стоянка. Ти ме плашиш? Не знаеш ли ти, че аз сто пъти повече би желала да изпълниш своите заплашвания, нежели да те гледам пред очите си? (*Показва си сърдите.*) Удряй, куче! Бесней, воняща живниче! Не боя се аз ни от тебе, ни от твоят гняв!

Мидтад (*ухилено*). Обичам те и когато си сърдита. Да ти кажа право, мене е жално да те убия, ако ти и да си достойна за смърт. Аз обичам сърдитите жени. Я разсърди се още веднаж, Стоенке! Ха-ха-ха! Сега аз твърде добре вече видя, че и ягнетата могат да се сърдят. Аз те обичам още повече, когато се сърдиш и когато ме псуваш. Сърди се де!

Стоянка. А аз те ненавиждам и тогава, когато си добър. А какво можеш ти да ми направиш? Ще ме убиеш? Голяма работа! «Мидтад паша убил едно момиче, което не поискало да бъде безчестно», щат да кажат хората, и твоята юнашка слава ще да се увеличи. Кокоша-

рите убиват само жените и вързаните. Коли де! Ех, ти, анадолска помийо! Излъган си, Мидтаде, Стоянка не е от ония жени!...

Мидтад. Ще видим. *(На жените.)* Хайде, вървете си сички; да останат само Елмазът, Фатмето и Зюмбулът. *(Жените заедно с арапките и харем-кехаята; отиват; остават само три кадъни. Един от евнухите хваща Стоянка за ръка и води я.)*

ЯВЛЕНИЕ IV

Мидтад паша и трите ханъми: а после харем-кехаята. Ханъмите сядат около Мидтада така: едната сядат от дясната му страна; другата — от лявата; а третата му ляга на коленете.

Мидтад *(милва му едната кадъна, му другата и час по час пие ракия)*. Коя из вас ме обича най-много?

Първата кадъна. Аз си давам и очите за тебе.

Втората кадъна. Аз и сърцето си давам.

Третата кадъна. А аз си давам душата; райт си харизмам за тебе, сичко си давам.

Мидтад. Слушайте сега. Аз отсега ще да обичам най-много оная ханъма, която влезе под кожата на Стоянка и която я придума да ми се предаде в ръцете.

Първата кадъна. А когато тая гяурка стане твоя, то ти сички ни щеш да забораиш.

Втората кадъна. За една гяурка ти си готов да оставиш и своите законни жени!

Третата кадъна. Аз се завземам да я предумам, ама ти трябва и мене да обичаш.

Мидтад *(целува третата кадъна и пие ракия)*. Щото съм рекъл, то ще да го направя; а щото съм обещал, ще да го изпълня. Вие твърде добре знаете кой съм аз! Вие трябва да ми дадете Стоянка, и аз ще да ви обичам като очите си. *(Пие.)* Ако ми не дадете Стоянка, то сички ви ще да изгоня из харемът си и само нея, само нея ще да оставя, за да я мъча със сякакви мъки. *(Пие.)* Чудно нещо е човекът: когато една жена го обича, той не ще ни да я види; когато една жена е готова да даде за него и живот, той не дава за нея нито две пари; а когато една жена бяга

от него, когато го ненавижда, когато му се не дава лесно в ръце, той е готов за нея да даде и ризата си от гърбът. Аз досега мислех, че за пари и за коприна човек може и Мохамедовите гурии да купи, но сега се уверих, че на светът има и инакви жени. Или тая гяурка е безумна жена, или аз съм луд, че я не разбирам! А в една френска книга аз веднаж прочетох, че който не разбира, той се чуди; а който се чуди, той е глупав човек. Тряба и аз да съм глупав! *(Пие.)* Ще бъде тя моя, ще! Другояче се не може! Аз стотина българи избесвам за нея... Нека видят кой е Мидтад паша! Моя е тя. Ни една жена не ми е толкова мила, колкото ми е мила Стоянка. Сичките си жени в Дунавът ще да издавя! Махнете се оттук! *(Тласка кадъните с лакътят си.)* Пред очите ми да се не показвате вече или аз живи ще да ви закопая! *(Вика.)* Харем-ке-ха-я-я-я!

Харем-кехаята *(дохажда и подава Мидтаду някакви си хартии)*. Какво желаете, паша ефендимиз?

Мидтад. Почакай малко. *(Чете хартиите.)* «Русчушкият съд е решил, щото свищовските бунтовници да се обесят.» Да, да се обесят... Аз искам да се обесят... «Но родителите на осъдените молят честното правителство да ги помилува.»... Не, не трябва да ги помилува! Аз никого не ща да помилувам. *(Пие и продължава да чете.)* «Правителството трябва да накаже виновниците за пример на другите християни.» Така зер — цял Свищов трябва да бъде наказан. *(На харем-кехаята.)* Кой е написал това постановление?

Харем-кехаята. Аз и вашият секретарин.

Мидтад. Земи калемът и подпиши ми името. Да не забораиш да удариш михюрът... Нека бъдат обесени. *(Харем-кехаята изважда из дивитът си един камисев калем и подписва: а една от ханъмите удря печатът. В това също време Мидтад заспива и захваща да блънува.)* Защо ме мъчите? Що съм ви направил? Оставете ме, смилете се за мене! Хей, изнесете тия тела да ги не гледам. *(Пред очите му се показват обесени и обезглавени българи.)* Сичките тия хорица са погинали от мене; но що има от това? Кой паша и кой султан е бил подобър от мене? Тежко е да бъде ангел онзи, който има в ръцете си самодържавна власт! Затулете ми очите да ги не гледам. А отде текат тия сълзи? От коя страна тече тая проклета кръв? Страшна е тая кръв! Аз познавам тия съл-

зи и тая кръв: тия сълзи са пролеяни из очите на стари майки и из очите на сироти вдовици; а тая кръв е изтекла из жилите на невинни хора. Хванете ония джелати, които са пролеяли тая кръв, и набийте ги на кол! Не видите ли, че тая кръв е достигнала до коленете ми. Ние тъпчеме човеческа кръв. . . . Умийте одърът, умийте ми ръцете. Вие ми казвате, че аз съм оголил хората; а кой паша е бил от мене по-добър? Защо съм аз станал паша, ако не да отнемам чуждото, да бия, да сека глави и да беся? Я погледайте какво правят християните. Тия християни само донасят и изсипват: сѐ злато и сребро — жълтичките греят като ясно слънце. Хей, това не е злато! . . . Вие, гяур-пезевенклер, сте ме излъгали. . . . вие сте ми донесли жерава, въглени, зъми и гущери. . . . изгорих си ръцете. . . . А проклетите гяури духат огънят. . . . *(Събужда се.)* Какви дяволи ми се мътят в главата! Страшен съм видях. Аллахът е един, а Мохамед е негов пророк! *(На една избулите.)* Фатиме, я попей ми полекичка някоя босанска севдалийска песен!

Една от ханъмите *(пее)*.

Платно бели сарајка њевојка,
засукала руке до лакута,
засукала ноги до колена;
белие су руке сд рукава,
црвение ноги од шалвара. . .

Мидтад *(заспива и бълнува)*. Де съм аз? Кои са тия хора? Какви са тия рошави шапки? И левове имат на главите. . . . Тия са от българските хъшове. Ей, момчета, хванете тия хайдуци, вежете ги и обесете ги посред Русчук! Махнете се оттук — ръцете ви са кървави! О-ле-ле, спасете ме; тия искат да ме заколят. Не мога никак да стана; като кютюк съм станал; краката ми са тежки. А кой е тоя? А-а-а! Един от хайдуците огива в къщата ми. Ей, хванете го. . . . Я гледай ти! Той носи Стоянка на ръцете си! Целува я! . . . Хей, вежете го, убийте го; той открадна сърцето ми. Е-е-е, няма да ти я дам жива в ръцете! Дека ми е ножът? Открадна я и побягна гяурското куче! Спасете ме! Аз горя, аз умирам; страшно е да умира чсвек. Проклети да сте! *(Пробужда се.)*

Харем-кехаята. Що ви е, паша ефендимиз? Вие сте бледни; сънят ви беше тревожен.

Мидтад. Не ми е нищо — мастиката ме е ударила в главата. Укажете подписахте ли?

Харем-кехаята. Подписахме. Утре ще бъдат обесени троица.

ЯВЛЕНИЕ V

Дълга и нечиста стая в зданието на темницата. Слепов, с букаи на краката, седи на земята и дреме. Из прозорецът на стаята се видят троица обесени българи. Когато Мидтад паша влиза в стаята, то Слепов става и кланя му се до земята; а букаите звекат. Мидтад дохожда заедно с Хасана, с Величка и с две заптиета.

Мидтад. Ти ли си Петър Слепов из Гюргево?

Слепов. Аз съм, ефендим!

Мидтад. Моите верни сруги ми разказаха, че в твоята къща е дохождал твърде често комитетът. Истина ли е това?

Слепов. Аз не знам кой е тоя комитет: търговец ли е, вагабонтин ли е — не знам.

Мидтад *(Величку)*. Напомни му, Величко, за ко-го го питаме. В неговата къща, както се види, е влязъл не един комитет!

Величко. Пашата те пита за Хаджи Димитра.

Слепов. А какво е станало с Хаджи Димитра? Хаджи Димитър е такъв един вагабонтин, какъвто и светът още не е създавал! Аз го приемах в къщата си като едно сиромашко момче, което нямаше ниде никого; но когато видях, че той ми не иде по умът, то му показах де са вратата. Дошъл в къщата ми и седнал да ми разказва, че турците били родени за чорбаджиите, а чорбаджиите — за турците; че българите трябало вече да земат пушка в ръка и да се бият за своята «природност» и че сичките богати българи трябало да се изколят. «Ти си луд, мой брайно — му казах. — Повикай попът да ти почете, мой синко!» А той ми отговаря: «Ти си луд»; а после това ме моли да му дам дъщеря си, Стоянка, и да го направя зет!

Мидтад. И ти му се врече да му я дадеш?

Слепов. Аз? Да дам детето си на един хайдутин!

Аз съм баща, а не злодеец. Кой баща е направил нещастна рожбата си, та да я направя и аз?

Мидтад. Тия твои думи ми се харесват. А кому ти мислиш да дадеш Стоянка за жена?

Слепов. Кому мисля да я дам? Ще да я дам на такъв един човек, който е от род, който е богат, който има почит и който си гледа работата. Мене не ми трябва такъв зет, когото аз да храня, а който мене да храни. Голият мъж нека си търси гола жена, а голата жена — гол мъж.

Мидтад. А намерил ли си ергенин за своето момиче?

Слепов. Не съм още, но ще да намеря. Моето момиче е от добър корен и от богат род; а подобни момичета се търсят със свещ в нашата земя — а особено тогава, когато зетят се надея да получи наследство после смъртта на тъстът си. Аз не ща да дам момичето си голо — хилядо жълтички ще да му дам.

Мидтад. А какво би ми казал, ако ти аз намеря такъв един зет, комуто ти не само че няма да дадеш нищо, а още щеш да земеш от него — не ти щеш да обогатиш него, а той тебе.

Слепов (*се кланя и усмихва се приятно*). Ако ми направите такова едно добро, то аз ще да ви бъда верен роб до гробът; вечно ще да благославям вашето име.

Мидтад (*тихо*). Тоя човек е готов за пари да ожени за някой русчушки хамалин не само дъщеря си, но и майка си, и жената си, даже и баба си. (*С глас.*) Ти понапред послушай какво ще да ти предложи, па после се помисли малко и дай ми отговор. Твоя Стоянка искам да зема аз за жена и да ви направя щастливи и двама ви. . .

Слепов (*уплашено*). Вие да я земете! . . . Това не може да бъде.

Мидтад. А защо то не може да бъде?

Слепов. Вие сте турчин, а тя е българка. . .

Мидтад. А какво ще да стане от това? Нека тя да си бъде българка, а аз турчин. Никой ѝ не казва да бъде туркиня.

Слепов. Това не може да бъде. Аз не давам да стане детето ми туркиня. Грехота е.

Мидтад. Каква грехота? Грях няма на тоя свят.

Слепов. У вас, у турците, няма; а у нас, у българите, има.

Мидтад. А нема вашите българи не казват: «грех на орех, а душа на круша»?

Слепов. Не е то така. В нашите книги е написано, че на тоя свят има големи грехове и който направи голям грях, то него ще да съди бог и ще да го прати във вечните мъки.

Мидтад. Сичките тия неща са бабешки приказници. Остави ти бабичките и калугерите да разправят греховете; а ти ми дай дъщеря си и да бъдем приятели. Муавинин ще да те направя; а муавинлъкът донася две хиляди лири.

Слепов (*се мисли дълго време*). Не мога да пристана. . . Какво щат да кажат хората за мене? «Дал дъщеря си на турчин», щат да кажат, и сичкият свят ще да побегне от мене, като от чумав човек.

Мидтад. А що те е тебе грижа от хората? Когато е мене добре, то хората могат да говорят щото щат.

Слепов. Това е тъй, но пак е грехота. Не мога аз да ти дам дъщеря си. . .

Мидтад. А кой ще да те пита? Стоянка е вече в харемът ми; а ти твърде добре знаеш, че из турският харем никой вече не излязля.

Слепов (*зачудено и уплашено*). Стоянка е в харемът ти? Това не може да бъде! Стоянка никога няма да се съгласи да стане туркиня. Аз нея твърде добре познавам: тя ненавижда турците повече и от дяволите. Ти ме лъжеш.

Мидтад. Силата какво не прави! А знаеш ли ти, че ако би аз поискал, то и Христа би можал да потурча?

Слепов. Аз знаая, че вие сичко можете да направите; знаая, че сичко е във вашите ръце: и животът ни, и имотът ни, и честта ни, и децата ни; но и в нашата земя има какво-годе правосъдие. Насила вие не можете да турчите хорските деца. Аз ще да ида чак в Цариград и ще да се оплача на самият султан.

Мидтад. Ха-ха-ха! На самият султан! Ти си вече побелял човек, а говориш ми детински глупости. Ти, както ми се чини, заборава, че се намираш в ръцете ми и че аз мога и да те пусна, и да те не пущам. Знаеш ли ти де се намира Деари Бекир? Ти се познаваш с българският комитет и затова правителството трябва да те изпрати в Деари Бекир на заточение. Разбра ли ме сега? Ти сам се

съзна, че се познаваш с Хаджията; а Хаджията е най-големият комитет.

Слепов. Аз не съм ти говорил, че съм приятел с Хаджията; казах ти само, че той е вагабонти и хайдутин.

Мидтад. Като те туря в тумрукханата, ти сичко щеш да ми кажеш.

Слепов *(плаче)*. Простете ме, ефендим, аз още веднаж няма да пушам в къщата си никакви вагабонти. Ах, видите ли сега каква беда ми донесе на главата тоя проклети Хаджи Димитър!... Простете ме, ваше превъзходителство; смилете се за мене; не губете ме... Целувам ви краката, целувам...

Мидтад. Или Стоянка, или тумрукът и Деари Бекир.

Слепов. Сичко, щото искате, само не Стоянка.

Мидтад. А пари дава ли?

Слепов. Аз съм сиромах човек... Отде ще да зема пари? Имам само две хиляди гроша — земете ги сичките.

Мидтад. Аз не мога да разбера сега: дъщеря си ли ти по обичаш, или парите! Ти преди малко време ми казваше, че щеш да дадеш на зетят си хилядо жълтици; а сега ми казваш, че имаш само две хиляди гроша!

Слепов. Сбърках се, ефендим! Аз исках да кажа хилядо жълтици, а казах две хиляди гроша!

Мидтад. Аз видя, че тебе се не дава ни едното, ни другото. *(На Хасана.)* Иди и кажи да доведат Стоянка; кажи и на тумрукчията да донесе клинци, клещи и борина.

Слепов *(трепери от страх)*. Простете ме, простете... Не мъчете ме... Боже, защити ме!

Мидтад. Дава ли Стоянка?

Слепов. Не давам я.

Мидтад *(на слугите)*. Донесете щото трябва.

ЯВЛЕНИЕ VI

Същите, Стоянка и тумрукчият.

Мидтад *(Стоенки)*. Ето погледай в какво положение се намира баща ти... Ако искаш, помогни му; а ако не искаш, не помагай му.

Стоянка. Сиромах тато! Кажи ми, какво си ти направил на тия зверове, та са те довели до това положение?

Слепов. Нищо не съм им направил. Иска те за жена, а аз те не давам.

Мидтад. Ще видиме. *(На тумрукчият.)* Набийте му клинове под ноктите: и на ръцете, и на краката.

Тумрукчият *(на запяните)*. Държете му добре ръцете; вежете му главата между краката.

Тумрукчият набива Слепову клине между ноктите и между ноктите и месото с едно чукче а страдалецът вика колкото си може.

Слепов. Оле-ле, божне! Де си ти, боже ле, помогни ми! Помогни ми, Стоенке!

Стоянка. А с какво аз мога да ти помогна?

Слепов. Оле-ле, оле-ле, оле-ле, мамко-о-о! Стоенке, бъди негова жена и спаси баща си.

Стоянка *(пада на земята и целува краката на Мидтада)*. Простете баща ми... Не мъчете го.

Мидтад. А щеш ли ти да изпълниш моята воля?

Стоянка. Преди смъртта си не.

Слепов. Не мъчете ме вече! Оле-оле-оле-ле, проклета да е оная майка, която ме е родила! Стоенке, избави ме.

Стоянка. Ти искаш от мене такова едно нещо, което аз не би направила и тогава, ако би била на твоето място. Ако тия тирани искат моята кръв, моят живот и моето щастие, то аз съм готова да ги дам; но честта си аз никому не давам — сичко е ваше, само честта е моя. Крива ли съм аз, че сте ме родили човек, а не животно. Не мога аз, мой тато, да ти помогна, ако и да желая.

Слепов. Оле-ле, ръчици, оле-ле, крачка! Аз пристаям да бъде Стоянка твоя. Земи я, Мидтаде! Прави с нея щото искаш.

Завесата се спуща.

ДЕЙСТВИЕ ТРЕТЪО

Надясно селска черкова, наляво село, право през сцената гора. Пред вратата на черковата стоят наред *п р о с я ц и*, между които е един турчин и една туркиня — едни се разговарят между себе си; а други гледат към черковата и се кръстят. Из черковата се чуят гласове: «Избранная, воеводе, победителная» и пр. Щом хората захващат да излизат из черковата, то просяците захващат да пеят и да свирят.

ЯВЛЕНИЕ I

Из черковата захващат да излизат най-напред богатите селени, после средните, а най-после сиромасите; след тях вървят жените. Богатите не дават на просяците нищо; средните само търсят по джебове си, но не дават; а сиромасите, а особено жените, изваждат из пазухата си кърпица, откъсват със зъби възелът, в който се намират капиталите им, и турят по една пара в блюдата на просяците.

П ъ р в и я т п р о с я к (свири с гусле и пее).

Заспала света Неделя на света Петка на скуто.

Отдолу идат клети сираци божеци,

ниско се кланят, Недели молят за бога:

Прати ни, сестро, света Недельо, Петкана,

та да ни води по малки села да просим;

себе да просим, бога да славим, Коледа. . .

В т о р и я т п р о с я к. Бог да прости мъртви души!
Дарувайте една пара, една пара мала стока! Хайде, майко, хайде, сестро!

Т р е т и я т п р о с я к (свири и пее).

Пропяло ми пиле соколово

на личен ден, на Благовещение, ,

като пее, а то тихо дума:

«Излазайте, момци, на планина,

развивайте червени байряци,

пригответе български киваци,
па мажете турските читаци.»
Излъга се Върламуш войвода,
па извади седемдесет момка,
заведе ги на Пирин планина,
да се шета по гора зелена.
Замръкнали със ясното слънце,
осъмнали със бели снегове;
замръзнали пушки на рамена,
замръзнали сабли на бедрето.
Отговаря Върламуш войвода:
«Ой ви вазе, седемдесет момка,
повдигнете на пушки кондаци,
па да идем в Кюстендила града,
да нападнем на пашови двори,
да огреем наша тънка снага.»
Послушали момци войводата,
повдигнали на пушки кондаци,
па отишли при паша на гости. . .
Ч е т в ъ р т и я т п р о с я к (пее).
Жените ни със турчин се любят,
сестрите ни в харемът се губят,
майките ни дребни сълзи ронят,
бащите ни заптиите гонят.
Който има християнско сърце,
нека земе саблята във ръце,
да отбраним и закон, и вяра,
да изгоним турската невяра.
Хайде, брат'я, пушки повдигнете,
че сте хора честни покажете,
не стига ли робство от пет века —
свобода е скъпа за човека. . .

Просякът окружават много селачени и слушат песента му с голямо внимание.

П ъ р в и я т с е л я н и н. Ех, дявол да го земе!
Знаете ли вие, че тая песен и мъртвите може да възкръс-
си! Аз мисля, че и поп Стоян, който умря до чумавата
година, би излязъл из гробът да послуша тая песен. Лани
умря баба, зимска умря дядо, лятоска и леля Неделя
отиде при дяда Аврама и аз колкото и да се мъчих да поп-

лача, не можах — сълзи няма; а тая песен? — Ако тоя просек да попеше още малко, то аз щях да се разплача като дете, което е окаляло червените си ботуши. Я гледайте как ми капят съзвите. Аз приличам сега на така Стойка, когато тя реже лук за ехния.

Вторият селенин. А какво той казваше там за сестрите и за майките?

Третият селенин. Той казваше, че турците правят пакост на жените ни и ние трябва да ги биеме.

Вторият селенин. Ще ги биеме с гърбовете си и с табаните си.

Първият селенин. А знаете ли вие защо турците ни бият, а ние тях не можеме да биеме?

Третият селенин. А защо?

Първият селенин. Защото, защото... Бога ми, не зная защо.

Един старец. Защото вие младите сте повдигнали носовете си високо; защото вие много говорите, а малко работите; защото не питате старците и патниците; защото, защото, защото вие сте клисави турти. Ето каква е работата! Вие сте заборавили какво казват умните хора: «Слушай старците и поповете и не бой се.»

Вторият селянин. Старците и поповете нека си гледат черковата и да оставят младите на мира.

Старецът. Старите да си гледат черковата; а младите да си гледат механата и момичетата. Тъй ли е?

Вторият селенин. Тъй, ами как?

Старецът. Гледайте механите и ще да прокопсате! Развалил се е светът! Когато бях аз още младо момче, то пред по-стари хора се боях да седна; а днешната младеж и сгари е вече запушила! Тежки времена са настали!

Вторият селенин (се подкривя на старецът). Когато Пазвантоолу беше във Видин, а Мустафа паша в Русчук, то сякакви кърджалии, делибаша и еничери ходеха по Българията и робеха светът; а българите си живееха като в рай.

Старецът. Смей се ти, смей се! Ако в нашите времена турците и да бяха по-лоши от сегашните, то баврем българите бяха по-добри. Я погледнете се на кого сте заприличали! Пропили сте се като цигани; изчапкнели сте се като бербери; омалаксали сте се като мисирки на

слънце. Когато бях аз млад, то вдигах на гърбът си чувал със сто оки жито; а вие? — Вие не сте за нищо и за никакво.

Вторият селенин. При Кара-Феезията ние по сто тояги лапахме, и пак оставахме здрави и читави, а днешната младеж и пет не може да погълне — слаб е станал тоя свят.

Старецът (се сърди). У нас в онова време бяха куци само краката; а у вас са куци и краката, и мозъкът. Нас турците биеха само по петите, а вас бият и по главите; нам убиваха само сърцето, а вам и сърцето, и душата. (Отива.)

Вторият селенин (на другите селенини). Хайдете да идеме в кръчмата и да спитаме греяната.

Много гласове. Хайде! (Отиват сичките освен третият просяк.)

ЯВЛЕНИЕ II

Третият просяк и Павле

Павле (излиза изади черковата, долажда при просякът и му шепне). Свърших и дойдох.

Третият просяк. Хайде да идеме зади черковата и да се поразговориме. Хвани ме под мишницата и води ме, за да се не сетят хората. Не видиш ли, че аз съм станал слепец.

Павле. Ха-ха-ха! И самите дяволи да дойдат, то и тия не щат да те познаят. (Отиват от страната на черковата и седат на тревата.)

Третият просяк. Е, казвай сега, що има в Русчук?

Павле. Твърде лошаво. Мидгад паша е побеснял и не знае що прави. Клетн Слепов! Колко мъки претърпя тоя в нищо невинен човек, и то се чрез вас. Ех, дядо Никола, не сте направили добре! Защо вие оклеветихте тоя сиромаш човек и осъдихте го на такива големи мъки?

Дядо Никола. Ти това остави настрана и кажи ми, що прави Стоянка и що се чуе за Хаджията?

Павле. Стоянка търпи страшни мъки. Мидгад иска да я насили, а тя се защитава като лев. Юнак момиче!

Аз се чудя как такъв развален баща е можал да отгледа такова едно момиче! Преди няколко дена Стоянка щеше да заколи Мидтада и за това седи сега затворена в земникът. Онова турско куче ще да убие това сирото момиченце!

Дядо Никола. Я гледайте вие с Пея да я извадите из нохтите на онзи керкенец. Кажете Пею да я открадне и да я изпроводи при мене. А що се чуе за Хаджи Димитра?

Павле. Аз ходих и сам в Гюргево и видях се с него няколко пъти. Най-напред, когато Слепов и Стоянка оставиха Гюргево и отидоха в Русчук, той ходеше по градът като шемеден овен или като вдовица, която е изгубила и последното си дукато; с никого не говори, не яде, не пие, не спи и на секого се сѣ сърди; а когато чу, че Мидтад е затворил Слепова и че е земал Стоянка в харемът си, то той побесня като тигър. Никога не съм виждал такъв сърдит човек! Той отхапа половината от долната си устна; побеля като платно и пожълтя като восък; па изведнаж пламна като божур и извика: «Кълна се пред бога, че от днес ни жена, ни дете, ни старец няма да намерят жалост в сърцето ми. Ако и баща ми да бъде турчин или турски приятел, то и той трябва да бъде заклан като свиня от моята собствена ръка.»

Дядо Никола. А що прави той сега? Събира ли момчета?

Павле. Отиде в Браила да търси Желя и Панайота.

Дядо Никола *(весело)*. Благодаря ти, боже! А какво прави Раковски?

Павле. Не го бива — болен е. Нашите букурещки чорбаджии убиха тоя безценен човек. Раковски е за нас вече изгубен. Колко способни хорица станаха жертва чрез нашите проклети чорбаджии.

Дядо Никола. Жално ми е.

Из гората излязат един човек и приближава се към разговарящите.

Дядо Никола *(гледа с внимание към тоя човек, но изведнаж скача накраки и говори зачудено)*. Хаджи Димитър!

ЯВЛЕНИЕ III

Същите и Ясенов.

Ясенов. Добро утро! Пет дена ви търся — сичките села и градове обиколих. Пею ми каза, че сте отишли в Плевен; а из Плевен ме изпроводиша в Габрово.

Дядо Никола. Да седиме на едно място е и опасно, и-безполезно. Добре дошъл! А нема тебе не е било страх да дойдеш в България? Насякъде те търсят. Ако се попаднеш в ръцете на Мидтада, то той с кремък ще да те одере.

Ясенов. Той по-напред ще хване Мохамеда за брадата, нежели Ясенова; той по-напред ще иде в Мохамедов рай да яде халва, нежели да погледа Ясенова в очите. Кълна ви се пред бога, кълна ви се в името на отечеството, кълна ви се в името на народът, че тоя Мидтад паша и неговите помощници твърде скъпо ще да се разплатят с мене за сичкото зло, което ми са направили. Но дорде не избавя Стоянка, аз ще да бъда мирен като ягне.

Дядо Никола. Ти да избавиш Стоянка! А как щеш ти да я избавиш? Тебе търсят насякъде; а в Русчук те секи познава.

Ясенов. Аз ви вече казах, че дорде не избавя Стоянка, то не съм за никаква друга работа.

Дядо Никола *(тихо)*. Ето ти и друга беда! *(С глас.)* Остави ти тая работа на нас и ние ще да я извършим по-добре от тебе. Аз ти давам дума, че след няколко дена Стоянка ще да бъде спасена и скрита на най-безопасно място.

Ясенов. Щото съм аз рекъл, това ще и да направя.

Дядо Никола. А аз ще да ти кажа, че ти си или луд, или мислиш да полудееш! Време ли е сега, кажи ми ти, да ходиме и да търсиме жени, когато огън ни гори на главите? Дорде ние, мой байно, не оставиме женкарлъкът, то от нас няма да бъде ни риба, ни месо. От него цял един народ очаква помощ и спасение, а той отива да се годява! Право е имал баща ми да каже, че женкарите са по-гнуснави и от курвите! По-добре да не са се родили подобни войводи!

Ясенов. Говори ти щото щеш, а аз ще да правя

това, щото съм наумил, па нека и звездите да паднат от небето.

Дядо Никола. А аз ще пак да ти кажа, че ти трябва да гледаш своята работа; а Стоянка да оставиш на нас. Заклевам ти се, че аз ще да я избавя.

Ясенов. Не мога. Сърцето ми е в Русчук, умът ми е в Мидтадпашовият конак, а мъжеството ми е у Стоянка. Без нея аз не съм човек, без нея аз съм мъртвец...

Дядо Никола. А какво си намислил да правиш?

Ясенов. Ще да ида в Русчук, ще да убия Мидтада и ще да избавя Стоянка.

Дядо Никола. Сега се уверих вече, че ти си готов за лудницата. Я помисли малко и кажи ми: имаш ли ти мозък, или не?

Един шпионин излазя иззади черковата, приближава се до съзаклятниците, крие се зади буренът и подслушва.

Ясенов. Ако го не убия, то да ми отсърхне ръката до лактекът. Аз съм се заклел, че ще да го убия и ще да го убия. Мидтад трябва да умре.

Шпионинът (*тихо*). Тряба изведнаж да се иде в Русчук и да се извести пашата. Голям подарък ще да получа.

Дядо Никола (*сърдито*). Слушай, Хаджи Димитре! Ако се ти не откажеш от своите думи и ако се не върнеш тоя си час в Румъния, то не само, че няма вече да видиш Стоянка с очите си, а и сам ще бъдеш набиен на кол посред Русчук.

Ясенов. Ти плаши децата, а не мене.

Дядо Никола. Заклевам ти се пред бога; а ти твърде добре знаеш, че дядо ти Никола се не кълне напразно. Стоянка ще да бъде само тогава твоя, когато залегнеш за освобождението на отечеството ни.

Шпионинът. Пуста кашлица ме е нападнала. (*Кашли.*)

Дядо Никола (*изважда из пазухата си един револвер и тича към шпионинът*). Вървете след мене, момчета! Тука шпиони се скриват. (*Пищовът пука.*)

Шпионинът. Оле-ле! Убиха ме.

ЯВЛЕНИЕ IV

Дохождат много селени, намерват убитият и извлачат го пред черковата.

Първият селенин. Който го е убил, той трябва да е голям стрелач — сред челото го е погледил.

Вторият селенин. А защо ли са го убиха?

Третият селенин. Лицето му е обляено с кръв и мозък и затова никак не можеш да го познаеш кой е и отде е.

Бабицка. Видите ли колко кръв му е изтекла на гърдите? Сичкото огърле му е окървавила. (*Гледа платното и кенетата на ризата.*) Българин е.

Старец. По сичко се види, че е българин. Не видите ли, че гайтанът на браневреците му не е зелен, ами е черен!

Дете. Аз го познавам кой е.

Сички. Кой е? Кой е?

Детето. Странчо арнаутинът. Аз го познах по ножето.

Мнозина. Истина е Странчо. Клета Куна! Тя и не знае, че синът ѝ е убит като говедо! Тряба да идеме и да я найдеме. . . Иди ти, Кольо, и повикай я.

Кольо. Ами че! Аз искам да си погледам!

Дохождат един поп и един калугерин.

Попът (*гледа насам-нататък и говори тихо на калугеринът*). От някое време насам аз видя, че между народът произхожда някакво си волнение. Това не е на добро! Тоя арнаутин служеше на пашата и беше верен слуга на султанът. Той не е убиен от хайдуци, а от нашите чапкъни, които и насъне са захванали да викат: «Свобода или смърт!» Чуден е станал светът: аз се боя да не запалят къщите ни и да не погубят децата ни. . .

Калугерът. А знаеш ли що?

Попът. Що?

Калугерът. Да се иде в Русчук и. . .

Попът. Що и?

Калугерът. Сещай се и сам.

Попът. Сещам се; но аз никога не съм бил изменник, предател и душегубец, никога няма и да бъда; аз с дяволът не ща да правя търговия, «зане отступникам страшна кончина!»* Аз се боя от адските мучения.

Калугерът. А аз се боя от турските. Аз мисля, че за ползата на моят манастир и за ползата на твоите деца ние по-добре би направили, ако да явиме що сме видели и що сме слушали. Това не е нито душегубство, нито предателство, а свещени дълг. По-добре е да бъдат хванати и осъдени пет хора, нежели да бъдат изгорени цели села.

Попът. Аз това не направям; не прави го и ти, защото после ще да се разкаеш.

Калугерът. Аз се шегувам; а ти мислиш, че ти говоря от сѐ сърце. Немà аз не зная, че в митарствата, както казва блажена Теодора, предателите ще да се мъчат с най-големите мъки! А знаеш ли кой бунтува народът?

Попът. Аз не зная.

Калугерът. Бездомни Никола и Павле от Дряново.

Попът. Никола одавна вече се е изгубил нанякъде; казват, че той бил отишъл във Влашко; а Павле е в Русчук при пашата. Освен това аз твърде добре познавам Никола и мога да ти кажа, че той обича да съди хората, да им говори едно-друго и да бере грижа за чуждите работи; но да погуби хорски души той не може, не ще.

Калугерът. А аз се много боя от Никола; той никога се не шегува; а аз не обичам ония хора, които се не шегуват. Казват, че Никола е бил тия дни тука.

Попът. Не вярвам°.

Калугерът. Вярвай бога!

Попът. Е, ако е бил, то нека да е бил. . . ние нищо не знаем. (На умът си.) А какво ли трябва да се каже на властта, която ще да дойде да види убитият?

Калугерът. Ако питат мене, то аз ще да кажа, че нищо не зная. (На умът си.) Аз мисля, че Мидтад паша ще да даде големи дарове ономува, който му открие нещо си.

Попът. За какво да ни карат по конаците? Кажи, че не знаеш, и свършена работа. (На умът си.) Ако би знаел, че ще да добия нещо, то би било друго нещо.

*. . . защото краят на отстъпниците е страшен.

Калугерът. То е тъй (На умът си.) Както и да е, а аз ще да разкажа сичко, щото съм чул и щото съм видял; после ще да ида на Света гора. Но трябва да прибързам, защото тоя поп може да ме превари и да ме подплъзне на диньова кора.

ЯВЛЕНИЕ V

Скъпо наkitена стая, с копринени миндерлъци и с атлазени шилтета, в харемът на Мидтад паша.

Стоянка, баба Койка и три ханъми.

Стоянка. Ако искате да ми направите добро, то ви моля да ми дадете нож. Аз не мога вече да живея, не ща да живея! Смилете се за мене и за моята младост и избавете ме от тия мъки! Не оставяйте ме да полудея. И вие сте родени от майка, и вие сте расли и порасли, и вие сте обичали през животът си — направете ми добро!

Първата кадъна (баби Койки). Я гледай да я утешиш. Мене ми е жално за това сирото момиче!

Баба Койка. Как ще аз да я утеша, как ще да я успокоя? — Не мога, не зная. . .

Втората кадъна. Ние употребихме сичките си сили и пак не можахме да я утешим! И пяхме, и играхме, и нагоре с краката ходихме — сичко е напразно, нищо я не радва.

Третята кадъна. Зарадвала би се тя, ако само би дошъл онзи юнак, за когото тя ден и нощ воздиша!

Втората кадъна. И аз би се зарадвала, ако би видяла такова едно нещо. А отде щеме да го земеме?

Баба Койка. Не либи се тя с никого. . . Тя е хрисимо и мъдро момиче — срам има.

Втората кадъна. Няма никого, а искаше да бяга! А кажи ми ти, при кого щеше тя да бяга, когато баща ѝ е затворен, а майка ѝ одавна вече е в гробът?

Баба Койка. При кого щеше да бяга? Тя има роднини и в Търново, и в Арбанасите.

Третята кадъна. Знаеме ние тия роднини!

Първата кадъна (баби Койки тихо). Гледай да я утешиш, и аз ще да ти дам две копринени ризи, един шал, две стамболски кърпи и пет жълтици.

Баба Койка. Ща, ща да я поутеша! Аз ще с мъча да я утеша.

Кадъните излизат.

Стоянка. Казвай, казвай по-скоро що се чуе отсреща.

Баба Койка. Чакай малко да ни не чуе някой. . .

Стоянка. Не мога вече да чакам. . . Казвай!

Баба Койка. Срегнахме се на пътят, а той ме погледа и рече ми: «Бабо Койке, иди в конакът, намери Стоянка и кажи ѝ да излезе в сряда вечерта в градината. . . Около първи петли да излезе». . .

Стоянка. Та чакай малко! Кой ти рече да чакам? . . .

Баба Койка. На долното къоше, което е към Дунавът. . . Ти трябва да чакаш не по-късно и не по-рано от първи петли. . .

Стоянка. Но ти по-напред да ми кажеш кого да чакам? Ти си по-замаяна и от мене!

Баба Койка. Сърдит беше като вълк. «Аз, казва, мислех да запаля Мидтадовият конак и да изгоря и Стоянка, и великият валия.» «А немà не ти е жално да изгориш такова хубавичко и добричко момиченце?», му казвам. «Жално ми е, казва, ала аз мисля, че е десет пъти по-добре, ако това хубавичко момиченце изгори в огънят, отколкото да легне на една постелка с онова червиво куче.»

Стоянка. А аз сè още не мога да разбера кой е говорил с тебе!

Баба Койка. Немà не разбираш, че ти казвам за Хаджията?

Стоянка *(весело, но уплашено)*. Хаджията?

Баба Койка. Той, ами кой?

Стоянка. А щат ли да ме пуснат да ида в градината.

Баба Койка. Ще измислиме някоя хитрост.

Стоянка *(се спуща и прегръща баба Койка)*. Аз сякога съм те обичала като майка.

ЯВЛЕНИЕ VI

Къоше от зидът, с когото е заградена градината на Мидтад паша.

Около зидът расте висока коприва и сякаш бурен.

По-нататък се види крива турска улица. Месечина.

Павле, Пейо, а после дядо Никола и Ясенов.

Павле. Никога аз не съм мислил, че от балкански хайдутин ще да стана женокрадец! Да ти кажа право, аз жените обичам само тогава, когато плачат по гробищата на задушница, защото само тогава тия не навождат човека на грях. Най-яд ме е да служа на жена, на калугер и на бял кон. Не се е родил Павле да вие китки и да суче цевни; а родил се е да прави фишеци и да точи сабли. Е, кажи ми де, за кой дявол си ме довел тука?

Пейо. Ти трябва да правиш това, щото ти заповяда войводата, защото си се заклел да го слушаш и да му не противоречиш.

Павле. Аз се заклех да го слушам само тогава, когато тръгне против турците, а не когато отива по седенки. Вие ми казахте, че той събира верна-сговорна дружина за балканът; а аз видя, че нашата работа е била само сватбарска. Защо ми барем не казахте да купя жълта бъклица, да я накитя с цвете и да я напълня с червено вино? Викат ме да нося байряк; а дават ми да вода невеста! Хубава работа! Олеле мамко, умрях си от смях!

Пейо. Който се е врекъл да служи на отечеството си, той трябва да му служи насякъде.

Павле. Какво отечество? Немà и който краде момичета, служи на отечеството си? Ако твоите думи са прави, то аз отсега нататък ще да захвана да крада кокошки; а когато ме хванат, то ще да им кажа: «Пуснете ме, защото аз служа на отечеството си.» Ех, стари Христо, вехта ти войводо, мислил ли си, че синът ти ще да бъде кокошарин? «Синко Павле, ми казваше ти, бъди юнак като баща си и дето срещнеш турчин, то го прати да яде пилаф при Мохамедовица». Не изметнах се аз на тебе! Отсега децата щат да ми се подкривят и ще да ми викат: «Павле, кради невести, Павле, кради кокошки!»

Пейо. Мълчи да те не чуе дядо ти Никола, защото ти отрязва езикът.

Павле. И дядо ми Никола се е оженкарil на ста-

ри години! Я кажи ми ти, мой брате Пейо, за какво ни е това момиче да го крадеме? Не искате ли вие да направите войска от крадени момичета? Ама щат да бъдат юнаци! Разказват, че в старите времена било такова едно царство, в което войниците били жени. Тия жени били толкова силни, щото и Александър Македонски не можал да ги победи. А знаеш ли защо, байо Пейо? — Защото женската войска била като крилатият змей — тя никога не оставала по-малко: колкото отивали на бой, толкова се и връщали назад — новорождените деца захващали мястото на убиените. Истина ли е това, байо Пейо?

Пейо. А искаш ли ти да оставиме това бедно момиченце в ръцете на нашият кръвник? Ако желаш, то в твоите гърди няма ни християнско сърце, ни добра и честна душа. Аз досега съм мислил, че ти си добър човек; а сега видя, че и ти си бил чорбаджийско коляно.

Павле. Кой е чорбаджийско коляно? Не съм аз чорбаджийско коляно, ами съм Павле от Плевен — баща ми беше хайдутин.

Пейо. Българските хайдуци са честни, милостиви и добри души; а ти си по-лошав и от ловешкият кадия.

Павле. А ти мислиш, че аз не съм добър! Ще видим кой е по-добър, аз или ти! С тебе не може човек и да се пошегува! Аз исках да чуя какво щеш да ми кажеш; а ти изведнаж се и разсърди! Кажи ми сега, защо вие, със своите собствени ръце, дадохте това сирото момиче на Мидтада; а сега, пак вие, искате да го спасите?

Пейо. С-с-с! Никому отсега да не си казал, че ние сме били причина да подпадне Стоянка под това нещастие, под което се тя намира днес. Не си ти вече наш другарин, ако кажеш някому що се е случвало досега.

Павле. Аз малко говоря и тогава, когато трябва; а ти се боиш да не кажа онова, щото не трябва да се казва. Кажи ми сега щото те питах.

Пейо. С-с-с! Чакай. . . Ето, че идат! Не бърби, да те не чуят.

Влизат дядо Никола и Ясенов.

ЯВЛЕНИЕ VII

Същите и дядо Никола с Ясенова; а после Стоянка и баба Койка.

Ясенов. Готови ли сте, момчета?

Пейо. Готови сме.

Павле. Като турците за ядене вечерта през размаянът.

Ясенов. Револверите ви да бъдат наготово.

Пейо. Моят е в пазухата ми.

Павле. А моят е готов да ми скокне в ръката и да свърши работа.

Ясенов. Аз никога няма да забравя това добро, което ми вие правите днес; ако аз ви не върна за това, то ще да ви върне господ.

Пейо. Нека само да се свърши работата, а аз не ща никакви благодарности.

Павле. А аз колкото добро съм правил на тоя свят, толкова искам и да ми се върне. Веднаж zakлах на стрината Недельовица една кокошка и затова трябва да я повикам на Коледа да ми заколи свинята.

Дядо Никола. Чакайте, не говорете! (Тура си ухото на дуварът и чука с пръст. Извътре така също се чуе чукане.) Елате и приближете се до дуварът.

На дуварът се появява Стоянка и баба Койка, които теглят една стълба, изкачват я горе, спущат я на другата страна и слазят по нея.

Ясенов. (се приближава и помага Стоенки да слезе). Стоенке!

Стоянка (слазя, спуща се и прегръща Ясенова). Димитре!

Ясенов (я отхласва от себе си). Почакай! Ти си осквернена, ти си спала под един таван с поганците, ти си. . .

Павле. Ние трябва да я кръстиме наново.

Стоянка. Не мисли лошаво за мене. . . Мидтад и плака, и плаши ме, и мъчи ме; а аз сякога му казвах: «Остави ме, или ще да се убия.» Три деня не ядох — исках да умра, но не умрях.

Дядо Никола. Време ли е сега да се разговаряме и да се питаме кой е сит и кой е гладен? Помислете, че въже ни виси над вратовете.

Ясенов. Хайдете по-скоро! (*Стоенки.*) А как си ти живяла досега? Що си патила?

Павле (*плаче*). Много е патила.

Дядо Никола. А ти, Павле, защо плачеш?

Павле. Припомних си и аз нещо си. . . Драго ми е, че направих и аз на тоя свят едно добро. Кучетата щат да се щенат по-рядко, защото една кадня остана по-малко.

Дядо Никола. Хайде вървете. (*Сичките отиват.*)

Завесата се спуща.

ДЕЙСТВИЕ ЧЕТВЪРТО

Сцената, която беше и в първото действие.

ЯВЛЕНИЕ I

Хаджи Д. Ясенов, Караджата, И. Христович, много хъшове, дядо Никола, Пейо и Павле.

Христович (*записва нещо си в една книжка*). Кой е други?

Арсо. Запиши и мене.

Христович (*пише*). Колко си годин и отдека си?

Арсо. Родил съм се в чумавата година в граде Велесе от благочестивия родители, от майка Тренка и от отца Живка. . .

Христович (*пише*). Имаш ли пари и оръжие?

Арсо. Парите ми са у чифутите, а оръжието ми е у оръжепродавецът.

Христович. Дето ще да се рече, нямаш.

Арсо. Да би имал, то одавна би бил на Витош планина. Пари имам три жълтици.

Христович. Добро. Кой е други?

Един от хъшовете. Пиши Димитър Мънзов из Браила; има 26 години, военни науки не знае, оръжие има, пари няма.

Христович. (*пише*). Кой е други?

Арсо. Запиши Недялка.

Христович. Нека Недялка говори сам.

Недялко (*тихо*). Аз мислех, че се шеуват, а тия и наистина са намислили да вървят. (*С глас.*) Аз трябва по-напред да помисля.

Христович. Не остава вече време за мислене.

Не дялко. Аз се врекох на Тотя, че ще да тръгна с него.

Христович. А ако си се врекъл на Тотя, то какво търсиш тука?

Арсо. Той е мислил, че сме се събрали да ядеме и да пиеме; а работата излязла наопаки!...

Не дялко. Аз дойдох да погледам и да се порадвам на юнаците.

Арсо. Да не си дошъл да шпионисваш?

Ясенов. Оставете го... Нам трябва само такива хора, които отиват със сѐ сърце. Хайде върви си, Недялко, и разпространявай образованието.

Не дялко. Ще да го разпространявам зер; без образование се не може. Само образованите народи могат да достигнат до своята свобода.

Ясенов (*Христовичу*). Хайде продължавай работата си. (*Недялку*.) Иди настрана, Недялко.

Арсо. Овци идутъ отдѣсную, а козлища — отшуюю!*

Христович. Кой е други?

Много гласове. Сички сме.

Христович. Аз зная, че сте сички; но вие трябва да докаждате един по един, за да ви запиша.

Арсо. Той, тъй, един по един! Аз се записах...

Ламбе. За какво ни е това писане? Ние ще да вървим и без писане.

Ясенов. Тряба да се запишете — другояче се не може.

Ламбе. Ако трябва, то трябва. Запишете и мене.

Мнозина дохождат при Христовича и записват се.

Ясенов. (*тихо Христовичу*). Дойде ли Еремия?

Христович. Дошъл е.

Дядо Никола (*Христовичу*). Сега ти трябва да запишеш кой какво ще да работи. Напиши, че Димитър Ясенов е избран едногласно за войвода, Стефан Караджата — за байряктарин, ти — за писар, аз — за сякакви работи и пр. Пиши! Сичките народни юнаци трябва да слушат началниците си и в нищо да им не противоречат. Напиши

* Овцете отиват надясно, а козите — наляво.

още, че сички ние сме готови да пожертвуваме и имането си, и главите си, и роднините си... Написа ли?

Христович. Готово е.

Дядо Никола. Елате сега, момчета, подпишете хартията и закълнете се.

Ясенов. Чакайте да се закълна аз най-напред.

Дядо Никола (*изважда из пазухата си кръст, евангелие и една кърпища с пръст*). Приблужи се, синко Димитре, и закълни се, че щеш да служиш вярно и честно на отечеството си.

Ясенов (*зема кръстът*). Христос, който е бил разпят на тоя кръст, нека ми бъде свидетел, че аз отсега нататък ще да посветя и тялото си, и душата си на своя православни християнски народ! (*Подава дяду Николу кръстът, зема евангелието и целува го*.) «Който възлюби народът ми, той трябва да остави и баща, и майка, и роднини и да нарамаи кръстът», казва Христос и аз съм готов да изпълня думите му. (*Зема пръстта, а из очите му капят сълзи*). Целувам тая нещастна българска пръст и кълна ѝ се, че ще да отмъстя за нейното унижение, за ония кървави сълзи и за оная праведна кръв, с които е тя обляна; кълна ѝ се, че ще да отмъстя за ония свети мъченици, които е тя прибрала в недрата си и за ония свети мъченици, които е тя избавила от мъки и неволи. Нека бъде проклет онзи българин, който не извади ножът си за българската земя и за священото нейно име!

Много гласове. Амин! (*Плачат*.) Нека те благослови господ и твоят име да се почита во веки веков!

Арсо. Моите очи са станали днес като два бистри кладенеца. (*Плаче*.)

Не дялко. Плачат сичките, да плача и аз.

Спиро. Тоя Ясенов гсвори като гръцки ерскирик! Разплакаха ме неговите думи.

Ламбе. Само камъните не могат да заплачат.

Павле. През сичкият си живот аз не съм видял толкова сълзи.

Пейо. Аз мисля, че и ангелите се радват на небето, като гледат на нашите сълзи.

Ламбе. И аз така мисля.

Дядо Никола (*трие очите си*). Днес аз се уверих вече, че нашият народ се е пробудил и готов е да работи. Колко сълзи проляха тия юнаци, които и когато

ти режат на части, не плачат и не молят за опрощение. Боже, помогни им! Истина казваше Раковски, че с такъв един народ, какъвто е нашият, може да се направи велико дело. Той е кротък като дете; той плаче като вдовица; но той е юнашки народ и готов е и в огън, и във вода. Из сичко се види, че тоя народ е готов да мъсти и ще да отмъсти...

Спиро. Да даде господ!

Дядо Никола. Скоро ще да удари онзи час и тогава вие ще да видите. Хората напразно никога не плачат. Тия сълзи представляват зората на нашето освобождение. Сичките плакаха, от малко и до голямо.

Ясенов (на Караджата). Стефане, сега е ред да се закълнеш и ти.

Стефан Караджа. Развежете байрякът.

Няколко хъшове развиват байрякът и дават го дяду Николу; а дядо Никола го подава Стефану.

Стефан Караджа (зема байрякът). Боже, помогни ми да умра заедно с него! Ако аз оставя жив тоя освещен български байряк, то нека окамене сърцето ми, нека бъде проклето името ми и нека гаргите изкълват очите ми! Вярвайте ми, братия, че аз ще да умра с тоя байряк; но никога няма да посрамя българското име.

Много гласове. Да е жив Стефан!

Дядо Никола. Хайде, момчета, закълнете се и вие, защото времето не чака.

Сяко едно момче целува кръстът и евангелието, проговаря по няколко думи и отива настрана.

Дядо Никола (изважда из пазухата си една хартия, подава я Христовичу и маха с ръка на момчетата да се приближат). На, прочети. А вие, момчета, слушайте.

Христович (чете). «Ние долуподписаните се заклехме да защитаваме отечеството си от турските кръволюци и от сичките други наши неприятели. Ние се съветовахме между себе си и единогласно избрахме: Хаджи Димитра Ясенова за войвода, Стефан Караджа за байряктарин, а Иванча Христовича за писарин. Ние се заклехме, че ще се повиняваме на нашите предводители и да

им не противоречиме в нищо. Ние се заклехме още, че ще да отмъстиме и на нашите чорбаджии и на ония народни изедници, които ни продават почти секи ден на турци и на гърци. Обещанието ни е свещено.»

Много гласове. Заклеваме се.

Караджата (Ясенову). Брате! Бъди уверен, че сички ние ще да бъдем отсега твои слуги, слуги на нашето отечество и свобода, слуги на нашите поробени братия. Ние те посрещаме като брат и говориме ти: «Бъди наш началник, а ние твои последователи.» Нека бъде свещено за синца ни и твоето име, и твоята сабля!

Ясенов. Братия! От сичката си душа и сърце ви благодаря за тая чест, която ми предлагате. Няма на тоя свят такива думи, с които би аз можал да ви разкажа що лежи на сърцето ми и с каква радост приемам вашата довереност. Кълна ви се, че вие ще намерите в мене не началник, а брат, който ще да дели с вази и скръб, и радост. Нека живеят българските синове!

Много гласове. Да живеят, да живеят!

Недялко. Ако просвещението да не бъдеше полезно, то и аз би станал хъш.

ЯВЛЕНИЕ II

Същите, Еремия Българов и Георги Черньов.

Дядо Никола (Черньову). Е, кажи ни сега, що си направил?

Черньов. Що съм направил? Не дават нашите богати търговци ни пари, ни друга помощ. Един ти казва, че е дал на Хаджи Димитра, други ти казва, че е дал на Панайота, трети — на Раковски, а четвърти говори, че се бои да даде. «Нека Хаджията да ни докаже, че румънското правителство му позволява да прави по България бунт, и ние сме готови да жертвуваме не стотини, а хиляди», казват богатите българи.

Ясенов. Дали Ясенову! Кой е дал Ясенову? Сичките лъжат, лъжат, като брадати цигани! Мене никой не е давал повече от една жълтица... Който ви каже, че е дал Ясенову стотини и хиляди, то вие можете да му плюй-

нете в очите и да му кажете, че лъже. Ако ми е помогнал досега някой, то ми е помогнал онзи, който е и сам сиромаш: само ония българи, които живеят в Табашката махала, по шосето и по краищата са ми дали парче хляб и чаша вино; а от богатите търговци аз не съм видял ни пребиена пара. Аз одавна вече знаех, че мнозина щат да кажат: «Ние дадохме на Ясенова!» А бе, брате, кой може да те накара да му дадеш насила? Когато не искаш да помагаш, то барем не казвай, че си помогнал! Но нашите чорбаджии искат да ги хвалят хората и да ги хвалят за евтина цена. Почакайте да преминеме насреща и тогава ще да чуете колко хиляди жълтици са влезли в торбата ми! Развалени хора! Тяхното нищожество не умее барем маска да турн на лицето си и да я носи прилично! Аз мисля, че тия изроди барем пред светът не би трябало да показват своята голота и своето калпаво сърце; но тям се иска, щото хората — без да мислят и без да разсъждават — да уважават техните способности и тяхното родолюбие, които са заслужили толкова, колкото и аз. «Вие трябва да ме почитате, защото съм българин», казва един. «Вие трябва да ме уважавате, защото съм румънски примарин», казва други. «Вие трябва да ме обичате, защото съм тежък търговец», казва трети. «Вие трябва да ми се кланяте, защото съм доктор», казва четвърти. «Вие трябва да ми кадите темян, защото съм патриотин», казва пети. Идете до дяволите и със своята българщина, и със своят примарлък, и със своето тежко търговство, и със своето докторство, и със своят патриотизъм! Каква полза има народът ни от вашите титли и от вашите богатства? Ако си ти българин, то си българин затова, защото не си циганин; ако си ти румънски примарин, то си румънски примарин затова, защото не си честен и родолюбив българин и защото не служиш на отечеството си; ако си ти тежък търговец, то си тежък затова, защото си погълнал няколко милиона сиромашки сълзи; ако си ти доктор, то си доктор затова, защото не си градинарин; а ако си ти патриотин, то си патриотин затова, защото не си добиче. Вашите достойнства, с които ни се хвалите, не са нищо друго освен един прост занаят, който ви храни и облача. «Аз съм родолюбец, аз съм добър българин», казва. — Ти си трици, ти си нищо и никакво, казвам аз. Ако ти обичаш майка си и баща си, то това не е достойнство, а човеческа длъжност. И жи-

вотните обичат своите родители и своите кочини; даже и волът обича онзи обор, в който е той расъл и порасъл. Ех, боже, боже, срам ме е да се съзная; а трябва да си призная, че нашите богати българи са по-лошави и от чифутските базиргяни! Чифутите имат барем вяра; а нашите чорбаджии нямат нищо човеческо. Проклети да са!

Дядо Никола. Остави ги на дяволите! Аз мисля, че за нас ще бъде хилядо пъти по-добре, ако ги оставиме настрана и да ги не дразниме. Бъди осторожен, мой синко, защото и между нази може да има някой чорбаджия или някой чорбаджийски син.

Ясенов. Между нази няма ни чорбаджии, ни чорбаджийски синове. Да пукнат чорбаджиите! Ти ми казваш да бъда осторожен! Аз нямам два езика, които да употребявам по времето и по обстоятелствата: единът за тия хора, които са при мене; а другият за ония, които отсъствуват. Аз имам една глава, един език, една любов, една ненавист, едно убеждение и едно желание, следователно аз и в очи и за очи ще да кажа сякому своите убеждения. Стига сме се скривали, стига сме се защищали, стига сме се лъстили, стига сме се лъгали. . . Аз ще да кажа секиму, че нашите чорбаджии са най-големите неприятели на народът ни. Не очаквате ли вие добро от ония калпазани, които довчера са се гърчили, власили и турчили! Проклети да са!

Дядо Никола. Остави ги, остави ги!

Ясенов. Да ги оставя! Не ща да ги оставя; не мога да ги оставя. А-а-ах, я погледай ти на сърцето ми и виж мога ли аз да ги оставя! Ако тия скотове да бяха прости и неразвити, ако тия да гледаха само своята частна работа, то аз не би ни помислил за тях; но тия искат да заповядат, тия искат да се хвалят и да ги хвалят, тия искат да се мешат в сичко. Не мога аз да ги оставя. Дорде съм жив, то ще да ги преследовам, както мога и както знам; а когато умра, то и из гробът ще да ги проклинам с най-тежките клетви. По моето мнение онзи роб, който е неразвит и който не е в състояние да разбере онова унижение, под което се намира, заслужва само съжаление, и ние нямаме право да се сърдиме, че той не мисли човечески; но ние никак не трябва да прощаваме ония, които стават робове съзнателно.

Дядо Никола. Кажи по-добре: за интерес.

Не, мой синко, нашите чорбаджии и нашите камилавки не са робове: тия господаруват и над нази, и над турците. Немà сичкото народно благосъстояние не влиза в джебът на чорбаджиите и на фанариотските калугери? Немà у турците остава какво-годе богатство? Немà почти сякога не остава безнаказан онзи големец, който е излъгал своите кредитори или който е ограбил народът и земал е и последната му кора хляб? Немà чорбаджиите и владичите отнемат по-малко от правителството? Немà тоягите, които пращат по нашите гърбове, насилията, които произхождат почти секи ден, даже самите престъпления и убийства, — немà сичкото това не са такива неща, които се закриват с покривалото на християнската и братската любов? Не, мой синко, полумесецът не е дотолкова тежък, доколкото е тежък кръстът. А ти искаш да ти съчувствуват и да ти помагат ония хора, които се гоят от твоето нещастие! Ни един народ, ни едно поробено племе не е било спасено от богатите и от дебелиите свини — няма да бъдем спасени и ние. Търси помощ от голият и от гладният, ако искаш да бъдеш сит и щастлив. Разбра ли ме сега защо ти казвам да ги оставиш?

Я с е н о в. Разбирам те; но сърцето ми е наранено и иска да се изкаже пред някого.

Д я д о Н и к о л а. Утеши се, мой синко, не грижи се. Ще дойде време, и твоето име ще да се благославя. А тяхното? Тяхното ще да се произнася с отвращение. А това време приближава вече. Народната клетва е по-лошава и по-тежка и от божият гняв, защото народът никога не прощава. Знаеш ли ти какво нещо е историята? Историята няма жалост, няма слабост, няма пристрастие, няма любов; тя е хладнокръвен съдия, който повелява секому да седне на своето място и да свали маската си.

Я с е н о в. Сичкото това е истина; но каква полза има днес народът ни от това, че тогова или оногова ще да осъди историята?

Д я д о Н и к о л а. Ти си чуден човек!

Я с е н о в. Чуден съм зер; чуден съм, че не обичам неправдата. Ще дойде време и ти ще да видиш каква полза ще да се дроба по България. Из Румъния ще да се домъкне сичкото чорбаджийско гюбре и ще захване да повелява, да осъждава, да заповяда и да безчести нашите действия. «Революцията е захваната от нас, защото ние

сме харчили своето злато», ще да казват нашите велики родолюбци. «Ние осъждаваме действията на Хаджи Димитра, защото това и това би трябало да стане така и така, а онова и онова да бъде онака и онака», ще да говорят ония кукумявки, които днес не щат нито да чуят за българското име. Ела, синко, да работиш сега, когато е тежко да се работи; а когато България се освободи, то ние не трябват ни съветници, ни дипломати, ни критици, ни големи патриоти. . . . Който си има брада, той си има и гребен; който е кървавил лахтите си, той ще да нареди и къщата си.

Д я д о Н и к о л а. Аз ти пак казвам да ги оставиш. Който е родолюбец, който иска да направи добро и който се е завзел да работи, той не трябва да обръща внимание ни на Петра, ни на Павла. Нашата длъжност е да освободиме отечеството си; а самият народ ще да въздаде секому по делата му. Аз работя, но никога не съм помислил да ставам нито министър, нито кадия.

Я с е н о в. И аз така, и затова ме боли сърцето.

ЯВЛЕНИЕ III

Христати Петелков и Мавриди Узунув, а
после Недялко.

Х р и с т а к и. Чу ли ти какво е станало нощеска?

М а в р и д и. Какво да чуя? От кого да чуя? Аз, мой браино, одавна вече знаех за сичко. Знаеш ли ти, че в моята къща се е приготвила тая работа? Три хиляди жълтички съм изхарчил досега, и аз да не зная! Без мене тия нищо не би направили! «Момчета, им казвам, вие трябва да питате мене за сичко, защото аз зная как стават тия работи.» «Без тебе ние не сме нищо», казваше Хаджията. «А ако е тъй, то идете със здраве», им рекох.

Дохожда Н е д я л к о, крие се в буренът и подслушва.

Х р и с т а к и. Ти си посбирвай устата, защото твърде лесно можеш да си изпатиш. Румънското правителство, по повелението на консулите, иска да затвори сичките българи, които са принимали участие в това дело. Една

неосторожна дума — и ти си в пушкарията. По-добре казвай, че нищо не знаеш.

М а в р и д и. Но мене казаха, че Братияно знае за тая работа.

Х р и с т а к и. Излъгали са те. Аз зная как е станала тая работа. Един из хъшовете отишъл при одного от нашите букурешки чорбаджии да иска пари. «А за какво ви са пари?» — попитал чорбаджият. «Ние искаме да ми-неме насреща» — казал хъшът. — «А какво ще да правите насреща?» — «Да биеме турци.» — «Не е дошло още времето — рекъл чорбаджият, — Русия още не е готова.» — «А какво е нас грижа за Русия? — Русия си е Русия, а ние сме си ние.» — «Седете мирни или синца ви ще да изпозатворя» — извикал чорбаджията и изгонил хъшът. После това чорбаджията отишъл при руският консул и обадил му за сичко. Консултът отишъл при Братияна и попитал го има ли той известие, че няколко стотини хъшове се събират да преминат в България. Братияно отговорил, че той не знае нищо. «А аз ви казвам, че тая нощ хъшовете ще да преминат през Дунавът, и ви казвам, че вие сте длъжни да ги запрете» — рекъл руският консул. Какво е правил Братияно, аз не зная, зная само това, че руският консул явил за тая работа и на французкият консул; а французкият консул телеграфисал на Мидтад паша да варди границите си. Видиш ли сега каква е работата?

М а в р и д и. Аз знаех, че работата ще да излезе габровска. «Бре, момчета, им казвах аз, почакайте още малко.» — «Не може вече да се чака», казват. Видяхте ли сега де му излезе краят? Който не е слушал по-големите хора, то нека сега да пати!

Н е д я л к о (тихо). Я гледай ти калпазани! Големи хора, с големи уши. . . Издатели, предатели, скотове, мечки, вълци, червеци, помия! Проклети да сте, да ви убие господ, да ви изгори комката, да ви растресне шипът! (Скача накраки и вика колкото си може.) Да сте проклети, предатели! Да се прохандакосате в гробовете.

Завесата се спуща.

ДЕЙСТВИЕ ПЕТО

Стара планина. Надясно се види водопад, под когото се намира една воденица и две къщици; наляво — скала; а право през сцената — кичести букови дървета.

ЯВЛЕНИЕ I

Стоянка и баба Койка спят под едно дърво. Из водопадът излизат три самодиви, приближават се до тях и простират си ръцете над главите им.

П ъ р в а т а с а м о д и в а. Спете мирно и не сънувайте лошава сънища! Аз с нищо повече не мога да ви обдаря освен със сладък сън. За умореният, за полуубияният, за нещастният и за zalюбеният човек аз съм най-необходима — аз съм богиня на сънят.

В т о р а т а с а м о д и в а. Станете и работете, защото само за трудолюбивият човек съществува щастие. Аз с нищо повече не мога да ви обдаря освен с трудолюбив характер, с дружелюбие и с драгоценно здраве. За братолюбивите, за чедолюбивите, за мирните и за честните граждани аз съм най-необходима — аз съм богиня на семейното щастие.

Т р е т я т а с а м о д и в а. Станете и борете се, защото без борба и страдания няма ни живот, ни щастие. Аз с нищо повече не мога да ви обдаря освен с яка воля, със здрав разум и със здрави мишници. Който иска живот, той трябва да обича свободата; а който обича свободата, той трябва да кървави ръцете си и да жертвува животът си. Добрите неща са скъпи; а сладките плодове се раждат от горчиво дърво. Моите две сестри мислят само за тялото ви; а аз мисля и за душата ви. Който иска да освободи тялото си, той по-напред трябва да освободи душата си. За живите, за свободолюбивите и за правдолюбивите граждани аз съм най-необходима — аз съм богиня на животът.

(Вдига ръката си нагоре, а после я спуща надолу и говори тихо.) Българийо, заклинам те в името на твоите синове да излезеш пред мене и да ми кажеш нуждите си!

Б ъ л г а р и я (излиза из земята). Защо сте дошли да ми разваляте сънят? Кой ви е викал да тревожите мирните и търпеливите султански верноподаници? Оставете ме на мира!

Т р е т я т а с а м о д и в а. Време е вече да оживееш и ти. Цели петстотин години си спала в най-черната темнота; цели петстотин години си търпяла най-варварският деспотизъм; цели петстотин години си била за смях и за презиране. Стига вече.

Б ъ л г а р и я (си търка очите). А захванало ли е да се разсънва?

Т р е т я т а с а м о д и в а. Не видиш ли, че върховете на Стара планина са захванали вече да се жълтеят? Време е вече, време е. . . Каж ми какво искаш, и да ти помогна. Искай.

Б ъ л г а р и я. Свобода.

Т р е т я т а с а м о д и в а. Свободата се не дава, а зема се с ножът в ръка.

Б ъ л г а р и я. Научи ме как да се захвана за работа.

Т р е т я т а с а м о д и в а. Земи пример от Сърбия и от Кара Георги.

Б ъ л г а р и я. А що е направила Сърбия? Кой е тоя Кара Георги? Да не е някой нов юнак? Аз зная княза Лазара, Милоша Обилича и Вука Бранковича; а за Кара Георгия никога не съм слушала.

Т р е т я т а с а м о д и в а. Петстотин години са се изминали! Сърбия, както и ти, беше покорена от турците; но тя се събуди и строши вече робските окови. Време е да се събудиш и ти.

Б ъ л г а р и я. Помогни ми и научи ме ум и разум.

Т р е т я т а с а м о д и в а. Когато Кара Георги повдигна байрякът, той уби баща си и обеси брата си.

Б ъ л г а р и я (уплашено). Уби баща си и брата си!

Т р е т я т а с а м о д и в а. Това беше необходимо. Който иска да добие свобода и щастие, той трябва да унищожи сичко, щото е противно, и сичко, щото е враждебно на народното движение. Отецеството и народът трябва да стоят по-горе и от баща, и от майка, и от братия. Другояче се не може. Ако Христос да беше гледал на баща и на

майка, то неговото учение не щеше да се разпространи по сичкият свят; ако войниците да мислеха, че оставят жени и деца, то тях би трябало да се предадат на по-силните и на по-безстрашните и да станат безчувствени скотове; най-последно, ако Кара Георги да би пожалел баща си и брата си, то в Белиград и до днес би царували турците и набивали би раята на кол. Който иска да посади нови дървета, той трябва да изкорени старите; който иска да посее пшеница, той трябва да изгори буренът; а който иска да бъде свободен, той е длъжен да изкорени старите идеи и да захване нов живот. Чорбаджилъкът и свободата са две съвсем противоположни неща — едното е смърт, а другото е живот. В продължението на петстотин години много вода е протекла и много неща са се изменили. Днес свободата не е вече принадлежност на частни личности, както то биваше в старите времена; днес всеки един човек има право да бъде свободен гражданин. Сичко се прекроява, сичко се преражда. Религиозните въпроси се решават с така наречената естествена или разумна религия; а правата на човекът се решават с естественото или с разумното право. Каж ми сега, може ли да се помири народът ни с чорбаджилъкът и със самодържавието? Сега да ти опиша характерът на чорбаджията. Чорбаджият няма сърце, няма съвест, няма чест, няма родолюбие. Сичките способности на неговият ум са обърнати към материалните интереси и той не може даже да разбере, че честният човек през животът си може да има и други цели. Той желае свобода, но гледа и на нея, както и на сичко друго, като на източник на своето собствено щастие; той прави из нея егоистическо и протиеестествено своеволие. На честта, на любовта към отечеството, на любовта към високото и справедливото той гледа като на вихрогонство; той осъжда и проклина народът, който иска свобода, защото, по неговото мнение, правителството е кротко и милостиво, ако само то му позволява да отнима чуждото и да тиранни светът; той казва, че когато робовете имат какво да ядат, то тяхната участ е завидна; най-последно, той мисли, че само той е нещо, а другите са нищо. Ето ти накратко животописание на българските чорбаджии.

Б ъ л г а р и я. Но аз не зная какво нещо е това чорбаджилък и кои са чорбаджиите. Да не са турци?

Т р е т я т а с а м о д и в а. Чорбаджии са твоите

продадени синове, които жертвуват и отечеството си, и честта си, и вярата си, и децата си за пари. Ако ти търпиш и до днес робство и унижение, то ги търпиш не от турците, а от чорбаджиите. Но не бой се. Зората се вече зазорява и за тебе твърде скоро щат настанат ясни дни и радостни минути. Пробуждението се захваща. . . Хаджи Димитър ще да положи основанието; а неговите последователи ще да довършат самото дело.

Б ъ л г а р и я. А кой е тоя Хаджи Димитър?

Т р е т я т а с а м о д и в а. Хаджи Димитър е зора. Турските насилия и чорбаджийските грабежи пропъди-ха много български синове, които отидоха по чуждите земи да търсят спасение. Само в Румъния има около петстотин хиляди беглеци. Мнозина от тия беглеци са се повлашили и отказват се от майка си и от баща си; но има и такива, които и ден, и нощ мислят как да освободят отечеството си и да отмъстят на враговете си. Един из тия юнаци е и Хаджи Димитър. Хаджи Димитър е събрал около сто и петдесет юнака, които са се завзели да разбудят заспалите умове и да покажат пример на другите.

Б ъ л г а р и я. Само сто и петдесет. . .

Т р е т я т а с а м о д и в а. Това е начало, а началото трябва да стане с по-малко жертви. Хаджи Димитър и неговите безсмъртни юнаци трябва да погинат, защото свободата изисква жертви — тия жертви са необходими за великото народно възкресение, както беше необходима и Христовата смърт за всемирното възкресение на народите, на правдата, на равенството и на човеческият напредок; Хаджи Димитър и неговата дружина трябва да умрат, защото зданието на свободата се гради на лешове; най-после, Хаджи Димитър и неговите юнаци трябва да пожертвуват себе си, защото за българският народ е необходим жив пример.

Б ъ л г а р и я. Но със сто и петдесет юнака той нищо няма да направи. Тука хора трябва, хора.

Т р е т я т а с а м о д и в а. Революцията трябва да стане в България; а Хаджи Димитър е само предтеча на тая революция. Разбра ли ме сега?

Самодивите се хващат на хоро и захващат да играят; а България ги гледа и пее.

Б ъ л г а р и я (пее).

Боже мили, подкрепи ги,
дай им змейска сила!

Помогни им да избавят
своята майка мила!

Благослови пушките им
с своята десница,
за да строят тиранската
султанска столица. . .

Стоянка и баба Койка се пробуждат; а самодивите и България изчезват.

ЯВЛЕНИЕ II

Б а б а К о й к а и С т о я н к а.

Б а б а К о й к а. Петко ми каза, че тия щат да преминат през Дунавът в сряда; а днеска е вече петък. Тряба да ги очакваме. Хаджията казал да го чакаме тука, защото пътят му за Балканът бил на това място.

С т о я н к а. Биват такива минути, тежки минути, когато аз не съм в състояние ни да говоря, ни да мисля. Ах, защо не съм се родила мъжко? Воля и желание имам; но нямам сила, нямам юнашка снага, нямам опит. Тежък е женският живот! Жената трябало да седи дома си, да кити тялото си и да услаждава дните на мъжът си! А защо тя да не бъде нещо по-голямо? Защо тя да не бъде родолюбка? Защо тя да не пожертвува себе си за отечеството си и за децата си? Чудни неща! Мъжът бил длъжен да умре за отечеството си и за свободата си; а жената да седи дома и да чака наготово. А знаеш ли какви последствия произлизат от това? — Мъжът стая неограничен деспот; а жената унижена и потъпкана робиня.

Б а б а К о й к а. Ти пак бълнуваш, мое мило дете! Нека господ да те покрие със своята десница, нека света Богородица да те покрие със своят покрив, нека свети Спас да ти дава здраве и добро! Чакай да ти побая. Дяволе, дяволе, остави Стоянка и иди под крушата да те кълват врабченцата.

С т о я н к а (тихо). Истина бълнувам. . . Седна-

ла съм да разказвам баби Койки за обязаностите на мъжът и на жената! *(С глас.)* Кажй ми ти, в кой ден видя Петка? Може ти да си забъркала дните. . .

Б а б а К о й к а. Ако съм стара, то не съм луда. Аз ти казвам, че Хаджията ще бъде днеска тука. А де е байрякът? Приготовила ли си го? -

С т о я н к а. Скрила съм го. А как ли ще да се зарадва Димитър, когато му го изнеса и когато му кажа: «Тоя байряк ще да нося аз сама. Хайдете напред!» Ох, сърцето ми ще да изскокне от радост.

Чуват се тръби и изведнаж захващат да гърмят пушки и да цвилят коне. Стоянка и баба Койка скачат накраки, а Хаджи Димитър и неговите юнаци излизат на сцената.

ЯВЛЕНИЕ III

Същите и Ясеновата чета.

Я с е н о в *(се спуща и прегръща Стоянка)*. Здравали си?

С т о я н к а. Здрава съм. Добре дошъл. Чакай малко, чакай да ти донеса нещо. *(Отива в една из къщиците, износва един байряк и подава го Ясенову.)* На ти още един байряк. А знаеш ли, кой ще да носи тоя байряк? — Аз сама, аз ще да го нося. . . Но ти си имаш байряктарин — аз ще да стана байряктарин на Христовича.

Х р и с т о в и ч. Да е жив байряктаринът ми! Напред, момчета! Когато у жените се появява юнашко сърце, то мъжете трябва да станат левове.

М н о з и н а. Да е жив Христович и неговият байряктарин! Да е жива България и нейните верни синове!

Я с е н о в. Хайде приготвявайте се, юнаци, защото турците скоро щат да ни настигнат.

Х р и с т о в и ч. Не бойте се. Ние днеска им дадохме такъв един калай, когато тия няма да забораваат ни до Мохамедов рай. Аз ви уверявам, че тия не щат да се опомнят и до в други ден. А видяхте ли с какво отчаяние отстъпиха назад тия кръвожадни тирани? Ние изиграхме голяма победа. А знаете ли що? Аз мисля, че ще бъде най-добро, ако си починеме малко и ако нападнем на тях на-

ново. Не трябва да им даваме да си починат; не трябва да им позволяваме да домъкнат подкрепление. Ако ние да бяхме продължили битката, то щяхме да ги изчистиме до крак.

Я с е н о в. Сичкото това е истина: ние се бихме така, както не са се били ни гърците при Термопил; но нашата сила и нашето юначество е капка в морето — ние сме малцина, а турската войска е силна. Ако би секи из нас имал по десет глави и по осемдесет ръце, то и тогава нашата надежда е слаба, ако само самият народ не приеме участие. Народът е хладнокръвен, момчета!

Х р и с т о в и ч. Ако е народът хладнокръвен, то не е крив той; а криви сме ние сами, защото се решихме да правиме революция без план, без вътрешна организация и без споразумение. Аз знаех още преди да тръгна, че народът няма да приеме участие, защото той не беше предизвестен за нашите намерения и не знаеше какви са нашите цели; а ако тръгнах с вази, то тръгнах само затова, за да будя, а не да побеждавам. Ние не сме дошли да правиме революция; а да направиме път на революцията. С една дума, ние не сме жътвари, ами сме сеятели. А ако е така, то не трябва да се отчайваме и да се каеме, момчета; а да вървим напред и да изпълниме своите длъжности. Когато ние тръгнахме из Румъния, то знаехме, че отиваме не на сватба, а да умрем. Който се е боял от смърт, той не би трябало да дохожда с нази; той би трябало да седи в Букурещ и да продава маслини. *(Тихо Ясенову.)* Какво си се замислил и ти, като мокър петел? Или и ти си се отчаял? Охрабри момчетата! Кажй им няколко утешителни думи! Когато войводата е замислен, то дружината му трябва да плаче. Не отчайвай се.

Я с е н о в. Аз ли да се отчая! Хаджи Димитър не е от ония хора, които се отчайват; но мене ми е тежко, като гледам, че ние се решаваме да погинеме за народът, а самият народ и нехае. Но ние свършихме вече своите обязанности; а там — щото даде господ.

К а р а д ж а т а. Нашите обязанности не са още свършени. Отсега ще да се захване самата сватба, а досега са били само запивът и годежът.

Х р и с т о в и ч. Дай ми, брате Стефана, да те прегърна. Ти си един от ония български синове, с които трябва да се гордеят сяка майка и секи свободолюбив човек.

Ти днеска си се бил като лев; но твоето юначество няма насищане. Ако би излязъл из гробът Кралевич Марко и ако би погледал как ти колеше днес оная з е л к а, то и той би ти целунал ръката. Когато му ти режеше главата, то аз мислех, че режеш рапон или прясно сирене. А кажи ми ти, защо си бледен? Да не си се уплашил и ти?

К а р а д ж а т а. Не познаваш ти Стефана, ако му говориш такива думи. Наранен съм, брате Иванчо; на няколко места съм наранен; днеска е изтекла из мене три оки кръв.

Х р и с т о в и ч. Иди с моят байряктарин да ти превеже раните. Когато една рана се превезва от женска ръка, то тя заживява по-скоро. Хайде върви и да ти оздравят като на кушле. Земи от Арса малко мехлем, защото това велешко чедо си е понесло сичките сечива. Знае Арсо какво прави! Хайде върви, дорде не се е захванала нова игра!

Стоянка хваща Караджата за ръка и води го към воденицата; а другите хъшове лягат под дърветата да си починат. В това също време Ясенов и Христович се разговарят тихо.

Я с е н о в. Не удаде ни се! Нека сега да се завземат пък други за тая работа! Може другите юнаци ще бъдат по-щастливи от нас. Нека и сичките други българи да направят толкова, колкото направихме ние и нашето свето дело ще бъде свършено. Беше време, когато аз мислех, че щом преминеме през Дунавът, то сичкият народ ще да востане и ще да се придружи с нашата четица. Разбиха се моите планове, строшиха се моите мечти! Няма надежда! Де са сега нашите храбри юнаци, на които ние полагахме такива големи надежди? — Лежат мъртви и изранени. А де е Панайот? Де е Тотю? — Тия казваха, че щат да минат след нами. Тряба и тия да се намират в такова също положение, в каквото се намираме и ние.

Х р и с т о в и ч. Брате Димитре, бъди юнак и не отчайвай се. Засрами се от момчетата, засрами се от умрелите.

Я с е н о в. Хаджи Димитър се не е отчаял; Хаджи Димитър ще да умре, както умряха и неговите верни другари; Хаджи Димитър ще да покаже на сичкият свят, че той се не бои ни от адските сили. Ти ме не разбираш,

Иванчо! Мене не ми е жално, че ще да умра; а жално ми е, че оставям на светът робове.

Х р и с т о в и ч. Остави ти това и кажи ми какво трябва сега да се прави.

Я с е н о в. Какво трябва да се прави? — Тряба да дочакаме турците и да умреме като юнаци.

Х р и с т о в и ч. Тъй те искам, Хаджи Димитре! А аз мислех. . .

Влазя дядо Никола.

Дядо Н и к о л а. Приготовлявайте се, момчета! Турците се приближават. Тряба да им покажем чии сме синове. А знаете ли, че Тотю ни е излъгал? Аз знаех, че тоя човек не е за вяра; но никога не съм мислил, че той ще да бъде дотолкова калпав. А Панайот? — За Панайота аз не зная що и да мисля! Да ви кажа още една новост. Ние сме продадени от нашите букурешки чорбаджии и от руският консул. Мидтат паша е знаел, че ние имаме намерение да преминеме през Дунавът; но не е знаел с какви хора има работа. . . Приготовлявайте се.

Христович зема тръбата и тръби; а юнаците скачат и грабват пушките си. Стефан забравя за своите рани и на бели гащи тича към дружината, зема пушката и весело гледа насам-нататък. Стоянка дохожда при Ясенова и шепне му; а Ясенов ѝ климва с главата си. Сичките момци захващат да се целуват между себе си и да се прощават. Мнозина плачат; но повечето се смеят и подкачат. Баба

Койка се кръсти и чете молитва. Турската войска се показва.

ЯВЛЕНИЕ IV

Е д и н т у р с к и в о й н и к. Хей, вървете насам — тука са.

К а р а д ж а т а. Тука са зер. (*Пушка и войникът пада.*)

Я с е н о в. Напред, момчета! Напред, юнаци! Качвайте се на скалата. (*Качват се на скалата.*)

Х р и с т о в и ч. Нишете добре и не хавете си барутът. Турчинът не чини повече от осем пари. Колкото за

черкезите, то ние трябва да ги избиеме с камъни, защото тяхната душа не струва нито половин фишек.

Дядо Никола: Боже, помагай! Смърт на турските кучета!

Мнозина: Амин! Напред, напред!

Захваща се ожесточен бой. Поляната се покрива с турски и черкезки лешове. Турците отстъпят. Стоянка везва байрякът си за една тояга и присъединява се с дружината; а Ясенов я гледа с възхищение.

Ясенов. Дръжте се, юнаци, за да се не посрамите пред жените! Погледайте на Стоянка и кажете ми трябва ли да се боиме от смъртта. На всеки юнак по сто турски глави. . . Да са живи българските синове!

Мнозина. Да е жива България!

Караджата. Ох, пак съм ранен! *(Пада от скалата; а турците го хващат и везват го.)*

Един турчин. Комитетът е вече в нашите ръце.

Христович. Във вашите е зер. *(Пушка и турчинът пада.)*

Друг турчин. Тия гуяри се бият като бесни. Триесет души юнаци се борят с цяла турска ордия! Чудеса! А нашите юнаци отстъпят! Засрамете се, мусюлмани! Не отстъпвайте назад!

Един юзбашия. Тия хора трябва да са шейтани! Напред, юнаци! Аллахът е един; а Мохамед е негов пророк.

Ясенов. Напред, момчета! *(Напада.)*

Стоянка *(Пею)*. Байо Пею, ти си ранен. Дай ми пушката си.

Пею. Аз не мога вече. Земи я, Стоенке, и да ти помага господ.

Арсо. И аз съм изпродупчен като ръшето; а пушката си не бих дал никому. *(Пушка и пушка.)* Ох, боже, защо нямам хилядо ръце! Простете ме, братия; прости ме, мое мило отечество! Аз си изпълних вече длъжността! *(Умира.)*

Ясенов. Удряйте, момчета, да отмъстиме и за Арса.

Павле. Аз бързам да отмъстя за себе си, защото и аз отивам след Арса. В коремът ми се търкалят два

куршума; а дясната ми ръка не може ни китка да увие. Моля ти се, войводо, да ми позволиш да се побия с ножът си. Аз мога да сека и с лявата ръка.

Ясенов. Напред!

Павле *(се хвърга между неприятелите)*. Свобода или смърт! *(Пада.)*

Ясенов. И Павле падна. Редки са такива юнаци! Нека му е свято името!

Стоянка. Прощавай, Димитре! И аз отивам. *(Из устата ѝ тече кръв.)*

Ясенов. Прощавай, Стоенке, нека даде господ и на майка ми такава смърт! . . . Но аз ще да им отмъстя. *(Навожда се и целува я.)* Прощавай, моя годенице! И аз скоро ще да дойда при тебе. Моята смърт ще бъде сладка, защото сега аз знам вече, че ти няма да станеш ничия робиня. Нека България роди повече такива момчета, които умеят да умират така юнашки. Сега ще да си отмъстя и за тебе. *(Целува я още веднаж. Стоянка умира.)* Напред, момчета! *(Напада и захваща се силна резня. Турците пак отстъпят.)*

Христович. Хай-д-е-е-е! Удряйте бре! Сички ще да измреме.

Ясенов. Само страшливите щат да останат.

Сичката дружина. Между нази няма страшливи. Да живее България!

Завесата се спуща.

ПРЕВОДНИ ДРАМИ

ПРИКОВАНИ ПРОМЕТЕЙ (Есхила)

Сцената представлява скалиста планинска пустиня. Двамата служители на Зевса, Сила и Нещаствие, влечат Прометея. Заедно с тях върви и Гефест (бог-ковач). Служителите заповядат на Гефеста да закове Прометея в железни вериги за това, че той е откраднал огъня и дал го е на хората. Гефест не ще, но Сила го накарва насила, като го заплашва с гневът на Зевса. «Ето какво печелиш ти от своята любов към хората!», говори Гефест Прометею и без да ще, като прокллина своето изкуство, заковава едната ръка, после другата, пробива му краката и забива в гърдите му железен гвозд.

Сила се подсмива на закованият. После това тия си отиват.

Прометей в продължението на сичкото това време не преговаря нито една дума, не изпуща никакво охание и не казва ни една жалба. Сега се той обръща към сичката природа: «Воздух, ветрове, реки безчислени, волни морски, слънце и земя! Погледайте какви мъчения претърпявам аз!»

Нимфите чули печалният глас на неговите вериги и прелетели при хероят. Тия жалеят Прометея и обвиняват Зевса за неговите несправедливости. Прометей им разказва какви услуги е направил той Зевсу. Разказва им, че когато Зевс станал цар на боговете, то наградил само боговете, а на хората не дал нищо. Той мислил даже да изтреби човеческият род.

«Само аз се възпротивих на това и съобщих на хората от де да си земат огън, с помощта на когото тия твърде скоро ще да открият много изкуства. Аз просветих и укрепих човеческите души; аз ги излечих от страхът, който им беше внушила смъртта; най-после, аз възродих в тях утешителни надежди.»

Явява се Океан (бог на моретата). Той ездил на крилато животно. Океан е роднина на Прометея и приемава в неговата съдбина голямо участие. Той му говори: «Покори се на Зевса, не сърди го с различни жестоки думи, и аз ще да ти измоля от него освобождение!» Прометей се отказва. Океан улетява. Прометей остава с цял хор нимфи. Нимфите го оплакват.

Прометей. Не мисли, че аз мълча чрез своята твърдоглава и силна надменност (гордост) Не, мене гложде сърцето оная горчива мисъл, която ми напомина до колко жестоко съм аз оскърбен. Аз пробудих в хората мисълта. По-преди тия не знаеха зидарското изкуство и нямаха светли къщи; а сичките им действия бяха съвсем без смисъл. Аз им показах какво е захожданието и възхожданието на звездите; аз им измислих цифри; най-после, аз ги наградах с памет. Аз първи научих добитъкът да влече различни тяжести или да бъде впряган; аз първи впрегнах конете в колесници за облекчение на хората. Аз направих за плувците хорски кораби. . . И аз, който съм измислил толкова изкуства за друго, не мога сега да измисля средство, за да прекратя своите мъчения! Но Зевс — колкото той и да упорствува, — в уреченият час ще да бъде така също унижен. Никой от боговете, освен мене, не може да му каже как да се избави от бъдещата погибел. Да, Зевса ще да постигне грозна съдбина!

Хорът от нимфите. И ни се не боиш да говориш такива неща?

Прометей. Да се боя?! Аз да се боя?! Немá аз не съм безсмъртен?

Хорът от нимфите. Зевс ще да те предаде на най-страшнейшите мъчения.

Прометей. Нека! Аз видя сичко и безтрепетно очаквам сяко едно мъчение. Молете се, немейте, кланяйте се пред властителите! А аз. . . А какво е за мене тоя Зевс? Какво аз имам с него? Нека си той там царува както знае! Но времето и часът приближават — не дълго време още ще да бъде той цар над боговете!

Нимфите умоляват Прометея да им открие тайната.

«Не, не — отговаря той, — Аз съм длъжен да вардя тая тайна.»

На сцената се явява Ио, дъщерята на река Инаха, която е приняла образът на юница. Нея хапе щрък-муха, а подире ѝ върви стоокият пастир Аргус. Ио така също е пострадала безвинно от Зевса. Прометей ѝ предсказва още по-големи нещастия, изброява ѝ сичките пътища, по които ще тя още да върви до онова време, дорде достигне до река Нил. Там у нея ще да се роди син и от неговото потомство ще да произлезе един храбър херой, който ще да освободи Прометея.

Щрък-муха гони Ио напред.

Зевс, който чул заплашванията на Прометей, изпроводил при него своят известител (Гермес) да узнае, кой е онзи дързостен храбрец, който ще да встане против него?

Гермес се носи из въздухът с жезъл в-ръката и и крилати калеври.

Известителят. Ей ти, най-вредителни бунтовниче, който си повдигнал бунт против боговете за хората! Аз съм прилетял по повелението на Зевса да поговоря с тебе. Ти си длъжен тутакси да ми обясниш своите двоесмислени думи. Ти казваше, че някой си ще да свали Зевса от престолът. Говори сичко без никакви двоесмислици!

Прометей. Надменно и важно изсипваш ти своите думи, както подобава на един Зевсов блюдолизец. . . Или си ти въображаваш, че аз ще да потрепера и че ще да преклоня колената си пред боговете? . . . Върни се назад по същия път. Аз няма вече да отговоря нито една дума на сичките твои вопросы.

Известителят. А нема това също твое упорство не те е довело до тия мъчения?

Прометей. Аз съм длъжен да ти кажа само това: аз никога няма да променя своята плачевна участ на твоето служение при Зевса.

Известителят. И така, ти нищо не желаеш да ми кажеш за онова, щото желае да знае от тебе Зевс?

Прометей. Не счита ли вече той мене свой длъжник за своята към мене любов?

Известителят. Остави ти тия подигравки. Ти видиш, че аз не съм малко дете.

Прометей. Ти не си дете, но по-глупав си от децата, ако мислиш да чуеш от мене барем що-годе! . . . Няма на светът такива мъки, които би ме накарали да кажа онова, щото зная. Можете да ме държите в тия унизителни вериги даже до онова време, дорде се не изпълни моето предсказание. . . Нека Зевс изсипе сичките свои молнии! Нека със снежен ураган и с подземна гръмотевица поклати и преобърне сичко наоколо. . . С нищо няма той да ме принуди да му открия кой някога си ще да го тласне от престолът.

Известителят. Помисли какви нещастия ти приготвяваш за себе си!

Прометей. Аз одавна вече съм обмислил сичко това и твърдо съм се решил да не отстъпям назад. Не мисли ти, че аз чрез своят страх пред Зевса ще да захвана, като бабичка, да се мятам от страна на страна, да се кланям и да му изпроваждам воздишки, за да ме избави от тия вериги! . . . Не, това никога няма да бъде!

Известителят. Е, ако е така, то трябва да знаеш, че Зевс ще гръмне със силни гръмотевици и молнии, че ще да разбие на прах тия скали и че твоето тяло ще да бъде хвърлено в най-дълбоката безгласна пропаст. При тебе на това място секи ден ще захване да прилетява мощният орел на Зевса, ще да къса твоето измъчено тяло и по цели дни ще да кълве останките от твойт черен дроб.

Прометей. Е, нека пада на мене губителната молния! Нека въздухът се потресе от трясъкът на гръмотевиците и от опустошенията на ураганите! Нека неизбежната вихрушка хвърли в пропастта моето тяло, което ще да бъде разбиено от молнията! . . . Сè пак Зевс не може да ме умъртви. . .

Известителят. Той е готов да полудее. . . Авие, нимфи, махнете се от това място! Бягайте далече и далече. . . А то нескончаемата гръмотевица и съвсем може да ви оглуши! . . .

Хорът от нимфите. Не, ние ще да погинеме заедно с него. Нам са ненавистни отстъпниците и изменниците. . .

Известителят. Е, добре. . . Нека бъде така (и *изчезва*).

Във въздухът се появяват трескавици. Землетресение.

Прометей. Думите му се сбъдват. Земята се потръси. . . След молнията върви молния; прах се повдига, като мъгла; на сякъде се захваща буря; самото небе се цепи и напълни се с виелици. И сичкото това изпроважда Зевс против мене, за да ме накара да се уплаша. . . Блъскай, удрай, бий, гръмотевице! . . . О, майко моя свята! Слънчеви лъчи и въздух! Погледайте каква несправедливост търпя аз!! . . . (Прометей заедно със скалата пада в пропаст.)

ПТИЦИ (АРИСТОФАНА)

Два атински нехранимайковци, Евелпид и Пистетер, оставят своето отечество и износват из него само кошове, грънци и различни по-къщнински съдове. Тия търсят такава една земя, в която да няма съдебни заведения: После дълги трудове и страдания тия дохождат при един папунек, при Тракийският цар, който бил преобърнат на птица за различни престъпления. След тях вървят множество гарги и гарвани. Тия питат папунекът не е ли той видял във времето на своите дълги пътувания по въздушното пространство такъв един град, в който да не съществуват съдебни процеси. «Ние знаем, че и ти, подобно нам, си бил някога си човек. Може така също и у тебе да са били някога си дългове, както и у нас, а може така също и ти, както и ние, не си обичал яко-яко да ги плащаш. Ето защо ние те молиме да ни кажеш, не си ли ти виждал някога такава една земя, в която да би било възможно да се търкаля човек като сирене в масло; в която съседът ти да тропна на твоята врата преди зора и да те пригласява на пируване; най-после, в която бащата да не прави съдебен процес в ония случаи, когато ти му целунеш дъщерята?»

Папунекът им наброява няколко градове; но ни един не е удобен за тях. Тогава Евелпид пита какъв е животът между птиците. «Не е твърде лошав», говори папунекът, «защото нам не трябва пари, а в това също време ние можеме да събираме по градините най-добрите плоди.» На Пистетера изведнаж дохожда в главата велика мисъл: «От вас, от птиците, би могло да се образува силно господарство», говори той, «но вие по-напред от сичко сте длъжни да отхвърлите от себе си своето непостоянство и да си основате град зъди облаците. Тогава вие ще да бъдете повелители на хората, а боговете твърде лесно можете да уморите от глад. Вие знаете, че въздухът отделява небето от земята. Когато хората пожелаят да принесат на боговете жертви и откажат се да ви платят мито, то вие можете да не пропустите жертвоприносяния им темяна.» На папунекът се харесва планът на Пистетера. По неговото ходатайство скоро бил събран сичкият птичешки народ. И ето, сичките птици бързат с писък и с гукание и сичките гледат и чудят се на пришедшите хора. Тия опулили очите си и раззнавали

устата си. «Измяна, измяна! Ние сме излъгани, ние сме принесени жертва, ние сме продадени на тая нечестива порода, която сякога ни е била враждебна. . . Нападайте на тях. Няма тия да се скрият от нас ни в темнината на горите, ни в дълбочините на моретата!

Ниде няма да се скрият от нашето отмъщение!»

Бедните страхопъзльовци се уплашват ужасно. Наместо сяко оръжие тия държат в ръцете си само по едно гърне и по един ръжен. Но папунекът се постарал да накара птиците да чуят убежденията на непознайниците. «И от враговете твърде често можеме да се научим добро!», казва той. Въдворява се примирие. Пистетер желае да му турят на главата венец, защото той има намерение да говори за твърде важни дела.

После той казва: «Аз съжалявам сегашната съдбина на птиците, които някога си са владели над сичко и които са повелявали на хората, даже и на самият Зевс. Вие сте по-стари и от бога, и от земята, и от великаните (гигантите). Баснописецът Езоп свидетелствува, че булатата чучулига е била по-стародревния от сичките други животни. Да ви приведа доказателства. Когато умрял нейният баща, то тя нямала де да го закопае и закопала го под чулулт си. Из сичко това ние можеме да заключим твърде справедливо че вие сте по-стари и от земята, и от боговете; а ако е сичкото това така, то господарственото право над вселената по справедливостта принадлежи на птиците. За бившето ваше всемогъщество свидетелствува петелът, който някога си е бил повелител на персите. В много страни хората и до днес още слушат неговите песни: например ковачите, грънчарите, папучиите и сичките ония, които заработват хлябът си с трудовете на своите ръце. А кукувицата владичествува в Египет и във Финикия, защото щом тя закука, то земеделците отиват на полето да жънат ечимикът си и пшеницата си. На царският скипър почти сякога се намира птица, която свидетелствува, че царят има власт. Орелът украшава челото на Зевса, и дивният сокол — челото на Аполона. При краката на Атина е избражена сойка. Ето как са почитали в старите времена птиците, а сега ги ловят, сиротинките, в примки, пекат ги и ядат ги със сос!»

Хор от птици се оплаква, че по причина на проклетият страх техните бащи и деди са ги лишили от своето значение и приветствуват новият спасител. «Научи нас какво да правим, за да повърнем своето старо могъщество», казват тия.

Пистетер отговаря: «Най-напред вие трябва да си основате град и да го окружите с крепости от големи кирпичи, каквито са вавилонските стени; а когато вашето здание бъде готово, то вие сте

длъжни тутакси да поискате, щото Зевс да предаде вам своето могъщество. Ако той не изпълни вашите желания, то вие сте обзани да му обявите война и да му запретите да прави визити на дамите. (По гръцките верования Зевс е обичал твърде много подобни визити. До хората ще да бъдат изпроводени посланици с повеление да принасят отсѣга нѣтатъкъ своите жертви на истинните богове, т. е. на птиците. За пример може да нѣ послужи сам крилати Гермес. Вие не трябва да се боите от гръмотевиците на Зевса, защото сте несравнено по-могъществени от боговете. Когато врабците унищожат сичките посеви, то боговете са длъжни да нахранят гладните; а когато гарванът изкълве окоето на някоя овца, то Аполон трябва да я излечи. . . А ако хората припознаят вас за свои богове, то тогава и тем ще да бъде много по-добре; изпърво, скакалците няма вече да унищожават лозята им, защото една чета соколи и кукумявки е достаточна за тяхното изстребление. Лакомите мухи и осите няма вече да се въртят около смокините. Една чета косери е в състояние да очисти смокините от сичките насекоми. Второ, вие показвате на хората де се намира скрито имане; вие им показвате онова място, на което се намират метали; най-после, вие обяснявате на пророците и на оракулите в коя страна ще да произлезе добра търговия и щат ли търговците да имат добро плавание. Секи човек е вече уверен, че вие само сте в състояние да покажете де се намира онова злато и сребро, което е скрито от неговите деди и прадеди. Хората са направили оная пословица, която казва, че само кукувицата знае де лежат парите. Вие се ползвате и със здравие, и с дълголетие. За пример ни служи гарванът, който живее повече от сто години. Освен това служението на птиците е по-сгодно, нежели служението на боговете и за туй, че вие нямате нужда от каменни храмове със златни врата. Гората, храстекът и дървото би били достаточни да ви служат за храмове; а за ваши жертви би се употребляла само една кривача семе.»

Птичото събрание моли чуждестранците да захванат тутакси своите занятия. Най-напред и двамината се преобразяват на птици. Птичийт хор прославява себе си: «Слушайте сички! Комуто се не харесва животът по земята, той нека се яви в царството на птиците. То е открито за секиго. Тука свободата се не стеснява от никакви закони: беглецът е безопасен, а робът е свободен. Кой може да бъде по-щастлив от птиците?»

Съветоват се за наименованието на бъдещият град и решават, че той ще да се нарича «воздушно птичо царство»; а негов бог-покровител ще да бъде войнственият петел. Под надзирателството на

Еврипида, въздухът твърде скоро бил заграден със стени, а градът бил осветен с фенери.

Скоро после това в новият град се появява един поет, който със своите сладкозвучни песни възхвалява новото царство. Пистетер дари на окъсаният певец дрехи и мантия, и после му позволява да си иде.

По причина на своето могъщество, птичото общество захваща се повече и повече да става горделиво. То обявява война и погibel на безчислените живущи животинки; то унищожава плодовете на дърветата и опустошава прекрасните градини; най-после то обещава громадна награда ономува, който убие птицеловът. «Сичките птици са длъжни да бъдат свободни и да се наслаждават от животът си весело и щастливо. Щастливи са тия птици! Във времето на лятната духота тия живеят в прохладата на гъстолиствените дървета, а през зимата се крият в дълбочините на пукотините в планинските скали.» Дохожда един известител и обявява, че стената е готова, защото прилежанието и изкуствата на птиците били твърде големи. Втори известител донася ужасна новост. «Преди малко време през вратата на градът премина един от боговете, който е изпроводен от Зевса. Щъркелите, които вардеха стража при вратата, не могли да го видят!» Тутакси били изпроводени триесет хиляди въоръжени керкенези да търсят тоя бог. Тия керкенези са били до един коняници. Воздухът се напълва с гукание и с шумотевици. «Ах, захваща се война, захваща се ужасна война от боговете против птиците», вика печалъо птичото събрание и мисли да побегне и да се скрие. Пистетер го успокоява.

Появява се една богиня. «Разказвай защо си се ти вмъкнала в чужди владения?» я питат. «Мене е изпроводил Зевс да кажа на хората да принасят жертви на олимпийските богове,» казва богинята. «Това не може вече да бъде», казва Пистетер. «От днешният ден ние вече ставаме богове на хората, а ако Зевс пожелае и за напред да им омръзва и да ги безпокои със своите тревожения, то ние ще да подпалиме крепостите му.» Богинята си отива със страшни заплашвания.

Хорът тържествува своята победа и пее: «Сега породата на Зевса не смее вече да преминува през нашият град и ни един човек няма нито да помисли вече да изпроважда темян на олимпийските богове!» В това време се появява посланик от страната на хората и подава на «светлейшият основател на въздушното и птичото царство» или на «могъщественият и всемилостивейшият» господарин златен венец. Сичкото това служи за знак, че сичките народи уважават и хвалят неговата мъдрост.

Хората захващат да приемат птичешки имена, сичките народи пеят птичешки и няколко хиляди души се приготвяват да се преселят в птичото царство и да станат негови граждани. Между другите дохожда и един подгледач. Той се моли да му дадат крила, за да може, като лети от градина в градина и от стобор на стобор, да подгледва какво прави светът. «Истина ли се ти занимаваш с такова низко занятие?» го питат. «Малко ли на тоя свят има честни и чисти занятия, с които един млад човек да достигне до щастие и до благоденствие?», му казват. «По-добре е да живее един човек с честен труд, нежели с безчестно шпионство. Само честният труд принася зрели плоди и истинско щастие.» «Аз не съм обязан да слушам вашите правоучения и да срамя моето семейство», говори подгледачът. «Аз съм добил своят занаят от баща си като наследство и усъвършенствувал съм го достатъчно, следователно аз ви моля да ми дадете крила и да ме изпроводите на работа.» Пистетер го изгонва.

В това време се явява Прометей и трепери от страх. Наместо да се скрие под своя юнашки щит, Прометей се скрива под женска омбела.

Прометей. О, леле мене! Аз съм нещастен. . .
Ах, да ме не види Зевс! А де е Пистетер?

Пистетер. А какво се е там случило?

Прометей (*сѐ още се бои*). Не видиш ли ти зади мене някой бог?

Пистетер. Не. А кой си ти?

Прометей. Колко е часът?

Пистетер. Колко е часът! Малко повече от пладне.

Прометей. А какво прави Зевс?

Пистетер (*сърдито*). Иди поврага!

Прометей. Ако е така, то аз ще да се открия.

Пистетер (*познава Прометея*). А-а-а, побратиме Прометею!

Прометей. Мълчи, мълчи! Не викай!

Пистетер. А защо?

Прометей. Мълчи. Не наричай ме по име. Ако види Зевс, че аз съм тука, то пропадам. Аз съм дошел да ти разкажа сичко, щото се върши там горе, само ти земи тая омбела и дръж я над главата ми, за да ме не видят боговете.

Пистетер. Е-е-е! Добро нещо си ти измислил! Втикни се по-скоро и говори смело.

Прометей. Слушай, ако е така.

Пистетер. Говори, аз слушам.

Прометей. Зевс погина.

Пистетер. Кога погина?

Прометей. Варварските богове, които живеят по-високо от нас, са се разкрявали като илирийци. Тия говорят, че щат да обявят на Зевса война, ако той не открие пазар, на който да се продават жертвоприносимите части. По тая причина тука щат да дойдат от Зевса и от варварските богове посланици, които ще да ви молят да заключите с тях мир. Аз ви съветвам да не заключавате мир до тогава, дорде Зевс не върне на птиците скиптърът и дорде не годи за тебе богинята «на царството».

Пистетер. А каква е тая богиня?

Прометей. Една твърде хубавичка девойчица. Тя държи в ръцете си гръмотевиците и молниите на Зевса и сичко друго, решително сичко: добромислието му, благозаконието му, чистотата на нравите, попръжните му и богатството му. . .

Пистетер. Следователно тя има в ръцете си почти сичко? . . .

Прометей. Така е. Ако ти земеш това момиченце от Зевса, то ще да имаш сичко. Аз съм дошел при тебе нарочно, за да ти разкажа тия неща. . . Аз сякога съм бил благоразположен към хората.

Пистетер. Истина е. Само тебе сме ние обязани за това, че ядем печено. . .

Прометей побягва тутакси щом вижда, че идат бог Посейдон, Херкулес и богът на варварите. Тия три бога уговарят Пистетера да заключи мир с боговете. Пистетер им казва, че неговото желание е да се даде Зевсовият скиптър на птиците. «Нека бъде така,» говори Херкулес. «Полудял ли си ти?», вика Посейдон. «Ти искаш да измъкнеш скиптърът из ръцете на своят еднокръвен баща?»

Пистетер говори: «О, богове! Вашата власт ще бъде много по-голяма, когато птиците захванат да царуват под облаците. Хората, като биват закрити от облаците, твърде често ви се кълнат лъжовно. И така, когато птиците бъдат ваши съюзници и когато някой се закълне в името на Зевса и на гарванът, то последният ще да се приближи полегичка до клятвoprестъпникът и ще да му изкълве едното око. Когато скъперникът се обещае да принесе жертва на

боговете, а после пожелае да се измъкне някак си или да ги излъже, като говори, че бог може и да почака малко, то ние ще да намериме средства да го накараме да заплати своят дълг. В това също време, когато той захване да брои своите пари или да се къпе в къпанилото, то от облаците ще да се спусне, като стрела, един доган и ще да грабне от стадото му две овце, които ще да принесе жертва на боговете.» «Добре. Скиптърът ще да ви бъде даден!», говорят боговете. «Сега трябва да решиме и друг един въпрос», говори Пистетер. «Аз искам, щото прекрасната богина «на царствата» да бъде моя жена!» «Това не може да бъде», казва Посейдон. «Богове хайде да си вървиме.» «Мене е сѐ едно», говори Пистетер. «Хей, готвачу, отваряй си очите. Гледай да направиш соусът малко по-сладък!» И жадният Херкулес оставя своя чича Посейдона. «Но трябва ли ние да захващаме война за една нищожна богиня?», говори Херкулес. «Глупак си ти», говори Посейдон.» Ти вредиш сам на себе си, защото ако се случи да умре Зевс, то ти, като син, ще да бъдеш негов пръв наследник.» «Посейдон те лъже», говори Пистетер Херкулесу. «По законите на Атина ти, като незаконнорожден син на Зевса, никога няма да бъдеш наследник на баща си. Престолът и сичко, щото принадлежи на Зевса, ще да премине в ръцете на Посейдона, който е негов брат.» После това Херкулес се съглашава да даде богинята на Пистетера, защото Пистетер го кани да остане и сам в птичото царство и защото му обещава да го направи главен началник над сичко. Освен това Пистетер се обещава да храни Херкулеса с птичо мляко. Богът на варварите така също се съглашава. Пистетер отива заедно с боговете на Олимп да земе невестата. Хорът пее сватбена песен.

МЕМОАРИ

ЗАПИСКИ ЗА БЪЛГАРИЯ
И ЗА БЪЛГАРИТЕ¹

Ако в последните десет години и да са излезли на различни езици множество пътешествия по България, по Тракия и по Македония, но тия страни сѐ още остават и за нас, и за европейците *terra incognita**. Сичките тия пътешественици — изключават се В. И. Григорович, Ами Буе, Киприян Роберт, д-р Барт и д-р Хан² — са писали повърхностно без определена цел и без особен предначертан план. Освен това тия пътешественици са събирали сведения за тоя или за оня предмет от невежествени хора, от пристрастни личности и от различни лъжеци. Ние смело можеме да кажем, че ни един от тия многочислени пътешественици не е обърнал изключително внимание на етнографическото положение на турската империя; ни един не е описал отличителните черти на мюсюлманите и домашният бит на християните; най-после ни един не е описал нравите, обичаите и националните особености на жителите. Един от най-новите пътешественици по Европейска Турция, Лежан, е напечатал не твърде одавна малка брошурка, в която се говори за етнографическото положение на тоя край и при която е приложена етнографическа карта³; но неговите труди са неудовлетворителни и непълни, ако и да са препълнени с различни погрешки. Ако сравниме картата на Шафарика⁴ с картата на Лежана, то трябва да се увериме, че

¹ Тази статия е писана още в 1867 година.

² Григорович. «Очерк ученого путешествия по Турции», Казан, 1848. Ами Буе: «La Turquie d'Europe», Paris, 1840; С. Роберт. «Les Slaves de Turquie», 1839; Barth. «Reise durch das innere der Europäischen Türkei», Berlin, 1864; Хан. «Reise von Belgrad nach Salonik (Denkschriften на Виенската академия, т. XI, 1864 г.).

³ В руския «Этнографический сборник», т. VI, стр. 62.

⁴ Slovansky Zemevid, Praha, 1842.

* Непозната земя.

първата е много по-вярна и много по-добросовестна. Там, дето Лежан е отстъпал от картата на Шафарика и дето е слушал, според както говори той сам, младите молдавски учители, които са били obligани да съставят статистика на Турската империя по повелението на турското правителство, у него се появяват извънредни погрешки. Така например Варненският, Шумненският, Силистренският и Тулченският пашалъци и почти сичка Добруджа, т. е. почти сичка Восточна България е населена, по неговото мнение, изключително с турци; а ние знаеме твърде добре, че даже и в Добруджа, дето турското население е най-гъсто, числото на мохамеданците (ние туряме в това число и новопреселившите се черкези и татари) е почти еднакво с числото на българското население. Освен това ние видиме, че г. Лежан намира румъни даже и по бреговете на Архипелагът, а за българските села и градове, които се намират в Румъния и които съставляват доволно важна цифра, тоя учен мъж не се е потрудил да каже нито две думи. Ето защо всеки един етнограф и всеки един пътешественик, който има описателни цели, е длъжен по-напред от сичко да знае езиците на ония народи и народности, които той желае да изучи и да опише. Ние видиме, че проводачът на Хенриха Барта, Россе, доволно често, като грък, преувеличава гръцките достойнства и стареа се да скрие добрите страни на българският народ. Но от етнографът се изисква много повече, нежели от пътешественикът, който описва само онова, щото види и щото чуе от другите. Етнографът трябва да бъде осторожен и да описва само ония действителности, които е той видял с очите си или които е извлякъл из безпристрастни и неопровержими източници. У Лежана ние намираме доволно голямо число арнаути на юго-сточната част от Пловдивският округ, които, по неговите думи, заселяват твърде голямо пространство. Ние не казваме, че когато и да е по тия места не са живели арнаути, които са били преселени, както говори г. Лежан, из Албания по повелението на турското правителство; но в това също време ние трябва да кажем, че днес по тия места живеят повече турци, които се наричат кърджали и които, както се види по езикът им и по нравите и обичаите им, са преселници из Азиатска Турция. Да укажем и на една твърде важна топографическа погреш-

ка, която почти всеки, даже и незнаещи човек, може да забележи без особено внимание. Татар Пазарджик лежи на северозапад от Пловдив на разстояние от $4\frac{1}{2}$ часа или на $22\frac{1}{2}$ върсти (ако считаме една върста за 5 часа); от Пловдив до село Коприщица има добри 12 часа или 6 върсти, такова също разстояние е до село Панигюрище; а ние видиме, че на Лежановата карта тия три местности се намират почти на еднакво разстояние от гореказаната точка. Ние би могли да укажем още на стотини други Лежанови погрешки и неточности; но нашата цел е не да критикуваме чуждите труди, а да разкажем на читателите си виденото и слушаното от нас сами, т. е. ние желаеме да опишем своите възпоминания колкото се може по-безпристрастно и да поправиме побърканото. Тука сме длъжни да кажем и това, че нашите възпоминания имат не съвременен, а исторически характер. С една дума, ние желаеме да разгледаме състоянието на българският народ преди 25 години. . . Ако тия наши възпоминания бъдат посрещнати от нашите съотечественици благосклонно, то ние след време ще да напечатаме и своите записки за Русия, за Сърбия и за австрийските славяни. Кой знае? . . . Когато съдбата на българският народ се тури на историческата капъна, то сяка една забележка за неговото прошедше ще да бъде драгоцен материал в много отношения. . .

1

ИЗ КОПРИЩИЦА ДО ПЛОВДИВ

Из своето родно село, или градец Коприщица, аз излязох във времето на обед. Моят черен, като вранево крило, кон скачаше под мене и гордееше се така също, както се гордеех и аз. След мене, на хранените коне, подскачаха дядо, баща ми, братията ми, множество наши роднини и приятели и нашият сеизин, който яздеше онова също муле, което беше натоварено с моите богатства. Тия богатства се състояха от едно сандъченце и от необходимите за всеки жив човек завивки и постилки. След кавалерията вървеше пехотата, т. е. майка ми, баба ми, роднините ни и съседките ни. Разбира се, че

пехотата, като сяка пехота, се запираше доволно често, викаше да почакаме и изново се спущаше да ни догони.

— Чакайте да си почине мама — говореше майка ми.

— Нека вървят, нека вървят, булка! — говореше баба и пъшкаташе като секи стар човек.

Тука съм длъжен да кажа и това, че момичетата и жените носеха китки и различни гастрономически наслаждения, които мериха твърде съблазнително. Това шествие се продължава цял час. Когато достигнахме до една кичеста върба, която простираше своите гостеприемни клонове над една зелена ливада, то дядо слезе мълчешката от конят си, посочи с пръст към дървото и заповяда на слугата да постели. След няколко минути на това място бяха постлани множество килими и черджета, между които се белееше бял и чист, с червени крайове месал. На тоя месал бяха натуряни различни яденета и пиенета: тука се намираха печени мисирки, пилета, патки и гъски, но първото място занимаваха, по моето тогавашно мнение, млиновете, тутманиците и топлите погачи. . . Изпроводачите бяха донесли със себе си и около две десетки доволно пъпести бъклицы, които трябаше да се изцедят до капка. Захванаха да пият ракийка. Будненцето обиколи няколко пъти и гладните се заловиха за оръжие.

— Яж, мой синко, яж колкото можеш повече — говореше баба и час по час отриваше сълзите си. — Кой знае какво те чака! . . . Чуждите хора не приличат на своите. Дома е друго. Баща ти много пъти е търпял глад и жажда. Отсега нататък няма вече кой да ти меси тутманичец, няма кой да ти дробни попарка с кисело млехце, няма кой да ти дава смокинки. . . Наяж се хубаве. . .

— Яж и не мъдри се — говореше моят мрачен, като Стара планина през март, и сърдит, като селски камзамалин, дядо. — Наяж се добре, защото до Краставо село има още цели три часа. До довечера няма де да ядете.

Разбира се, че аз — който се приготвявах да видя нов свят, нови хора, нови места и нови села и градове — нямах вълчи апетит да изпълня волята на изпроводачите и да се наям за четири деня. Сърцето ми беше препълнено с различни усещания. След един час по белият месал, който беше успял вече да се нагълта и сам (с) червено вино и кокоша мас, се търкаляха голямо

множество обглождани кости, парчета хляб и различни други останки, на които би позавидовали не само нощните коприщенски стражари, но и «черковните копачи», които имат обичай да се наливат само с добро и с чисто вино и да търпят отчаян глад.

Дойде време да се простиме. Дядо, със сълзи на очите, ме хвана за ръката, погледа ми в очите умилно и каза с разтреперан глас:

— Слушай, синко! Ако ти послушаш дядо си и ако се погрижиш да изпълниш съветите ми, то след време ще да ми кажеш «сполай ти». Не слушай баща си: той иска да направи от тебе дявол знае какво! Не учи се там ония глупости, които учеше преди две години момчетата хаджи Геровият син. Тебе не трябва — как се казваха — никакви пизики-мизики. Ти и без тия физики ще да се научиш да мериш сиренето и да спрягаш воловете. Аз те съветувам да научиш различни божествени неща и да изпедещ турският език. Да ти кажа право, многоучените хора са глупави добичета. Погледайте на Найдена Герова и ушийте му аба — продължаваше дядо ми полека, чегато говореше сам със себе си. — Седя в Русия толкова годин, изхарчи толкова пари, остаря под даскалската тояга, а донесе празна кошница. . . Ние мислехме, че той ще да сваля и звездите от небето, а излезе дявол знае какво! Написал там някаква си книга и учи светът как да спряга воловете си и как да си прави паници! Дядо ти Вълчо грънчаринът не е ходил по Русията да се учи ум и разум, а неговите паничета се купуват и от панигюрци, и от клисурци. Прощавай, синко! — и из очите на тоя твърдосърдечен старец капнаха две едри сълзи, които зачудиха почти сичкото събрание, защото това събрание познаваше дядо Либена още от млади години.

Баща ми не разделяше убежденията на дядо ми. Той ме изпроваждаше в Пловдив да се науча гръцки и да стана след време тежък търговец.

— Ти трябва да се учиш в гръцкото училище и да научиш «турският ракам» — говореше той. — Без «гръцките» днес се не може! Секи голям търговец трябва да знае гръцки.

Майка ми разделяше убежденията на баща ми; а

баба ми мислеше само за моето телесно благосъстояние и за благополучието на стомахът ми.

— Разказват, че от пловдивската вода боли сърце — говореше тя. — Ти, синко, си купувай по-честичко бозица, а понякогаж и шербетей. Разказват още, че в тоя град има много дървени буболечки, които се наричат тах табити и които хапят немилостиво.

Тука съм длъжен да ви кажа, че в Коприщица няма дървеници.

— Преди няколко години — продължаваше баба ми — Дейко Дрехарят отиде в Пазарджик да докара аби. Докараха ги. . . Дейковите деца легнали на абите и заспали. Изведнъж, през нощта, какво да видят! Няколко стотини буболечки изскокнали из абите и захванали да ги хапят. Децата изревали. Когато Дейковата жена и Дейкова майка дошли да видят какво се е случило, то ръцете, краката и образите на децата били покрити с големи пришки. «Шарула, сипаница, жива и здрава»,викала Дейкова майка и кръстила се; а Дейковица наклала огън наред двора и изгорила ж и в а и з д р а в а заедно с абите.

Простихме се. Аз бях длъжен да целуна ръката на сичките изпроводачи, които бяха по-стари от мене; а тия ме целунаха по челото и по лицето. По-младите целунаха моята ръка. . . Изведнъж баба ми, майка ми и сестрите ми захванаха да плачат, чегато моя милост отиваше през девет царства в десетъ, през девет гори зелени и през девет моря дълбоки. Тука стоеше още едно младо и гиздаво същество, което урони за мене няколко едри сълзи и което имаше доста причини да пожелае моето возвращение. . . Тия млади сълзи и до днес още са скъпи за мене, и до днес още горят сърцето ми, и до днес още тревожат мислите ми. . . Аз стоях твърдо и не показвах, че ми е жално да се разделя с моите близни; но щом тия се изгубиха от пред очите ми, то сърцето ми се стисна в гърдите, в главата ми се появи сичкото мое детство и мене се искаше да обърна конят си и да се върна под покривът на моите родители. Горчивата и тежката мисъл, че е настанала вече оная минута, която обикновено се нарича «жива раздяла» — жива раздяла с ония хора, с които съм аз живял под един покрив цели шестнайсет години, изрони из очите ми цял поток гор-

чиви сълзи. Но ако си тръгнал да вървиш, то връщането е вече невъзможно.

Като повървахме малко, то стигнахме още пет души пътници, които така също отиваха в Пловдив. Скоро слязохме в един дълбок дол, който се нарича Медедере; а после захванахме да се изкачваме нагоре по твърде тесен път, който води към голата възвишеност Вълк. Никога няма да заборава моето първо преминуване през тая висока планина, която представлява част от най-величествените ветви на Балканът. Аз водех своят врани кон за поводникът по скалист, по каменист, по засеян с камъни и с белтаци и по висящ над дълбоки долове път; прескачах падналите от горнята страна големи камъни или дървета; преминавах по стръмни и по измиени от дъжд места и час по час се хватах, като дива котка, за секи храст и камъче; най-послед, със страх и с трепет в сичкото свое тяло се спущах надолу, падах и ставах непрестанно и боях се да погледам на-страна. После това аз изново седях на седлото и вървах нататък. Разбира се, че и в тоя случай аз трябаше час по час да се навождам надолу, за да защита лицето си от буквите и дъбовите клонове.

Щом се изкачихме на самият връх, то чухме, че някои си разбойници се разхождат по гората, че тия преди един ден са обрали някакви си работници и че са им събули даже и цървулите от краката. И до днес още ми се мярка пред очите селският векилин, който беше дебел и отгоен старец, който трепереше от страх и който почти сякаш минута разгледваше чакмакът на пушката си; и до днес още ми се мярка пред очите един от нашите селени, който се занимаваше със всякакви занятия, който носеше название «чифутски адвокатин» и който и наистина имаше тясна дружба с евреите. (Разказвах, че евреите му плащат по един полуимпериял на денят, за да ги защитава от турското правосъдие); най-послед и до днес още помня уплашеното лице на селския бакалин, който отиваше в градът за ориз и за дървено масло. Сички треперяха от страх, освен един сиромаш-терзия, който отиваше в Пловдив да шие чуждо и който нямаше какво да изгуби. Ние вървахме, но щом захващаше да шумти някой бук или някой дъб, то се събирахме накуп, обръщаме главите си към сяка една страна, разгледвахме своите пушки

и пищови и кълнехме се да помагаме един другиму, ако се появи някоя опасност; но никому не дохождаше на умът, че при най-малката опасност сичките тия уверения и сичките тия клетви ще да се развеят като прах и че секи от нас ще да иска спасение само от бързите крака на своят кон.

Наврѣх планината ние се запряхме при един чучур, пинахме водица, починахме си и изново тръгнахме да вървиме напред. На това място пътят стана малко поравен, ако той и да се пресичаше твърде често с множество паднали буки. Като довървахме около половина час, то пред очите ни заблестяха пушките на сеймените, които стояха пред своята варда и които очакваха разбойниците да им дойдат накраки. Вардата беше излепена с бял вар и намираше се между прелестна зеленина, следователно тя беше твърде прекрасна на вид. Тука вече моите пътни другари оживяха, развеселиха се и захванаха да се разговарят високо, чегато тяхната храброст и безстрашие са положителна истина. Векилинът захвана да изпуска из устата си някакви си звуци, които приличаха на лазарска песен; а еврейският адвокатин се постара даже да пушне из своят дълги арнаутски пищов. Ние подадохме юздите на конете си на сеймените и влязохме във вардата. Началникът на сеймените, който обикновено се нарича бюлюкбашия, седеше пред огънят турски и пушеше своят криви гъопценски чубук. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че бюлюкбашият седеше до огънят не за това, защото му е студено, а за това, че огънят е потребен и за чубукът му, и за джезвенцето му, което грее своят път по двацет пъти на денят. Ние седнахме наред до бюлюкбашият. Чубуците се задимиха и очите на сичките пътници се обърнаха към желтото джезвенце, в което бюлюкбашият прибърза да налее вода и да го втѣкне в жаравата. Секи от нас беше обязан да изпие своето кафе, ако то и да беше без сахар, и да даде своят бакшиш. Някои изпиха по цели три доволно големи чашици. Разбира се, че в продължението на сичката тая церемония във вардата царуваше дълбоко мълчание. Когато векилинът изсърба третата чашица и когато изпуши шестата лула, то погледа важно към бюлюкбашият и рече:

— А що, бюлюкбаши, не чуват ли се по вашите места хайдутѣ?

— Чуват се — отговори бюлюкбашият важно и напълни седмият чубук. — Преди три деня тия бяха земали цървулите и торбите на Измаилбейовите аргати. . . Аз мисля, че тия се намират вече далече. Страх ги е. Тия твърде добре знаят, че по моята планина стражарите са не твърде плашливи хора. Аз зная кои са тия юнаци. . . Войводата им е Петко Янтахта, който е бил байряктарин на Веля Мангърът. . . Вие не трябва да се боите, защото тия не закачат коприщенците. . . Ако са обрали работниците, то са ги обрали само за това, защото им са били потребни торби и цървули. Вървете и не боите се. . .

— Не, не — извика тлъстото гърло, — ти си длъжен да ни изпроводиш, защото аз нося селски пари.

Бюлюкбашият стана, облече своя тефтичев контош, който имаше червена ека и червени ръкави, зема пушката си и с пет души сеймени тръгна пред нас пеши.

Тука съм длъжен да кажа няколко думи за едно от многочислените суеверия, които препятствуват почти на сичките народи да вървят напред и да погледат със здрави очи на окръжаващата си действителност. Когато ние дойдохме до едно кладенче, над което беше израсла една висока и кичеста върба, то бюлюкбашият откъсна от своята дреха едно малко парченце и окачи го на дървото. Същото направи един от сеймените и един от моите пътни другари. А знаете ли защо се прави сичкото това? — Да ви не хваща или да ви остави треската. Подобно верование съществува по сичкият Балкански полуостров. Тука сме длъжни да кажем, че това верование е славянско и че мохамеданците са го усвоили така също, както са тия усвоили и множество други християнски или племенни обряди и обичаи, които принадлежат на поробените племена. Пътниците твърде често намират по пътят такива източници, над които дърветата са покрити с различни дрипелчета и с червени или с бели нишки. Ако вие да би попитали някого каква причина накарва пътниците да късат своите дрехи и да везват различни дрипелчета по гореказаните дървета, то той би ви отговорил така: «Който се бои да го не хваща и който иска да го остави треската, той трябва да даде курбан на самодивите, които живеят в планинските кладенчета.» Освен

това самодивите в подобни случаи не закачат ноще пътниците и позволяват им да извършават своето пътешествие безопасно. Българите говорят, че планинските самодиви, които живеят под корените на ония дървета, при които се намират източници, са твърде сърдити същества. Тия биват най-опасни за младите ергени, за младоженците и за момите. Горската самодива, македонската юдасамовила и сръбската «горска вила» са свършено тъждествени. Но да оставим тия филологически разсъждения за друг път.

Нашите сеймени или, както ги наричат нашите българи, нашите вардари бяха, освен бюлюкбашият, помаци. Помаци не са нищо друго освен потурчени българи. Ето що говори покойни В. Априлов за тия сиромаси: «По пловдивската епархия, по Румелия и по Македония живеят множество българи, които изповядат мохамеданско вероизповедание. Числото на тия потурченици е около 50 хиляди души и от двата пола. Тия имат свои джамии, съблюдават правилата на корана със сичките негови ситнежни (?), говорят в своите семейни кругове, както и с другите българи, български, а с гърците и с турците — турски (?). Собствените им имена са така също турски. Във войните с русите тия се сражаваха с голям ентузiazъм и рядко се попадаха в плен. Времето на тяхното отурчаване и до днес още помнят старите гърци и българи. Причината, която е накарала тия хора да станат мохамеданци, според както разказват, са били митрополитите и архиерите, които — като са купували в Цариград своите места доволно скъпо — са доводили със себе си голямо множество користолюбци, нападали са, като горски зверове, на своето стадо и старали са се да му отнемат и последното дукато. Тряба да кажа и това, че в онова време митрополитите имаха такава също власт и такива също достойнства, каквито имаха и трибунчужните паша, следователно тия имаха право да добиват своите доходи насила, т. е. тия затваряха в темниците и отнимаха и последното имане на бедният българин. Сичкото това беше довело българите до последната крайност. За да облекчат своята участ, мнозина се решили да приемат мохамеданството. Тогава вече гръцките епископи, за да не видят нови последователи на даденият пример,

станали малко по-умерени в своите требования при събиранията на даноците.»¹

Покойни Х. Даскалов говори², че В. Априлов е изказал своето мнение за гръцките злодейства в онова време, когато българите са се старали още да покриват недостатъците на своето духовенство. Това е вярно. Тука сме принудени да направим покойному В. Априлову следующите две забележки. Първо, числото на помаци е не 50, а 500 хиляди. С помаци са населени: част от Ловешкият округ, доспатските бърдовити места (по-големите части от Неврокопската и Сереската епархии), част от Дебърската епархия и пр., и пр. Второ, помаци и до днес още са останали полухристияни, защото тия не знаят турски, следователно коранът и до тая минута остава за тях мъртва буква.

Но да продължиме своят разказ.

Най-главните занятия на помаци се заключават в скотовъдството. Освен това, тия имат голяма наклонност да бъдат стражари или сеймени по беклеметата, т. е. да живеят по горите свободно.

Множество факти ни доказват, че помаци са приналяли мохамеданска вяра не твърде одавна. Така например тия са съхранили множество стари християнски обряди и обичаи: тия и до днес още са съхранили множество християнски прякори; най-послед, тия уважават множество християнски светии и молят им се за «здравие и за спасение». Ние срещаме между помаци прякори Панчо-оглу, Недялко-оглу (Панчов син, Недялков син), Вѣтан, Върбан и пр. В Ловешкият округ се намира село Луковит, в което старите помакини ходят по гробищата и палят на умрелите восчени свещи, както то бива и у християните. Ако майката изгуби своя син или своята дъщеря и ако жената изгуби своя мъж, то тия ходят в българските черкови и говорят: «Къщата ни има мъртвец... Дайте ни за двацет пари восчени свещи да му запалиме на гробът задушница.» Освен това помаци празнуват някои християнски и славянски (язычески) празници, като например св. Георги, св. Димитър, св. Никола, св. Влас, горещниците, ълчите празници, мишите праз-

¹ «Денница новоболгарского образования», Одесса, 1841, стр. 87.

² «Возрождение болгар» («Русс, беседа», 1858 г.).

ници и пр. С една дума, турският рамазан и байрям и някои християнски пости и празници имат за помаците еднакво значение. У нас служеха в различни времена двама помаци, които се отказваха да ядат през велики пости блажно (мръсно). Името на единът помак беше Измаил Дурко, а на другият Сульо Сиракът. Когато баща ми през велики пости казваше на Дурка да си опече или да си свари (като турчин) нещо блажно, то помакът отговаряше така:

— Ако да не би било грехота да се яде през това време мръсно, то би трябало да ядете и вие сами. Аз не мога да бъда по-умен от вас.

Един ден, както сега помня, уйка ми попита Дурка:

— Дурко, аз искам да зная каква си ти вяра — турчин (мохамеданин) ли си, или си българин (християнин)?

— И аз сам не зная: нас наричат помаци и потурмаци, а бащите ни бяха к а у р н¹ — отговори Дурко и поусмихна се.

В продължението на нашето пътувание помаците пееха, без да престанат нито една минута, български песни. В монотонният, в печалният и в тъжният техен напев се отразява напълно и нещастното тяхно положение, и душа, измъчена от груби суеверия, и сърце, наранено от множество исторически произшествия, а понякогаж и сатира против своето незавидно положение. Разгледайте с особено внимание следующата песен:

Книга пише Панчо-олу;
та я праща садразаму:
«Много здраве, саздраме,
да си стягаш топузите,
топузите, талимите,
че си имам силна войска
сѐ помаци, потурмаци,
баничери, кокошари,
дека майка не слушали,

¹ Турската дума гяурин (безверник) е изменена на к а у р и н. На последната дума е дадено съвсем друго значение. Ако думата гяурин е унизителна и оскърбителна за християнинът, то думата каурин служи като просто название. Мнозина говорят, че каурин се казва на онзи човек, който не изповяда мохамеданска вяра.

а па баща посичали;
сѐ помаци, сѐ хлапаци, —
пушките им без кремици. . .»

В друга една песен се говори, че някой си Муса срещнал две помакини и попитал ги какви са и отде идат, а тия му отговарят:

Ако питаеш, лудо младо, право да ти кажем,
ние не сме бели були, ни черни каурки —
баща ни е каурски поп, брат ни е низамин. . .

Любопитно би било да се запише тая песен цяла и да се напечата в някой сборник, дорде европейската цивилизация и турският прогрес не са пуснали още своят разрушителен порой и между помаците. Но както и да е, а съдържанието на помашките песни е разнообразно: тия пеят за своето прошедше, за своите народни юнаци, за своите войни с турците, за убийствата, които са извършили тия сами, и за много други трагически произшествия. Тука сме длъжни да кажем и това, че помаците имат много по-силна ненавист към турците, нежели към каурите. Из следующата песен секи може да се увери, че нашето заключение има своя правдоподобност. Песента на известния бунтовник Панчо-оглу против турското правителство, която се пее само от помаците, характеризира твърде ясно даже и днешните убеждения на потурченяците:

Книга пише юнак Панчо-олу,
та я праща брату, побратиму,
байрактару Нану българину:
«Много здраве, Нано, българине,
я събери български юнаци,
бързи момци до десет хиляда,
па да дойдеш вов Ловеча града,
да помогнеш брату Панчо-олу,
че си иде на мен садразам —
води турци, води еничери,
па низами и табор читаци.
Иска мене садразам да хване,
да ма веже като вакло агне,

да ма води вов Ловеча града,
 по ловешки улици широки,
 да ма беси на сухата върба,
 като куче от кучка родено.»
 Книга чете Нано българина,
 книга чете, дребни сълзи рони,
 па събира се отбор юнаци,
 които са под бука порасли.
 Събрал Нано гиздави юнаци,
 посъбрал ги до десет хиляда,
 па прибързал да помогне брату!
 Срещнали се турци с помаците,
 с помаците още с българите:
 турци режат, а помаци колят. . .
 Зачервили ниви и ливади,
 кърви текат — вода от планина,
 а лешове — как снопи на нива!
 Провикна са юнак Панчо-олу:
 «Чуй ти мене, царски садразамо,
 аз съм помак, юнашко коляно —
 не съм роден от бяла туркиня,
 не съм повит в кадифе, в коприна,
 не съм хранен ни мазно, ни сладко;
 мене роди млада помакиня,
 повила ма вов букова шумка,
 растила ма под бука зелена,
 хранила ма с кукурузно брашно,
 учила ма с турчин да не пия,
 ни туркиня либе да не либя —
 научи ма турците да бия. . .»
 Махна с сабля и отсече глава,
 турска глава, глава садразамска.

Помашките лирически песни са така също прекрасни от всяка една страна. В тях се възпява красотата на полетата и на планините, на горите и на растенията, на хората и на животните, на добродетелта и на пороците и т. н. Но най-забележителното е това, че езикът на ловешките помаци е чист — без турски думи и без турска конструкция, — звучен и съхранил е повече своите старобългарски форми, нежели езикът на православните българи. Аз не говоря вече за това, че в езикът на по-

маците се не срещат гръцки думи или гръцко влияние, които са внесени от така нареченото гръцко образование между православният български народ.

2

КРАСТАВО СЕЛО

После два часа ние слязохме от планината и тръгнахме по една доволно живописна равнина, която беше обрасла с разнообразна растителност. Природата на тая долина е съвсем отличителна от планинската. Окоито ви не среща вече ни столетни дъбове, ни гиздави чупли (каваци), ни прави и високи букове, но в това също време пред вази се изправят грамадни орехи, крушови гори, киселици, дренки, трънки, сливи, шипки и различни други плодородни дървета.

Полетата са засеяни, земята е производителна, добитъкът е едър и отгоен. А хората? — Хората са достойни за оплакване! Истина казват икономистите, че бедността на земята е най-главният източник на енергията и на промишлеността.

Като повървахме още половина час, то се запряхме пред вратата на Краставоселската гостинница или, да кажем с наши думи, пред Краставоселската кръчма, дето трябаше да пренощуваме. Зад кръчмата се намираще село Краставо, но ние не бяхме в състояние да го видиме, защото това село беше обрасло от всяка една страна с дървета и защото къщата му бяха разпръснати на доволно голямо разстояние една от друга. През малките прозорчета на кръчмата блестеше огън, а вътре се чуеха различни гласове. Ние имаме надежда да намериме в тая кръчма нещо за вечеря; а да поужаваме беше вече време, особено после гореописаното тежко пътувание. Като чуа тупканието на конете ни, то стопанинът, стопанката и две момченца с големи овчи шапки и по една ризица, изскокнаха из кръчмата, посрещнаха ни, земаха ни конете и захванаха да ги стоварят, без да обърнат на нас ни най-малкото внимание. Тия добри хора ни не казаха даже обикновеното приветствие «добре дошли». Тая грубост се обяснява съвсем просто. В Тур-

ция, почти по сичките ханове и керван-сарай, пътниците плащат не за своята собствена персона, т. е. не за своето спане, а за храната на конете си. Разказват, че в последните десет години се е изменил и тоя обичай.

Тука съм длъжен да ви кажа и това, че в ония села, които лежат настрана от главните пътове, в онова време съществуваше и такъв обичай, който представляваше в пълен смисъл старовременното славянско гостеприемство. Стопанинът на оная къща, даже и най-сиромахът, в която сте вие дошли да пренощувате, не само че не земаше от вас пари за преспиване, но още в неделя и по празниците гощаваше и конниците, и пешеходите с обед и с вечеря. На пътникът се позволяваше само да плати за виното, ако само той пожелае да пие повече. Аз мисля, че тоя обичай и до днес още се е съхранил в софийските, в пиротските, в трънските, в берковските, в кюстендилските, в брезникските и в самоковските села. При сичкото това пътниците твърде често се намират в незавидно положение, т. е. тия твърде често се боят да не умрат по твърде естествена причина... Стопаните са оголели до най-последната степен.

Ние влязохме в една стая, дето бяха внесени и нашите принадлежности. Тая четириуголна стая беше на-китена с доволно скъпоценна мебел и представляваше спокойствие от сяка една страна. В левия угол близо до вратата се намираха две големи черно-сиви стовни с вода; в десният угол срещу вратата лежеше малко теленце, а над него, на полицата, се бяха успокоили две кокошки и една мисирка; посред стаята лежеше един бял козел и преживяше важно и сериозно като пловдивски чорбаджия своята жвачка; на една от стените висеше вързаница червен лук; а на поличката над оджака гухаха два гълъба... Ето каква беше българската кръчма, която славянските племена наричат гостинница на народът, т. е. която се счита за единствено утешение на полуубиеният роб. След няколко минути стопаните на кръчмата се постаряха да преселят рогатите и хвъркатите жилци на гореописаната стая в друг по кой и да пометат; а ние се постаряхме да постелиме своите килимчета и да наредиме наместо възглавници своите дисаги.

Когато нашите постели бяха готови, то ние отидохме в общият параден салон да потърсиме еде-

не. Тука беше сичко — и кофетария, и ахчийница, и бакалница, и кръчма, и моден магазин. На огнището, което е издълбано посред кръчмата и което е обградено с камъни, горят дърва и освещават салона; а димът преминава през една дупка, която е пробиена посред таванът. През денят тая стая се освещава и от едно малко прозорче, а другите две се затъкват обикновено с различни дрипели и с един стар контош, защото вятърът има обичай да безпокон димът, а димът гостите. Разбира се, че човеческите усилия не сякога са в състояние да победят природата и нейните чудни закони. Димът като непослушно дете не желае да върви из определения път и виси като облак над човеческите глави съвсем безцеремонно. Нека говори кой що ще, а аз ще да кажа, че в продължението на последните пет столетия против българското търпение е захванала да се въоружава и въглената кислота. Освен огънят в кръчмата се намираха още три бурилчета с вино и няколко големи стъкла с ракия; от едната страна по стената бяха направени полички със сандъчета, в които се намираше ориз, фасул, боб, лук и различни други овощни плоди, а под тях зяваше каче с катран; по противоположната стена бяха наокачени въжа, юлари, камшици, ривце бабня, червени чушки, чеснов лук и пр.; а около огънят, на малки и ниски троекраки столчета, седяха няколко души селени с оканиците в ръка, между които мигаше селският свещеник със своите стари очи и гладеше своята като сняг бяла и дълга брада.

Действителността ни доказа, че в кръчмата няма нищо за ядене, т. е. че в нея няма нищо сварено. Когато селският векилин видя това нещастие, т. е. когато той видя, че добрите стопани на кръчмата не са се погрижили за нашите гладни «чрева», то засука ръкавите си и приготви се да готви.

— Ей, другари, искате ли да направите с мене сбирщина? — викаше той и въртеше в ръката си ахчийският нож. — Аз ви съветувам да се не отказвате. Яденето ще да бъде «гълтай и не бой се». И който яде, пишман ще да стане, и който не яде, пишман ще да стане.

А знаете ли що е това сбирщина? Под тая дума коприщенци, клисурци и панигюрци подразумяват доволно хитро сплетено комуническо право. Селският

векилин желаше да готви общо ядене и да раздели разноските му между желаещите да се нахранят. Но тия сбирщини биват и другояче. Секи си купува по едно парче месо, везва на него робуш и пуца го в общия котел. Когато яденето бъде готово, то секи изважда своето месо, а чорбата бива обща. Лъжиците, с които се сърба чорбата, трябва да бъдат еднакви; а за да не изяде някой лишня хапка, един от комунистите тропка лъжицата си о трапезата. С една дума, това ядене прилича на солдатското учение; един, два, три — лъжицата в паницата, лъжицата в устата, лъжицата из устата. Тоя комунистически обичай е накарал другите българи да наричат коприщените, панигюрците и клисурците вариклечковци или клинковци. Аз мисля, че би било много по-правилно, ако човечеството да би ги нарекло р о б у ш а р и. Но само коприщените, панигюрците и клисурците ли заслужават това название? — Аз мисля противното. Ако искате да говориме право, то робушарството е общ български характер. Сопотненците, карловците, габровците, котленците и пр. са близначета с клисурците. Разказват, че седем души сопотненци яли три дена една чушка (пиперка) и пак не могли да я изядат; а джуките (калоферци), които богатеят по Цариград, си заклали на Гергьовден агне-арфене и послаждали го до св. Никола, т. е. тия туряли на трапезата един огложден кокал от освещеното агне, гледали го, тъпкали се със сух хляб и мислили за Гергьовден. Но да оставиме шегата настрана. Там, дето трябва да се употреби ум и знание, българинът пуца в ход пестенето. Случва се и така, щото готвачът да не плаща нищо, следователно и у българите, както и у великата европейска нация, трудът и времето са готови пари. Но както и да е, а сичките мои пътни другари прияха предложението на векилинът, освен еврейският адвокатин. Тоя господин извади из дисагите си едно парче хляб, едни похлупци с бито овчо сирене и една глава лук, поиска от кръчмарина за десет пари вино и седна да се наслаждава от своята трапеза.

Аз излязох из ханът и тръгнах да ходя по селото. Аз видях пред очите си голяма бедност и невнимание. Подобно невнимание се среща само у ония хора, които се намират в отчаяние и които не мислят за своето бъдеще. Сичкото това ме зачуди твърде много. Аз знаех

твърде добре, че селяните в Пловдивският округ се ползват от своята плодородна земя и живеят щастливо.

Аз се намирах вече зади Стара планина, т. е. в Тракия, дето селата и градовете се отличават с чистота, а жителите им — с богатство, и дето изобилието се усеща и в простите, но здравите техни дрехи домашна работа, и в сичкото стопанство на домашният живот, и в изобилието на добитъкът и на земеделческите оръдия, и в красотата и здравето на хората. Българите в Пловдивският округ са земеделчески и отчасти пастушески народ; а богатствата им се състоят най-повече в житата и отчасти в кравите и в овцете. Аз мога да кажа утвърдително, че селянинът из тия местности е много по-развит, много по-жив и много по-народолюбив от българите в Дунавска България и от полуживите македонски сиромаси. Ако тия и да биват твърде често невнимателни и сурови към чужденците, т. е. към турците и гърците, то помежду тях съществува тясно братство и съзнателна любов. Борбите с пловдивските гръкомани са развили достатъчно тяхното самосъзнание, а злодействата на бейовете са ги научили да живеят дружно и да помагат един другиму. В това също време тия полски работници са мирни, добросърдечни и кротки. Жестокостта, юначеството и непокорността, които са свойствени на планинските жители и които са необходими при сегашното положение на турската империя, са свършено чужди на тия полски работници.

Краставо е единственото бедно село. Причината на краставоселската бедност, по думите на селският свещеник, се заключава в следущето:

В Пловдив е живял преди време някой си Вълко, който се е наричал Големи, за отличие от друг един Вълко, който се е наричал Малки. Тия две лица, заедно със Стояна Чалъкова, са се ползували с голяма известност между българите по много причини. И тримата са били родом из Коприщица и занимали са се с бегликчилик. Ние знаем, че бегликчиите и интизамджиите и до днешният ден глобят народът съвсем безсовестно и без никакво милосърдие. Помислете си сега какво е било в ония темни времена, когато секи един паша е бил самодържавен деспот, когато правителствените чиновници са управляли империята произволно и когато секи влиятелен човек е

съблачал раята систематически. Старите бегликчии са били така също самодържавни деспоти, защото са делили награбените богатства с -всесилните паши и защото са имали царски ферман да злоупотребяват своята власт и да обогатяват върховните управители на държавата и с най-крайните средства. По законът бегликчийн е бил длъжен да зема само по 10%, но това правило е имало почти сякога изключения. Аз имам достатъчно факти да докажа, че бегликчийните много пъти са земали даже и по 20%. Сичкото това е зависело най-много от пашите. Една година в Пиротската кааза бяха убити от селяните няколко души бегликчии само за това, защото тия сиромаси не могли да намерят защита нито в градът, нито в Цариград. Тия злодейства са били най-главната причина да падне скотовъдството и да осиромашеят ония селяни, които са се занимавали с това занятие. Секому е вече известно, че Коприщица, Панигюрище, Котел и др. са неплодородни и планинисти места и че жителите им се занимават изключително със скотовъдство. Преди 30 години в Коприщица са съществували триесет бачила (едно бачило има около 3000 овце заедно с агнетата и със звизките), а сега са останали само три. Разбира се, че от богатството на народът зависи и богатството на правителството. Но в Турция се не грижат за тия маловажни дела.

Големи Вълко е бил богат и силен човек и както се види, спечелил е своите богатства и с правда, и с неправда. Когато бегликчилъкът му напълнил сандъците, то Вълко се преселил из Коприщица в Пловдив и станал мемлекет-чорбаджисъ, т. е. защитник на християните и покровител на ограбените и оголелите. В това време той отчасти с пари, отчасти с помощта на всемогъщият султански бегликчийски ферман, а отчасти със съдействието на местните паши и бейове, завладеял почти половината от земите на краставоселците, изградил в Краставо село чифлик, захванал да накарва селяните да му работят ангария и станал важен спахия. От онова време народът в Краставо село осиромашал, пропил се и бил принуден да работи на богатия чорбаджия почти безплатно. Юрий Венелин и В. Априлов говорят¹, че

¹ Гл. «О зародыше новоболгарской литературы» и «Денница новоболгарского образования».

гореказаните три лица са съдействували твърде много на българското възрождение и образование и че са принесли на българският народ голяма полза. Аз не разделям убежденията на знаменитите писатели. Освен Стояна Чалъкова ни един от старите бегликчии не е работил със самосъзнание и с истинно доброжелание на своята народност. Ако Вълко (Големият) е изградил в Краставо село черкова, то я е изградил не като българин и не като народолюбец, а като добър християнин и като грешна душа. Освен това пловдивските чорбаджии са земали от владите систематически данок и старали са се да обогатят жетвите им и доходите им. Аз смело мога да кажа, че до учителствуването на г-на Найдена Герова в Пловдив (до 1851 г.) ни един от тогавашните пловдивски граждани не е имал самосъзнание и нелецемерна любов към своето национално отличие.

— Ние сме православни християни — говореха в онова време не само пловдивските полуогърчени коприщенци, но и карловските чорбаджии.

— Но в това също време вие сте и българи — им говореха появившите се после Герова патриоти.

— А нема това не сѐ едно? . . . Да бъде човек грък, е много по-добре, нежели българин. Секи трябва да знае гръцки — отговаряха тия.

Някои от синовете на старите бегликчии, на които бащите са имали средства да им дадат прилично образование, се съединиха с Герова и вооръжиха се против гръкоманите, които се стараеха със сичките си сили да удушат българското движение и да спасят своите каици от широкият и яростният океан. Истина е, че българо-гръцката борба се беше захванала още в 1848 година, но до Севастополската война тя имаше само филологически характер. Цукалата и неговите почитатели доказваха, че господ е бил грък и че Ева е говорила с Адама гръцки, следователно секи един човек е длъжен да изучи тоя език и да угоди на своят създател; а г. Геров, покойният А. Чалъков (син на Малки Вълка), д-р Чомаков, г. Г. Стоянович и др. им доказваха, че ако българските души се решат някога да се явят пред невежественият гръцки господ, който не знае езиците на своите създания, то ще да поведат със себе си някой пловдивски гръкоманин за драгоманин. Ако ви се попадне в ръцете «Цариградский

вестник» от 1851 до 1856 години, то прочетете с особено внимание пловдивските дописки.

Но да оставиме за време това и да продължиме своят разказ.

После смъртта на Големия Вълко синовете му и унуките му, както то бива по сичкия свят, захванали да продават нивите си и ливадите си на селяните, но краставоселчени привикнали вече да не работят, да пиянствуват и да спят гладни.

— Вярваш ли ми, господине — говореше старият поп, — че селяните в последните двайсет години са се развалили дотолкова, щото са заборавили и бога, и душите си. Ни един не смее да влезе в черковата. Аз ги накарвам да се молят богу с помощта на сеймените. . . Ти ги караш от едната страна, а тия бягат от другата и крият се в кръчмата.

Попът имаше пълно право. Неговият нос беше дотолкова червен, щото из секи негов потни канал би изтекла по една бурилка вино. Види се, че и той се е молил богу много често.

На северозападната страна от Краставо село лежи турското село Османово, а още по на север, в едно дълбоко дере, селото Стрелча. Населението на Стрелча е размешано. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че Османово прилича на циганско село, ако жителите му и да се наричат аги и ако жените им и да крият своите груби и чумави красоти от мъжкия пол. Турските села въобще се отличават със своите овощни градини и със своите бели комини, а село Османово се грижи само за благосъстоянието на чуждите кокошки и за отхраната на чуждите волове. Почти сичките жители от това село са *к о к о ш а р и*, т. е. крадци, конокрадци или прости разбойници.

3

СЕДЕНКИ И ТЛАКИ

Из гъстата зеленина, в която плуваше селото, се чуеха млади гласове, които пееха една от многочислените български полуплачевни песни. По улицата вървеше

една стара баба и носеше две големи кратуни. Из сичко се видеше, че тя отива на вода.

— Бабо, де пеят? — попитах аз.

— Тука, близо, мой синко! — каза тя и посочи ми с носът си към изток. — Момичетата и момчетата са се събрали на *п о м а г а л о* и пеят си. — Бабицката остави тиквите, погледа ме с любопитство, почеса си тилът и посочи ми с пръст към онова място, откъм което се чуеха гласовете.

Тука съм длъжен да ви кажа, че помагало се нарича оная тлака, която се събира при лущението на царьовиците.

Седенките биват разнообразни. Тия зависят твърде много от местността и от характерът на народонаселението. Тоя стари народни обичай одавна вече е изгубил своя старовременни характер в големите села и по градовете и съхранил се е само в малките селца, а особено у шопите. Когато настане есен, т. е. когато българите съберат своите храни и когато оберат лозята, то захващат да свикват седенки. Преди да захване да се смръква, онзи стопанин или оная стопанка, които желаят да си съберат седянка, изпровождат своята дъщеря да повика сичките млади и зелени същества, моми и невести, роднини и приятелки, да заповядат *н а с е д я н к а*. Сяко момиче и сяка молада жена донасят със себе си каква-годе работа, т. е. едни носят шиене, други предене, а трети плетене. Стопанката ги гощава с вечеря и тия сядат да седенкват. Сяко момиче работи своята работа и старе се да превари своята съседка. В това време се пеят различни песни и разказват се сякакви приказници. Когато захване да се разсъмва, то по-старите жени разгледват работата на момичетата и хвалят майсторките. После това момичетата стават, земат един медник, наклаждат огън наред дворът и варят качемак (преложник). В продължението на седянката стопанката дава няколко пъти на момичетата то овощи, то варени царьовци, то други различни неща за ядене.

Такива са седенките в ония села, които се намират в така наречената българска страна Тракия, дето народният живот е имал силна борба с гръцката цивилизация и дето множество славянски обичаи са изменили окончателно своите форми.

Седянката е съхранила своето първобитно значение само в Македония и у шопите, дето са оцелели и множество други старобългарски обряди. В тия крайове седенките биват есенно време и седенкарките се събират на дворът, под откритото небе. Ако селото е много малко, то жителите му се събират на една седянка. Въобразете си, че на някоя полянка, под чистото и ясното небе, гори голям огън, че около тоя огън седят около петдесет миловидни главици, накитени с попадийки, с божо дръвце и със всякакви други цветя. Момичетата дохождат облечени в най-новите свои дрехи и биват натрувени като на сватба. На тия седенки дохождат и млади жени. Щом момичетата захванат да пеят, то момчетата (ергенчетата) се събират заедно — колкото ги има в село — и отиват на седянката. Момчетата така също са облечени в най-новите свои дрехи: черни агнешки шапки, червени пояси, бели банавреци, черни долами с червени гайтанчета и шарена с многочислени кенета риза. . . В поясите им са втъкнати габровски ножове с червени ножници и с бели дръжки и меризливи китки, везани с червени вълнени нишчици. Такива също китки са втъкнати и под шепките на челата им. Ако селото е голямо, то седенките стават на няколко места и момчетата се разделят на няколко дружини. Пред всяка дружина върви по един свирец и свири или с кавал, или с гайда. По някои места в Западна България половината от момчетата свирят, а другите вървят след тях и пеят. Когато момчетата дойдат на седянката, то сядат между момичетата мълчешката и молят им се да попеят. По някои места, според както говори Раковски, момичетата стават тутакси, щом се покажат момчетата, посрещат ги и не сядат дотогава, дорде тия им не кажат: «Седнете, момиченца, и починете си.» После това момчетата сядат около огъня и съставляват такъв също полукръг на противоположната страна¹.

Горят силни и светли огънове; момичетата седят, работят и пеят весели песни; сяко живо същество се старае да покаже на момчетата своето изкуство и своята бързина и пъргавост; а момчетата си огледват невеста, ако не са я огледали още от детинството си. С една дума, бабите имат пълно право, когато говорят, че любовта се

захваща на кладенците, а венчава се на седенките. Тутакси после седенките се захващат и сватбите.

Но на седенките се случват и други произшествия.

Онзи ергенин, комуто не дават това или онова момиче, събира своите приятели, дохожда на седянката и решава се да открадне своето «първо либе». Когато бъде подаден известният знак, то момичето става и скрива се в темнината, а младоженецът и деверите дохождат при него и тичат при попът. Ако момчето е из друго село, то приятелите му, а особено назначените вече девери на младоженците, чакат близо на пригответените вече коне и потаят се. Момчето води своята бъдеща невеста при тях, дава я на деверът, а сам се връща на седянката, за да не възбуди подозрение, ако сичкото събрание и да знае вече, че се е случило това нещастие или да кажеме по-вярно, това щастие. Разбира се, че никой и не мисли да разваля щастieto на младите, освен бабичките, които не могат да търпят младото, зеленото и живото. Момичетата и момчетата продължават своите песни, чегато нищо не се е случило или чегато нищо не знаят. Разбира се, че ако родителите на момичето са се решили твърдо да не дават своето дете на Петра или на Ивана, то братията и роднините на побягналата произвеждат такива нападения, щото мнозина от сватове остават без зъби, без очи, без крака, даже и без живот. Подобни кървави сватби стават най-много в Македония, а особено в Дебърският округ. Но за тия неща аз мисля да поговоря на друго място. Когато захване да се разсъмва, то момичетата и момчетата стават, хващат се за ръцете и захващат да играят хоро; а свирците свирят дотолкова оживително и дотолкова бързо, щото и най-силните момчета раззинват устата си. Раковски говори, че сяко момче взема своята залюбена за ръката и играе с нея отделно различни народни игри¹. Аз не вярвам това. Когато младите сърца се наиграят, то момичетата захващат да пеят:

Побягнала Рада
през гора зелена,
през поле широко,
във чужди дворове.

¹ «Показалец» от Г. Раковски, стр. 88.

¹ «Показалец», стр. 98.

Ако са откраднати две моми, то момичетата изпяват по две песни, а ако са откраднати три, по три песни и т. н. После това тия се обръщат към момчетата и питат ги:

— А де е Здравка?

— Не знаем — отговарят момчетата. — Види се, че е отишла с Пенча да пеят пръстени.

После тоя отговор на седянката произхожда шумотевица, гълчотевица и различни разкази за побягналите момичета и момчетата им пеят различни песни:

Загукал ми е бял гълъб
над Стоянови дворове,
то не ми било бял гълъб,
най ми е било бял Стоян
със бяла Рада Попова...

Когато се изпеят и тия песни, то секи отива дома си. Но преди да се свърши седянката, момичетата дават своите китки на момчетата, а момчетата — на момичетата. Архимандрит Софроний (из манастирът «Св. Петка», близо до Пловдив) ми разказваше, че по доспатските села момчетата хвъргат своите китки в някоя бистра река. Раковски говори, че момчетата не дават на момичетата своите китки¹. В големите села момчетата не остават само на едно място и с песни и свирки, както ви казах вече по-горе, ходят от седянка на седянка, даже и из село в село, огледват си момичета и когато захване вече да се разсъмва, секи отива да земе сестра си или роднината си и да я заведе дома.

Зимните седенки се събират по къщата, но тия биват не така вече многочислени. На тия седенки се пеят различни песни, разказват се приказници и играят се различни игри. Освен това на тия седенки сяко едно момиче се старее да изработи повече и да се похвали в своето изкуство. Седенки биват почти у сичките славянски племена, ако и да се отличават в някои частности от българските.

Тлака, помагало или талакило (у шопите) прилича на седянка. Единственото изключение се състои в това, че на тлаката момичетата работят не за себе си, а за сто-

¹ Ibid, стр. 90.

панката на оная къща, в която се събира тлаката. Русите наричат тия събрания осення супряднь (Эт. сбор., V, V, 80), защото на тях момичетата само предат. Тлаките биват най-много есенно време, през денят на малките празници, и захващат се утрента рано. Момичетата обикновено се събират на дворът под някое дърво и сядат на постланите на земята черги и д. т. Раковски говори, че тлаката бива зимно време и че момичетата се събират нощно време по къщата. Аз мисля, че Раковски е направил погрешка. Описаната от него тлака е седянка, а седянката — тлака. Който желае да си събере тлака, той още преди един ден изпроважда своята дъщеря или своята млада снаха да повика съседите си и роднините си на тлака. Тлаката се свиква най-много от ония домакини, които имат годена дъщеря или които приготвяват прикя на момичетата си. За такова свещено дело ни едно момиче се не отказва да поработи и да направи благодеяние. Момичето, което ходи из къща в къща да вика своите посестрими, се облача в най-хубавите свои дрехи, накитва се със всякакви цветя и носи в ръката си китка. Когато влезе в някоя къща, то казва «добър ден» и стои чинно.

— Защо си дошла, моме? — пита стопанката.

— Дошла съм да повикам вашите помагачки на помагало — отговаря момичето.

«Сяка една девица счита за своя свещена длъжност да дойде на която и да е тлака, ако тая тлака да би се събирала и в най-сиромашката къща», говори Г. Раковски в своят Показалец. Когато дворът се напълни с млади и с гиздави младочки, то стопанката на тлаката им дава да похапнат малко и раздава им къдели и времена. На жените и на бабичките дават да мотаят или да сучат циви. Когато момичетата захванат да работят, то пеят различни песни и дворът се напълва с веселие и с крехък смях. На някои тлаки дохождат и момчета. Това бива в ония случаи, когато белят царьовицата или когато тлаката се свиква не от страната на годемото момиче, а от страната на неговите родители. В тия тлаки приемат участие и момчетата. Най-напред захващат да пеят момите, а момчетата мълчат и слушат; а когато първите свършат своята песен, то се обръщат към момчетата и молят им се да посвирят и да им попеят. Тогава момчетата земат своите кавали и едни от тях свирят,

а другите пеят. Сичкото това се продължава до самата вечер. В продължението на денят момчетата и момичетата оставят няколко пъти своята работа, хватат се за ръцете и скачат; а стопанката или дъщеря ѝ стои пред хорото и гощава младежите с вино. Вечерта веселите работници седат да ядат и веселят се до полунощ. Стопаните турят пред тях цял котел с вино и шетат им в продължението на сичката вечер. После вечерята момичетата и момчетата се хващат изново да играят, а стопанката изнася решето с дреб (със ситна вълна) и няколко вретена и донася ги пред момчетата. Момчетата земат по малко дреб и по едно вретено и секи от тях ги дава на онова момиче, което е огледано от него. Ни едно момиче не смее да се откаже да земе предлагаемото вретено, защото се бои да не оскърби ергенчето и да не заслужи презрение от другарките си. Девиците земат вретената, напридат по няколко нишки и дават ги изново на момчетата, а тия ги разгледват с особено внимание и подават ги на стопанката. Тогава момичетата захващат да припяват оногова, комуто се дава вретеното. Ето една от тия припевки:

«Кърши, Тодоро, люлскът,
прави, Тодоро, мостове,
че ще да мине, Тодорке,
гиздав цар, бяла царица!»
Не минал ми е гиздав цар,
нито пък бяла царица,
а минал Стоян и Рада
и техни млади дъвери.

Тая песен свидетелствува, че Стоян е дал своето вретено на Рада, следователно Рада трябва да се омъжи за Стояна. Секиму от присъстващите се пее по една песен. Когато бъде изпеяна песента на оная двойка, на която е редът, то другите момчета и момичета се приближават до тях и поздравяват ги. Щом се свършат припевките, то момчетата и момичетата си менят китките, както бива и на седенките, и тлаката се свършва. Ако момичетата са по-малко от момчетата или момчетата от момичетата, то за да бъде симетрия, някои от момчетата биват припеваеми с поддевките, т. е. с вторите сестри, които, ако и да участвуват на тлаките, не

принамават участие в сичките житейски обреди. На поддевката е запретино даже да вие китки до онова време, дорде нейната сестра е девица.

Тука съм длъжен да кажа, че в България е голяма рядкост да се омъжи по-напред малката сестра, а после голямата. Ако някой ергенин така също се реши да прежени брата си, то неговият постъпок се осъжда твърде строго от общественото мнение. В някои места, а особено в Тетовският и в Дебърският округ, ако някой ергенин или някоя мома се решат да нарушат старославянските обществени обичаи, то кумът и попът се отказват да ги венчаят, а защитниците на старовременните обряди произвождат даже и кръвопролитие. Множество младоженци са били убиени под брачният венец. В Сереският округ тия «безнравствени» хора се изганят из селото.

Когато се свърши и последното хоро, то момчетата и момичетата се отправят по къщата си.

На седенките и на тлаките се разказват така също и различни приказници, но тая обязаност земат на себе си бабичките или по-старите жени.

В някои местности между тлаката и помагалото съществува голямо различие. На помагалата се повече работи, а на тлаките и седенките първото място се дава на веселието. Седенките имат голямо сходство с украинските (малоруските) вечеринки, с белоруските толоки и отчасти с руските вечеринки. Между сръбската и българската седянка не съществува никакво различие.

Но да продължа своят разказ за моите пътувания.

Аз оставих бабичката и тръгнах да вървя напред. Изведнъж пред очите ми се представи прекрасна картина. Около три тестета червенолици, белоъзби и черновежди момиченца, пременени и накитени със сякакви цветя, седяха под широкоглавият орех, работеха, смееха се, пееха и подкачаха една друга; около двайсет жени седяха една до друга, шушнеха си (предумваха една друга) полекичка, разказваха приказници и безпрестано се караха на децата си, които играеха малко настрана; няколко бабички гледаха на младите лица или с някакво си съжаление, или с родителска нежност и клатеха главите си; а младите ергенчета се бяха облегли на плетът срещу младото и веселото общество и гледаха лука-

во, като котураци прясна риба, на бъдещите свои роби-ни, родилки и мъченици. . . Ако мъжете в нашето честито отечество са безусловни робове, то жените им са мъченици в буквален смисъл. Само момичето има право да каже, че е живяло барем две минути под ясното небе. . . Но за тоя вопрос други път.

Аз мисля, че тлаките и помагалата са такова едно явление, което свидетелствува доволно ясно, че онзи народ, който уважава тия свещени обичаи, е чист и неразвален. И малко и голямо, и мъжко и женско, сичкото село се събират да помагат на своите близки и да изпълнят своята човеческа длъжност.

Когато аз дойдох на помагалото, то се хванах на хорото и играх така щастливо, щото цели три деня после това ме боляха краката. Аз се върнах в ханът доволно късно. Когато влязох в кръчмата, то векилинът скокна накраки и посрещна ме със следующите думи:

— Де ходиш до среднощ? Аз приготвих вечеря и заплатих толкова пари, а ти ходиш по седенките! Да съм знаел, че не щеш да ядеш, то не би са мъчил и не би харчил напразно.

Аз успокоих добрият човек тутакси, т. е. заплатих му за своята част и изяхох останките от общата вечеря с голямо удоволствие.

На другият ден ние станахме на четири часът по турски, седнахме на конете си и тръгнахме да вървим напред. Ние вървахме полека и осторожно, защото пътят ни беше осеян с камъни, с останки от допотопни насипи и с различни ями. Тия ями или езера бяха дотолкова дълбоки, щото ние бяхме принудени да повдигаме краката си и да вардиме коленете си. В България пътищата имат свършено особено значение. Съществува обичай, види се, коренно славянски, щото богатите българи, при старостта си за спасението на душата си да правят кладенци, чучури, пътища, мостове и други такива; а турците, за същата цел, правят бани, хамами, джамии, ханове и сайванти.¹ Пътуванията в Турция биват повечето на коне и тия коне се не променят; следователно, сяко пътувание бива така лениво и така дремливо, как-

¹ Гл. «Българ. народ. песни» от Миладинова, стр. 225, 296 и «Песме македонских бугара» от Верковича, стр. 349—350.

то е ленива и дремлива и самата Турска империя. Наместо пощови станции и вместо гостинници вие намирате кладенец, над когото са посадени няколко дървета, или къшк, който се състои от четири дирека и от един покрив. По някои места тия къшкове имат само две стени, а другите две са открити. Стените представляват правилен триаголник. Къшкове се правят само над източниците. Под тия къшкове пътниците се скриват от слънечният пек, почиват си, ядат и пият водица. Пътищата биват тесни и покриват се с големи камъни. Разбира се, че тия калдъръми са дълготрайни, но затрудняват твърде много пътуването. Ако се случи речича или долчинка, то «добродетелният строител» на пътят ги оставя без никакво внимание. Той мисли само за своят път. . . Пътят, по който ние преминахме от Коприщица до стражарниците, е направен от някого си хаджи Калъча, който едно време е бил доволно богат човек. Биват и такива хора, които правят пътища на неколчесово разстояние. Но главното зло се заключава в следущето. Ако пътят, къшкът или чучурът се развали после смъртта на строителят, то освен неговото семейство никой други няма право да ги направи; а ако наследниците са бедни, т. е. ако не са в състояние да харчат пари, то преминува столетие или две, а пътниците се още са длъжни да се мъчат по разваленият път и да се покоряват на старовременният обичай, който, да кажеме право, от една страна, е достоен за похвала, а, от друга, за смях.

Като говоря за старите български обичаи, то в това също време аз трябва да забележа и туй, че великата привязаност — привязаността към народната коренна старина — е поддържала и поддържа и до днешният ден българският народ посред страшните негови бедствия и не му е дала да умре. Ето защо аз ценя така високо народните нрави, обичаи и обряди и защо въставам с такова ожесточение против пияната и убиващата европейска «цивилизация», която е преминала през гръцките митарства и през турските хареми и която е дошла до нас така също осакатена и обглождена, както и Христовото учение. Нека говори, кой що ще, а аз ще да ви кажа, че европейското влияние е принесло на народът ни повече вреда, нежели полза. . . Дайте на българският народ

движение и излазка, покажете му де е прелезът, дайте живот на неговите с б и ч а и, и пред него ще да се отвори нов път, щастливо бъдъще, честна деятелност и могъществен исторически живот. . .

И така ние вървахме по разваленият път в доволна гъста темнота и два пъти извлачихме дебелият векилин из калните езера. Когато се намирахме вече в турското село Кара Мустафаларе, отдето пътят става и по-равен, и по-безопасен за носовите и за главите, то изгрея и месечината. Между Краставо село и Кара Мустафаларе се намира и друго едно българско село, което се нарича Герен и което е доста голямо. Краставо село има 70 къщи, Геренът 150, а Кара Мустафаларе 66, от които 10-те са цигански. Аз казах вече, че пътят от Кара Мустафаларе до Пловдив е малко по-добър и че местността е равна. Ако вие да би погледали на тая местност днес, то тя ви би се показала бедна и еднообразна, ако тя и да е твърде плодovitа, но при месечната светлина и при нощните сенки тя представлява известна прелест. От Кара Мустафаларе и до Пловдив тревите изсхват твърде бързо, окото се уморява от еднообразието на голите полета и от еднообразната растителност и вие жалееете за своите дивни, но прелестни планини. По тая местност вие не видите ни дървета, ни храстеци, ни зелени поляни. Сичко е изорано, сичко е обработено, над сичко е посегнала човеческа ръка. Тревата, която ние понякога газехме, не растеше, а пъплеше по земята, без да я покрива. Даже и самите пилета, освен свраките, не издаваха никакъв глас и не оживляваха тая обширна пустиня.

Балканските планини, които се продължават от запад към изток, и Доспатските, които се протакат от юг към северозапад, се пресичат близо до Ихтиман и образуват голям и гладък триъгълник, на когото крайовете достигат до Черно море.

Пловдив лежи между обширно поле, което отчасти е насаено с ориз, а отчасти е оставено без никакви посеви. Тия оризеви полета са твърде големи. Нашите земледелци мислят, че оризът дава голямо плодородие само тогава, когато се сее през година и когато нивята му се оставят без никакви други посеви. Това не е вярно. Американците сеят на оставените полета кукуруз. Тия полета принадлежат на пловдивските и на пазарджик-

ските бейове, които имат голямо сходство с руските помещици и които оголяват беззащитната рая до най-последната крайност. Ние свободно можеме да кажем, че американските плантатори са много по-човеколюбиви от турските бейове, които са пияни от утрента до вечерта, които са се развратили до последният градус и които не знаят ни що е милост, ни що е съжаление. Тежко и горко на ония хора, които са принудени да работят на тия пиявици. Известно е, че оризът расте във вода, следователно река Марица е отбиена на няколко места с яки бентове и облива сичкото поле. Нивята са направени на лежи, които имат четириъгълна форма. Водата преминува из един четвороъгълник в други и полива сичкото поле. С една дума, тия поляни приличат на громадно решето, из което квакат цели милиарди жаби и по което се разхождат цели милиони щъркели. Една година бива засеяно онова поле, което се намира на десният бряг на река Марица, а на другата — противоположният бряг. По причина на тия пълни с вода четириъгълници и по причина на гниещите растения и животни около градът се образуват гнили блатата, които сяка вечер и сяка заран изпусчат из себе си вредителни изпарения и които произвеждат важни болести. Почти сяка година в Пловдив се появяват свирепи трески, тифузни болести и опустошителни холери.

За обработването на полетата турските бейове събират из окрестностите български момичета и момчета и накарват ги да им работят ангария. В 1851 г. тия бяха докарали безответни робини даже и из българските села Паничере и Ново село, които лежат на 8-часово разстояние от градът. Разбира се, че тая работа е твърде тежка и че нещастната рая има пълно право да плаче с кървави сълзи. Тия хора са принудени да ходят по блатото, по кал и по вода до коляно и по такива места, в които се вдят змеи, жаби и други гадове. Освен това момичетата са принудени твърде често да удовлетворяват скотските страсти на своите господари и да жертвуват честта си и животът си. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че в днешните времена тия неволи са се умалили вече отчасти¹. В 1850 г. турското правителство запрети

¹ По требованията на европейските държави и чрез разрушителното юначество на «бяла Рада» днешните бейове са изгубили вече своята важност и на християните е станало по-леко.

на бейовете да събират ангария или, както говорят българите, да им се работи х а р а м. После това бейовете захванаха да падат сè повече и повече и да продават своите ч е л т и ц и. Имаме надежда, че след 20 години в Пловдивският и в Пазарджикският окръги няма да остане ни един харамоядец, който би се решил да сее ориз и да плаща месечна заплата на свободни работници. Било ли е в Турция някога племенно робство (крепостно право), както го разбират в Европа, аз не зная, зная само това, че Босна, Херцеговина, една част на Македония, една част на Тракия и една част на Сърбия са принадлежали на различни спахии; Южна Тракия е принадлежала на яничарите; а останалите провинции са принадлежали лично на султанът и на неговото семейство. А имали ли са законно право бейовете да събират ангария и да обработват полетата си с чужди ръце? — Аз мисля, че ако и да са бивали подобни насилия, то тия са произхождали чрез произволът и чрез самоуправството на пашите и на аяните. Ония поданици, които са плащали своите даноци лично на султанът, са работили само за себе си и не са признавали друга, чиято и да е власт. При сичкото това, султаните са налагали на своите с о б с т в е н и поданици много по-тежки даноци, нежели спахиите. Освен това, тия даноци са се събирали от различни гърци, ерменци, евреи и българи, които са глобили нещастната рая и за султанското благосъстояние, и за местните паша, и за себе си. Спахиите не са допускали правителствените чиновници да правят подобни злоупотребления, но тия са се отнасяли със своите робове съвсем произволно. Ние видиме, че в ония местности, които някога си са принадлежали на спахиите, съществува голям разврат.

4

ПЛОВДИВ

Филибе или Пловдив, както го наричат обикновено българите, е един от най-замечателните градове в Европейска Турция. Тоя град води деятелна търговия с Мала Азия, с Цариград и с Виена. Най-главните произведения, които се изпращат из тоя град до чуждите страни, са

ориз, жито, дъски, аби и сахтиян. Дъските се приготвяват на Доспатските планини (най-много в село Батак), а сахтиянът — в Карлово.

Пловдив е изграден на три доволно високи бърда, които носят название т е п е т а. Освен тия три бърда близо до градът стърчат още три и на едно от тях се намират градският час и два железни топа, из които пушкат само през рамазанът. Последните три бърда са скалисти. Градът е твърде живописен, но вие сте длъжни да гледате и на него така също, както би гледали на сичките други азиатски градове (даже и на Цариград) — отдалеч. Когато гледате на турските градове отдалеч, то тия ви се чинят великолепни и живописни, но щом влезете в тях, то пред вази се изправят полусъборени къщи, кални улици, вонещи блата, отчаяна нечистота, мързеливи и крастави кучета и сънливи физиономии.

И наистина, когато аз се приближавах към Пловдив, то мене приведох в голям възторг и местоположението, и живописността на зданията, и величествената река Марица. Къщата са вапцани с всевъзможни вапцилки, джамиите и минаретата се белеят, дърветата по гробищата се зеленят, а бистрата и широката хубавица Марица отразява в своите води градските здания и копира още един град. Но щом ние влязохме в градът, то сичко се измени, сичко доби друг вид, сичко изчезна. Конете ни потъваха и забатачваха се в калта до колене и люшкаха се от страна на страна заедно с нази; ние затъкахме носовете си да се не задъхнеме от необикновената воня; по уличните блата плуваха мъртви кучета, котки, даже и коне. . . С една дума, пловдивското предмestие Каршияка не е нищо друго, освен вонещо блато, по което плуват различни животни. . .

Народонаселението на градът, което е съставено от различни народности, е така също шарено, както и самият град. Освен българите и турците в тоя град блаженствуват множество ерменци, евреи, гърци, цигани, цинцари, маджари, гъркомани и павликяни. Сичките жители, по новите изследования на турското правителство, са 91 300. Но коя народност е най-многочислена? Тоя вопрос не е в състояние да реши ни сам Тодораки Искров, ако тоя достохвален мъж да би са въоръжил даже и със знаменитото описание на Пловдивската епар-

хия от г-на Цукала. Аз съм твърдо уверен, че ако коприщенците и панигюрците да не би съединяли съдбата си с градските циганки, то великото елинско племе би изгубило 77 процента от своите защитници.

В градът се намират 13 черкови, от които петте са български, шестте са гръцки, едната павликянска и другата ерменска. Освен това в градът се намират още 31 джамии и една еврейска синагога. Почти сичките черкови са нови или обновени в последните двацет и пет години. От турските джамии са замечателни Джумаята (св. Петка), която едно време е била черкова, и Имарет-джамиси, т. е. джамията на св. Мария, която така също едно време е била черкова под име «Успение на св. Богородица». Зданията на тия две джамии са стари, исторически и замечателни в архитектурно отношение, но старовременната живопис е заплескана извънре с бял вар, над когото са изписани няколко изречения из коранът с жълти букви. Единствените древности, които носят християнски характер, са един железен кръст, една стара и почерняла от времето икона и такова едно нещо, което има голямо сходство със свински бут. Тия неща висят над вратата на Имарет-джамиси и накарват светът да разказва за тях различни легенди.

Едно от многочислените предания ни разказва следующото. Когато турците покорили Южна Тракия и когато избрали за своя столица Едирне, то султан Мурад изпроводил свой везирин Мустафа да покори и Пловдив, но везиринът не можал да изпълни волята на своя повелител, защото българските войски се защищали храбро. Под предводителството на своя войвода Никола (или Стояна) тия разбили турските сили и накарали ги да побягнат в Едирне. Когато султанът се известил за това произшествие, то събрал големи сили и повел ги сам против непокорния град. Султан Мурад повел със себе си и своята любима жена, която се наричала Мария и която била дъщеря на българският цар Шишмана (?). Дълго време султанът нападал на градът, но неговите усилия оставали напразни, защото Пловдив се защищавал от отбор юнаци. Най-после Мурад намислил да употреби хитрост. Той изпроводил един гръцки поп да каже на българите, че ако му не отворят крепостните врата, то той ще да заколи под самите стени тяхната

любима княгиня, т. е. своята жена. Българските боляри и градските свещеници се събрали и решили се да изпълнят желанието на султанът и да спасят своята княгиня; но в това време пристигнали няколко сръбски чети, които им дошли на помощ, и запретили им да отворят вратата. Султанът изпълнил своето заплашване, т. е. той отрязал със своите собствени ръце главата на своята жена пред очите на българските боляри, които гледали от крепостните стени. За да отмъстят на сърбите, които накарвали султанът да убие тяхната любима княгиня, пловдивските боляри и свещеници отворили през нощта вратата и пуснали в градът турските войски. Сръбският лагер се намирал на онова място, което днес се нарича Бунарджик или Крали-Марков гроб. Болярите завели турските войски в сръбският лагер в онова време, когато съюзниците им още спяли. Султанът нападнал лично на заспалите юнаци, хванал ги в плен и заповядал да им отсекай главите; а на пловдивските боляри и свещеници дал големи права и преимущества. Главните архиереи били родом из Коприщица и из Клисурса. Ето защо и до днешният ден турското правителство дава на пловдивските и на клисурските попове особени знакове, които тия носят привезани на камилавките си. Тия знакове се състоят от сребърно и позлатено иконченце, което е пришито на бяло платно и което се обвива около полите на камилавката. Тия икончета, според както ни уверяват някои пловдивци, се не носят вече. Гръцкият архиепископ Хрисант накара едно време поповете да заменят белите превръзки с черни, а духът на времето ги е унищожил окончателно. . .

Пловдивчани разказваха, че когато Хрисант дошъл пръв път в градът им (в 1850 г.) и когато поп Йочо излязъл пред очите на своя началник, то чул следующите думи:

— Вие турци ли сте, евреи ли сте, или сте християни? Защо носите тия бели превръзки на главите си?

— Тия ни се дават от царят — отговорил поп Йочо.

— Свалете барем бялото платно и привържете икончетата си с черно — казал владиката.

Поповете послушали архиереят си и превързали камилавките си с шарени кърпи (черните се не видят добре), но правителството протестираше и белите чалми били

ведени изново. Тая гнусота, тая присмивка над народът ни и това унижение на човечеството е унищожено окончателно преди 15 години. Аз и до днес още помня, че нашите попове се гордееха със своите знакове и присмиваха се на ония попове чужденци, които не носеха на главите си печатът на най-грубата подлост... Но за тия неща аз желая да поговоря и други път, а сега ще да продължа своят разказ.

Когато султанът се върнал от Бунарджик и когато влязъл в черковата «Успение», то видял, че жената му, цяла и невредима, стои в олтарът и гледа на него из царските врата. Мурад се уплашил и побягнал из черковата, но жената му го стигнала и рекла му: «Ти погуби сръбските войводи, а техните синове ще да погубят тебе.» Когато царицата изрекла тия думи, то тутакси се изгубила. Мурад заповядал да се преобрази и тая черкова на джамия. Колкото пъти султанът влязъл в тая джамия да се моли, толкова пъти виждал пред себе си своята убиена жена, която си клатела главата и която му сочила с пръст към Сърбия. Мурад бил принуден да прегради черковата и да не гледа вече олтарът и своята страшна жена. Когато сичкото това било извършено, то невидимата ръка на царицата окачила над черковните врата свински бут, железен кръст и иконата на св. Богородица. Султанът заповядал да ги свалят и да ги хвърлят в Марица, но на другият ден тия изново били окачени на същото място. Сичкото това се повтаряло няколко пъти и султанът бил принуден да ги остави на тяхното място и да се върне в Едирне. Пророчеството на царицата се сбъднало. Известно е, че султан Мурад е бил убиен в своят лагер на Косово поле от сръбският юнак Милоша Обилича.

Това предание аз съм слушал от един стар турчин, който беше ходжа (турски учител) и който се наричаше Самуркаш ефенди. Тоя човек имаше повече от седемдесет годин.

В пловдивските черкови почти сичкото бяло духовенство произхожда от българска народност, ако някои от поповете в гръцките черкови и да са яростни ромени. Черковите въобще не са твърде богати със суди и с одежди, но сяка от тях има сичките необходими предмети и не търпи никакви нужди; свещениците жи-

веят богато и безгрижно; а черното духовенство, което се състои изключително от гърци, даже разкошествува...

Днес сичкото гръцко духовенство е изгонено почти из сичките по-важни български крайове. Ако в Пловдив, в Серес, във Варна и в други някои градове и да живеят даже и до днешният ден гръцки епископи, които се поддържат от останките на някога си твърде разпространеният елинизъм, то след някоя година и тия ще бъдат принудени да оставят непокорното българско стадо и да идат на Св. Гора да оплакват своите многогодишни прегрешения.

Главните доходи на бялото духовенство се извличат из следующите източници: 1) сяко първо число попове ходят из къща в къща, светят вода и получават за това определена заплата; 2) дискосите доволно често събират за света литургия, т. е. за онзи поп, който служи литургия; 3) от сяко кръщение, от сяко венчание и от сяко опело свещеникът зема порядочна сума; 4) за поминувание на усопшите сяка събота; 5) на някои поголеми празници за водоосвещение поповете получават пари, вълна, орехи, хляб, риба, ягнешки кожи, печено месо и пр. Освен това на четирите годишни задушници секи един поп събира толкова хляб и др., щото с тях храни по няколко свине в продължението на цели месеци.

В Коприщица живееше някой си поп Марко, който хранеше около стотина птици (кокошки, мисирки, патки и др.) само с варена пшеница (с освещено коливо), която събираше в събота от бабичките за бог да прости; а по три свине — с просфорки, които събираше в черковата и по гробищата. Из сичкото това вие видите доволно ясно, че българският народ, а особено жените, не жалеят и последната капка от своят пот за благосъстоянието на поповските свине и за дебелината на техните стопани. Тряба да кажем и това, че даже и черното духовенство, на което черковният устав не позволява да яде месо, живее дотолкова щастливо и наяджа се до такава степен, щото твърде често усвоява телесните свойства на ония свине, с които се храни и от хранителните частици на които се урига от утрента до вечерта, от вечерта до утрента. Ни един човек под ясното небе не може да се урига така правилно, така систематически и така самонадеяно, както калугеринът. Един руски

доктор ми разказваше едно време, че по-голямата част от руските калугери умират от обжорство (от обядение); а ние знаем, че руските калугери не ядат свинско месо, следователно в нашето честито отечество «тумбачната» болест трябва да е развита много по-силно. Аз видях с очите си как един от нашите игумени изяде една ока и половина прясна сланина, варена с праса. Тряба да ви кажа и това, че тоя велики постнически подвиг беше извършен през септември, когато времето е още топло и когато страдаят и най-силните човечески м е л н и ц и. Нека говори кой що ще, аз ще да ви кажа, че елеопомазанието има чудотворна сила на «избраните» стомахи, ако то и да не докача нравствените качества на техният организъм.

Ние много пъти сме питали себе си — защо и за какво са на българският народ калугерки?

— Да се молиме за спасението на душата ви — отговарят калугерките.

— Ни един народ не е без калугери — отговарят калугерите. — Даже и турците имат свои дервиши.

Не разбираме. Ако нашите калугерки и калугери да би били честни и невинни същества, то тия би трябало да кажат така:

— Ние сме се облекли в черни р и з и само за това, за да насладиме телата си и да успокоиме душите си. Работете за нашите тела и хранете ги мазно и сладко, защото ние сме по-умни и по-хитри от вас. Ако бащите ни да би били богати хора, ако животът да би бил лесен, ако децата да не би се отгледвали така тежко и ако мотиката да би била малко по-лека, то ни един от нас не би турил главата си в манастирският ярем. Даже и животните имат естествена наклонност да живеят по законите на природата и да не мърсят натурата си с мъжеложство, със скотоложство и с полигамия, както то бива у нас и между нас. Единствената причина, която ни е изпроводила в манастирът, е физическият труд и народната глупост.

Богу не са нужни никакви посредници, а особено калугери и калугерки, които мислят само за своето ч е р в о и които са потънали в най-отчаяният разврат. Аз говоря сичкото това по следующата причина. В онова време, когато аз дойдох пръв път в Пловдив, духовен

архипастир на невежественото Христово стадо в тоя град беше кир Хрисант. Трудно е да опише човек това духовно лице и неговият развратен до костите и развален до последната крайност щат. Аз, който бях се родил в село и който бях убежден, че владиката е втори бог и че тоя бог е нравствено, чисто и ангелско същество, намерих в Пловдив следующите Теодорини митарства: 1) негово високопреосвещенство живееше в митрополията и държеше десетина слуги и слугини, един оланин, няколко млади дякончета, няколко души сеизи и една посестрима; 2) негово преподобие отец архидякон живееше явно с една калугерка, на която името беше Мария Цанчова, беше с нея по цял ден на чекмата и гледаше на улицата така невинно, чегато неговата най-главна обязаност е да прави блуд и да представлява цариградската улица «Кюмюрджи сокак» в миниатюрен вид; 3) негово преподобие отец протосингел приличаше и морално, и физически повече на блудница, нежели на свещено лице; 4) негово боголюбие отец иерокирик плуваше между вдовиците, между яловиците и между развратните жени като бубрек в лой и четеше им отпустителни молитви и пр. Аз се не шегувам. Но за тоя вопрос аз имам намерение да говоря по-после, а сега ще да ви кажа, че усопшият архиепископ Никифор беше оставил цели три жени и десетина деца. . .

Тука съм длъжен да ви кажа и това, че в българските черкови в онова време, както и до днешният ден, черковната служба се извършваше на славянски език и че черковните книги се добиваха из Киев. Разбира се, че на елинските философи из Кара-топракът или на Иракловите прауници из Ахланово се не харесваше грубият славянски език и развратният башибозушки щат се беше решил да го изкорени от лицето на земята.

Един ден една от любовниците на башибозуците отишла в българската черкова на Марашът и българският поп със своето славянско «господи помилуй» ѝ се показал дотолкова отвратителен, щото тя помолила Хрисанта да даде край на варваризмът и да накаже попът за неговото произхождение. . . Хрисант повикал попът и казал му така: «Научих се от вярно място, че ти не знаеш да четеш и че пееш с гърлото си. Иди при моят псалт и помоли го да те научи да служиш.»

Поп Златан отишъл да изпълни волята на своята на-

чалник на стари години, но псалтът му поискал по 500 гроша на месецът. Ученикът останал незадоволен и отказал се от псалтикията. Сичкото това разсърдило агия деспота и той явил на правителството, че българите се молят в черковите си за руският император и че книгите им се купуват из Русия. Последствията от това шпионство бяха такива, че турското правителство се реши да направи още една реформа, т. е. да напечата на българският народ черковни книги и да запише в тях с големи букви името на Абдул Меджида. Разбира се, че и това добро намерение остана неизпълнено, както и сичките други турски добри намерения. Но както и да е, а параманите, анепсии и ексаделфите на гръцкото духовенство са играли в българската история големи роли.

Първите предмети, които ми се попаднаха пред очите, когато влязох в градът, бяха един турски дервишин и голямо количество гургувици. В Пловдив съществува общество от дервиши, които имат свой началник или свой шех. Тия мохамедански светии, както ми се чини, принадлежат в числото на ония турски духовни лица, като се наричат въртящи се дервиши. Дервишите се разделят на няколко ордена, както и католическите калугери. Текето е направено на най-прекрасното място в градът.

След време аз се запознах и с животът на дервишите, и с техният шех, за когото непременно трябва да се кажат няколко думи. Тоя духовен началник имаше не повече от дванайсет годин и играеше по улиците като сяко дете. Разбира се, че най-първите негови приятели, с които той играеше на орехи и с които се бореше по улиците, бяха българските ученици из българското училище, защото къщата и текето на шехът се намираха в българската махала. Когато учениците отиваха в училището, то светейшият турски първосвещеник влязаше в дюкянът на един арнаутин и помагаше му да пече своите катърки или да продава своята боза. Но слушайте, слушайте! Негово високопреосвещенство имаше довольно многочислен харем. Неговият така също преосвещени баща му беше оставил пет жени, от които една из тях се отличаваше с неописана красота. Тая жена беше по-стара от шеха 5—6 годин, следователно всемогъщата

природа я накарваше довольно често да показва на младите гяури своите гърди, своите ръце и своето лице. Разказвах, че тая жена, която имаше довольно голямо количество поклонници в азиатски смисъл, е била земена от самият шех, т. е. че тя е била воведена в неговият харем после смъртта на старият шех. След време харемът на шехът се увеличи и с една гяуркиня, която беше жена на градският бакалбашия. И това копелаче възседаваше секи петък вечерта на своят духовен престол в обширното здание на текето, а около него се въртяха цял десеток белобради дервиши, които бяха облечени в бели дрехи и които целуваха у своят духовен началник ръцете, краката и папучите. Но аз ви казах по-горе, че духовният началник играеше по цял ден и че помагаше на арнаутите да пекат своите катърки, а сега съм длъжен да ви явя, че след време, когато шехът беше вече на 18 години, бозаджийницата се преобрази на халваджийница и преподобното светило захвана да облизва халваджийската тесла и да чисти орехи. Нему не трябаше ни учение, ни знание, ни писменост! Дервишинът, когото аз видях пръв път, беше един от подчинените на шехът. Той носеше в ръката си черупка от кокосов орех, която беше обкована със сребро и която беше окачена на зелена кожена ремичка. В тая кутийка както турците, така и християните хвъргаха пари, хляб, овощи и пр. Дервишинът пееше песен, която имаше твърде безнравствено съдържание и която произвеждаше на неразваленят човек крайно отвращение. Освен това той подкачаше момчетата, изричаше двосмислени фрази, кикотеше се, играеше, подскачаше и показваше езикът си на ония хора, които се срещаха с него из улицата.

За дервишите е писано досега твърде малко. Някои историци говорят, че дервишите, които се наричат така също и факири, са съществували още преди Мохамеда и че тяхното произхождение е из Индия. Множество християнски калугерски общини (ордени) имат голямо сходство с дервишите. Някои дервиши, както и някои руски «святоши», се преправят на луди, живеят кално и развратно и противоречат на господствующата религия, в която, по техните думи, са се вмъкнали множество ереси. Множество дервиши пият вино, ядат свинско месо и не ходят в петък на молитва по джамиите. Аз

казах «пият вино» затова, защото ракията се употреблява не само от дервишите, но и от белолиците кадъни. Турците говорят, че Мохамед е запретил червеното и киселото вино, а не лютата и бялата ракия, която, ако и да произхожда от вино, е минала през огън.

Но аз се отдалечих от главният предмет.

Дервишите и гургувиците съставляват неотемлима принадлежност на всеки турски град. Даже и до днешният ден аз не мога да чуя равнодушно жалостното гукане на гургувиците, защото това гукане ми напомня турски град, гробища, пустиня, чумаво време и безлюдие, защото тия доволно хубави птици се вдят само по ония местности, дето живеят турци, т. е. дето няма движение и дето царува мъртва тишина. Из сичко се види, че тия обичат да гукат само по ония дворове и по ония улици, които се не обезпокояват нито от песни, нито от хора, нито от човечески веселия. . . Освен това турците имат голямо пристрастие към ония животни, които са дошли в Европа заедно с чумата, с харемите и с азиатският сън.

В Пловдив няма обществени здания, освен пашовският конак, мехкемето, митрополията и училищата. Аз не говоря за кавенетата, за кръчмите и за хановете, които са обикновени потребности на всеки град. През лятото градските жители излизат на разходка барем по полето, на островът и на Бунарджикът, а зиме са принудени да седят по чекмите, да предумват е д н а д р у г а и да зяват в ръка. Но за това по-после. Пашовият дворец е изграден над самият бряг на Марица; около него лежи обширен двор, дето се намира темницата, заптиелодасъ, тумрукханата и сичките други канцеларии, подканцеларии, архиви и пр., и пр., и пр. Разбира се, че сичкото това е поместено в такова едно микроскопично здание, което прилича повече на обор, нежели на обществено «присъствено» място.

Пашите по провинциите са втори султани. Ако повелителят на правоверните има власт да изколи сичките свои поданици, то пашата е длъжен да върви по дирята му. . . С една дума, всеки един второстепенен султан е обязан да е деспот, да тиранни своите подчинени от сяка една страна и да бъде непременно глупав. В Турция

почти сичко върви наопаки. Губернаторствата, генералството, юриспруденцията и пр. се раздават не на способни и не на честни личности, а на ония безнравствени и развалени същества, които са заслужили благоволенieto на султанът, на везиринът, на валиде-султан, на старите паши и пр. Случва се твърде често, щото пашата-министърът да даде доволно значително място на онзи млад човек, който му се харесва чрез своето хубаво лице, ако това лице има женски форми. Ако разгледате животът на тия животни малко по-отблизо, то ще да видите, че безчестието царува в Турция в сичката своя сила и че на него днес е облегло главното здание на империята.

Турските господарствени мъже добиват своето значение и своите доходни места по следующата програма. Най-напред тия се употребляват от султанът и от министрите за служители: един им пълни чубуците, други носи след тях чантата с лулите и с тютюнът, двоица ги поддържат да не паднат от конете, когато отиват в канцелариите или в джамията, а трети се употребляват за содомски цели. . . По-голямата част от тия развратни и себепродавни личности са синове на ония племена, които в последното време са дошли до крайно отъпление и до отчаяна нравствена нищета, т. е. тия са деца на разваленото до мозъкът ерменско племе, на Хекторовите прауници, на черкезките разбойници и на Сарданапаловите наследници. Аз не зная съществува ли на тоя свят нещо по-гнузнаво и нещо по-достойно за отвращение от тия развратни идиоти, които продават своите тела на влиятелните азиатски развратници и които с подобни средства се стараят да достигнат до важни господарствени длъжности и да окружат себе си така също с о л а н и и със содомски разврат. Тия момченца се земат още от малки в някоя турска академия, която се нарича селямлък, възпитват се в най-големия азиатски разврат, отурчват се окончателно, изгубват и последните останки от своята човеческа нравственост и стават паши, аяни и кадии. Но и може ли да бъде другояче при днешната система на управлението? Секи турски чиновник или господарствен мъж става такъв не за благосъстоянието на държавата и не за щастието на султанските поданици, а за своят собствен рахатлък; той живее и действа не за чест и не за

слава, а да държи около себе си цяло стадо жени — така също тъпи и така също развратни, какъвто е и той сам, — цяло стадо хубавички момченца, евнухи, сеизи, телохранители, харем-кехан, около петстотин коня и около стотина мулета; най-после, той управлява държавата си или окръгът си (пашалъкът си и валийството си) не за напредокът на царството, а да живее без никакъв труд и да се не грижи нито за утрешният ден, нито за бъдещето на държавата, нито за своето собствено бъдеще. Единствената сила, която е в състояние да изведе азиатският дембелин из неговото сънливо положение, е страхът да не изгуби своят рахатлък и да не остане без харем или без оланин. Да ви приведа един доста чуден пример. В Пловдив живееше един стар турчин, който в млади години бил нейде си паша и който се постарал да изяде своето награбено имане още преди да бъде отпущен из господарствената служба. Тоя административен инвалид живееше от просия, т. е. правителството му даваше малка пенсия, а пловдивските бейове допълваха недостатъците му.

Тука съм длъжен да ви кажа и това, че турците имат твърде похвален обичай да помагат на изпадналите и на преследуемите от централното правителство и да поддържат тяхното обществено достойнство, което носи название и х т и б а р (чест). Да видиме сега какъв характер има тая чест, т. е. с какво око гледат на тая чест азиатските философи. Старият турчин беше принуден да събира милостиня и да държи два оланина, които постоянно ходеха след него и които му носеха чубукът и лулите. Единът от тия олани беше едно от ония развалени същества, които се срещат само по турските кафенета и които се отличават с най-калните нрави и обичаи. Тоя скот беше родом ерменец. Ако вие да би се срещнали с него нечаяно на улицата, то би трябало да си помислите, че пред вази стои една от ония публични жени, които в еничарските времена са ходили след войската и които са носили название гевендии. Той се облачаше в полуженски дрехи, имаше дълга женска коса и носеше в ръцете си едно малко стъкленце с меризливи масла, което постоянно меришеше. Разбира се, че и тая мъжка курва е наградена от добродушното правителство по заслугите ѝ. Кой знае кой град се е ощастливил с това двоеного животно! Кой знае по кои улици разглежда и

той сам своите олани! Кой може да ни каже, че той не е валия в Солун или премиер-министър на негово величество султанът? Когато в едно господарство достойнствата на правителствените чиновници се мерят с подбна мяра, то сичко може да бъде!

Да видиме сега какви длъжности се налагат на губернаторите, на валиите и на кадиите. Когато новоизбраният губернатор или валия дойде в своята губерния, то обикновено най-главните негови добродетели се състоят в това: 1) да покаже сичката своя строгост към своите подчинени и към беззащитните поданици на негово величество; 2) да се разходи по градът, да разгледа улиците, да издаде заповед да се съблюдава чистота и да изпсува бакалите и касапите и 3) да накаже няколко невинни хора, да затвори няколко подозрителни личности без никакъв съд и без никакво следствие, и да пусне няколко осъдени от неговите предшественици главорези и конокрадци. Такива мери дават високо понятие за добродетелта, за деятелността и за способностите на губернаторът; но султанът не може ни да си въобрази, че неговият деятелен чиновник, ако не намери престъпници, затваря и наказва съвсем невинни жертви. Ние твърде добре знаем, че цели хиляди хора са станали досега необходима жертва за възвишението на всеки един губернатор.

От простият кятипин и до валията почти сичките турски чиновници живеят от доходите на занимаемите от тях места, защото едни от тях не получават никаква годишна заплата, а други добиват твърде нищожно съдържание. Ако в европейските вестници и да се говори доволно често за баснословните годишни заплати, които се дават на турските губернатори, валии и по-първи сановници, то ние свободно можем да кажем че $\frac{1}{3}$ от тая заплата се дава на цариградските банкери, $\frac{1}{3}$ на добрите покровители, а $\frac{1}{3}$ влиза в бездънната бъчва. И така, на валията не остава нищо друго, освен да стане ортак с местните разбойници и да оголи светът. Освен това всеки местен управител бърза да извади ония суми, които е той заплатил на своите покровители и помощници, когато е добил доходно място. С една дума, ако разгледа човек турското управление с безпристрастие и със здрав поглед, то трябва да се увери, че това управление не е нищо друго

освен явен грабеж, който одавна вече е възведен в система — ограбват се селяните, ограбват се търговците, ограбват се сарафите, ограбват се и второстепенните чиновници. Сарафите дават на турските големци на заем пари до второ пришествие; а чорбаджиите си купуват от тях право да глобят сиромасите. Ако пашите и да се премещат почти сяка година по неизвестни причини, то на султанските поданици от това преместване не става по-добре, защото новият валия или новият каймакамин повтаря буквално операциите на своят предшественик.

После губернаторът първото място занимава кадият. Когато в някой град бъде изпроводен нов кадия, то първата негова обязаност е да свали сичките свои подчинени и да продаде правосъдието на други лица. След кадият върви тюфекчибашият, после членовете на съветът, градският или областният чорбаджия (мемлекет-чорбаджисъ) и т. н. Чорбаджиият трябва да бъде християнин и неговата длъжност е да мълчи и да слуша. Повечето пъти второстепенните правителствени длъжности се продават или харизват от пашите на изкусните ахции, на добрите сеизи, на гиздавите олани и на хитроговорящите кафеджии.

Кажете ни сега могат ли тия «достойни» чиновници да имат нещо общо с немислимото възрождение на Турската империя? Може ли да се появи даже и сянка от каквото и да е социален порядък при такава администрация, дето се не види нищо друго освен богато поле от сякаво зло и от страшни пороци?

... Стал конюх цензором,
шут царский адмиралом,
клеимит(х)ель графом стал...

Да кажем няколко думи за пловдивското турско население. Ония турци, които нямат състояние и които не занимават господарствени длъжности, са груби, необразовани и почти непознати с удобствата на животът. . . Непредубеждените хора трябва да помислят, че тия хора са дошли в Европейска Турция на гости и че тяхното пребиване в Пловдив е едновременно. Тия са крайно лениви, безобразно разточителни и окончателно заразени

със сичките кални, скотски и гнуснави пороци, които, при бедността, се изставляват още по-ярко и още по-отвратително.

5

ЗА ЖИТЕЛИТЕ НА ГРАДЪТ

В Пловдив аз хвърлих желязото у уйка си, който живееше в касапниците на островът. Когато Марица преминува покрай градът, то се дели на два ръкава и на това място образува великолепно-живописен остров, който е насаден с черници. Градът се провлача и по другата страна на Марица и тая част се нарича Каршияка (презречие). Каршияка е населена само с българи и с турци.

На другият ден при нас дойде един от най-първите приятели на баща ми и каза ми да се приготвя (?). Тоя човек беше добил от баща ми поручение да ме помести в някое гръцко семейство, което би се завзело да окастри моят български варваризъм и да ме приготви за пред кумът. Името на тоя човек беше Станьо Батултът. Това име никога няма да се изглади из моята памет. Станьо беше за мене втори баща в сяко едно отношение.

В онова време — това, да кажем право, бива и днешният ден, — който желяше да влезе в някое гръцко семейство, той беше длъжен да промени не само своите душевни качества, но и своята външна прелест. И наистина може ли, кажете ми, един българин да носи потури и червен пояс, когато гръкоманската цивилизация изискваше дълги с остро дъно и с множество складки каравани (гащи) и жълт пояс с възел на средата? Между гръкоманите се считаше за унижение да носи човек и вълнен контош, подплатен с агнешки кожи, и Станьо се постара да ме реформира и да ми даде пловдивски вид. Той ми купи сини гащи, жълт пояс, лъскави кондурчета и морав фес. Единственият недостаток бяха чорапите. Секи вече знае, че великите наследници на византийската империя носят памучни чорапи като жени, които се връзват под коляното; а моите коприщенски вълнени чорапци бяха къси, следователно пищялите

на краката ми оставаха съвсем голи. Но както и да е, а г. Станьо ме направи грък за 500 гроша.

Когато аз бях вече готов за пред сватовете, то тоя разумен човек ме поведе по единствената права улица на градът, която носи название чаршия и която заслужава това название в сяко едно отношение, ако гледаме на нея с азиатски очи. Хората като мрави сновяха назад-напред, тласкаха се, викаха и псуваха се разнообразно, чегато в Пловдив се е случило наводнение или пожар. И по двете страни на улицата се намираха дрипави дюкяни, в които евреите продаваха сахар, пръстенчета, различни играчки и леке-сапун; павликяните продаваха чесала, железни скоби, машини и пирустии, а християните — аби, чоха и пр. Тука се намират и няколко турски дюкяни, в които се продават кожени изделия, макати и кисело мляко. Освен това турците са рибари, оризари, хамали, зарзаватчий и чиновници. Евреите в Турция говорят испански, ако и тоя език и да е претърпял големи изменения. Тия носят дълги и разноцветни дрехи: антерията им е до петите и ушнена е от демикатон, от чит или от вълнена материя; джубето им, което обикновено бива по-късо от антерията, е темносиньо; на краката си обуват черни еминии или жълти чехли; а на главата си носят фес, който се превързва с шарена кърпа. По-голямата част от пловдивските евреи са или сарафи, или големи търговци. Аз свободно мога да кажа, че тия палестински деца се отличават твърде значително от своите братя в Русия, в Румъния и в Австро-Унгария, т. е. от така наречените немски евреи. Тия са честни и трудолюбиви хора, обичат се между себе си, поддържат един другото и готови са да помогнат почти секому, без да гледат на неговата вяра, народност, племе и лице. Аз би можел да ви приведа множество примери, но моето намерение е да бъде кратък и да говоря само онова, щото трябва да бъде казано. И така, пловдивските евреи се отличават от гръцките пиявици и аферисти така също, както немските евреи се отличават от честните немски търговци. В Пловдив живееха х. Калчо (това лице живее и до днес), х. Панайот, Сарѝ-Ставри, Гюмюш-Герданѝт, Съчанѝт и др., на които би позавидовали и одеските евреи, и пещанските журналисти, и виенските самсари.

Но да оставиме това.

Разбира се, че и между пловдивските евреи се намират егоисти и развалени личности, но повечето от тях са добри, работни и милостиви личности. В Турция аз не съм срещал нито просяк, нито крадец, нито лъжесвидетел, който би носил името еврейин. Разбира се, че и само това говори твърде достатъчно за тяхна полза. Ако искате да говориме право, то испанските евреи въобще стоят несравнено по-високо в нравствено отношение и от душепродавните и ветрогонните гърци, и от шареносовестните цинцари, и от развалените до костите ерменци. . .

Еврейките се облачат така също, както и туркините, с шалвари и с фередже, но фереджето им бива темнозелено и обшива се с кенета и с кичици. Освен това еврейките носят високи чалми, които се забраждат отгоре с жълто-зелена кърпа. Лицата им биват открити.

Ние влязохме в една от богатите градски махали, дето живее пловдивската аристокрация, запряхме се пред едни врати и потропахме полекичка.

Пловдивските къщи, а особено богатите, представляват яки крепости в миниатюрен вид. Тия са окружени от сяка една страна с високи зидове и почти сичките са двоекатни или троекатни. Горният кат се състои от няколко стаи, които имат прозорци към пътищата, а долният се състои само от една стая с чекма, т. е. с такъв един прозорец, който прилича на фенер, който е изваден над улицата и из който се види на сичките четири страни. В стаята, която се намира на долният кат, живеят само през зимата. Сичкото друго пространство на долният кат е занято с различни прустове, с темни стаици и пр.

Зидарите, които градят каменните здания и зидовете, са българи из село Брацигово (Плов. округ); а дюлгерите са из Буново, из Мирково (Софийски округ) и пр. Първите обикновено се наричат джонджури. Когато тия българи захващат да градят някое здание, то донасят със себе си и сичките свои национални верования и обряди. Така например, когато покрият някоя къща, то дюлгерите турят на средата ѝ кръст (в Русия тоя кръст се туря отстрана), облачат го с риза, която се харизва от стопанинѝт или от стопанката на къщата, наakitват го с кърпи и с пошове, които се харизват от роднините и от приятелите на домакинѝт, и украсават го с китки, които се принасят дар от девиците. Отгоре над сичките

тия украшения се туря голяма китка и венец от зелени цветя, които се дават от самите стопани. Сичките тия дарове принадлежат на работниците и делят се съобразно с чиновите им; ризата зема майсторът, пошовете — калфите и т. н. Забележително е, че тоя кръст се туря и над новоизграждаемите турски здания, даже и над джамините, и не само в България, но и в Цариград, дето дюлгерите са македонски българи.

Когато къщата бъде свършена и когато стопанинът се реши да се пресели в нея, то вечерта, преди да стане това преселение, в оставяемата къща се замесва хляб, а утрента нощовите се носят в новата и там се пече кравай. Стопанинът на къщата, а по някои места майсторът, чупи тоя хляб на малки частици, натопява ги с мед и раздава секому, който и да се случи тука; по едно парченце. После това с останалият мед мажат вратата, таваните и одровете, а особено праговете на сичките стаи, на зимниците и на прустовите. Тоя обичай е захванал вече да се изгубва и да се заменява с други по-съвременни. Той одавна вече се не изпълнява от цивилизованите пловдивци, а съхранил се е само у простите българи в предмestiето Каршияка, на Марашът и в Новата махала, а така също и в сичките села и градове, които съставляват част от Пловдивската епархия. Забележително е и това, че гореказаният обичай съществува и в трите гръцки села, които лежат при полите на Доспатите и за които аз имам намерение да поговоря по-после малко по-пространно.

Стаите се украсават така. Одровите се оставят бели, т. е. невапцани, а стените се разписват с маслени вапцилки и с различни фигури. Сичките стени и таванът се вапцват с еднакви вапцилки, обикновено с жълта, със светлосиня или с малинова. Надстенките са отделени с линии, а на средата им са изобразени птици, цветя и различни фигури. С подобни ландшафти е нашарена и средата на таванът.

Тука съм длъжен да ви напомня оная характеристическа черта, с която се отличава българката от коконата и из която се види българското трудолюбие даже и в най-малките предмети. Чистата българка никога не позволява да ѝ се вапцват стаите, ако нейната къща да била крайно богата и богато изградена. Тя е длъжна

секи месец да ги лепи с вар и да ги чисти до баснословни размери. Да ви приведа един твърде чуден пример. Една майка пожелала да ожени синът си и изпроводила една своя роднина да види момичето и да разгледа животът на родителите му. Когато свахата се върнала назад и когато я попитали какво е видяла, то тя отговорила с презрение: «Тия не л е п я т одаите си.» Българската песен говори:

Кога идеш у момини двори,
ти не гледай богати дарове,
ти не гледай гривни позлатени,
ти не гледай широки дворове,
ами гледай на риза кенета,
ами гледай на мома огърле,
ами гледай двори пометени...

Ние влязохме в къщата на един от най-богатите гръкомани, на когото името беше Янко Ушаклият. Янко седеше на широкият червен и рунтав миндърлък, между читъови възглавници и на читъово шилтенце и пушеше наргиле. Това лице ми се мярка пред очите и до тая минута. Янко беше облечен, както обикновено се облачат старовременните гърци, в широки до безобразие шалвари, които му дохождаха само до коленете. Из две широки дупки се бяха измъкнали мъхнати крака, които бяха обути в дълги тънки памучни чорапи с подвезки и в червени чехли. Контошът на тоя чорбаджия беше от вълнена малинова материя, подплатен с нурки; на главата му стърчеше геджелик, който приличаше на стрелешка диня (пъпеш); поясът му беше вълнен и имаше портокален цвят; а елечето му — бяло с червени линии. Неговата кокона (жена) — която имаше около триесет и пет години, но която беше извънредна хубавица — беше облечена в европейски дрехи, ако и да носеше на главата си азиатска чалма.

Пловдивските момичета се облачат така също, както и жените, но на техните глави одавна вече не е кацала чалма. Тия покриват главите си доволно изящно с малки, тънки и поръбени с кенета кърпици; а косата си решат дотолкова ниско, щото залуфите им достигат досред лицето. Това украшение се нарича у тях д у а л е (от общепотребителната дума toilette).

Облеклото на българите из Пловдивският округ е станало полутурско. Тия носят дълги и широки шалвари или потури и контош от черно домашно сукно, бял пояс и агнешка шапка. В някои места наместо шапка носят фес или чалма, която обикновено бива черна, защото турците запрещават на гърците да носят дрехи от такива бои, които принадлежат само на османлиите. Зелената, алената и жълтата бои се наричат турски. Секи вече знае, че населението на Албания носи еднакви бели дрехи, че мохамеданинът се отличава от християнинът само с това, че гайтаните, с които са обшити банавреците му и забунчето му, на първият биват зелени, а на вторият черни. Жените представляват съвсем друго. Облеклото на българките е твърде разнообразно. Всяка местност, секи град, сяко село, даже и сяка махала се отличават със своето облекло от другите села, от другите градове и от другите махали.

На границата между Софийската и Пиротската каази съществува такова едно село (името му не помня), през което тече мъничка речица и което се дели на две половини. Едната част от това село принадлежи на Пиротската кааза и отличава се от другата половина, която принадлежи на Софийската, в много отношения. Облеклото, езикът, даже и нравите и обичаите на жителите са доволно противоположни. Едните (пиротските) се облачат просто, но чисто; а другите (софийските) китят главите си и ръкавите си с различни украшения, но от тях се чувства не твърде приятна за носът меризма.

До каква степен е привязана българката към своите нрави и обичаи и към своето народно облекло ние можеме да видим из следующата песен:

Марушо, Марушо, хубаво момиче,
ако кон да беше, щях да та открадна,
а ти си момиче — трябва да та грабна!

Грабнали Маруша, завели я в Арнаутлукът и накарали я да играе на хорото. Маруша води хорото, но лее горчиви сълзи. Когато старата арнауткиня видяла това, то захванала да пита своята млада снаха: «Марушо, ти моя гиздаво снахо, какво ти се не харесва у нас и в нашето село? Защо и за какво плачеш, сиротиньо? Синът

ли ми ти се не харесва, свекърът ли ти е казал лошава дума, свекървата ти ли те не обича?» Маруша отговаря:

Ех, майко моя, стара свекърво,
харесва ми са моят стопанин,
не мържди ми са моят свекър,
не кара ми са стара свекърва
и обичат ма девер, калина;
ала не мога тук да живея:
не ми е мило вашето село,
не ми харесват вашите дрехи,
не ми поревна вашият език.

Когато говориме за облеклото на българките, то трябва да се ограничим само с Пловдив и с Пловдивският округ. Каршияка и Ново село или Нова махала се облачат в сукман (вълнена дреха), полите на когото са обшити с четириъголни парченца от жълто, червено, синьо и зелено сукно. Контошът им обикновено бива черен, син и бял (през лятото). Поясът им, който бива повечето пъти сърмен, се закопчава с две сребърни или позлатени чапрази; а главата им е покрита с жълта, с бяла или със зеленикава кърпа. Почти по сичка България съществува обичай, щото българките да плетат косите си на пленички и да ги разпущат по плещите си. Контошът открива високите и здравите гърди на трудолюбивата българка, които се покриват с тънки памучни нагръдки. Над тия здрави гърди висят червени и бели герданчета, които се повдигат нагоре от сяко едно дишане. Но в самият град, дето живеят цивилизованите българи, т. е. дето до народният български живот се е досегнала гръко-турската зараза, която носи название азиатски напредок, българите одавна вече са потурчили своите облекла, както са огърчили и своите народни обряди и обичаи, даже и своят език. Множество българи се облачат в европейски дрехи, но на главите си носят фесове, следователно тия приличат много повече на турци, нежели на българи или на европейци. Освен това тия покриват своето европейство с дълги и накъдрени кюркове и съставляват твърде смешна и твърде безобразна смес.

Аз бях длъжен да се поклоня унизително на своят бъдещи възпитател и на неговата мила съпруга и да

целуна ръката им. Това се изискваше от пловдивските приличия. Освен това аз бях длъжен да чуя от кир Янка различни наставления, из които някои от тях се срещат в христоматията на даскала Райна, а други — в действителният живот на щастливите азиатци. С една дума, кир Янко ме посъветува да не подсмърчам, да се не смея, да се не чеша, да не гледам право в очите на богатите и на старите хора, да го слушам, да изпълнявам буквално неговите заповеди и да му не противореча. А ако аз дръзна някога да наруша неговите постановления, то той ще да употреби и за моята полза същите средства, каквито обикновено употребява за ползата на синовете си, т. е. че той ще да воведи и мене на «рът истинни» с тоягата.

Тия честни и високообразовани гърци или гръкомани гледаха на мен като на улично кученце, което тия имаха воля да водвят, да му дадат позволение да се ошастливи, т. е. да ходи на задните крака и да върти кебап, и да се еглендисват с неговата натурална наивност. Тряба да ви кажа и това, че азбуката на моето образование се състоеше в следующите параграфи: 1) аз се обяхвах да се уча да купувам на своят възпитател месо чак на Каршияка, дето бяха салханите, за да изострят моите български умствени способности в сяко едно отношение; 2) да поя и да тимаря конят му, да купувам на коконата му дренки за сладко и да слугувам на съпругата му, когато отива на гости, т. е. да вървя след нея, да крача като спянат петел и да нося шалът ѝ; 3) да подавам на кир Янка огън за чубукът и да мия наргилето му; 4) да стоя диван-чапраз пред гостите му. . .

— Ако бъдеш човек (?), то аз ще да те обичам като свое дете; а ако захванеш да чапкънуваш, то ще да те мешиня като цигански даул — свърши той своите наставления и заповяда ми да изляза из стаята.

И така, аз бях длъжен да живея и да се уча ум и разум посред такава една патриархалност, в която секи Благоя има право да те бие и да ти дава наставления, а ти, из уважение към добрите пловдивски обичаи, си обязан да мълчиш, да слушаш и да не охаш! Но, за моего щастие, моят възпитател, както след време засвидетелствува самата действителност, беше не из крайно патриархалните хора. Освен това той беше богат човек и имаше няколко слуги, следователно моите обязанности не бяха

твърде тежки. Той ми даваше воля да ходя, дето ща, да правя щото ща, и да живея както искам. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че негово високоблагородие почти никога не говореше с мене, следователно аз свободно можех да се наслаждавам с пълна свобода и да го не питам за нищо. Кир Янко беше доволно горделив човек, защото занимаваше твърде видно място — мемлекет-чорбаджисъ, т. е. защото беше защитник и покровител на сичките християни, които са се родили под щастливата звезда на негово величество султанът и които населяват Пловдивската епархия.

Да ви приведа няколко нравоучителни поучения из пловдивската философия и да ви известя какъв характер имат тия поучения.

У пловдивските «високоблагородиета» се счита за неприличие да бързате, даже да ходите така, както ходи сичкият свят. Разбогатевшият идиотин, обокравшият сиромасите харсъзин и обравшият своите кредитори банкротин ходи по улицата полека, държи ръцете си под кръстът, люшка се, гледа самосъзнателно към небето, прокашлюва се час по час и брони броеницата си, чегато сякоя негова крачка се съпровожда с «господи помилуй».

На младежите е строго запрешено да ходят по кавенетата. Ако някой от вас да би влязъл в кръчмата и да се напие пиан, то пловдивските приличия би ви простили прегрешенията; а ако влезете в някое кавене, то общественото мнение би ви осъдило во веки веков. Главната причина е тая, че кръчмите са национално учреждение и че кавенетата принадлежат на турците. Освен това в кавенетата произхождат такива кални истории, от които би се погнушил и най-развратният християнин.

Освен тия две непристойности, пловдивските приличия запрешават на благовозпитаното човечество да прави и следующите три престъпления: 1) да се не опасваш с широк пояс и да не носиш фесът си или шапката си накриво; 2) да не лапаш мухите, да не въртиш главата си насам-нататък, да не кихаш високо и да не гледаш на по-богатите от тебе право в очите; 3) да не говориш със сиромасите любезно, да не поздравляваш изпадналите търговци и т. н.

Дотолкова са разумни и приличията на пловдивската жена, която носи название к о к о н а. Коконата по-

гльща сичкият пот, сичките трудове и сичките доходи на мъжът си. Единствената цел на пловдивските жени е да се китят, да седят по чекмите от утрента до вечерта и да подливат вода на съпружеската върност. Ако някой чуждестранец или някой непредупрежден човек, който се е начел из европейските вестници за бедното положение на християните в Турция, да би отишел в неделя в черкова, на Бунарджикът или в ливадите, които се наричат Суютлюк, то, да ви кажа право, той би трябало да помисли, че някоя свръхестествена сила го е пренесла в една от столнините на модите и на розкошествата. Шеите на белолиците кокони блестят с маргатар и със скъпоценни камъни. . .

Но защо ви аз разказвам за увеселителните места? — Поразходете се по главните улици, идете в най-бедните улички, дето сиромашията и гладът раждат хиляди пороци и престъпления, дето нещастните божи създания се търкалят в душевен и телесен разврат — и там, посреди умирающата наоколо бедност, вие ще да срещнете накитени кокони, с маргатар на шията, а у мъжът на сякоя от тях в кесията одавна вече мътят самодивите. Нека говори кой що ще, а аз ще да кажа веднаж засякога, че пловдивските кокони и кириовци са безобразно смешни. Ако на коконата дотрият въглища, то мъжът ѝ отива в чаршията, купува за двадесет пари от тая къщовна потребност и туря я в копринена кърпа. Благовозпитаните пловдивци се срамуват да носят конска торба или вълнен цедилник. . .

Из сичкото това вие видите, че гръко-турската нравственост изисква от своите последователи не честен труд и не добросовестни занятия, а ф а н а р и о т с к и подлости и обири. Аз съм твърдо убежден, че сичките банкрутства, които се случават в тоя блаженствующи град почти секи ден, произхождат по причината на тия гиздави кокони, които се отличават с ветреност, с розкошество и с безгрижна разточителност.

Коконата не работи, не мисли за своето бъдъще и не чете почти нищо. . . Така беше преди двацет и пет годин. След време, по думите на един мой приятел, младите кирии захванали да четат романите на Александра Дюма, на Евгения Сю и на Пол де Кока, които са преведени на новогръцки и които са напечатани в Атина.

Тоя приятел ме уверяваше даже, че пловдивските кирии и търговци се пленили от премъдростите на французките нравоописатели до такава степен, щото секи из тях избирал по един от романическите херои и присвоявал името му и характерът му. Така например синът на старият разбойник Гюмюш-Герданът се нарекъл Монте Кристо, синът на Димитрака — Хенрих IV, кокона Маньонка — Кралица Марго и т. н. Разказват, че някои от тия копия се старали със сичките си сили да подражават на своите оригинали и прославили се с доста отличителни подвиги. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че романите на трите французки писателя са имали влияние не само на младото поколение, но и на старите мизандрии, у които одавна вече са били изветрили трите по-главни чувства и които в моето време се не занимаваха с нищо друго освен с всевъзможни накити, с визити и с калугерите.

Но да оставим новите времена и да продължиме своите исторически обозрения.

В Пловдив (даже и в другите по-главни градове на Европейска Турция) достойнството на човекът се мери с облеклото. Колкото един човек се облача по-богато и по-скъпоценно, толкова той е и по-благороден. Чиновите, благородството, честността и честта се разпределяват съобразно с богатството на търговецът и грабителят, който е успял, като ограбва селяните и сиромасите, да събере порядочна сума злато и сребро, се уважава от идиотическото гражданство до раболепствие. И така, който е успял да накраде 100 хиляди гроша, той е благороден; който има 200 хиляди, той е високоблагороден; а който е накрал повече от 500 хиляди, той е челебия, т. е. той е такова едно нещо, което прилича на китайски мандарин. Титлата б е й се дава само на ония щастливи създания, които имат около един милион гроша, които са направили на султанското правителство някоя услуга и които са нахранили няколко голи правителствени чиновници. Тия също чиновци се дават и на жените. Жената на челебият не е вече жена, както сичките хора, а ч е л е б и я к а.

Коренните жители, които наричат себе си аристократи или е в г е н и с т а т и и които не са повече от 600 души, се състоят от смес гърци и куповласи (цънциари) с българите. Тия говорят на гръко-българо-турско наречие и ненавиждат българската народност от сичкото си

сърце и душа. Ние не знаем какво понятие би си съставили германските, ингелзките и руските филолини за наследниците и за наместниците на Демостена и Платона и за тяхното наречие, ако би чули следующите фрази: «Вали клечка сто дупка, на ми свириси о ветарос» или «търкализи то тенджура ке буддиши то капаки». Тука сме длъжни да кажем и това, че нравите, обичаите и животът на тия нищожни потомци на велика Елада нямат в себе си нищо гръцко и нищо европейско или човеческо. Турските обичаи са ги преобразили дотолкова, доколкото тия обичаи са изменили и животът на Златоустовите наместници. Разбира се, че сичкото това е простително на гръко-цънциаринът, който е фалшив от самата си природа, който е отънчил своето душевно величие още във времената на византийското могъщество и който е изменил на народността си и на името си още в онзи ден, в който е захванал пръв път да се нарича ромей; но тая нещастна суетност и тая старческа подлост влече след себе си и младият, честният и възрождающият се българин. . .

Щом някой из жителите на Коприщица, на Панагюрище, на Карлово, на Сопот, на Калофер и т. н. разбогате малко, то той си час оставя своето бащино огнище, отива в Пловдив, променява своето българско име и захваща да се срамува за своето произхождение. Така например Вълко се преобразява на Власаки, Петко — на Паскал, Станко — на Страти, Рада — на Ралу, Лука — на Луксандра и т. н. Само топорните имена Велика, Стоян, Стойка и Груйо са останали и до днешния ден непроменими. Ако някой селянин дойде в дюгянт на някой пловдивски търговец, то последният се претваря, че не разбира български, и старее се да говори криво и наопаки или говори турски. А отде е родом тоя елинин и одавна ли той се е преселил в Пловдив? — Той е родом из Стрелча или из Ахланово, а преселил се е преди десетина години.

Но ако атинските пропагандисти да би се решили някога да дадат на своите апостоли и помощници медали за техните заслуги, то пловдивските кокони, без никакво съмнение, би получили конски петала. Аз имам хиляди факти да ви уверя, че най-главни роли в тия отношения принадлежат на жените, които умеят да се земат за дело с голяма способност и които с голям успех

преработват българските натури, т. е. прешиват от българите гърци.

С една дума, жената играе и в Пловдив такива също роли, каквито и в Румъния. Нашият българин не може да устои пред Купидона и стопява се като сняг от горещите лучи на бялото гърло. Разбира се, че и аз, както и сичките други дебелоглавци, които се изпроваждат в Пловдив на възпитание от своите прогресолюбиви родители, се попаднах в клещите на моята кокона, т. е. на Янковата жена, която, по желанието на моите родители, беше обязана да направи от моята българска кожа ромейски сахтиян. Така се виражават самите българи за ромейското просвещение и образование. Коконата захвана от моите дрехи и от моята коса, а свърши с ромейският език, когото, да ви кажа право, ако да не би живял по-после в Цариград, никога не би можал да науча в Пловдив, защото и в тукашното училище учителите повече лудееха и биеха, отколкото учеха.

Но преди да свърша тая глава, аз съм обязан да ви кажа няколко думи за турските кавенета, за градските увеселителни места и за общата характеристика на цънциаро-българо-гръко-армено-турският град.

Хайдете да влеземе в някое кавене, което се намира над бреговете на река Марица. Трудно е и да си въобрази човек онзи разврат и оная нравствена гниlost, които съществуват в тия кавенета. Въобразете си, че е зима и че турските чапкъни няма де да се дятат, т. е. де да се скрият и де да се огреят. В зимно време кавенетата са пълни с посетители, които седят с прекръстени крака на миндерлъците, пият горчиво кафе, пушат наргилета, слушат свирнята на едирненските цигани и наслаждават се от играта на къоचेците. И сичките тия чалмоносци са сиромаси хора, които нямат никакви занятия, които носят название градски чапкъни и които се хранят из неизвестни източници! Тия развратни до самите кости турски граждани нямат земя, а ако да би я имали, то и в такъв случай не би я обработвали, защото считат почти сяка работа унизителна за правоверният ага; тия не знаят никакъв занаят, защото гледат на секи честен труд като на нещо прилично само за гяурите; най-после, техните най-главни занятия са обирите, убийствата и насилията, защото тия художества се считат

даже и от турските управители за бабаитлък или за юначество. Прякорите на по-голямата част от тия дивни завоеватели са така също твърде характеристически. Първокласните чапкъни носят название дел и (луд), второкласните пехливан и (борец), третокласните делибалта (луда бравда), янкеседжи и пр., а безстепенните, т. е. ония, които още не са се отличили ни в едно бабаитско дело, се наричат харамееджии и хуйлузи. Разбира се, че като разгледа човек сичкото това, то неволно трябва да се попита: «Тая ли нравствена сила ще да бъде подпорка на възрождащата се Турска империя и на цариградските реформи?» — На камъкът не цъфтят трендафили.

Но да продължиме своето обзрение.

Аз не знам дали има нещо по-гнуснаво и нещо по-отвратително от гореспоменатите кьочечии. По-голямата част от тия двоеноги скотове са ерменци, гърци и цигани, у които не съществуват ни човечески особености, ни животното самосъхранение, ни... Тия безчестни създания се употребяват от турските чапкъни като жени без никакъв срам и без никакво самолюбие. Когато кьочечите играят, то турците ги гледат сладострастно, пъшкат, лигавят се и хвърчат по Мохамедов рай. Кьочечите лягат секиму от посетителите на коленете, гладят му брадата и гъделичкат го с кълките си; а сънливите и безжизнените физиономии на щастливите аги приемат ненормално положение, в очите им се появява необикновен огън и изнурените им от пианство тела захващат да треперят. Тия целуват играчите, милват ги, залепят им на челото пари и доволно често се провикват: «Яша, ики гьозум», т. е. «живей, мои две очи». Тряба да ви кажа и това, че секи кьочек има свои почитатели, които му дават предпочитание пред другите. За една подобна мъжка любовница в 1851 година се бяха случили две убийства (едното в Пловдив, а другото в Татар Пазарджик). Но да не помислите, че кьочечите намират любов и уважение само между турските чапкъни. Влезте в турските конаци, идете на обществените увеселителни места и приемоте участие в турските зефети и вие ще да видите, че даже и старите паши, на които единът крак стои в гробът, се търкалят в същият разврат, в който и чапкъните. Разбира се, че сичкото

това ни дава пълно право да заключиме, че содомският разврат се е вкоренил в турския живот до такава степен, щото неговото съществуване ще да свърши заедно със съществуването на самият народ, който намира приятност в тоя разврат. Тоя разврат лежи в самото възпитание, в самия живот и в самите нрави и обичаи на тоя варварски народ.

Но злото се не ограничава с това.

В петък после Великден, християнската черкова празнува денят на «животворящият източник» или на св. Богородица, който носи название св. Петка, т. е. св. петък. В Пловдив съществува отделен храм, който е посвещен на тоя празник. Пред тоя храм се намира една доволно широка поляна, на която от Великден и до Томината събота се разхожда почти половината от градът. Местните власти, които са обязани да защищават градското благочиние, разпростират на това място шатори, под които седи тюфекчибашият (префектът) със своите сеймени, каведжибашиите, кьочечите, свирците и пр. А православните християни, които се гордеят със своето елинско произхождение и които носят название тепе-алтъ-чапкънларъ, седят заедно с турците и наслаждават се със содомските картини. Но най-чудното се заключава в това, че на туй увеселително зрелище гледат и пловдивските кокони, у които азиатската атмосфера е поколебала даже и женствеността. Боже мой, и тия кални картини, от които би се засрамили даже и животните, произхождат под откритото небе и пред очите на сичките граждани и гражданки! Такава е нравствената сфера, в която се възпитават турските правителствени мъже и от която са длъжни да заемат своята цивилизация «работните» верноподаници на негово величество.

Но при сичките злини, които врат в тоя град и които разнасят по българските крайове турски разврат и ромейска безнравственост, в Пловдив се е появила първата планета на българското възрождение. Първата дума против фанариотското иго и първият протест против гръко-азиатската гангрена са се родили в Пловдив и в неговите окрестности. Аз и до тая минута помня честните лица на Атанаса Вълковича, на Стояна Чомакова, на Георгия Стояновича и на Найдена Герова, които изрекоха първата свещена дума: «Ние сме българи и желаеме

да живееме български.» Нека говори кой що ще, а България е обязана твърде много на тия четири гражданина и на техните велики души. Тия първи произнесоха с гордост и с благонаклонност името българин и повдигнаха гласът си за защитата на това име; тия първи откриха фалшивостта на фанариотите и посъветоваха българският народ да се не каля вече в ромейското бласто; най-после, тия първи отделиха живото от мъртвото, честното от безчестието, лъжливито от истината, къклицата от загарията и своето от чуждото. Освен това цената на техните заслуги се увеличава и с това, че тия честни мъже бяха окружени с яростни противници, с безхарактерни дебелчовци и с равнодушни чорбаджии, които не-желаеха или не можеха да разберат каква причина е накарала българските патриоти да се борят с гърците, да искат българско учение и да се хвалят със своето българско произхождение, с които еврееностите ромей се подиграват така несправедливо.

6

ЗА ПЛОВДИВСКИТЕ УЧИЛИЩА

В онова време в Пловдив съществуваша четири български, три гръцки и едно женско (гръцко) училища. Едно от гръцките училища, което носеше гръмогласно и славно име елински гимнасион, се посещаваше от децата на пловдивската аристократия и ползуваше се с голяма слава. Уроците се предаваха от четири учителя гърци и от един турчин. Последният, на когото името беше Самуркаш ефенди, беше родом грък, знаеше превъзходно елинският език и, според както разказваше, той сам е бил обърнат насила в мохамеданство само защото, защото е бил добре образован и защото е знаел множество изречения из коранът и из старовременните мъдрци (философи). Тоя човек беше твърде оригинална личност. Представете си такова едно същество, което се не умива по няколко месеца, което не реши брадата си и косата си по цели години, което се преоблача само тогава, когато му се покъса дрехата или ризата, и което е покрито с различни насекоми и със всякакви нечистоти.

Освен това Самуркаш ефенди беше сляп с едното око, лицето му беше обезобразено от шарула, а тялото му изпущаше из себе си доволно неприятна меризма. При сичките тия вънкашни недостатъци Самуркашът беше богат със знание и с природен ум. Едно негово изречение и до днес още се върти в умът ми. Между учениците, които слушаха уроците на Самуркашът, т. е. които изучаваха турският език, имаше доволно голямо число българчета. Тия българчета се учеха много по-добре от гърчетата, следователно Самуркашът гледаше на тях с добро око. Един ден той беше рекъл на Славиди (Славиди беше родом българин и гръцки учител) така: «Нашите микрокефали (малоглавци) наричат българите хондрокефали (дебелоглавци), а действителността си доказва, че последните ще да победят първите в сяко едно отношение. А знаете ли отде произхожда сичкото това? От програмата на онова учение, което е усвоено в сичките гръцки школи. Сичкият свят върви напред, а гъркът търси своето щастие под развалините на Атина! Вие набивате главите на своите ученици с философите на Демостена, а забравяте да им покажете съвременният напредок на човечеството и да ги посъветувате да бъдат добри съвременни граждани и истиннообразовани хора. Фанатикът не може да бъде полезен ни за себе си, ни за съседите си, а вие със своето учение се стараете да възпитате не хора, а фанатици. Вие и до днес още учите своите ученици, че само елинът е човек и че сичките други народи и народности са варвари! Това учение е убийствено за самите елини. Аз съм забележил вече, че варварите напредват в сяко едно отношение и че новите елини се приготвяват да променят с тях ролите си.» Думите на Самуркашът захващат да се изпълняват.

Гръцките учители ме приеха високомерно, дадох ми название «вулгараки», присмяха се на моите полуселски дрехи и запретиха ми да говоря в училището български.

— Ако не послушаш съветите ми и ако бъдеш твърдоглав, то аз имам насечени върбови тояги — каза кир Ксантос.

Да ви кажа няколко думи и за тоя звяр. Главният учител в Пловдивският гимназион, кир Ксантос, беше възпитаник на Виенският университет, четеше елински-

те класици, а именно господина Платона, и тупаше учениците с юмруци по гърбът в това същото време, когато говореше, че човеколюбието е било отличителна черта на елинското племе и че човеческото лице трябва да бъде свещено. Ксантос беше родом из огърчивият се български град Серес. Боже мой, какви свирепи, тъпоумни и безсовестни хора избра providenieto за първоначалното развитие на нашите нещастни деца! Буквите Δ и θ, които изведнъж не е в състояние да произнесе ни един български телесен език, не един път са повдигали юмруците на виенският възпитаник над моята балканска глава. Ах, кир Ксантосе, твоята важна фигура ще да остане в моето въображение още дълго време. Ти беше един от ония незабвенни учители, които оставят после себе си страх и отвращение.

Освен класиците в гимназията ни четяха още аритметика, катехизис и география. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че историята на човеческите «страсти и глупости» се четеше в това честито учебно заведение твърде оригинално. Тука например историята на Гърция и на Византия се изучаваше със сичките техни подробности и със сичките никому ненужни и безполезни анекдоти; а историята на умственото развитие на европейските господарства, новите времена и живот на другите народи и племена се излагаха на някакви си двацет или триесет странички!

Но най-възмутителните принципи на това училище се заключаваха в следующето проявление. Нашите учители бяха горделиви, високомерни и надути; тия презираха сичко, щото не е елино-цънцарско; тия се подсмиваха на сичко, щото не е преминало през чистилището на цънцаро-фанариотската цивилизация; най-после, тия гледаха на българчетата, които съставляваха по-голямата част от учениците, с презрение или с някакво си патриотическо съжаление, с каквото обикновено гледа майката на своето сляпо или хроморождено дете. Тряба да се съзная, че тоя поглед и това презрение бяха накарали множество българчета да се срамуват от своето име и народност, да прекръщават имената си и да скриват произхождението си. Така например Искровият син се беше преобразил на Искридис, Недельовият син — на Неделидис, Нешовото момче — на Несидис и т. н. Тука съм

длъжен да ви кажа и това, че и прякорите на двамата елински «евгенестати» учители бяха Славиди (от Славчо) и Бонциди (от Бончо), следователно и тяхното произхождение беше доволно съмнително. Но ако гръцката цивилизация и да щавеше така изкусно младото и крехкото поколение, то старите «хондрокефали» оставаха непокътнати. Разбира се, че това не беше нито възможно. Кажете ми, моля ви се, възможно ли е да прекроят имената Велика, Стойка, Неделя, Пейо, Искро и пр.? А новите българчета? Новите българчета, т. е. новото поколение, още из купелът излязяха готови елини. Така например Недельо даваше на своя син име Ксенофонт; Станчо метаморфозираше своето българче на Темистокъл; а Искро се радваше, когато после името на неговото любезно дете «благородните» граждани притуряха катунското окончание **ки**.

Но както и да е, а пловдивската елинска школа преди двацет и пет години напредваше гигантски, ако на науката и знанието и да се не обръщаше никакво внимание.

В първият клас на това училище родителите изпращаха своите деца само затова, за да бъде мирна къщата им, и аз, ш е с т н а й с е т г о д и ш н ъ о т о дете, бях длъжен да търпя от дреболията различни насмешки, защото не бях в състояние да напълня главата си с изреченията на елинските схоластици, с катехизисът и с Езоповите басни на съвсем за мене чужд и непонятен език, или да търпя наказания от благородните юмруци на кир Ксантоса и от благочестивата десница на владишкият дякон кир Григория.

Отвращението към гръцките училища, което аз имах до това време само по предубеждение, се преобрази за мене още от първите уроци в положителна антипатия. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че между българските ученици в онова време съществуваше вече не твърде похвално мнение за гръцките училища и наука.

От самото начало аз се залових за гръцките премъдрости с особено усърдие, но твърде скоро бях принуден да се убедя, че е деведесет и девет пъти по-лесно и по-приятно да бъда биен, нежели да ровя мозъкът си с граматиката на кир Вамва и с догматиката на преподобните византийски отци. Тая наука ме накара да стана голям ленивец. В това също време, когато владишкият дякон

ни разказваше, че библията е главната книга на християнството и когато потвърждаваше своите изводи с божествените текстове из постановленията на светите отци, моите мисли се носеха над моето родимо село, над зелените ливади, над пожълтелите нива и над кичестите гори, из които пееха многочислени птички и чрез които пролетяваше прохладен планински ветрец. Но моите мисли бяха там, а тука сичкото мое учение се заключаваше в проклетата д е л т а и в безчовечната т и т а, т. е. тука се намираше в действие само гръклянът и краят на езикът ми.

Да кажа накратко, ако аз изнесох нещо из тоя гимназион, то това нещо не беше нищо друго освен следующите няколко новогръцки качества: аз се научих да превивам гръбнакът си, да лъжа, да лъстя и да се унижавам, защото само с подобно средство беше възможно да умаля ученият ентусиазъм на моите учители. Но от тука моята планинска, свободна и здрава натура излезе победителница, защото по-бързо ще да избелите арапинът на европейското слънце и по-бързо ще да лишите тигърът от неговите врождени дамки, нежели да прекроите от балканският свободен казак светски фанариотски или пловдивски роб. . .

Но в това време над нашето отечество изгрея онова животворяще слънце, което после 1848 година разпространи своите чудотворни сили над сичкото човечество. Между гръците и българите захванаха да произхождат препирни, несъгласия и явна вражда. Някои от първите българи граждани явиха в тогавашният единствени български орган Ц а р и г р а д с к и в е с т н и к, че и българският народ има прошедше, че неговото бъдеще е светло и завидно и че всеки е обязан да защитава своето народно право. . . Един от главните противници на ромеоцънцарското блато беше убиен, мнозина се преследуваха, други се подозряваха. . . Ако покойни Тарас Шевченко в онова време да не би бил в Оренбургската крепост, то той би трябало да изрече именно за гореказаните апостоли своите оживителни думи:

. . . Хвала,
хвала вам, души молодїи,
хвала вам, лицарі святїи,
во віки-віки похвала! . . .

Младото поколение гледаше в очите на първите апостоли и стараше се да изпълни на дело техните теории. Сичките живи същества, които ходеха на два крака, се разделиха на две партии. Гръцкото безумие, което се наричаше класическа наука, тумруците на кир Ксантоса и катехизисът на отца Филарета, който беше преведен на новогръцки език, ме хласнаха в българският лагер и избавиха ме от разядащата ромейска философия. Гърчетата и българчетата, т. е. учениците от гръцкото и българското училища, захванаха да нападат едни на други и да дращят лицата си. . . Аз приех страната на моите еднородци и много пъти дохождах дома си със скъсани каравани или с краставици на челото.

Гръците и тяхната пропаганда захванаха да проиграват. Истина казват умните хора, че времето е в състояние да съкруши даже и гранитът, а гръцкото влияние беше изградено на твърде слаби основания. За българите или за гръкоманите настана онзи период, когато сляпата вяра и фалшивият ентусиазъм преминуват и открива се противоположната страна на орденът. Лъжата изплува над повърхността на човечеството, мъглата се разсея, повозката се смъкна от очите на българите, ако в мозъците на множество пловдивски граждани и да се търкаляха още различни Леониди и Ахилеси, Хектори и Атини, византийски империи и глаголетъ тогто.* Подобни личности се намираха и между ония ученици, които бяха дошли из селата да изпият нектарът на богиня Атина. Мене и до тая минута се мяркат пред очите тия самолюбиви същества, които гледаха на гръцката наука като средство за техният бъдещи благополучен живот. Даже и самите учители в онова време бяха убеждени, че който научи спрежението на елинските глаголи науст, той ще да открие «святая светих», т. е. той ще да влезе в оная свещена област, която е недостъпна на простите смъртни и която му дава първенство и власт над необразованото и варварското човечество. Сиромас Ксантос! Множество от гореказаните ученици се отказваха от своите детински игри, ставаха неразделни спътници на учителите, изучаваха техните дълги дисертации с онова набожно внимание, с каквото по-напред са слушали бащи-

* Удям, бя.

ните си разсъждения и афоризми. Във времето на занятията тия облягаха лахтите си на столът, вовираха пръстите си в косата, почервяваха от своите напрежени вниманиа като раци и лапаха след типто-типтис, след типтис-типто. Бедно човечество, с каква дълбока искреност влазяш ти в различни заблуждения! Ти търсиш щастие и добро в онова старо бунище, което не е в състояние да помогне нито на себе си! Ако ти и да насилваше своята балканска природа с голямо търпение и с извънредно херойство, то от това насилие не произхождаше нищо друго освен худосочие в мозъкът ти и страшен хаос в главата ти. Аз те жалея от сичкото си сърце. По-голямата част от моите съученици бяха родени за мускулни труд и за физическа деятелност в сферата на простите и несложните практически идеи, които, ако би усвоили един път, би могли да приложат с голяма осторожност и добросовестност в своят практически живот; но гръцката мъдрост, която нямаше ни определена програма, ни здрав разум, ни истинно желание да принесе на своите слушатели положителна полза, ги накарваше да седят по цял ден на едно място, да мъчат своето тяло с убийствената неподвижност, а мозъкът си със страшни, но безполезни усилия. Аз съм твърде уверен, че ако славянската натура да не би била така силна, то изпитанията би били невъзможни. Разбира се, че ни един от нас не разбираше онова, щото знаеше науст. . . Но и самите учители не искаха от учениците си повече.

Когато се връщах из гимнасионът, то дома ме чакаха и други нежности от страната на моята просветителка и от нейната дъщеря, които ме учеха различни прогресивни приличия и които залягаха с голямо усърдие не само за моето духовно благородство, но и за моята вънкашност. Истина казваше в онова време Яким Груев, че «пловдивската кокона прилича на табак, който се стареа от сичкото си сърце и душа да ошави българските кожи и да им даде гръцко лустро». Аз мисля, че това е първата и последната правда, която е излязла из устата на нашето «народолюбиво ефендие». Гореказаните два табака гладеха по главата шестнайсетогодишният дивак или възрастният хондрокефалос, съжаляваха с наскърбено сърце, че моя милост се е родила от българска майка, и охкаха за моята незавидна бъдещност. По мнението

на тия табаци само гръкът е в състояние да достигне Олимп и да се побратими с богинята на мъдростта. Разбира се, че тая истина се е появила още във времето на Ахилеса и продължава се между «селеокръвните» цънциари и до тая минута.

Но често най-важните превратности в нашият живот, именно в духовният, се извършват при най-нищожните условия. Най-голямата дъщеря на моите възпитатели, която след време доби над мене голямо влияние, ми говореше доволно често:

— Защо се не учиш? Ти трябва да изучиш гръцкият език и да станеш човек. Срамота е да си дебел българин.

— А как ще аз да се уча, когато не разбирам ни какво ми четат, ни какво ми говорят, ни какво ме съветуват? — отговарях аз. — Аз мисля, че и самите учители, тия проклети галмани, не знаят какво говорят, що учат и кого учат. Ако тия да би били учени хора, то би ни обясняли онова, щото е написано в книгите. . . А какво правят тия? Дадат ти да изучиш науст две-три страници и свършена работа.

— Мене ми е жално да те гледам! . . . — ми отговаряше четиринайсетогодишното момиче и накарваше ме да червенея за себе си.

Един ден моята хубавичка съветница ми каза така:

— Из сичко се види, че българите не са способни за нищо.

Тия думи бяха причина да остана в гимнасионът още цяла година, ако елинското учение и да беше за мене и безвкусно, и безполезно, а отчасти и убийствено. Мене в онова време влечеше някаква си невидима сила към българското училище. А какво ще да каже баща ми, който ме е изпроводил в Пловдив не да спрягам «не зная, не знаеш, не знае», а да изпека елиниката, която е дотърала на много дебели българи порядочно състояние? «Ако ми не позволят да премина в българското училище, то аз ще да зарежа и гръцкото», реших аз в умът си и същата сила ме повлече към моите мили и благословени планини, към моята родина Коприщица, дето трябаше да ходя по високите върхове, по зелената трева, под кичестите буки и по острите скали да паса овцете и козите, да бия масло, да сиря сирене, да стрига вълна и ерина. . . Кой може да ми каже, че тия занятия не би

били за мене по-полезни и по-щастливи? . . . Ако аз да би послушал сърцето си, то не би скитал след време по чуждите земи, между чужди хора, по московските улици, по букурешкото блато, по . . . далеч от моите мили и любими крайове, далеч от моите братия и сестри, далеч от моето поробено и нещастно отечество. . .

Да, аз мисля, че би било по-добре, но гореказаното момиче, което докачи моето самолюбие, и гръцките учители, които притъпиха и последните останки от моята свободна воля със своите подсмивки и със своите тояги, измениха моето бъдеще и дадоха му съвсем друго направление. Аз се реших да се уча, да стана учен човек и да докажа на моите приятели и неприязни, че и българинът е способен за нещо.

Настана зима — зима студена, мъчителна, невесела и угнетающа. През лятото пловдивските жители имат барем де да излязат и де да се поразходят; а през зимата всеки трябва да седи дома си или да ходи из къща в къща да предумва светът. Ни в един град жените нямат такива дълги езици като в Пловдив. Даже и мъжете твърде често се занимават с бабешка критика. Български книги в онова време почти нямаше, а гръцките не удовлетворяваха моите наклонности. Но ето един мой съученик, на когото баща му беше ходил във Влашко, ми даде няколко руски книги. Аз се намирах в блажено състояние. Тия книги бяха, ако помня добре техните заглавия: *Ръцари Лебедя* или *двор Великаго Карла*, роман от XVIII век, *Жизнь Наполеона Бонапарта*, *Превращенията от Овидия* и *Разговори русско-греческо-француски*, които бяха издадени в Одеса. По тия книги аз захванах да изучавам руският език и ако, след време, в пловдивското българско училище и да се получаваше вече *Русский вестник* и други някои книги, но *Ръцари Лебедя* се пак останаха първите мои руски учители. Други книги, които са имали на мене твърде голямо влияние, бяха сръбският сборник *Невен-слоге* и *Косовската*, т. е. оная безграмотна книжка, в която се възпяват сръбските херои от Косово поле. От кого е била написана тая книжка, аз и до днес още не зная. Тия две книжки и *Ръцари Лебедя* аз знаях почти науст. Из *Невен-слоге*

аз се научих да уважавам черногорците и да благоговеея пред тяхното юначество и свободен дух.

Но ето че мина и зимата и настана пролет — българският рай на земята; момичетата и момчетата, честното и невинното, живото и щастливото захванаха да играят своето хоро и да пеят своите еднообразни песни, радостни и мили гласове се чуваха от всяка една страна, защото Пловдив е обигърнат с нецивилизовани българи, които още не са продали совестта си и народността си на Цукалата. Но за тоя велики елинин аз ще да поговоря на друго място. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че хоро бива само у нецивилизованите българи, които живеят на Марашът, на Каршияка, в Нова махала и пр. и които се презират от пловдивските кокони така също, както и чесновият лук или чушките. Хорото се захваща от пролетният българо-гръцки празник Света Петка. Аз казвам българо-гръцки, защото другите християни или православни християни го не празнуват. В петък през светата неделя на поляните се събират почти сичките млади и зелени българки и българи, главяват си свирец с гайда или с цигулка и под монотонната негова музика захващат да играят хоро. Разбира се, че ако младите сърца не намерят музика, то си пеят сами. Най-напред вървят ергенчетата, след тях годеите момичета и невестите, а после девиците, поддевките и децата. Сичките тия, като хванат един другото за пояса, съставляват полукръг; гайдата се помещава посред — на това също място се помещават още четири или пет девици, у които гласовете са по-добри — и захваща се българско хоро. Случва се и така, както и по другите места из България, щото да пеят самите играещи. В такъв случай то едната, то другата страна повтарят всеки един стих. Свършва се песента, цигулката се още свири, а полукръгът продължава своето мерно движение, т. е. пристъпя от крачка на крачка, наляво-надясно, назад-напред. Свършва се играта — полукръгът се разкъсва мигновено, девиците се спускат към къщата си по няколко заедно, ергенчетата вървят след тях и облизват се или сучат своите черни мустачета и тука произхожда смях, припкане, гълчотевици, шегички и радостни викове. От всяка една страна се чуват весели и щастливи гласове. . . Най-после сичко се успокоява, сичко се скрива под непроницаемата нощ.

ПАВЛИКЯНИ И СЕМЕЙНИЯТ БИТ НА БЪЛГАРИТЕ

По-голямата част от по-богатите пловдивски жители живеят в градът само през зимата. Лете ги гони оттука отчасти нездравият климат, а отчасти утомителното еднообразие на празността. Пловдивската аристократия, на която бащите и дедите пасат овцете и козите в Ахланово, в Коприщица, в Панигюрище и пр., се преселява при полите на Доспатските планини, в селата Воден, Куклен, Дермендере, Станимака и по манастирите, които са доволно изобилни по тия места и които съдържат голямо количество отгоени бикове за пловдивските бездеткини. Най-главните човеколюбиви заведения в това отношение са «Св. Георги», «Св. Богородица» и «Св. Петка». Бачковските калугери, които, като секи гърци, обичат разнообразие, не държат своите поклонници и гостенки дълго време. Ето защо и ние, като сяка аристократия, захванахме да се приготвяваме за преселение във Воден.

Моят чорбаджия или възпитател (у нас почти сякога, мешат тия две титли) кир Янко хвана три кола, които бяха покрити с рогожи и в които бяха впрегнати едри биволи. Тия яки животни се обязваха да прекарат из Пловдив във Воден жените, слугите, слугините и домашните принадлежности; а кир Янко, неговият син и аз трябаше да съставиме кавалерия и да яздиме едно благородно и две неблагородни животинчета, т. е. кир Янко възседна своят анадолски хат, а аз и синът му се качихме на два марковски челебия.

И така, в едно лятно утро, ние оставихме вонещият град и тръгнахме към югозапад. Първата сграда, която ни се попадна на пътят, беше един павликянски кутар.* Стопанинът на това имане живееше в градът и имаше няколко дюкяна, но в това време той беше дошел да обиколи работниците.

* Думата кутар, която е изменена на хутар, съществува и в Русия. Тя означава чифлик, уединена къща и земеделско заведение, и произхожда от кът — ъгол, къща — дом.

За съвременните павликяни и за историческите богомили са говорили мнозина, а особено В. Григорович, Гилфердинг, Петранович, Осокин, Левицки, Шмид* и др., следователно моята цел е не да описваме тяхното прошедше, а да разгледаме тяхното настояще. С една дума, аз желая да допълня отчасти онова, щото е говорено вече от гореказаните изследователи.

Старците разказват, че павликяните в старо време не са били католици, не са имали черкови и не са били подчинени на римските попове. Тия са изповядвали друга някоя си вяра и враждували са с православните, а особено с гърците. Тяхната ненавист е била дотолкова силна, щото тия са се боели даже да минат покрай православните къщи, за да се не осквернят. Православното духовенство с помощта на правителството поискало да ги обърне насила в своята вяра и тогава тия били принудени да приемат католичество. Това предание по моето мнение има историческо основание. Историята ни доказва с множество факти какви преследования и гонения са търпели павликяните или богомилите от православното духовенство, от византийците и от българските господари, следователно гореказаното предание се отнася до историческите времена на православните господства в днешня Турция. Богомилите, които по думите на византийските писатели са наводняли Тракия, Македония и България, не са могли да се не съхранят барем в някое местенце. Като били гонени и преследовани от българите и от гърците, тия са се поуспокоили под владичеството на турците, за които е било решително сѐ едно каквато вяра и да изповядат тия; но като били разединени между себе си, павликяните или богомилите отчасти са обръщали в православие, а отчасти (това предположение трябва да се земе във внимание) приняли мохамеданство (помаци). Последното предположение се потвърждава със следующите два факта. Първо, както помациите, така и павликяните говорят чисто българско наречие, в което се срещат твърде малко турски думи; второ, облеклото, типове

* Гилфердинг. «Очерки Европейской Турции»; Гилфердинг. «Письма об истории сербов и болгар»; Петранович. «Богомили. Църква босанска и «кржстияни»; Осокин. «История албигойцев»; Левицкий. «О богомилах» (в «Христиан. чтение» за 1870 г.); Шмид. «Hist. et doctrine de la secte des Cathares ou Albigois».

и някои нрави и обичаи и у едните, и у другите са значително тъждествени.

Когато католическите мисионери, които одавна вече посещават Европейска Турция, намерили павликяните разединени, без никакво твърдо и яко политическо и духовно управление, в дълбоко невежество (тия не знаели даже да четат и да пишат), в каквото са се намирали и другите поданици на османското владичество, т. е. българите, сърбите и гърците, то се постарали да ги употребят за своя полза. Известно е вече, че само гърците са получили преди половина столетие някое образование, ако това образование и да е било калугерско или аскетическо. Католическите мисионери се възползвали от невежеството на павликяните и обърнали ги в католичество. Там немалко е помогнала и ненавистта, която е кипяла още от паметивека в сърцата на павликяните против православните гонители и против техните несправедливости. Ето как обяснявам аз обръщанието на богомилите или на старовременните гностици павликяни в католицизъм. Вярно ли е моето мнение, или не, аз оставям да разсъждават за това учените буквоеди.

Но аз казах по-горе, че павликяните, както и помаците говорят чисто българско наречие (тоя факт е твърде забележителен), носят български дрехи (особено жените), които не съблагат и най-богатите, и изпълняват множество суеверни обичаи. Павликянинът и павликянката не носят нито турски фесове, нито европейски накити, ако би вие пожелали да ги накарате насила даже и със смъртно наказание или да ги изгорите живи. Католическите мисионери са употребявали различни средства да облекат тия фанатици в европейски костюм, но техните старания и до днес още остават напразни. Единственото влияние, което са имали на тия българи католическите мисионери, се е отразило в личните имена и нравствеността им. Да кажа няколко думи за това влияние. Доскоро павликянските имена бяха чисто български, т. е. старите хора, даже в моето време, носеха имена Дянко, Стамен, Каменко, Божил, Чеко, Миловид, Дейко, Пена, Ружава, Първо, Дечо и пр. Само в последните триесет години католическите мисионери са захванали вече да ги накарват да кръщават своите деца по обрядите на католическата черкова и да им дават католически

имена. Аз говоря да кръщават, защото доскоро кръщението на павликяните по думите на старците и езуитите се е изпълняло не по обрядите на католическата черкова, а употребявали са се в тоя случай различни погански обряди и обичаи.

Числото на павликяните, ако говориме приблизително, се простира до 79 хиляди, из които 38 000 души живеят в България (в Свищовският, в Пловдивският и в Скопско-Призренският окръги), 29 000 в Австрия и около 12 000 души в Румъния. Да поговориме за тоя вопрос малко по-пространно, т. е. да допълним нашите записки с някои и други по-нови сведения. Ако досега и да са говорили твърде мнозина за павликяните и за тяхната численост, но ни един из тия изследователи не е знаел, че павликяни, т. е. българи католици, живеят в Румъния и че тяхната численост е доволно значителна. Даже и г. Дринов в своя «Исторически преглед на българската църква» не е нито подозревал, че по павликянските села в Румъния езуитите са намерили по-изобилна храна, нежели между павликяните в България. Когато аз попитах одного от румънските павликяни (по име Илия Мачеларинът) голямо ли е числото на католическите българи в Румъния, то получи следующия отговор:

— Баща ми казваше, че нашата католическа община е била някога си голяма, а сега е малка. Някои от нашите, които са били притеснявани от чоките, се приселили в Немско, други станали власи (обърнали се в православие), а трети се върнали назад.

— Де назад? — попитах аз.

— В Турско.

— А колко души са останали днес в Румъния?

— Аз знам добре около пет села, в които живеят около 12 000 души. . . Има още. . .

Кои са тия още? Тоя вопрос трябва да се реши. Ние мислим, че наместо да пишем дълги и широки «теории за словесността», наместо да превождаме «Дандена», наместо да печатаме безсмислени песни, нашата свещена длъжност е да решиме с особено внимание гореказаният вопрос, да изследваме статистиката и етнографията на живите същества и да изучиме животът им. Тия наши занятия ще да бъдат милион пъти по-полезни, нежели коледарските песни на г-на Протича. Но да оста-

вие това. Събраните от нас в последното време факти ни удостоверяват още веднаж, че във времето на своето преселение из България в Румъния и в Австрия павликяните не са били католици. Така например родителите на гореказаният Илия са били родом из Жеравна, родителите на някой си Петър Сивият — родом из Трявна, а прародителите на Дечова, който преди малко време беше учител в Свищов — родом из Габрово. Разбира се, че в гореказаните три града католицизмът никога не е имал свои последователи. Освен това наречията, които се употребяват от павликяните в Румъния и в Австрия, са различни. Австрийските павликяни говорят две наречия, из които едното е чисто свищовско, а другото полумакедонско. Същото се забележва и у румънските павликяни. Някои от тях говорят свищовско наречие (уда — вода, ол — вол, уд — от, узда и пр.); други — пловдивско, трети — шопско, а четвърти — шуменско. Разбира се, че и това е доста важен факт.

Да поместиме няколко павликянски песни.

Не ще си Дойчо булката!...
 Дали му не е хубава,
 дали му не е донела
 два едри сури биволи
 и девет крави ялови,
 и още девет сас телци,
 та иска да я напусне?
 Мама Дойчину думаше:
 «Синко Дойчине, Дойчине,
 я си дворове разгради,
 я си лозята напусти,
 биволе курбан заколи
 и булчето си напусти.»
 Дойчо на двора излезе,
 погледа долу и горе,
 разгледа равни дворове,
 измери лозя зелени,
 потупа сури биволе;
 мило му* да ги разгради!
 Мило му да ги запустя!
 Мило му да ги заколи!

* Жално му.

Върна се Дойчо, та влезе
 и си булчето погледа;
 за булче му е по-мило —
 мило му да го напусне...
 Па стана Дойчо побегна
 в далечна земя широка,
 та седя девет години,
 спечели тежко имане:
 хилядо вакли овнове,
 хилядо бели марии,
 хилядо сиви говеда,
 хилядо врани кобили.
 Тръгнале ми са овчере,
 овчере и говедаре:
 напред ми вървят кехан,
 с медени свирят кавале;
 след тях ми блеят овците,
 овците и говедата
 и тия врани кобили;
 а овчере ги караха,
 умилни песни пееха.
 Дойчо напред вървеше,
 червено конче яздеше
 и към планина гледаше,
 дано си види булчето.
 Вървял е Дойчо, Дойчине,
 преминал девет касабии
 и триста села овчерски,
 че си дома си утиди,
 та на вратнята почука.
 Не е излязла майка му,
 на е излязла булката.
 Булката тихо говори:
 «Чи защо тропаш, юначе?»
 Дойчо ѝ дума думаше:
 «Невясто, млада хубава,
 има ли конак за юнак,
 стадото да си напуя,
 овчере да си починат?»
 Булче юнаку думаше:
 «Почакай тука, юначе,
 аз имам стара свекърва
 да ида да я попитам.»

Па влезе в п у с т и дворове,
попита стара свекърва.
Излязла ми-е майката,
па на Дойчина думаше:
«Сине Дойчине, Дойчине,
имане струва сто гроша,
а първо либе хилядо.»

Тая песен ми е изпеяна от Илия и записана е буквално. Друга песен:

«Ой суколе, пиле чачулясто!
Ще те питам, прау да ми каиш:
видял ли си мома като мени,
билолица, вакло чирноока,
коя пее и зми, и лети
и надява пили от планина?»
Утговаря пили суколово:
«Мари муме, мари малка муме,
ти надяваш пиле от градина,
ал ни моиш сукол да надфъркаш.»

Тая песен ни е изпроводена из село Винга (в Австрия):

«Мари моме, малко моме,
де ти гривните?»

— Занесох ги на златарче,
момче гиздаво,

да ги лее, да ги чука,
момче гиздаво,

да изкове на брата ми,
момче гиздаво,

златен чекамак на пушката,
момче гиздаво!

«Мари моме, малко моме,
де ти герданот?»

— Занесох го на златарче,
момче гиздаво,

да го лее, да го чука,
момче гиздаво,

да искове на сестра ми,
момче гиздаво,

сърмен колан, две обици,
момче гиздаво!

«Мари моме, малко моме,
де ти накито?»

— Занесох го на златарче,
момче гиздаво,

да го лее, да го чука,
момче гиздаво,

да направи два пръстена,
момче гиздаво,

един за мен, а друг за теб,
момче гиздаво!

Тая песен е изпеяна от Петър Сивият.

Да кажа няколко думи и за ония верования, които се уважават от павликяните и които нямат нищо общо нито с православието, нито с католицизмът. По думите на един католически свещеник, който е родом славянин, който живее между павликяните в Австрия и който е имал случай да узнае техните верования, у тях хора и до днес още произхожда доволно голяма нравствена борба против нововъведеният католицизъм. «Вашите българи (павликяни) и до днес още не могат да оставят езическите (?) верования, суеверията и нехристиянският живот — говореше свещеникът. — Така например тия говорят, че душата и тялото живеят заедно само временно и че после смъртта на тялото душата никога вече не може да се види с него, ако свещеното писание и да ни учи, че сяка душа на второ пришествие ще да се върне на земята и ще да се всели в тялото си. Освен това павликяните говорят, че тялото, което е родено от майка, не трябва да отговаря за греховете на душата.»

Старите павликяни — младите са се съвсем окатоличили — вярват и изповядат следующите принципи:

1. Телесната страна на човекът е създадена от земните грехове или от Адамовите прегрешения, а душата от чистият бог.

2. Ако Исус Христос и да е осветил грешното тяло, когато е приел човечески образ, то това тяло сè още не може да се сравни с душата, която е първо създание на бога.

3. Ако Христос и да е бил човек, но неговото тяло е било ангелско и не е приличало на нашето.

4. Христос е възкръснал, преди да умре.

5. Сяко място, което е осветено от бога, може да се нарече черкова.

6. Христос е бог божи, а бог е бог на божеството.

7. Истинната Христова черкова одавна вече е изгубила своята святост и значение, защото апостолите и служат за злато и за сребро.

8. Богородица е част от Христа, следователно нейното тяло не прилича на другите тела, т. е. на другите женски.

9. Истинните християни са така също вечни, както е господ бог, който живее в тях.

10. Не сяка черкова е християнска, както не е християнско и сяко учение, но сяко място, което е създадено от бога, е свято.

11. Само истинните християнски души ще да видят бога.

12. Ако тялото търпи мъки и страдания, то душата ще да блаженствува.

13. Ако Иван е кръстил човекът с вода, то Христос го е кръстил със св. Дух, следователно и ние трябва да се кръстваме духовно и телесно.

14. Миропомазанието така също трябва да бъде и духовно, и телесно, защото бог сваля от шииите ни греховете само чрез св. Дух.

15. Само бог и Христос могат да ни простят прегрешенията.

16. Свещениците са обязани да живеят вярно и да не мислят за земният живот.

17. Ако свещеникът прегреша, то верующите са длъжни да го изгонят из своята община.

18. Жената няма право нито да свещенодействува,

нито да влиза в олтарът, нито да реже нафора, нито да се досяга до иконите, нито да целува одеждите на свещеникът.

19. На жената не е позволено да влиза в черкова с непокрита глава, а девицата трябва да дохожда в божият храм само три пъти през годината, т. е. два пъти да се причести и веднаж на зеления ден (?).

20. Агнето, което се принася в жертва, не трябва да се коли от млад и безбрад човек.

21. Нощната молитва е по-приятна на бога от дневната.

22. Иконата и кръстът ние трябва само да почитаме, а не и да им се молиме.

23. Който дава на бога и на неговите създания еднакви почести, той няма да види лицето божие.

24. Бащата не трябва да се досяга до детето, ако то не е още кръстено или ако над него още не е слязъл св. Дух.

25. Дорде жената не иде да се мироса, то в къщата и огънят не трябва да изгасва.

26. Секи християнин е обязан да помага, ако се случи нужда, на безверниците, но да не яде и да не пие с тях заедно.

27. Секи християнин е длъжен да изгана дяволът изпод ноктите си и из гърнето, из което яде, с молитва.

28. Никой не трябва да се гнуса от онова, щото е очистил сам бог.

Тия сведения ни са дадени от гореказаният свещеник, който е наблюдавал дълго време и който е изучил животът на нашите братия павликяни, които днес по различни причини са станали католици.

Но да продължиме своите записки.

Аз бях познат с павликянският учител в Пловдив, който беше родом маджарин и на когото името беше Андрея Ковач, защото се учех у него латински. След време аз се срещнах с него и разговорих се за днешното положение на павликяните. Андрея беше умен, образован и безпристрастен човек и стараше се да сближи павликяните с техните православни братия, ако и да беше принуден да скрива своите действия и да угождава на италианските езуити, от които зависеше неговата съдбина. Сяка неосторожна дума е могла да го изгони из школата и да го остави без хляб и без обуца.

— Как вие мислите — го попитах веднаж, — ще ли бъде възможно да образоват павликяните барем няколко?

— Това е твърде тежко — отговори Андрея. — Тия хора не обичат образованието. . . Тия нямат доверие не само към мене, но и към своите свещеници; а жените считат за голям грях да се учат и не знаят нищо повече освен «Огче наш» на латински език или «Спаси ни, Христе боже» на български. Разбира се, че и тия две молитви не знаят сичките.

След време, когато аз се срещнах с Андрея в Белград, то му предложих изново гореказаният въпрос.

— Захванаха ли нашите павликяни да се учат? — попитах аз.

— Твърде слабо — отговори той. — Освен пловдивските търговци павликяни, простото население се бои от учението, както от чумата.

— А каква е причината? — попитах аз.

— Причините са много. Както мъжете, така и жените са твърде суеверни: у тях се уважават само обрядите, без да се гледа католически ли са, православни ли са, или са езически, [те] са се върнели твърде дълбоко и сичките предания, които им са оставени от бащите и от дедите, се уважават милион пъти повече, нежели християнството. Тия вярват, че по светът се разхождат различни зли и добри духове, които преследват грешните и които ръководят праведните; тия разказват, че бабичките, които имат сношения с тия духове, са всесилни и наричат ги врачки, магесници и знахарки; най-послед, тия са уверени, че старите баби са в състояние да ги научат ум и разум, да излечат тялото им, да просветят душата им и пр. много по-лесно, нежели поповете, докторите и учителите. С една дума, суеверието у тия хора стоят много по-високо, нежели Христовото учение. При бабичките дохождат мъжете, жените и момичетата да търсят съвети, да искат лекове и да им се кланят. Бабичките ги учат ум и разум, дават им лекове и хамалии, на които свръхестествената сила произвежда любов, постоянство и щастлив фамилиарен живот. Бабичките почти сякога са готови да извършат даже и най-чудните дела и често не да излъжат, а из чисто и искрено убеждение дават такива съвети, които затъпяват още по-

вече младото поколение. Аз живях дълго време между сърбите, между маджарите, между власите, а сега живея между турците, гърците и българите, но аз не съм виждал през животът си по-суеверни хора от павликяните. . . Аз мисля, че единственият изход да излязат из това незавидно и печално положение е да приемат православието и да се сближат със своите братия българи, които захващат вече своят прогресивен живот.

— А мислите ли вие да се върнете изново в Пловдив и да бъдете полезни на тоя забравен народ? — попитах аз.

— Мисля.

— Ако е така, от вас зависи твърде много. Аз съм уверен, че вие ще да съдействувате на това сближение, защото сте чужденец и защото сте успели вече да съставите свои поклоници — казах аз.

— Това е невъзможно — отговори Андрея. — Не аз, а вашите православни чорбаджии, учители и апостоли са длъжни да извършат това дело. Вие забравяте, че аз съм в Пловдив почти безгласен, че аз съм роб на езуитите и че моето парче хляб зависи от тяхното разположение. В 1849 година аз побягнах из Унгария без парче хляб, без обуща, заедно с жената си. А кой ме напои и нахрани в онова време? — Езуитите. Кой ме обу и кой ми даде прибежище? — Езуитите. Кой ми плащаше досега за моето учителствование? — Езуитите. Е, кажете ми вие сега, мога ли аз да действам против тях? За вашите българи е доста и това, че аз няма да им бъда противен. . . Но кой знае какво може да се случи през човеческият живот! Твърде лесно може да бъде, щото нуждата и гладът да ме поведат и по друг път, както тия поведоха някога си и Шафрона (така също маджарин). Шафрон проповядваше ненавист не само против Русия, която беше главната виновница на неговото нещастие, но и против сичките православни християни, които, по неговите думи, са руски орудия. Тоя човек събираше павликяните, съветоваше ги да съставят легия против безверниците и да я изпроводят в Севастопол и разказваше им, че само в Австрия, около тронът на младият австрийски император, ще да намерят помощ и съчувствие. А против що и против кого? Шафрон беше убиен

под Калафат. Бедни Шафрон! Другояче тоя човек беше добър, либерален и честен.

Андрея се не върна вече в Турция. В Унгария ми разказваха, че той е умрял вече. А неговото отечество, за което той страда толкова години? И то умира полека-лека.

У павликяните семейният бит е развит така също, както и у православните българи. Тия повечето пъти живеят патриархално, т. е. по няколко семейства или по поколения в една къща, и работят заедно. Тия къщи или тия семейства се наричат бащини и съответствуват на сръбските задруги. Тия фамилии или тия общини имат отделен живот, едно общо имане и един патриархален началник, който носи име дядо, комуто се покоряват сичките членове и който е най-стар в семейството. Синовете, които се женят, не оставят бащината си къща, както и унуките и праунуките, така щото в една подобна къща се срещат понякогаж по петдесет, даже и по сто члена. Аз съм видял даже и такова едно село, което е съставено от една фамилия и на което членовете са дотолкова близки роднини, щото ни един от тях не може да земе момиче из селото си. Това село се нарича Горски Криводол и намира се в Пиротският окръг. Но случва се и обратното. Понякогаж в една бащина живеят толкова члена, щото тяхното родство бива съвсем съмнително. Дядото е обязан да нагледва за работата, да дава съвети, да варди нравствеността на унуките си и да съхранява спокойствие в къщата си; той е обязан да дели работата, да накарва секиго да изпълнява своите обязанности, да плаща данокът, да продава и да купува, да държи касата и да се старее за нуждите и благосъстоянието на къщата. С една дума, дядото е цар и самодържец между своето семейство. Ако в неговото царство се случат важни семейни дела, т. е. ако произлязат недоволства и раздори между членовете или ако трябва да се ожени някой или да се омъжи някоя, то дядото събира съвет от по-старите членове на семейството и решава спорният вопрос не само по своята монархическа воля, но и по желанието на вишегласието. Понякогаж и родителите на момчето или на момичето имат своя воля и свое собствено а з. Колкото за домашната, т. е. за къщата част, то тая част зависи вече не от дядото, а от бабата

или от въртокъщницата (така я наричат шопите). Тая баба или тая въртокъщница е началник над жените, които са обязани да изпълняват нейните заповеди буквално и да ѝ не противоречат. Бабата държи ключовете от сичкото домашно богатство. Да кажа и това, че ако дядото или бабата през своята дълбока старост станат неспособни да управляват малкото господарство, то се избира друго лице, т. е. избира се най-старият човек в семейството. Понякогаж това право се дава чрез гласоподаване. Разбира се, че в градовете и по-големите села вие няма вече да срещнете тая патриархалност, която има комунистически характер в миниатюрен вид. По тия места имането на бащата и на майката се разделя тутакси между членовете на семейството. Това разделение бива така: на по-старите синове се дава известна сума пари; на най-младият се оставя къщата, покъщнината и една малка сума пари; на дъщерите се дава премяна, по един или по два медника и по една крава; а на майката седмата част от имуществото и бакърът. Разбира се, че подобна раздяла бива само по ония места, дето бащиното имане се дели без участието на правителството и без правосъдието на кадият. Освен добитъкът главното богатство на българската къща съставлява бакърът. По богатите селски къщи вие можете да намерите повече от сто оки бакър. По малките градове произхожда същото с твърде малки изменения. Ако бащата не успее да раздели имането си във времето на животът си, то братето, по-главните граждани и старците се събират и като разделят парите и добитъкът, оставят на най-младият син къщата със строга заповед да храни майка си и да омъжи сестрите си. Ако майката е още жива, то бакърът принадлежи ней или на най-младият брат, който се обязва да омъжи сестрите си и да им даде прикя или премяна. Нивята, ливадите и добитъкът се делят наполовина, но дъщерите нямат право да наследят недвижимото имане, както и добитъкът. Тия раздели обикновено произхождат мирно и покойно, т. е. при тях се съблюдава весвъзможен порядък и тишина. Кадият твърде рядко намира случай да се умеша в тия делби; той приемава участие само тогава, когато един от членовете на семейството обяви незаконни или законни требования. Кадият дели сичко

на равни части между братето; на сестрите и на майката дава по $\frac{1}{7}$ част; а на най-младият син оставя къщата, ако само той се съгласи да даде на братето си по едно умерено количество пари. Земята отива на мъжкото коляно.

Същото бива и у павликяните. В семейният бит павликяните се не отличават нито на една точка от православните българи. Нравите им и обичаите им, характерът на животът им и пр. са същите, каквито са и у другите българи. Ние пристигнахме в чифликът на павликяните в онова време, когато тия деляха между себе си бащино-то си имане, и аз видях и у тях същото, щото гледах постоянно в селото си. Тука съм длъжен да ви кажа още веднаж, че аз пиша не съвременни записки, а възпоминания. В сегашните времена както павликяните, така и православните българи са изменили твърде значително и своите нрави и обичаи, и своят характер. А полезно ли е това изменение, или е вредително? — На тоя вопрос не е тежко да отговори човек. Прогресът е спасителен само в такъв случай, когато той има човечески характер. А какво произхожда у нас? — У нас малко по малко се появява оная съща болест, която е направила гърците за нищо и за никакво. Сляпото подражание, което носи название мода и което действа разрушително за всеки здрав народ, няма да доведе и назе до щастливо бъдеще. Но да оставиме това.

Селото Воден, дето ние мислехме да проживееме лятото, е гръцко село. Народното предание ни разказва, че тия гърци са били колонизирани от някой си гръцки император и принадлежали са на манастирите, които по тия места са доволно многочислени. С гърци са населени още част от Станимак и селото Куклен. Пещерските елини са цънцири и погърчени българи. Жителите на тия няколко села се занимават или с лозарство, или с козарство. В селото Воден на 150 къщи съществуват седем черкови, а в Станимак ги има до 100. Из сичкото това се види, че тия села са се населили полека-лека и че главното начало на тяхното заселение принадлежи на калугерите. Гореказаните черкови ни служат като паметник, че страната от селото Аратова и до Пещера е имала голямо сходство с днешния Св. Гора, т. е. че тя е била калугерско царство. Разбира се, че 90% от тия чер-

кови са паднали вече и намират се в жалостно положение. «Нищо не бива вечно под ясното небе», е казал един поет.

8

ОТ КОПРИЩИЦА ДО СОФИЯ

Едно време, когато на някой баща или на някоя майка предлагаша да оставят децата си да се поучат в училището, то тия обикновено отговаряха, че нямат намерение да ги направят попове или че учението е полезно само за владиката и за камзамалите, защото първият трябва да чете в черковите, а вторият да държи селските или градските тефтери. Разбира се, че тия стари хора са гледали на сяко едно занятие с практически поглед, т. е. изискували са даже и от «молитвата господня» не духовно развитие, а материални средства за своето съществуване. И наистина може ли да бъде привлекателно това или онова учение (на което хората гледат като на занаят) за практическият човек, когато то му не дава прави средства за улучшението на неговото материално благосъстояние? Може ли да бъде привлекателна за младият човек тая или оная наука, която няма в себе си практическо приложение, т. е. която се забравя тутакси, щом ученикът престъпи през прагът на училището? Най-после, може ли да бъде привлекателно за нашият българин краснописанието, французкият език, алгебрата, историята и пр., когато той после школските трудове ще седне да шие, ще иде да пасе овцете, ще стане дърводелец и пр.? Ако ингелизкото дете изучава алгебрата и геометрията, то има свършено практическа цел, защото след време става механик, землемер и пр.; ако французкото дете изучава историята, то има практическа цел, защото след време става юрист, адвокатин и пр.; а ако немското дете изучава ботаниката и минералогията, то има практическа цел, защото след време става доктор на медицината. А у нас? Ако нашите бащи дават децата си на учение, то ги дават именно затова, защото слушат от сяка една страна, че учението е полезно и че науката приготвя човекът за по-високи длъжности. Разбира се, че

ако тая висока теория и да е достойна за уважение и за препоръка, но тя не отговаря на действителността, защото нашето дете няма нито възможност, нито средства, нито предназначена цел да я приведе на практика. Ето защо нашите бащи, които са имали възвишена цел да ни научат барем що-годе, доволно често не знаят какво да правят с нас, т. е. какъв път да изберат за нашият практически живот. Учителите въобще се оплакват, че по-голямата част от родителите земат децата си из училищата именно в онова време, когато тия захващат да разбират целта на науката и да извличат из нея съществена полза; но ако разгледаме тоя трънлив въпрос малко по-внимателно, то трябва да се съзнаеме, че в това отношение бащите имат повече право, нежели учителите. Въобразете си, че вие сте оставили детето си до петнайсетогодишният му возраст в училището и че то се е узнало достатъчно с характерът на Александра Македонски, с действията на Юлиа Цезаря, с климатът на Мадагаскар, с премъдростите на Соломона, с логаритмите, с дробите, със съставът на въздухът, с класификацията на животните и пр. А после що? А ето що. Доказано е вече, че Агамемнон е бил велик човек, но той не може да умали тежкостта на напръстекът; доказано е вече, че $a+b=c$, но това не облекчава тежкия живот на овчерите, които трябва да стоят цяло лято на слънце, а цяла зима под виелиците, под студените ветрове и под есенните убийствени дъждове; доказано е вече, че пустинята Сахара е песчана равнина, но тя не помага ни най-малко на сопотенецът да плете по-лесно своите гайтани или да добива повече чушки из своите градини; най-после, доказано е вече, че Ноевият ковчег се е запрял именно на Арарат, но това не принася особена полза на орачът, който се храни от своето рало и който извлича сичкото свое благосъстояние из земята. И така, учението бива полезно само тогава, когато в него се заключава не само морално богатство за нашият мозък, а и спомагателни средства за нашето материално благосъстояние; в противен случай то се забравя така също, както се и появява. Ако народът на тая или на оная местност е земеделчески, то земеделческите науки трябва да завземат първото място в неговите школи; ако народът в тоя или в она град е търговски, то първенството трябва да се даде

на търговските науки; а ако народът на тоя или на она окръг има намерение (както биваше доскоро у гърците) да се занимава с духовна търговия, то богословието, логиката и др. трябва да турят главното основание в развитието. Другояче се не може.

Но аз желая да потвърдя сичкото това фактически.

Когато ми чукна на вратата седмата Коледа, то майка ми ме заведе у п о п ъ т (така в онова време се наричаше учителят), който ми втеплеси в ръцете една доволно тежка панакида и посъветува ме да бъда прилежен и да не ставам приятел с тоягата. Цели седем години аз бях длъжен да сричам малко и велико поветерие, Давидовите псалми и множество други молитви и тропари. . .

Това е първо — седем години бяха изгубени съвсем напразно. После тия седем години провидението ни изпроводи учител с европейско образование, който се постара да реформира школата ни, да отстрани светчето и псалтирът и да ни разкаже, че «българската граматика ни учи да говориме и да пишем правилно български», че «землеописанието е наука за земята», че «един бог, комуто се покланяме, е вечен», че «аритметиката е наука за числата» и пр. Разбира се, че тия мъдрости ние захванахме да изучаваме именно в онова време, когато под носът ни беше захванало вече да се чернее и когато бащите ни бяха захванали да мислят какво да правят с нас. Новото учение, което в първото време — после псалтирът и наустницата — ни се показва и смешно, и безцелно, не намери между нас особено съчувствие именно затова, защото главите ни бяха набиени с «Блажен муж» и защото лазарниците ни бяха множишко. И наистина, не е ли смешно да проповядват на петнайсетогодишен мъж, че $2+2=4$ или че «река се нарича такава една вода, която тече отгоре надолу»? Не е ли смешно да разказват на осемнайсетгодишен ергенин, че «българският език има 32 букви» или че «животните биват месоядни и тревоядни»? Освен това имаше ли възрастният ученик време да свърши барем четирите първи гимназически курсове както трябва, когато учителят ни беше сам, а трябваше да чете на няколко класове сичките предмети? Трябва да ви кажа и това, че ако например в четвъртият клас оставаха малко ученици, то учителят го смесваше с петият клас, следователно учениците прескачаха из съще-

ствителните имена в синтаксисът, из Гърция в кръстовите походи, из тройното правило в алгебрата и из Виена в Америка.

Но да оставим това за други път.

Когато аз достигнах до Нерона и до Филипийските острови, то баща ми ме измери от главата до петите, порадва се на моята зряла физиономия и обяви ми, че е време да се съставят всичките Алкивиадовци и Милтиадовци и да се помисли за материалните потребности, т. е. да се влезе в действителният живот.

— Аз знам, че учението е добро нещо, но то няма да ни нахрани — каза той. — Аз трябва да те дам на майстор да шиеш.

Учението е добро нещо! Истина е добро, но у нас то и досега не може да се помири с действителният живот. Мнението на баща ми беше съвсем право. След три недели аз се намирах вече в Едирне, седях с напръстекът в ръка и с въдицата под коляно в един от абаджийските дюкяни и шиех (т. е. пробадах) чубуклуци, терлици и прости аши от старите аби. На ти тебе Сократовци, Брутовци и Картагени! Разбира се, че напръстекът за такъв един мустакат мъж, какъвто бях аз, не беше твърде лек и че кръстът ми и вратът ми мъчно можеха да се приучат да съставляват в продължението на цели 16 часа на денят правилен полукръг. Нека говори кой що ще, а аз ще да ви кажа, че за един осемнайсетгодишен мъж иглата бива много по-тежка, нежели преходът през Алпите за Суворова. Нека ми бъде позволено да ви кажа и това, че мойт терзилък приличаше като две капки вода на школското учение, защото единът и другото бяха несвоевременни и защото и двете бяха предприяти без предначертана цел и без ясно съзнание. В продължението на шест месеца аз, както обикновено се говори, изпекох занаятът дотолкова, щото майсторът ми беше принуден да пожалее хлябът си и да ми покаже вратата си. И така, единайсетогодишното школко учение ме не приготви да бъда добър терзия или да изкарвам хлябът си със своето оскъдно развитие.

Баща ми се замисли изново. Някои негови приятели, които виждаха, че годините ми бяха вече преминали за сяко едно механическо занятие, го посъветуваха да ме даде на някоя по-лесна работа, но коя именно работа

беше за мене по-лека и по-удобноизпълнима — това ни един от тях не можеше да определи. Баща ми се занимаваше с джелеплък, т. е. купуваше овни, изпроваждаше ги в Цариград и продаваше ги на касапите или на населението за курбан-байрам. Преди триесет години това занятие е възнаграждало трудолюбивите, знаещите и богатите предприематели с достатъчни печалби, но после Севастополската война то захвана да пада. Причините са известни. Но както и да е, а баща ми се постара да ми купи кривокрак кон (за 200 гроша), да ме стегне надвенатри за път и да ме поведе със себе си. Ние трябаше да обиколиме софийските, пиротските и берковицките села, да посетиме южните крайове на Сърбия и да потърсиме по-добра и по-евтина стока.

Това се случи в 1852 година на 30 март.

Тръгнахме. Първото село, което лежи на северозапад от Коприщица, е Душанци. Пътят между тия две села е доволно живописен. Планината, която ние трябаше да преминем, се нарича Климаш и по нея се намират няколко зелени поляни, на които полите са обрасли с букови дървета. По тия поляни така наречените власи пасат своите многочислени стада овце и коне и малко по малко изтесняват нашите коприщенски овчари, които се умаляват значително. От триесет и петте бачии, които са съществували преди четиресет години, днес са останали само три.

Като се изкачите на Климаш и като погледате към северозапад, то пред очите ви се изправя неправилен триъгълник, който представлява гладка равнина и който е обиколен с високи и със стръмни планини. Между Клисурса и Лъжене от Стара планина се отделява планинска ветва, която най-напред върви към юг, после към запад и най-после се съединява при Ихтиман с Вишквата ветва. Тая линия въобще се нарича или Копришка, или Панагюрска. Друга ветва, която се отделя от Стара планина малко по-горе от Камарци или при онова място, дето Искърът пресича планината, върви най-напред към възток наред с главната ветва, после се отдалечава и върви към юговъзток и най-после се съединява с Копришката или с Панагюрската ветва малко по-доле от Душанци. Последната ветва, която в европейските карти наричат съвсем погрешно Коджа балкан,

е покрита с гъсти и с непроходими гори и носи название «Буковските» върхуци. По триъголникът между тия ветви и Етрополската планина се намират Златица, Пирдоп, Лъжене и Душанци, а из теснаците, които се захващат на запад от Златица, лежат Мирково и Буново.

Вие не можете и да си представите до каква степен е живописна тая местност. Откъм южната страна Етрополската планина е съвсем гола и многочислени стада овце, коне и крави се разхождат по нейните поли и ползват се от богатата и хранителната растителност; възточната и южната ветви, както казах вече, са покрити с високи букови дървета, на които върховете се издигат високо из въздухът и представляват великолепно красота; а западните възвишения на Буковските върхове са обрасли с невисоки дървета или с храсти от различен вид и от различна големина. Когато вървите из буковите гори, между дърветата на които цъфтят различни планински цветя (кукуряк, минзифар, игличина, лесичина, гороцвет, конски зъби и пр.), то неволно се чудите на оная правилност или на оная симетрия, която ежеминутно виждате пред очите си. Буковите дървета, които имат еднаква дебелина, еднаква височина и еднаква правилност, поражават вашето въображение до такава степен, щото вие не знаете кому да припишете правилността на това природно величие. «Чегато човеческа ръка ги е насадила и чегато с аршин е измерено разстоянието между тях», говорят обикновено пътниците.

Селото Душанци има около сто къщи, от които четиридесетте са български и шестдесетте турски. Не зная каква е причината, а жителите от това село не могат да се похвалят със своето благосъстояние, ако почвата около тях и да е доволно плодородна и ако душанчани и да имат кому да продават своите продукти. Коприщица, на която почвата не дава нищо друго освен върба и оскудна трева, е в състояние да обогати не само това село, но и множество други. Лъжене е чисто турско село и има около сто и петдесет къщи (в последното време числото на жителите се е умалило доволно значително). Пирдоп е доволно голямо село (разбира се, че ние свободно би могли да го наречем градец, ако Златица, която лежи недалече от него, и да не би отнимала неговата титла) и жителите му живеят без никакви нужди, защото

природата награждава с изобилие техните трудове. Числото на населението достига до 4500 души, от които $\frac{1}{3}$ са турци. Местоположението, на което стои това село, е твърде живописно и жителите му са чистички, трудолюбиви и предприемчиви. Пирдоп се славя със своите копринени и памучни платна, които се разнасят далече из България, и със своите доволно хубави килими (губери). Но с последното изделие се славя много повече Златица, на която жителите работят много по-изкусно, нежели пирдопчани. Златица брои около 5000 жители, от които по-голямата част са турци. Но аз казах по-горе, че Златица отнима титлата на Пирдоп съвсем напразно. В Златица вие видите сиромашия, прости колиби, неподвижност, мързеливост и пр., когато в Пирдоп се забележава движение, живот и стремление напред. В Пирдоп аз намерих доволно хубаво училище с множество ученици, прекрасна черкова и две доволно красиви джамии. Ако в Златица турските храмове и да са по-богати и по-красиви от пирдопските, но около тях владее някаква си запущеност, невнимание и хладнокръвие. С една дума, Златица прилича на голямо сиромашко село, в което някои богати хора са се постарали да изградят няколко богати здания, без които самите жители са могли да просъществуват.

От Душанци до Пирдоп има не повече от $2\frac{1}{2}$ часа, а от Пирдоп до Златица — $3\frac{1}{3}$. Планината от Клисурса до Мирково е почти гола, ако по нея и да се намират доволно богати с трева паши. Щом преминете Златица и щом дойдете до една малка речица, на която името не зная, то ще да забележите някакви си стари развалини, изпод които тече беловита вода. Тоя източник носи различни названия. Така например българите го наричат Самодивски кладенец или Свети кладенец, а турците му дават име Къз-сую (момина вода) и Джумая (петък). Разказват, че водите на тоя източник са и целителни, и опасни. Тия биват целителни само в петък, защото така наречените самодиви, които са господари на източника, през тоя ден ходят на планината да съставляват вихрушки. Мнозина, които страдат от треска, ходят в петък при тоя източник, умиват се и лежат до него по няколко часове. Болните доволно често откъсват от кърпите си по три ивички и везват ги на три дървета, които се намират над източникът.

Но подобни чудотворни или самодивски кладенчета или източници се намират доволно много почти по сичка България. Така например близо до Калофер един от източниците се нарича самодивски и черковни. Недалече от Сопот се намира мѣтен източник, който се нарича Русалско кладенче, защото болните дохождат да се лежат от водите му през русалната неделя. Сопотненци говорят, че ако болният е болен от самодивски болести, то тутакси оздравя, а ако е болен от друга някоя болест, то тутакси умира. През русалната неделя самодивите биват добри и благодетелни, но ако някое мъртво същество дойде нечаяно при тях именно в онова време, когато тия се събират да произведат вихрушка, то биват твърде опасни. В Бесарабия разказват, че една млада жена отишла ноще през русалната неделя на полето да търси волсвите си и нашла самодивите (живи и здрави), че седят на една зелена морава и бърбят над някаква си паница. Когато самодивите видели чужд човек, то хвъркнали нагоре с весел смях и без никаква лютината, като сяка жена, била любопитна и пожелала да узнае какво има в паницата, ако една от самодивите и да ѝ запретила да прави това. Тя видяла, че в паницата се намира рошава глава, над която стоял кръстат орел. И главата, и орелът духали из паницата и произвеждали вихрушки. Изведнъж орелът се обърнал към жената, духнал ѝ в лицето и тя се вкаменила.

Една жена вървяла из калоферските улици и отивала да направи някому си добро дело. Изведнъж над главата ѝ се повдигнала вихрушка (в тая вихрушка се намирала една млада самовила) и грабнала кърпата ѝ от главата. Жената се уплашила и отишла да пине водица от самодивското кладенче и да се умие. Това се случило през русалната неделя. Щом жената захванала да се умива и щом се помолила на самодивите, то долетял един кръстат орел и донесъл ѝ кърпата.

В народните предания съществува някакъв кръстат орел, когото шопите наричат *кръсташ*, а македонските българи — *християнско птиче*. Тоя орел лети по-високо от сичките други птици и често дохожда при бога. Чрез него бог изпраща на земните жители ветрове, молнии и гръмотевици. Тоя орел има четири криле, защото двете са недостатъчни за неговата

служба по небесните височини. Своите небесни криле, които са опърлени по крайовете от горещото слънце, той крие от хората. Кръстатият орел не яде мърцина, но хваща животните и изпива кръвта им. Тоя орел в множество приказници и предания помага на вихрушката или на самодивите да произвеждат ветрове. В някои предания се говори даже, че той духа сам. В ямболските села през русалната неделя в петък момичетата и момчетата излизат на полето, берат цветя, вият го на китки и чакат захожданието на слънцето. Щом небесното светило захване да захожда, то младежите се въртят на една пета, повдигат китките си нагоре и пеят:

Вило, самодиво,
със цветя обивита,
с роса окъпана,
с кръсташ засенена,
с мляко нахранена!

В едирненските села българите правят на Бъдни вечер срещу Коледа камила от различни кърпи и дрипели и носят я из къща в къща, дето им дават хляб, сирене, пари и други такива. Тая камила има четири криле и нарича се така също кръсташ. Когато камилата бива донесена в някоя къща, то момичетата и момчетата плашат с нея стопанинът и пеят:

Петре, ветре,
не кърши върби,
не троши врата,
не губи харман!

Ако селото е голямо, то правят по няколко кръсташа, които се бият между себе си. Интересно е, че на тия кръсташа дават различни имена. Така например един от тях се нарича Страшко, други Белчо, трети Горньо, четвърти Рязко и т. н., а тия имена са тъждествени с имената на ветровете.

Но аз се стдалечих от своят предмет.

Развалините, за които споменах по-горе, не са нищо друго освен стара воденица или някоя стара къща, ако жителите и да разказват за тях различни легенди. Го-

ворят, че някой си цар, който желал да се скрие от братето си, направил на това място голям манастир и черкова, но когато братето му го намерили и поискали да върнат назад, то той ги поканил да влязат в черковата и да се помолят. Братето влезли, а царят затворил вратата на черковата и запалил я. Изведнъж над черковата се повдигнала вихрушка, свалила покривът, извлякла горящите братия и спасила животът им, а царят и неговите здания станали на пепел. Водата, която тече изпод развалините, е била агиазма в черковата.

Като преминахме около $\frac{1}{2}$ час от Златица, то долината захвана да става по-тясна и по-тясна и по полите на Стара планина се срещат вече по няколко дървета. Скоро ние влязохме в доволно тесен и крив теснак, по който течат малки речички. И от двете страни на теснакът, като две стени, стърчат голи скали със стръмни поли и с високи върхове, на които стърчат храстечи и дебели дървета. Тоя теснак, който ту се разширява, ту изново приема по-напредният си вид, се продължава около седем часа път и свършва се близо до Камарци. От това село и до Новоселци се простира малка възвишеност, която е обрасла с храстечи и която е покрита с камъндаци.

От Златица, дето ние пренощувахме, до София има около 16 часа. Следователно ние бяхме принудени да пренощуваме още веднъж в селото Барнево или Барово, което се намира при самият Искър и в което цънцаринът-ханджия ни нахрани добре, ако и да не беше в състояние да удовлетвори друга една наша още по-важна телесна потребност, т. е. да ни стопли. Тука съм длъжен да ви явя, че когато ние оставихме Златица и когато влязохме в планинските теснаци (на 31 март), то на нас се посипа силен дъжд, измокри ни до голо тяло и накара ни да чукаме зъбите си после силният студен вятър. Тоя вятър беше дотолкова студен, щото скоро земята и разцъфтевшите се вече дървета се покриха със сняг, лапавиците падаха, щъркелите не бяха в състояние да летят и сичката природа доби печален вид. Разбира се, че нашият цънцарин-ханджия, който се беше приготовил вече за лято, нямаше нито дърва, нито хартии по прозорците и ние цяла нощ, мокри и измръзнали, бяхме принудени да трепериме под замръзналите юмруци и

на замръзналите килимчета. Но в Барово дървата и през зимата се считат за разкошество и жителите горят мамули, лайна и слама, защото горите са далече и за дървата трябва да се плаща на съседните селяни.

Климатът както на Дунавска България, така и на Забалканска, е доволно еднообразен; изключават се Южна Македония. В Софийският окръг бива твърде малко по-топло зиме, нежели в Свищов, а в Пловдив, в Едирне и Ахело бива малко по-умерено, ако в последният град доволно често възточният вятър и да произвежда зиме студ, а лете суша. Въобще по своята температура България представлява почти средина между климатът на Виена и климатът на ония градове, които лежат по бреговете на Мраморно море и Архипелагът. Средната температура във Виена е $+10^\circ$, в Цариград $+14^\circ$, в Пловдив $+13^\circ$, в Свищов $+12^\circ$. Най-големите горещини достигат в Пловдив $+32^\circ$, в София $+28^\circ$, в Търново $+26^\circ$, а най-големият студ в Пловдив -21° , в София -22° и в Търново -23° , но това бива твърде рядко. Обикновеният студ и в трите града бива от -10° до -12° . В Софийският окръг ливадите захващат да се зеленеят в първите числа на март; на плодовитите дървета в това време захващат да се появяват пъпки, а около половината на март се разцъфтяват вече сичките дървета. Жътвата се захваща около половината на юния; овощията съзряват около половината на юлия, изключават се черешите, вишните и кайсиите, които съзряват по-рано, и дюлите, гроздето, дренките, мушмулите и прасквите, които съзряват по-късно. Юлия месец е най-богат с овощия. В Пловдив, Едирне, Бургас и др. растенията захващат да се показват в половината на февруария, полетата и ливадите вече се зеленеят в първите числа на март и плодородните дървета се разцъфтяват; а в Сереският, Солунският и Кавалският окръги в последните числа на февруария сичко е вече зелено и светът се храни със спанак, лук, чеснов лук, а понякогаж, около двацети март — и с боб. Жътвата в Сереският окръг се свършва около петнайсети юния. Климатът на Софийският окръг е твърде здрав и населението се отличава със сила и с яко телосложение, с изключение на някои места, дето населението има болезнен вид и доволно често страда от треска. Аз мисля, че причината е не

климатът, а храната. Софийският окръг е населен повече с българи — турски села се срещат твърде рядко.

Тоя български край, който има свой собствен характер, е достоен да се изследва и да се опишат неговите особености, колкото се може по-скоро, защото времето бърза със своето течение. Шопът е любопитен и чрез своето облекло, и чрез своето наречие, и чрез своя характер, и чрез своя живот. Но най-любопитно е отношението на населението касателно половете (мъжкото и женското). Известно е, че количеството на раждаемите деца от мъжки пол с неголям процент превъзвисява количеството на децата от женския пол, но защото смъртността в мъжкия пол е по-значителна, нежели в женския, то общото количество на жените по сичкото земно кълбо превъзхожда общото количество на мъжете. Разбира се, че тоя процент не е еднакъв насякъде: в едни земи и у едни народи той бива по-голям, а у други — по-малък. Така например във Франция на 1000 мъже се падат 1006 жени, в Прусия — 1008, в Англия — 1064, в Русия — 1046. Само в Сърбия, по думите на М. Миличевича, мъжкото население е почти равно с женското. В Софийският окръг, така барем се види по някои и други данни, бива противното. Шопът казва, че по техните места жените са скъпи и мнозина ходят да си търсят стопанки по другите крайове. Изобилието на жените се забележава в големите села Коприщица, Клисурса, Сопот, Калопер, отчасти и в Панагюрище, защото мъжкото население ходи да работи в Цариград и в Мала Азия, дето мнозина остават там. Ето из кои села шопите земат старите моми и вдовиците, ако и да говорят, че тия жени не са за тях, защото не умеят да работят тяхната работа и да ядат шопските лютици (оцет с червен пипер) и кукурузници.

Под име шопи българите подразумяват жителите из Софийският, Пиротският, Трънският, Брезнишкият, Кюстендилският, Берковишкият, Белоградчикският и Видинският окръги, които носят бели дрехи. Но за облеклото по-после. София може свободно да се нарече средоточие на шоплукът. Тука съм длъжен да ви кажа, че и между шопите съществува някое различие. Загорските шопи, т. е. жителите на Белоградчикският, Видинският и Берковишкият окръги се отличават от другите и с ези-

кът си, и с нравите си, и с обичаите си, и със своя домашен живот. По външния вид тия се отличават със среден бой, с широко телосложение и с весел характер, когато жителите на Софийският, Пиротският, Кюстендилският и Трънският окръги биват високи и мълчеливи. Първите почти сякога са разположени да се присмиват един другиму, да измишляват различни приказки, да се посмеят, да измислят някоя хитрост и пр. С особено трудолюбие тия се не отличават, но и техните потребности са твърде ограничени. Храната им е повече нежели умерена: кукурузник, сол, лук, оцет, краставици, мляко и сирене; месо, риба и сланина се употребяват рядко. Единствената неумерена склонност у тия хора е ракийката и винцето. От това животът на тия шопи, които твърде много се отличават в много отношения от другите българи, не е твърде завиден. Но и земята им не е дотолкова плодородна, доколкото например Софийско поле. Софийците, а особено пиротчани, са трудолюбиви, трезви, но необикновено неразвити, ако и да имат сичко в изобилие. Потребностите на последните са още по-малки. Съществува анекдот, че един шоп, който ходил в Едирне да коси, излял от Гергьовден до Петровден 120 оки хляб и 10 оки оцет. Само на Петровден си купил за 10 пари сирене.

София е такъв прекрасен град, каквито са сичките турски градове не само в Европа и в Азия, но и в Африка, ако само в тоя или в оня турско-африкански град не живеят евреи. Разказват, че столнината на еврейското отрицателно благовоние е Солун, а аз ви уверявам, че тоя град трябва да падне на колена пред София и да ѝ предаде своя венец. Ако солунската нечистота се нарича готова холера, то софийският еврейски арсенал може свободно да се нарече вонещейша чума. Аз ниде не съм виждал, даже и в Измаил, такова улично блато, каквото видях в София. Софийските нечистоти се отличават от нечистотите на другите градове — аз говоря само за някои махали, а особено за еврейската — с това, че в първите вие рядко виждате мъртви котки, издъхнали кокошки и магарета, незатъпкани още черупки от варени или пръжени яйца и т. н. Но и софийският еврейин не е по-благовонен от своята улица. В София вие ще да срещнете такива еврейски типове, каквито се не срещат даже и във варшавския еврейски музей. Разбира се, че между

Ротшилда и Биконсфилда и между софийският еврейн съществува такова различие, каквото Катрфаж, при сичките свои старания, не е можел да намери даже и между горилата и Мария Стюарт. Не зная, имат ли редакторите на «Пестер Лойд» и на «Новата Виенска преса» своя собствена меризма, зная само това, че ако софийският еврейн се приближи до вас, то вие сте принудени да идете в банята и да се умиете с хума. Един мой приятел, който обича да си поговори, ми разказваше един път, че купил от един едирненски еврейн пошове, които, даже като се скъсали (той ги прал стотина пъти), сѐ още вонели на лакерда. Ако да не би поживял няколко деня в София и ако да не би помирисал софийските евреи, то историята на пошовете одавна вече би се изветрила из главата ми. Аз мисля, че ако в София желаят да имат здрав въздух и да се избавят от тифузните трески, то са длъжни или да преселят своите евреи на връх Витоша, или да ги натопят в саламура.

Но да оставим евреите, които са известни на сичкият свят не само чрез своята телесна, но и душевна нечистота, и да кажем няколко думи за нашите единоутробни братия българи, които се наричат софиянци. Почти в секи учебник, даже и у Смарагдова, ние намираме, че старите елини са били развити именно затова, защото са имали сношения с другите народи и защото са срещали от тая или от оная страна съпротивление, което, по днешните понятия, се нарича *о п о з и ц и я*. Това, както ми се чини, има своя правдоподобност. На секи човек е свойствено да подражава, да усвоява и да постига онова, щото му се чини за добро или щото види у по-добрите — по неговите понятия — от него хора или народи. Така например подражанието е накарало множество пловдивски Пенчовци и Бончовци да се огърчат, т. е. да се отдалечат от своето и да не догонят чуждото. Беше време, когато секи един прогрес се донасяше у нас из Фенер и с помощта на владишките дякони или със съдействието на фенерските кирии се разсаждаше на нашата почва с особен ентузиазъм. В ония градове, дето живеят барем по няколко гръцки или цинцарски семейства, тоя прогрес се е разпространял доволно скоро. Така е било в Пловдив, в Серес, в Т. Пазарджик и пр. В София, дето мъжете рядко са виждали чужди крайове

и дето жените са живели в своята първобитна патриархалност, тоя прогрес се е усвоил не твърде бързо и без особено стремление. Разбира се, че в тоя град не е могла да бъде и борба против чуждото или против нововведенията, каквито се случиха в последните трийсет години по другите градове, дето гръцизмът или гръцкото влияние беше успяло да пусне дълбоки корени. Ето защо, по моето мнение, София в своето умствено развитие стои по-ниско например от Пловдив, Търново, Свищов и др. Разбира се, че аз пиша не за днешна София, а за оная София, която видях преди 22 години, т. е. аз пиша не съвременни записки, а възпоминания.

Ако София да би влязла в ръцете на такива хора, които имат добър вкус, то из нея би се създадо хубаво и приятно за живеене място, защото природата ѝ е дала сичко, щото е нужно за един европейски град. Но тоя град трябва да се помести малко по към югозапад, до полите на Витоша, дето местоположението е прекрасно до най-последната степен.

Първото нещо, което ме зачуди в тоя град, бяха турците, т. е. турските търговци и работници, които почти до един знаеха български и говореха със селяните и селянките, на които предлагаха своите стоки. Нашият ханджия, Йордан, на това мое зачудване отговори следующето: «Коремът накарва устата да говорят и цигански.» Това е вярно. Ние мислиме, че както софиянчени, така и казанлъчени и захаралии, които обичат да се оплакват от своите евреи твърде гръмогласно, могат да се избавят от тия всемирни пиявици доволно лесно, както днес се избавлява пловдивският окръг от гръкоманите и цънциарите. Разбира се, че това средство, което ще сега да чуете, е и евтино, и сърдито. . . Вие нищо не трябва да купувате нито от еврейнът, нито от цънциаро-гръкоманинът и бъдете уверени, че тия ще изчезнат и без вашите усилия.

Както еврейнът, така и цънциаринът не оре и не копае, следователно техният живот или поминуване зависи от оновова, който купува техните игли или кутийчета. А могат ли българите да имат свои собствени търговци по сичките градове на България? — Аз мисля, че до днеска, по различни причини, е било тежко, но сега работите и обстоятелствата се измениха и сичко стана възможно. Ако ме не разбирате, аз трябва да ви обясня, че ако например софиянецът или веле-

сченинът е желал да стане търговец и да докара чужда стока за градът си и за селата, то е бил длъжен да ходи далече, в Цариград или във Виена, а пътищата бяха небезопасни — бащите на по-голямата част от днешните търговци са били убиени от турските разбойници. Евреинът и цънцаринът не са могли да се подвѣргават на подобни несчastia, защото ни единът, ни другият не са носили със себе си пари. Евреи има в секи град, а секи от тях е банкирин или комисионерин. Цънцарите, които в сичка Европейска Турция, даже и в цяла Сърбия, са ханджии, кръчмари, готвачи и фурнаджии, помагат един другиму и облесняват своите търговски предприятия.

Но способни ли са българите, даже в сегашното време, да земат в ръцете си сичката градска търговия? — Погледнете на свищовци, на търновци, на калоферци и други и вие ще да се съгласите с нази, че ако повѣрвие така, то евреите ще захванат да се главяват у нашите Хачовци, Ничовци и Ганчовци да им пасат свинете. Колкото за цънцарите, то тия ще да пропаднат още по-скоро. Но София, това е наше лично убеждение, още дълго време ще да яде еврейски сладости, като например, иджибиджи, малебие и др(уги) так(ива). Евреинът живее там, дето хората са глупавички, а цънцаринът — дето хората са мързеливички.

Из София ние излязохме утрента рано и ношувахме в селото Годеч, което лежи на северозапад от тоя град. Границата на Софийският и Пиротският окръги се намира недалече от това село. Аз говорих вече, че както жителите от Софийският, така и жителите от Пиротският окръг се наричат шопи. Ако гледаме на нравите и обичаите, то между едните и между другите съществува голямо сходство: едни и същи песни и приказници, едни и същи облека, един и същи невесел характер, с когото шопът в тия местности, както казах вече, се отличава твърде много от загорският шоп. . . Но при сичкото това аз забележих, че между пиротчени и софиянчени съществува голяма пропаст. Софийнският селянин, на когото ръкавите, огърлето, полите на ризата и кожухчето не са дотолкова шарени и накитени, доволно често даже съвсем бели, са чисти и по-привлекателни. Същото може да се каже и за прекрасният пол. Ако софийските селянки и да обичат да се китят, като секи жени, но техните накити доволно често

причиняват чрез своята многосложност отвращение или насмивка, когато пиротченската селянка умее така да намести главата си и да украси снагата си, щото доволно често съблазнява не само бегликчиите и интизамджиите, но и турските забити-арнаути, които доволно често безчестят и завличат в Арнаутлукът най-хубавите момичета. Ето ви една песен, която се пее от запгните и из която се види какви роли играят тия хора между нашите момичета:

— Що ти е, Стано мори, та болна лежиш,
глава не вдигаш, Стано мори, да ма погледнеш?
— Глава ма боли, аго мори, треска ма тресе,
та кем да умрем, аго мори, млада-зелена.
— Не плачи, Стано мори, не жали, пиле мое,
аз ке да идем, Стано ягне, в София града,
да ти направа, Стано мори, три хамалии:
първа за глава, Стано мори, втора за треска,
втора за треска, Стано ягне, трека за сърце.

Ето ви друга:

Мома Мита, леле, болна лежи,
никой Мита, леле, не веруе,
кой веруе, леле, няма тува.
Утишел е, леле, у Софию,
у Софию, леле, млад спяхия,
да си бере, леле, спяхилько:
от момите, леле, герданете,
от булките, леле, пошовете,
от момците, леле, ножовете,
от бабите, леле, костурите.

Ето ви и третя:

Сеद्याл е Ахмед субаша
в голямо село Равена,
та е сеद्याл, що е сеद्याл,
дорде си мома залибил,
дорде си мома залибил,
Велика бяла българка.
Па тръгнал Ахмед да иде
на пусти голи виляет.

Ахмед си коня седлаше,
 Велика диван стоеше,
 па на Ахмеда думаше:
 — Либе Ахмеди, Ахмеди,
 като си на път отиваш,
 на твоя голи вилает,
 кому си мене оставаш,
 на какви черни кахъре,
 на какви порти плачове?
 Ахмед Велика думаше:
 — Велико мома хубава,
 Велико бяла българко,
 не питай де ща да ида,
 не питай що ща да права;
 азе в Шкодра отивам
 при мойта бяла кадъна,
 ала ще за теб да мисла,
 за твойта снага гиздава.
 Велика китка увила,
 па я на Ахмед подаде,
 и на Ахмеда думаше:
 — Либе Ахмеди, Ахмеди,
 да я носиш в пазухите,
 тамо близо до сърцето,
 кога си китка увене,
 азе ще, либе, да умра.
 Ахмед Велика думаше:
 — Велико бяла българко,
 във гората под буките,
 дето ние са либехме,
 има вода лековита,
 коя тече на Гергьовден;
 ако водата пресъхне,
 ти няма мене да видиш.

Но да оставиме тия песни, които наводат на душата скръб и отвращение, и да поговорим за онзи народ или за жителите на онзи край, които са дали повод да се появят тия песни.

В Пиротският окръг съществуват цели осемнайсет села — между които по-първите са Дръмша, Долни-Криводол, Горни-Криводол, Каменица, Сенокос, Славина

и Ръжана, — които представляват доволно чудно явление в българският живот. Тия села, които носят общо име Висок, са развратени до най-последната крайност. У тях прелюбодеянието не само че не се счита за срамотно и безчестно нещо, но още се поощрява от старците и бабичките, които калесват желаещите да земат дъщерите им, снахите им и невестите им. Причината да се появи подобен разврат, по нашето мнение, се заключава в това, че момчетата се женят твърде млади (единайсетгодишни), а момичетата твърде стари (двайсет и пет годишни). Бащата на момчето казва, че детето му е длъжно да си заработи онзи хляб, който е то изяло във времето на своето младенчество, а бащата на момчето бърза да ожени своя син, защото неговата жена вече е съвсем стара и защото му трябва работница. Подобни обичаи са съществували, по думите на Вука Караджича, и в Сърбия, но сръбското правителство е успяло вече да излечи това обществено зло, ако развратът и да не е изчезнал съвсем. На босанските граници тоя разврат е по-силен и от висошкият.

Друга причина, която е накарвала българското население да изгуби своята семейна честност, като например в търговските села Килифарево, Горни-Липници, Долни-Липници, Къпиново и Летница, по нашето мнение са били турските чифлици, т. е. турските бейове, които почти до Севастополската война са гледали на сяка селянка като на своя собственост.

Ние сме твърдо уверени, че ако нашето висше духовенство обърне внимание колкото се може по-скоро на това зло, то още е възможно да се изкорени, защото причините му са известни.

9

ПРОСЯКЪТ В ШИПКА

След като прекарах една година в Цариград, аз го напуснах на 1 юлий 1857 година и заминах с турския параход К а р с за Ахело — Бургас, а оттам — на кон — за град Шипка. Шипка лежи в подножието на Стара планина, между Казанлък и Габрово, и цяла е окръжена с великолепни розови градини и лозя; има 1500 жители.

Като отдохнах в хана, аз помолих стопанина да ме заведе в училището. Той нахлупи своя рунтав овчи калпак, взе лулата си, запуши, посочи с пръст вратата и рече: «Да вървим.» Мислех, че ще видя училище, каквито често ми се е случвало да виждам в България, т. е. 10—20 ученици и учител свещеник, та много се учудих, когато влязох в доста красиво здание и намерих освен свещеника един светски учител и 120 ученици.

— Вие имате доста ученици — казах на учителя.

— Да — отговори той, — но сега, знаете, е работно време, лято, та мнозина са си взели децата временно да им помагат в стопанството, а наесен ще се съберат пак всички ученици.

— Че колко биват през есента?

— Около двеста.

— И вие сам можете да се справяте с такова множество възпитаници? Не ви ли тежи това?

— Съвсем не — отговори хладнокръвно учителят. — Ето какъв ред съм завел: учениците от по-горните класове учат по-малките, а аз се занимавам само с по-големите. Тук ползата е двойна: по-горните ученици повтарят предметите, които са вече минали, а мене ми остава повече свободно време да се занимавам с по-големите и да приготвя уроците си за тях. Известно ви е, че още сме бедни откъм учебници, всичко трябва да превеждаме сами ту от руски, ту от сръбски, ту от гръцки, макар и да не са много предметите. Моите ученици изучават: българска и църковнославянска граматика, аритметика, свещена, обща и българска история, география и катехизис, а освен това турски и гръцки език.

Такива училища в България има сега много и всякъде се предава по една и съща метода. В Пловдивския окръг, в село Батак, което има не повече от 100 къщи, аз видях уредено също такава училище; учениците са около 40 и жителите плащат на учителя 6000 гроша (триста сребърни рубли).

Помолих учителя да ми помогне да запиша някои песни и приказки.

— Утре е празник — отговори той, — ще имаме хоро; останете ми на гости до утре и ще идем заедно там, дето, надявам се, ще видите много любопитни неща.

Освен това тук има един старец просяк, който знае много стари песни; ако искате, ще пратя за него още днес.

Приех с радост предложението на учителя, но желанието ми не се изпълни съвсем. Тая вечер старецът отказа да пее.

— Грехота е — думаше той — да се пее срещу празник.

Слепецът просяк имаше гигантски ръст, облечен беше с широки дълги шалвари, с контош от бяло домашно сукно и носеше бял овчи калпак; ходеше бос; външност — величествена и благородна.

— На колко си години, дядо? — попитах слепия певец.

— Господ знае на колко съм! — отговори той с усмивка. — Помня времето, когато царуваше у нас царица Катерина, после Павле, подире Александре, а за цар Никола и сегашния цар Александър и да не говорим.

— Какво, дядо — забелязах аз, — какво си приказваш? У нас не са царували никога ни Катерина, ни Павле, ни Александър, нито Никола, наши царе са султаните.

— Ох, синко, глупавичък си, както виждам! Още си млад, та нищо и не знаеш. Ти ли ще учиш мене, стареца. Султаните, знаеш, са царе на турците, а нашите царе живеят в Московията. Каж ми ти мене — нима турците са българи? А московците са българи (християни). Турците са взели земята ни под наем; сега срокът приближава, ето скоро може би те ще ни оставят на спокойствие и ще си идат в Анадола. Чувай, синко, какво ще ти разкажа за старото време, а ти разкажи всичко това на децата си, нека всички знаят що е ставало по света. Помня, кога царица Катерина изпрати против турците един юнак, името му беше Беклеш (?); този юнак и след смъртта си сякал турците като халва. Ето как е било това. Царица Катерина изпратила Саворина (Суворова) и Тьомкина (Потемкина) да избият всички турци и да освободят наша България, но дяволът, ненавистникът на българите, не им позволил да изпълнят светото намерение на царицата. Той сполучил да накара Саворина и Тьомкина да се скарат — кой да бъде войвода. Саворин казва: «Аз ще бъда войвода.» А Тьомкин казва: «Не, аз ще бъда.» Препирали се, препирали тъй

и се върнали назад в Московията, а в това време бил тук тоя юнак Беклеш. «Не, казва Беклеш, вие, Саворин и Тьомкин, вървете, дето щете, аз ще остана да си доизкарам боя с турците.» И тогава той викнал на войниците с гръмовит глас: «Момци, който носи мъжко сърце, да върви след мене!» Девѣтстотин дѣведесет и девет души казаци и московци тръгнали подир Беклеша. Той нападна турската войска, избил около десет хиляди читаци и искал вече да иде да превземе Цариград и Иерусалим, но тогава тъкмо се случила беда. Ингелизи и френци дошли на помощ на турците. Казаците и московците се уплашили, побягнали в Московията и оставили Беклеша с неговите дванайсет братя да се бие с турците. Турците с помощта на ингелишката магия — зер ингелизите всички са магьосници — убили Беклеша и братята му и хвърлили труповете им в Дунава. Но с това не се свършило! Беклеш и братята му всяка нощ излизали от реката, всички на бели коне, секли турците и тъй се продължавало дълго, много дълго, докато ингелизите с хитрост и магия не ги изпроводици в Московията. Но когато се минат седемдесет и седем години, Беклеш ще се яви пак и тогава вече ингелишката магия не ще помогне: нему вече ще му помага св. Георги.

— Ти, дядо, виждал ли си сам някой път московци? — попитах аз. — Какви са те? Добри хора ли са, или не?

— Как да не съм ги виждал. . . Разбира се, виждал съм ги: тогава аз още не бях спял като сега. . . Три пъти съм ги виждал — говореше слепецът с жар и лицето му оживяваше. — Те, синко, са хора като всички наши българи — християни, добри, набожни, а което е най-хубаво, всички са юнаци: колят турци и от никого не се боят! . . .

— А можеш ли, дядо, да говориш и да пееш по руски?

— Как да не мога! Аз и по молдовански пея, и по сръбски, и по гръцки пея — и старецът запя някаква си молдованска песен, но като си спомни, че е празник, рече: — Господи, тежки грехове! Съвсем забравих, че е грешно сега да пея светски песни, по-добре да изпея една духовна. И запя:

Дванайсет у Христа апостоле,
иденайсет утишле на небо,
десет заповеди божи,
девет чина ангелски,
осем собора Богородичини,
седем собора вселенски,
шест слугара господа,
пет рани Христови,
четире евангелиста,
три ерарха велики,
две табли Мойсееви,
един син Марини,
който седи на небето
и владее над нами.

— Тази песен съм научил от московците — каза старецът и наведе глава; после изведнъж я подигна и рече с плачевен глас: — Ех, московци, московци, ако те бяха останали у нас, аз нямаше да бъда сега спял, щях да гледам божия свят като всички хора!

— Защо си ослепял, дядо?

— Ех, чедо, чедо. . . Ако искаш, ще ти разкажа, само слушай и не ме прекъсвай. А знаеш ли що? Не би било зле по-напред да пийнем по чашка ракийца.

Учителят донесе ракия и подаде на стареца; той изпи чашата, изтри уста с ръкава си и започна:

— Бях около трийсетгодишен, а може и по-голям, когато цар Александър изпрати войска срещу турците. В това време аз овдовях; деца няхах, па няхах и роднини освен брата си, който и сега е жив — той е по-млад от мене; имах и сестра, но турците я отведоха в Анадола. Тежко ми беше да живея, сърцето ме болеше в гърдите. Какво да правя, къде да се дяна, си мисля! А по това време в нашето градче живееше някой си Пенчо — разбойник и заядлица, бог да го прости! Срегнахме се веднъж с него в кръчмарницата, пийнахме и започнахме разговор за това, за онова.

— Защо не отмъстиш на турците, Семко — казва той, — или не ти е жално за сестра ти?

— Какво си приказваш — викам аз, — де можем ние, малките хорица, да се разправяме с турците; те ще ме тикнат в кози рог.

— Ех, жена си ти — отговаря ми Пенчо, — а пък си се родил мъж! Срамно е, Семко, срамно и грешно е да не отмъстиш за сестра си. Чуй какво ще ти кажа! Хайде, ела с мене да станем разбойници, ще си походим славно, а когато дойдат московците, ще се съединим с тях и ще си поколим турчата колко душа ни иска.

Съблазни ме тоя Пенчо; взех пұшка и станах разбойник, но не ми се падна дълго да разбойнича! Турците в първо време се изплашиха от московците и не ни закачаха, но щом се върнаха московците в земята си, те изпратиха против нас еничери — и тям паднах аз в ръцете.

— После какво стана? — попитах аз.

Старецът дигна слепите си очи към небето и сякаш трепна.

— Синко — каза той след късо мълчание, — мъчно ми е да си припомням! Много съм преживял на света, много съм виждал и много страдал, но щом си спомня за онова време, ужас ми обхваща душата... Но какво да правя, обещах да разкажа и трябва да изкарам докрай. Пенчо с част от дружината се спаси, а мене и няколко от другарите ни изпратиха в Едрене, там ме и ослепиха. Нагорещиха турците едно желязо до червено и почнаха да ни изчовъркват очите. Болеше, много болеше, три-четири деня след това не можах да се опомня. Три години прекарах сляп в тъмница, после ме пуснаха; тогава отидох в Балдево и станах просяк.

Просяците в България съставят отделно съсловие и живеят в село Балдево (Татарпазарджишки окръг) и в град Битоля. Лете ходят по цяла България, свирят на г у с л и, пеят песни за стари времена, разказват разни случки и събират милостиня, т. е. запла̀та; а зиме се връщат в своите жилища и там изхарчват всичко събрано. Тия слепци са женени почти всички; жените им живеят доста добре. Ако просяците узнаят, че в някой град или село се е родило сляпо или куцо дете, отиват и го купуват от родителите му; но тъй като нищетата, т. е. положението, в което няма нищо за ядене, е способна да доведе човека до всичко, случвало се е често някоя бедна майка да ослепи едно от своите деца и да го продаде на просяците, за да изхрани останалото си семейство. Българите наричат тия бедняци просяци или л а з а р о в ц и (от бедния Л а з а р или поради това,

че просяците пеят лазарски песни) и считат за грях да им се откаже милостиня, без да се гледа на това, че сами се присмиват понякога на тия червенолики и тлъсти бедняци. Пословиците гласят: н а к р а в и л с е к а т о б а л д е в с к и п р о с я к и л и з а ч е р в и л б у з и к а т о б и т о л с к и п р о с я к. Просяците се наричат един други б р а т я, ходят или яздат на кон по двама, с дълги тояги в ръце и с две торби през рамо: единият от тях пее, а другият свири на гусла.

— Де учите вие, просяците, толкова много песни? — попитах аз стареца на другия ден, когато ми изпя няколко десетки песни.

— В Балдево, разбира се — отговори той. — През зимата всички наши братя се събират в кръчмарницата и там един пее, други пее, всеки що знае, а ние слушаме и така се учим един от други.

— Надявам се, дядо, че утре ще ми изпееш няколко стари песни и аз ще ги запиша — казах на стареца, като се прощавах с него.

— А за какво ти са, синко?

— Ще ги напечатам.

Старецът се засмя и като махна с ръка, рече:

— По-добре да печатате такива книги, които би научили народа на ум и разум, би го научили на словото божие, а вие искате да печатате песни, които всеки българин знае наизуст. Не, няма да пея, вие сте намислили да направите нещо лошо или с мене, или с песните.

С големи усилия можахме да убедим стареца, че нямаме наум нищо нечисто, и да го измолим да ни посети на следното утро.

10

ТАНОВИЦА

На другия ден сутринта отидох заедно с учителя в църква. Църквата, като всички църкви в Турция, е бедна, ако само смятаме за бедност това, че иконите нямат ризи, освен може би две или три малки иконки със сребърни венчета. Изобщо както в България, така и в Русия ризата се явява късно: в древността не са я знаели. По-

стройката на църквата е чисто българска: без кубе, без колони, без камбанария — дълго здание, покрито с керемиди и на средата черен железен кръст. Стените са каменни, таванът дървен, а подът кирпичен. На клироса пееха ученици под ръководството на учителя. Пеенето е гръцко — носово, макар да четат по славянски. Но най-вече ме удиви фактът, че младите свещеници се оказаха неграмотни. В църквата има четирма свещеници. Двама от тях са старци, хора почтени, останали от времето, когато фанариотите са ръкополагали за свещеници само достойни хора, и двама млади, от ония, които сега се назначават от същите фанариоти за пари. Лесно се забелязваше, че младите свещеници са ръкоположени в последно време.

За да стане ясно това, ще кажем няколко думи за българското духовенство.

Бялото духовенство се състои изключително от българи. При църквите от незапомнени времена са уредени славянски училища, в които свещениците учили на четмо и писмо момчетата и момичетата; чрез тия скъпоценни училища се поддържа и досега българската народност. Ако учителят свещеник забелязвал у някой ученик склонност към духовно звание, представял го на градските или селски първенци, а те го пращали в града при владиката с молба да го ръкоположи. Владиката получавал пари от бъдещия свещеник, ръкополагал го и го пускал да си иде. Но сега, когато между българи и гърци е възникнала борба, фанариотите започнаха да ръкополагат за свещеници само такива, които би могли да платят пари, макар да са и съвсем неграмотни. Чрез такива именно хора фанариотите мислят да действуват на ума на българите. Но изобщо трябва да се признае, че свещеникът е всичко за българина: той е представител на всичко народно, той е пръв враг на всичко ненародно, чуждо, той е пръв приятел, пръв брат на всеки българин, дето и да се срещне с него — в божия храм или в кръчмата. . . И затова само българският свещеник за българина стои над всичко, народът му е предан, обича го, подчинява му се и не започва нищо, без да попита своя пастир.

Турското правителство гледа на своите поданици славяни като на средство за своето съществуване, като

на източник, от който може да черпи всичко необходимо за разкош и изнежен живот. То не се интересува от нравственото състояние на подвластните си племена. И само поради тоя дяволски гнет над народа, следователно и над свещениците, и още поради друг гнет, идещ от гърците, българските свещеници не са могли още да покажат всичката оная сила, която намират те у народа и в християнското учение за образа на пастира, полагащ душата си за стадото. Ето мислите, които пълнеха ума ми, когато излязохме из българската църква.

След литургията ние с учителя тръгнахме да разгледаме града. Шипка, както казах, лежи в подножието на Стара планина и ние се изкачихме на един връх, отдето градът се вижда като на длан. Трудно може човек да си представи всичката красота на тази местност. Градът, окръжен с лозя и розови градини, тъне в зеленина; от всички страни шуртят ручей и извори, които идат от височините на планината; множество разнообразни птици пеят в захлас. Град Шипка, получил название от българската дума шипка или шипец — роза, — действително е хубав като тоя цвят. Жителите на града произвеждат розово масло и го продават в Цариград, отдето то се разпраща по цяла Европа. Брането на розите и изработването на масло става през май. Събират се девойки от съседните села и всеки ден до изгрев слънце късат рози с песни и веселие. Розите трябва да бъдат събрани с росата, т. е. преди слънцето да изсуши росата, иначе работата се отлага за другия ден. В местата, дето се берат розите, българите са миролюбиви, плахи, суеверни и простодушни; заети вечно с грижата за насъщния хляб, те привикват от детинство на работа; но щом само задоволят своите нужди, предават се на леност и безделие. Услужливост и честност са отличителни черти на жителите на Шипка, Калофер, Сопот и Стара Загора, разположени на близко разстояние един от друг. Жените са надарени от природата с голяма пресметливост; тукашната жена освен домашното стопанство ръководи почти всички работи на мъжа; тя му дава съвети, приключва сметките с купувачите, приема и гощава гостите и т. н. Живост и сръчност, съединени с трудолюбие — ето отличителните черти на тукашните българки. Облек-

лото на жителите, особено на жените, е доста разнообразно; мъжкото е смесено — българско с турско.

Наблизо до мястото, дето седяхме, имаше извор, на който бяха дошли моми за вода, а малко настрана стояха ергени. Отидохме там и ние. При извора се бяха събрали около четиридесет моми, една от друга по-хубави: ръст, стан, очи, коси и вежди; с една дума, всичко беше така хубаво, като че ли ги е родила една майка, една прекрасна майка. В това време, когато се любувах на тия красиви рожби на България, една от девойките, осемнадесет или двадесетгодишна, изведнъж запя, после почна да играе и най-подир заплака.

— Що значи това? — попитах учителя.

— Тя е луда — отговори той хладнокръвно.

И мене изведнъж ми стана тъжно, всичката поезия изчезна, разбрах колко близко е щастието до нещастieto. Пред мене стоеше млада девойка, хубавичка като роза, стройна като кошута, и какво? Бог ѝ взел ума, според думите на учителя.

— Какво се замислихте — ме попита учителят.

— Ето, за тая нещастница — отговорих аз. — Нали е жално за нея, тя може да е била единствена радост на баща и майка; може нейната болест да е отровила последните минути на живота им.

— Почти отгатнахте — рече той. — Да, това е печален случай. Тя, да ви кажа, не е мома, а женена, но ѝ се харесва да се облича момински и да ходи незабрадена.

Помолих учителя да ми разкаже какво знае за нея и научих следното.

— Преди три години — започна той. — тука дойде юшурджията, някакъв си грък от Янина; казваха го Панайот. А тия хора, както е известно, са много важни и всички са ласкатели и негодници. Ето на тоя човек се харесала Тановица. Тя е дъщеря на доста богати родители, които я ожениха за Тано, човек скромен, умен и предприемчив. Само година се бе минала от сватбата им, когато дойде Панайот. Панайот започна да задиря младата жена: иде ли тя за вода, той след нея; хляб ли пече, той е там; в църква ли е, той също идва да се моли; с една дума, тичаше по нея като дявол, но не беше такава Тановица: тя си върви, сякаш го и не забелязва. Сърди

се тоя Панайот, лудува като сатана, а нищо не може да направи. Най-после намира една циганка, която се наела да поговори с Тановица. Циганката започнала отдалече, после врачувала и най-сетне обяснила на Тановица, че гръкът ще ѝ даде пет хиляди гроша, ако се съгласи да измени на мъжа си. Разбира се, Тановица отишла и разказала всичко на свекъра си, а свекърът ѝ — човек от старото време — хванал циганката и я набъхтал хубаво. Панайот се разсърди още повече, а Тановица започна вече да не излиза на полето сама, с нея всякога отиваха или свекър ѝ, или мъж ѝ. Веднъж, беше през есента, тя отива със свекъра си на лозе да берат грозде, а Тано отива по свои работи в другия край на града. Събират се в лозето моми и жени, пеят, играят и се веселят. Тановица е с тях, весела като всякога, без грижа, тя и забравила за Панайота. Мръкнало се, трябвало да си отиват дома. А от лозето до дома им е доста далеко. Старецът поръчва да се съберат кошниците, ножовете и иска да си тръгва за дома, когато изведнъж се явяват отпреде му трима конници и почват да го разпитват за туй, за онуй. Събират се момите около стареца и му думат:

— Да си вървим, дядо, късно е вече.

— Де е Тановица? — пита той.

— Че тук беше ей сега — отговарят девойките, — де би могла да се дене.

— Потърсете я, момичета — казва старецът.

— Не се трудете да я дирите — думат конниците, — тя избяга с Панайота, юшурджията, и не ще се върне. Прощавай, старче, и поменувай снаха си.

И препуснали конете.

Това известие като гръм поразило стареца, той започнал да вика, да зове на помощ работниците, проклинал и плакал. Всичко напразно. Работниците се спуснали да гонят, но никого не намерили, па и лесно ли е да гониш добре отхранени коне. Тано се върнал, чакал баща си и жена си и прекарал в очакване до среднощ.

— Нещо ще да се е случило с татка — рекъл той на майка си, — дали не се е разболял?

— Че ти, синко, трябваше да идеш да го срещнеш — казала майка му.

— Да, мамо, трябва да ида — прибавил Тано, отишъл на лозето и намерил баща си в сълзи.

— Що ти е, тате, защо плачеш? Де е жената? — пита той баща си, а баща му дума не може да продума. Най-после се върнали работниците и разказали на Тано какво се е случило. Взел Тано баща си, турил го на коня и го откарал дома. На сутринта се простил със старите и оттогава изчезнал без вест.

Така премина цялата зима. Един ден, пред Великден, изведнъж в града се яви Тановица и смая всички. Всички тичат след нея и я разпитват за случката, а тя, сякаш никого не забелязва, отива към дома си. Трябва да кажа, че Тановият баща умря две недели след изчезването на сина, а майка му живееше полужива и болна у сестра си. Къщата им бе затворена. Тановица потропва на вратичката и вика:

— Майчице, отвори, аз съм!

— Майка ти живее у тетка ти, у сестра си — ѝ казва тълпата.

— А баща ми де е?

— Баща ти умря — отговарят.

— Лъжете, не е умрял; ако искате да го видите, елате.

И Тановица се затичва по улицата, а след нея тълпата и така стигат до лозето. Там тя почва да пее, да играе, да се смее и да сочи с пръст в храстите: «Ето, там е той, баща ми, идете, добри хора, и го вижте.» Тълпата отива и в ужас избягва назад: там лежал заклан Панайот, а до него полуизгнил скелет. Тоя скелет бил на стареца. Кой е заклал Панайота, отде е дошла Тановица, де се е дянал Тано и кой е изровил от гроба трупа на стареца — никой не знае и досега. Тановица все очаква мъжа си и пее, че «той скоро ще се върне, ще прегърне нея, злочестата, ще я прегърне и целуне». Плаче тя за смъртта на стареца, а напомните ли ѝ Панайота, избухва в проклетия. Колкото и да се стараеха нейните родни баща и майка да узнаят нещо за Тано, нищо не изтръгнаха от нея. Тановица живее сега при майка си и всеки ден ходи в дома на мъжа си: там тя мете, мие, чисти и готви всичко потребно, за да го посрещне. Пускат я, защото е много мирна. Стареца погребяха на друго място, защото тя ходи

на гробищата, търси го, рови гроба с ръце и вика, вика го, но, разбира се, напразно — нищо не ще извика.

На кладенците българските ергени и моми си разменят китки цвете и оглеждат бъдещите си жени и мъже. Ако някой ергенин поиска да напие водата на една мома и тя му подаде стомната си, това значи, че е съгласна да се ожени за него; ако ли пък ергенинът не ѝ се харесва, тя се отдалечава мълком. Впрочем рядко се случва ергенин да поиска вода от някоя, която би му отказала: той предварително прочита в очите ѝ съдбоносното «да бъде или не». Щом пие вода, ергенинът дава на момата китка цвете и след като получи от нея също такава китка, пита — да прати ли сватове.

Когато се върнах от хорото, срещнах пак моя старец-просяк, почерпих го и го накарах да пее. Той пъ до среднощ и аз записах няколко прекрасни песни.

«Прощавай, старче, прощавай, Тановице! — си казвах аз сутринта, като излизах от града. — Дълго не ще изчезнете от паметта ми.»

11

БЪЛГАРСКИТЕ ОВЧАРИ

На другия ден рано, заедно с двама спътници, аз седнах на коня и поех пътя нагоре из планината.

Тая част на Стара планина не е много висока, покрита е с богата растителност и с великолепни буки, дъбове, круши и ябълки. През лятото тя обикновено се дава под наем на овчари. Сега бяха я наели власите (гръцки тесалийски овчари).

Планините и горите в Турция принадлежат на народа, т. е. на градовете, селата и колибите. Всеки може да сече гората колкото иска, само да е жител на селото, което владее тая гора. Селото също така има право да продава, да дава под наем и дори да подарява част от планината, която му принадлежи, на овчарите или на друго село. Често две села сключват помежду си мирна спогодба и се използват едно друго: едни дават строителен материал, други дърва, пасат стадата си у съседите и т. н. Власите наемат планината от жителите на

Шипка и през лятото докарват тук стадата си от Ероболския окръг, дето почти всички балкански и доспатски овчари в края на есента закарват своите стада на зимовище. Освен Ероболското зимовище овчарите имат и други — в Енеския, Узункюприйския и Пицалски пашалъци, изобщо в Южна Тракия. Южна Тракия е принадлежала по-рано на еничарите и бейовете, т. е. князете, родени от наложници на султаните. Когато еничарите били унищожени, тях земи останали празни. Лете те не се засяват с нищо, а зиме, благодарение на топлия климат, тук пасат около двеста хиляди глави овце и около петдесет хиляди глави рогат добитък, крави и коне.

От зимовището овчарите се връщат през март, строят по разклоненията на Балкана мандри и ходят по села и градове да продават своите продукти и да купуват каквото им е нужно. В това време, когато в полетата и по ниските склонове през първите дни на март се раззеленяват ливадите, а горите се покриват с разкошни листа, върховете на самия Балкан лежат още покрити с дълбок сняг. На Св. Троица закарват в планината малките шилета и миналогодишните овци, наречени яловици, и ги оставят там до средата на август.

След земеделието, главно занятие на българите, особено на ония, които живеят в планински места, е скотовъдството, т. е. овцевъдство, а в Добруджа — коневъдство. Всеки селянин има няколко овци, крави, биволи, кози и кобили за развъждане. Добитъка пасе селският овчар или децата на самия стопанин, ако стадото му е по-голямо от петдесет глави. Освен това планинските българи имат богати стопанства, съставени от овчарски дружини. Това става така. Няколко души събират стадата си в едно. Всеки прави белег на своя добитък на ухото, на рогата или на гърба с катран. Стадото има един водач, който се нарича главатар или по турски кехая; той натрупва запаси от трици и сено за зимата, плаща беглик, продава сиренето, маслото, вълната и т. н. Освен главатара, при стадото има един кѣщник, който обикновено стои при агъла, меси хляб, готви ядене, изобщо занимава се с домакинство. В мандрата, дето приготвят масло и сирене, работят двама, един маслар (турски — мандраджия), а други сиренар

(каракурухчия). Всеки овчар, освен масларя и сиренаря, трябва да има свои овце поне двадесет, иначе няма да го приемат в дружината. Стадото, което се дели на дойници, яловици и шилета, се състои повечето пъти от две до три хиляди глави. Българските овчари не водят със себе си жените — те остават в селата.

Почти всеки овчар умее да свири с кавал, а някои свирят така, че не може да не се заслушаш; дори самото стадо сякаш разбира тая свирня и според мотивите ѝ пасе, ляга или върви напред. Българската песен описва така тая родствена връзка между кавала на овчаря и окръжаващите го овци:

Стоян мами си думаше:

«Бре мале, бре мила мале,

.....

турци ми стадо плениха,
през бял го Дунав минаха.

Дай ми, мале, кавала,
яз да ида покрай Дунав,
да засвира жално тъжно,
белки ме чуе тулунджъ,
тулунджа овен карабаш.»

Та му даде кавала,
та отиде покрай Дунав,
та засвири жално тъжно,
на кавала нареваше:
я чуй ме, овен карабаш,
да ми стадото припливиш,
ялуци да ти остава,
рогове да ти позлата.

Дочу го овен карабаш,
та му стадото припливѣ.

Та му ялуци остави,
та му рогове позлати.

За водичи на стадото се избират най-хубави овни; към тая длъжност ги приучват още от малки. Рогчетата им завръзват някак си с върви, и те растат право нагоре и се извиват като свредел; вълната им не стрижат, и тя виси до самата земя; стрижат само главата и корема им; а други стрижат още средата, гърба и корема.

Кравите, с изключение на дсмашните, почти из цяла България не се доят, за да отхранят силни и здрави бикове, необходими за земеделеца. Маслото и сиренето, които българите продават по градовете и изпращат в значително количество в Цариград, се правят от млякото на овците и козите. Месото на сръбските овни, наричани *мокани*, и балканските, наричани *рудаци*, е много вкусно; то се предпочита пред всяко друго, говеждо и телешко, и е много по-скъпо от тях. Французите и англичаните през Кримската война ядяха толкова много тия овни, че фунт месо се продаваше тогава по 40 копейки. Млякото на балканските овце е вкусно и тлъсто.

На 1 юлий власите празнуваха и се молеха да не сполитат стадата им краста и други кожни болести. Един от овчарите, който се случи насреща ни, повика ни при себе си в *агъла*, за да ни гости за празника. Разбира се, ние не отказахме на поканата и като обърнахме конете настрана, след кратък път през гората излязохме на една поляна, по която бяха пръснати около петнадесет огромни шарени и черни палатки.

Срещнаха ни старци, жени и деца; поздравиха ни на изкълчен българо-гръцки език и помолиха да влезем в колибата на главатаря. Ние слязохме от конете, дадохме поводи на момчетата и влязохме. Главатарят, седемдесетгодишен, с гигантски ръст, беше познат с баща ми и ме срещна с отворени обятия.

— *Калосилтите* (добре дошли) — извика той, а после започна по турски: — Благодаря богу, че за такъв празник ми е изпратил такива скъпи гости.

Ние седнахме на височко място, направено от чимове и покрито с килими, домашна работа. Жените сложиха трапеза, туриха ракия, плодове, овнешко месо, нарязано на късове, с лук, сирене и бял мѣж, много вкусно ядене, което българските овчари приготвят от прясно сирене, масло, брашно и захар. Който е посещавал овчари, непременно го е ял, защото те считат за свещена длъжност да гостят с него дошлия пътник. През време на обедата влязоха в палатката моми и ергени, спряха се на входа и запяха по гръцки, но на български мотив.

Като свършиха песента, младите се заловиха да играят;

те през време на играта излизаха един след друг от хорото и ни канеха с вино.

Повечето от власите имат висок ръст, от пет фута и десет дюйма до шест фута; жените, напротив, са ниски, но въпреки скитническия си живот, при който ги преследват вечно и зной, и вятър, и хлад, и дъжд, и всички природни стихии, те са доста хубави, особено девиците. Облеклото на влаха е свършено сходно с облеклото на сулиота, емо че дрехите на сулиота са обшити със злато, а влахът се облича с просто бяло грубо сукно, домашно изделие. Влашкията пък се облича също като българката-шопкиня: риза, ръкавите на която са извезани с разноцветни свилени и вълнени нишки; бял сукман, полите и предницата на който са обшити с разноцветна вълна; червен пояс, под пояса престилка от червена и синя вълна, тъкана на квадратчета; отгоре долама също тъй бяла, като сукманя, и също извезана; на главата си момите носят фес, жените — чалма.

Като се свърши хорото, стопанинът ни поведе да разгледаме оная част от мандрата, дето правят сирене и масло. Чистотата и редът тук биха могли да удивят всекиго. Огромни каци, напълнени с масло, ведра, котли — всичко това, въпреки бедността на жителите, измито и калайдисано. Мандрата се състои от три отделения, оградени с плет и покрити с дъски. Под първия навес са направени седалища от чимове; на тях седат овчарите един до друг така, че колената им се допират; отдире са овците, които се подкарват. Седналите овчари отварят краката си, правят проход за овците и като хващат всеки по една, съединяват отново колената си, за да не минат други овци, и почват да доят хванатите. Във ведрото на всекиго има трева, наричана *чeмepи-ка*, предпазваща овците от магьосници, които уж с магия отнемали млякото на чуждите овци и го привличали към своите. Тази магия, разказват овчарите, се прави така: бабите примамват нощем при себе си месеца (българите си го представят като крава) и го доят, докато потече кръв вместо мляко; тогава месецът започва да моли бабите да го пуснат, но те го измъчват, додето им даде обещание да отнеме плодородието на съседите и да го предаде на бабичките, а те после го подаряват комуто благоволят, т. е. на този, който им заплати повече.

От първото отделение във второто е прокаран улей, в който вливат млякото, и то се стича в огромна каца; тук масларят избива от него масло и след туй го влива в друг улей; по него млякото тече в третото отделение — на сиренаря, дето го отварват и правят от него сирене, наречето *б и т о с и р е н е*. Сиренето солят в овчи кожи и го разпращат по цяла Европейска Турция за продан. Масло правят от 20 май до 1 юлий, а от 1 юлий до есента — само сирене и извара.

Турското правителство всяка година взема десетата част от овцете, та затова българското овцевъдство запада от ден на ден. През март Портата продава тоя данък чрез търгово наддаване на богаташи, които се наричат *б е г л и к ч и и*; главният откупувач препродава всеки окръг отделно на разни лица, а те от своя страна го разделят на участъци и тия участъци също тъй продават пък на други. Началото на тоя данък се отнася към царуването на султан Селим II, който купувал от владелците овце за войската по 2½ гроша. В онова време овните стрували евтино; по-късно те поскъпнели, а султаните продължавали да плащат все тая сума. Най-последна покупка става обременителен данък, но турското правителство не иска и да знае това...

Ние се простихме с овчарите и започнахме да слизахме от планината, като се промъквахме между скали, храсти и преминавахме през огромни буки, които, паднали на пътя, го правеха почти непроходим. Не виждахме друго освен зеленина: дърветата затуляха небето. Изведнаж пред нас се откриха огромни долини, окръжени с гигантски планини, обраснали с ниви и ливади, изпъстрени със селения. Това е равнината, в която са разположени големите села Габрово и Дряново.

12

ЛАЗАР

Християнството донесе в света понятията за свобода, милосърдие, любов, уважение към човека — и живото слово на правдата не е могло да не подеждва на човека със своята благодат.

Двадесет и първият стих от седемнадесетата глава на евангелието от Лука за кучетата, които лижели раните на бедния Лазар, е допаднал твърде много на милионите прости хора, търсещи в писанието успокоение и надежда, и свързан с народните представи е породил ред предания, легенди и стихове, изпълнени с висока правда. В североизточния славянски свят Лазар е известен в песните на недъгавите скитници като символ на бедност, сиромашия и простодушие; напротив, в песните, легендите и преданията на южните славяни той се явява като вестител на щастие, любов, радост и веселие, които се носят над човека при първото настъпване на лятото. Да започнем с малко суровата и скръбна поезия на севера...

Личността на Лазара, създадена от евангелието, е получила известност най-вече там, дето по-често са се срещали *б е д н и Л а з а р о в ц и*...

Как жил я убогий на вольном свету,
то-то моя душенька намучилася;
и голода, холода — всего приняла:
всякой она скверности навиделася,
создай мне, владыко, горчее того!

В Московска Русия от XVII век евангелският Лазар бил представител на всичко страдалческо, бедно, измъчено и потиснато пред очите на всичко богато и силно. В кучето на евангелския Лазар беднякът виждал същото това псе, което го следва навсякъде и споделя горчивата му участ; в Лазаровия образ той познавал образ, подобен нему по нищета; а във всички останали хора, към които се протягала неговата ръка за подаяние, не могъл да не вижда богаташите, хранещи псетата с трошите на своята трапеза. Ето защо, песните за Лазара, изстрадани и изплакани в немотия по пътища, по стъгди, при вратите на катедрали, църкви, манастири и т. н., звучат с необикновена правда и представляват нещо бележито в сред останалата маса съвсем тъпи просяшки песни.

Съдържанието на песните за Лазара е просто, но те произвеждат мъчително впечатление. Като започва песента, певецът-бедняк преди всичко отделя Лазара от кръга на щастливците и прави негови приятели само

владетеля на небесата и псетата на земята, както се изразява една песен:

Владыка с небес ему сам душу питал,
а псы ему раны зализывали.

И тия кучета, които ближат раните — те са близки на бедняка; тях ги изравнява една и съща участ. Върви беднякът и сбъркал пътя, спира пред вратата на богатия и пита, не е ли тук неговият роден брат; а богаташът му отговаря:

У меня братьев таких в роду нет, —
есть у меня получше тебя!
У меня — то братья, каков я и сам,
каков я и сам, князья-бояре;
князья да бояре — те братья мои,
гости торговцы — те друзья мои;
попы-те церковны-то — хлеб-соль
с ними одна у меня.

Ето, вика богатият псетарите, верни негови слуги, да уловят бедняка с лютите псета:

О, слуги мои, слуги мои верные!
Гоните вы Лазаря со двора долой,
со двора долой, в чистое поле,
затравите Лазаря лютыми псами.

Вика псетарите си, а и сам от пруста насъсква псета:

Усте-е, возьмите, борзы кобели!

Но хъртовете не са хора, не са верни слуги:

Но борзы кобели ему радуются,
кровавые раночки зализывают.

Не, вика пак богаташът — навярно кучетата не струват — ще се намерят у нас по-добри псета, и вика отново, вика своите роби:

Подите, рабы мои, спустите со двора,
спустите, рабы мои, два лютые пса:
пускай его псы те терзают всего.

Послушните роби пускат най-злите кучета, но и те, щом узнават каква е работата, мълчаливо отстъпват настрана.

Не стали псы его ни рвать, ни терзать,
понюхали псы его, сами прочь пошли.

Тъй пеят на североизток. Да се спуснем на юг, да преплуваме Дунав, някога славянски, сега немски и турски, и да се вслушаме в ония песни на славянските моми, които се носели далече на север. . . «Девойки пеят на Дунава, вият се гласовете им през морето до Киев». . .

Шестата неделя от великия пост българите наричат Лазарска или Цветна, сърбите — Цвјетна недјела, hebdomas palmaum. Българките я срещат и изпращат с песни, припевки и гадания. В тая първа неделя на пролетта българката ще ви разкаже как се възражда природата, как оживява всичко, как среща човек пролетта с надежда за по-добри дни и за почва нов живот заедно с природата. В златна кола кара Лазар на човека всички жизнени блага:

Лазар се вози
на златни колца;
през село иде,
богу се моли:
«Я дай ни, боже,
дребнинки дъждец
трева да расте,
паюн да пасе;
моми да ходат;
сичко да бъде
здро, весело.»

Лазар се явява, придружен от св. Петка и св. Неделя, удря с тояга във въздуха и след това вече северният вятър не духа, не вали сняг и цветята цъфват. Сърбите по това време също тъй пеят за пробуждането на природата.

Славина мамо, Лазаре!
Де ти е Слава?
Що ти е къща кахърна, Лазаре!
У вас песни не пеят!
У вас премяна не готват, Лазаре!
У вас ризи не кроят
и ръкаве не ръбат, Лазаре!
Да си дарат сватове?
— Аз съм си Слава годила, Лазаре!

за черноземско ергенче.
Плесен ѝ е премяна, Лазаре!
А гроб ѝ е градина,
дето здравец не расте, Лазаре!
Дето лале не цъфти.

В Западна България (Македония) момите почват да се събират още в средопостната неделя; те донасят от домовете си провизии и правят от тях точено, което се нарича зелник: Зелникът се прави със зеленчук или зеле, пече се и се меси с общи сили. Когато го ядат, момите се сдумват да пеят лазарски песни. За да изпълнят верно обещанието си, те се кълнат. Клетвата става по следния начин: вземат топор, турят върху него хляб, сол и въглини, целуват го и казват: «Ако някоя не дойде с нас и се отдели от своите дружки, нека се стопи като желязо, да почернее като въглен, а хлябът и солта да ѝ хванат очите (т. е. да ослепее).» През цялата Цветна неделя момите се събират на купчини, избират помежду си една, която ще представя невеста, окръжават я и вървят с нея по улицата. Невестата, заедно със своите другарки, припява песен на всеки срещнат; ако срещнатият е женен, разказват в песни историята на неговия живот, на неговото семейство; ако пък не е женен, песента пита защо не се е оженил. Този, комуто момите пеят, дава пари на невестата, а тя му целува ръка. Със събраните пари те си накупуват разни яденета и на Лазаровден ги ядат, пеят и играят: изпращат Лазара.

У шопите (в Пиротския окръг) момите, преди началото на Цветната неделя, вземат яйце, боядисано жълто, разделят се на две групи и го хвърлят помежду си.

Страната, която хвърля, пее:

Ой Лазаре, Лазаре,
ой Лазаре, кекере(?)!
Моли бога, Николу
и светийо Илию
да ни даю тревину
у зелену нивицу;
да ни даю цвекето,
у девойки в градину;
да я пасу ягната,
да ги беру девойки.

Страната, която лови яйцето, пее:

Цувти земьо, земице,
дай ни жуту ченицу
как яйце кокошо.

Яйцето хвърлят назад и продължават:

Сончице, сонце,
родила ти майка
жито, ченица,
просо и вино,
медена ракия.

А другата страна отговаря:

Роси, Соже, свети Джорджо,
и ти, света Недельо,
и ти, дядо Илия.

Тогава момите кладат огън и го прескачат, като думат:

Не пали, не пали
ни куки, ни сеники,
ни ниви, ни ливаге.
Помоги, помоги,
свети Лазар, Илия.

След това момите вземат главни от огъня и кадят с тях къщата, обора, хамбарите и пр. Женените жени и мъжете нямат право да участвуват в тоя обряд.

Павликяните, т. е. българите от католическо вероизповедание, които живеят в Пловдивски окръг, казват, че на 9 март, когато имаме равноденствие, на небето излизат два змея, един бял, а другият черен, и се борят; но белият побеждава всякога, защото му помага слънцето: нагрива ги, и черният змей се топи като лед. Момите връзват очите на една бабичка и я пускат да търси изток. Ако тя се затича направо към изток, лятото ще бъде плодородно, топло и дъждовно.

Слънцето в това време слиза на земята и събира мед за децата си, затова бабичките през Цветната неделя

поставят отвън на прозореца паничка с мед. В околностите на Чирпан колят бял петел, другаде — червен, а шопите — черна кокошка, и ги погребват в земята, за да не подядат червени растенията.

Лазар, света Петка и дядо Аврам водят умрелите по земята и им показват всички места, дето е била душата на всекиго приживе. Това пътешествие се продължава до Връбната неделя.

Лазар седи край Дунава и раздава на момите венци, с помощта на които могат да се оженят, но на Каля, казва една песен, той не дал венец. Разплаква се бедната Каля, а Лазар я утешава:

— Мълчи, Кальо, не плачи,
пак в година ќе дойда,
сем лазарку по венец,
тебе, Кальо, два венца.

И наистина, продължава песента, когато дошла другата година, Каля била вече омъжена и със син на ръце.

През цялата Цветна неделя Лазар се вози в златна кола, запрегната с бели като сняг волове, и носи със себе си венци и китки — венците са свити от черешови клонки, люляк, божо дърво и маточина, а китките от лалета и люляк. Тая, на чиято глава Лазар сложи венец, ще се ожени; ако ли бутне китка под кърпичката ѝ, ще остане мома до другата година. Венците и цветята на Лазара не може да се видят. В много песни Лазар се нарича войник и служи на небесния цар; царят го изпраща да каже на хората, че иде пролет. Подир войника Лазар се появява пролетта на бял шестокрил кон и прогонва зимата. Тя е хубава жена със златни коси. Бабите хвърлят на улицата ечемик за коня ѝ, а мъжете изкърпват конете си.

В българските легенди Лазар от песните и преданията се смесва с евангелския Лазар. В копривщенската църква «Успение Богородично» между колоните на стените са изобразени разни евангелски притчи. В едно от тия изображения виждаме богатия Лазар седнал на софрата със своето семейство, а на пода седи сиромаш Лазар със зелен венец на глава — в една ръка държи лале, а другата протяга и моли за късче хляб;

наблизо до тях стои сам Спасителят с двама ученика и сочи на богатия Лазар евангелието. Дватама Лазаровци са облечени с червени дрехи, на главата си имат високи черни калпаци, а на краката — червени ботуши. Така в повечето случаи се изобразява във всички църкви легендата за Лазара. Що се отнася до самата легенда, тя е просто евангелската притча, преразказана с някои разлики в края. Богатият Лазар, стенийки, помолил Аврама да му намокри устата, засъхнали от мъчение. Аврам помолил Христа и бедния Лазар да простят мъченика. Лазар съжалил брат си, простил му всичко и помолил от своя страна Христа да го прости и той. Христос се съгласил, но само с условие — богатият Лазар да се върне на земята и да изкупи там греховете си. Христос възкресил богатия Лазар и той станал после у г о д н и к. Който води на земята добър живот, него след смъртта ще го срещне бедният Лазар и ще му сложи венец на главата. На децата, ергените и момите дава китка цвете. С помощта на венеца и китката мъртвите души минават през всички митарства.

Вечерта срещу Връбната неделя или В р ъ б н и ц а, или Богатия Лазар, момите и ергените отиват в гората и там събират цветя и върба; всичко това се върши с песни и радостни викове. Когато съберат всичко потребно, навързват китки и отиват в църква. На връщане от гората момите у доспатските българи вземат едно момченце в ръцете си и го предават една на друга, като зоват при това Лазара. Всяка мома се старае да го вземе на ръка. Сръбските моми, които предават момчето от ръка на ръка, пеят:

Лази, лази, Лазаре,
та долази до мене,
приватай се за мене,
за свилене рукаве,
за свилене мараме,
за клечане кецалъе.

На Връбница, или Богатия Лазар, след свършване на литургията, майките, получили осветени върбови клончета, изпращат своите малки момичета на Лазар. Тоя ден е тържество за девойчетата. Всяка девойка носи в ръце кошничка и червена кърпа; окичена

с цветя, облечена с най-хубавите дрехи, които има, тя отива по роднини и познати. В доспатските планини и на много места из Западна България девойките слагат на главата си венец от върба (в Серес от маслинени клончета) и се препасват с класове, оставени нарочно от миналогодишната жътва. Когато влязат в някоя къща, девойките пеят песни както на домакина, тъй и на домакинята.

Стопаните дават на девойките яйце, кравай, наречен к у к л а, плодове и пара. Да не се подари нищо на момичетата се счита за голям грях; дори турците и гърците приемат лазарките и им даряват всичко, каквото трябва, иначе сам Христос и св. Иван Кръстител, покровител на семейния бит, на дружбата и побратимството, ще накажат ония, които не изпълнят лазарския обряд. Ето що говори една българска песен:

Уснал ми е владика
Христу Богу на колена;
Христос ми го скорваше:
«Стани, стани, владику,
ето ти ги лазарки,
лазарки, посестримни,
да ги дарчок даруваш;
на лазарки марама,
на невеста кошуля.»

За възрастните девици, които извършват в същото време някои обряди, се казва, че л а д у в а т. Това ладуване у доспатските българи, според свидетелството на архимандрит Софроний, става тъй: събират се моми и ергени някъде на брега на реката; ергените свирят с кавали, а момите играят и пеят песни, като поменават Лада:

Притекла се вода Тунджелия,
Ладе, Ладо, вода Тунджелия!
От бряг на бряг бие,
Ладе, Ладо, от бряг на бряг бие...

И пр.

Като изпеят песента, вземат парцали, правят от тях някакво изображение (плашило), носят го из селото с

шум и викове и после го изгарят; пепелта му вземат и гадаят по нея. Тая пепел помага при раждане и донася щастие, особено на жените.

В Дунавска България и Тракия на Връбна неделя се събират възрастни девойки и л а д у в а т. Събират се край реките, играят и си плетат венци от върба; всяка от тях, след като изпее песен на Лада, пуска венеца във водата и гледа накъде ще го понесе реката, надясно или наляво, и дали ще заплува веднага. В това време бабите гадаят, седнали край огъня, като чертаят с щипци по пепелта и броят — четно, нечетно: четно — Лазар, нечетно — лазарка; първото означава щастие, а второто предвещава ядене и глад.

ИЗ МЪРТВИЯ ДОМ

I

ПЕЩЕНСКАТА ТЮРМА

Току-що се беше свечерило. На вратата ми се показва главата на «оберполицаймайстора» и доста учтиво ме помоли да тръгна след него. Тръгнах. Пред общината една празна каруца чакаше — по всичко изглежда — моя милост, защото беше заобиколена с пандури. Старшията на полицаите «със собственоръчната си десница» отвори вратичката на колата и все тъй учтиво ме помоли да седна вътре и да почакам. Можех ли да се противопоставя, щом каруцата беше заобиколена от четирима наперени жандари?! След малко до мен се настани някакъв полицейски агент и колата тръгна...

Вечерта беше чудесна. Пещенските улици бяха залети от свободен и весел народ: пияни кроячи празнуваха, своя «махмурлия понеделник», обуцари се олюляваха като трепетликови листа, млади чиновничета бързаха към брега, за да покажат на «дамите» лъснатите си ботушки с шпори, старите чиновници пък отиваха, за да разкарат махмурлука си от снощното пиянство и комара, офицерчетата — за да изчаткат със сабичките си, като същевременно засукват мишите опашчици, които се намираха точно под носа им, а милостивите «дами» се разхождаха просто, за да ги поглъщат погледите на прелестните зяпачи. Но пещенските улици освен това са пъстри и в народностно отношение: покрай донкихотовите синове на свети Стефана тук ще срещнеш и тевтонската физиономия — рижи коси и мустаци като ластовици — на немца, и бледия юда «афериста» — ако не друго, то поне редактора на «Пестер Лойда», — и сериозния чех, и бърбивия, но подвижен като маймуна французин, и винаги готовия да се засмее, да се разприказва и да запее италианец, и известния с гордата си

походка банатчанин, и глупавия като «месечина» влах, и затъпелия от робството и езуитите словак, и замисления мълчалив поляк с дългите мустаци — с една дума, Пеща е толкова шарена, колкото и цялата австрийска държавна сграда, създадена от Николай Павлович I, колкото маджарската съвест, създадена от господин Деака...

Дълго се мъкнахме от улица в улица, докато най-после колата ни спря пред една едноетажна постройка, която някога, както твърди затворническият летопис, е била пивоварница. Придружвачът ми почука на портата. Тъжно заскриптяха пантите на обкованата с желязо врата — ние влязохме през нея, а в това време клопна мандалото, което стражарят веднага спусна и аз се намерих в затвора. Трябваше да живея между затворниците, окован и победен.

Пред мене беше познатото на всеки пещенски мъченик страшно лице на «мъртвия дом» или на «гробницето за живи», дом на плач и тъга, дом на горести и чемери, сграда с тъмни и неваросани зидове, с тесен и нечист двор, украсена с пранги, байонети, решетки, пандурски мустаци, със задушлив въздух и с бледи човешки лица. Всичко е мъртво: изчезна всеки човешки глас и гробната тъмнична тишина ме обгърна. Тежки бяха тия мигове; сякаш нещо се късаше от сърцето ми и изведнъж се почувствувах половин човек. Усетих, че зад решетката е останал волният свят, моята свобода, моето човешко достойнство, мойт живот и че са ме сравнили със скота, който е длъжен да върши онова, което иска господарят му. Да, отделиха ме от всичко, което беше скъпо на сърцето ми, и ме направиха роб в ръцете на хора, които са способни да задушат всяка жива душа, появила се на югославянския небосклон. Докога?!

Влязохме в малка стая, толкова мрачна и смрадлива, че по-лоша не може и да се намери, където всички предмети напомняха за робство, мъки, преследвания, гонения и сълзи. По зидовете на тази стаичка висяха вериги, пранги, оръжия, различни вехтории и литографисаният портрет на Деака. И без да иска, читателят ще се зачуди откъде-накъде г. Деак, звездата на маджарския народ, създателят на пещенското правителство, творецът на маджарската слава, е попаднал в числото на тъмничните

украшения и се кипри между веригите и другите оръдия за мъчение. Но какво да се прави, като хората са свикнали да уважават онова, което е чудновато и неестествено, вместо доброто и полезното. Нима Атила и Наполеон не се броят между великите хора? Пък и Бах, Берг, Потапов, белградският управител и други също тъй имат своите поклонници. Сръбската пословица казва: «Една кукувица не прави пролет.» Но за маджарите трябва да се създаде друга, а именно, че «една кукувица в Пеща прави пролет». Че как мислите?!... Ето трите белега на тая птица, по които ще я разпознаете: първият белег е, че тя се бие със сенки и привидения, защото живите хора не се обръщат на нейното цвъртене, а войнствеността ѝ е съвсем безопасна; вторият белег е, че тази птица кука на чужд гроб, далеко от своето гнездо и в неподходящо време; а третият ѝ белег е, че лъже в кукането, защото обикновените кукувици с кукането си предсказват колко години ще живее този или онзи, а маджарската кукувица предсказва смъртта на своя народ. «Ала маджарите нехаят за това.» Истина е, че австрийската монархия е остаряла и е почнала да се разпада, та г. Деак, като пресели мъртвото ѝ тяло на маджарското землище, я оправи за известно време, ала същевременно пренесе в Пеща и самата болест, от която ще се разпадне разкапалата се държава. Според думите на Пита, когато някой реформатор дигне ръка срещу държавните недъзи, той трябва да направи това така, сякаш с ръката си докосва бащините си рани; следователно грижовно и с уважение. . . Г. Деак, напротив, се постара само да пренесе болника от една болница в друга, където, както той казва, ще му бъде по-добре, обаче той разлюти раната още по-страшно. Ето впрочем днес маджарите — по съвета на г. Деака — добиха своята независимост и проповядват свобода, ала не я дават на другите; поради това те не са способни да се издигнат толкова, че да разберат човешкото достойнство у другите, защото не разбират и своето собствено. Онова, което сами искат от Австрия, те не го дават на сърбо-хърватите; като опяват за правата на народността, те натрапват на другите своя език и своите монархически страсти; желаейки свободата, те биха искали тя да бъде «маджарка», сиреч от Пеща до Бъзъш, че и по-нататък, тя да яде сланина, поръсена с чер или

червен пипер и да се гизди с широкопола шапка с набучено на нея пауново перо, а в ръката си да държи наджак. Нима не е чудно, като гледа човек какво правят едни и същи хора, как с едната си ръка рушат онова, което изграждат с другата, как проповядват нова уредба и проклинат Виена — а в същото време не дават на съюзниците си дори да писнат и с всичка сила гледат да задушат напредничавото народно движение в Банат и Бачка? Кажете, нима не е чудно да се види, че в едно и също време едни и същи хора са и герои и страхливци, и бунтари и тирани? «Каквото посееш, това ще пожънеш», казва народната пословица. Кой е виновен? Но да продължим разказа си.

Мустакат униформиран народ, предимно словаци (роби на робите) с глупаво любопитство се накачолеха около мене, сякаш бях намерили изгубената овчица, която дълго и дълго са търсили. Кръгъл като тиква дебеланко, също словак, а по «звание» тюрмаджия, пхтеше над някакви хартии, драскаше нещо и с всички сили се мъчеше да натопи перото в мастилницата, а поради големия задух потта течеше по загриженото му лице, мораво и подпухнало от пианство и разврат; после ме изгледа от главата до петите с овнешките си очи, сякаш бях изпратен за годеник на дъщеря му.

— Вие, струва ми се, сте доведен от Варадин? — запита ме тиквата.

— Така е — казах аз.

— Вие, струва ми се, сте затворени по делото за княз Михаил?

— На мене пък не ми се струва.

— А защо сте затворени?

— Не зная, пък и на вас не ви трябва да знаете — отговорих сърдито.

Ключарят помълча малко, запали цигара, усмихна се, погледна ме угоднически и рече:

— При нас ще ви бъде по-добре, отколкото във Варадин; градските затвори не са като войнишките крепости. . . Благодарете на бога, че не са ви пратили в казармата. . .

— Хубаво, хубаво, ама на мене ми се спи. . . три дни не съм мигнал. Отведете ме в стаята ми — рекох аз.

Докато разговаряхме, един пандурин вече ровеше в

пътническата ми чанта, а друг, също червендалест, с рижави мустаци и остър поглед, съвсем «свойски» започна да ме опипва така вещо и пъргаво, че биха му позавидели всички акушерки по света. Неволно се подръпнах, но рижавият не ме и погледна, ами безобразно пхна лапите си в страничните ми джобове, а след това и в останалите, и то по-ловко, отколкото ако бърникаше из своите собствени. Гледах този нов Атила, който се беше изродил толкова, че от джелат се беше превърнал в крадец, и някакво неприятно чувство ме обзе: рядко чувство на обида и унижение. Гледах този човек и пред мен се изправяха всички велики хора на австрийската монархия, пред мен стояха Метерних, Бах, Раух и др., само че в много умален вид. Както щете, само че не е приятно да приличаш на някой крадец, па макар същият да бъде и държавен канцлер. Лабрийер казва: «Тъмниците и присъдите са необходими, признавам това; но като оставим настрана правдата, законите и тяхната необходимост, аз не мога да гледам хладнокръвно как хората постъпват зверски с други хора. Тъмничарите нямат почти нищо човешко у себе си: те са или отвратителни злодеи и джелати, или глупави оръдия. Ако към престъпника изпитвате съжаление, то към тъмничаря изпитвате отвращение.» Както и да е, но на мене ми беше твърде жалко за червенокосия пандурин, който, като част от маджарската държавна система, унижаваше своето чиновническо и човешко достойнство. Защо поне от учтивост не ми каза сам да обърна джобовете си? Докато ме претърсваше, насила съдържах яда си и за малко не го напсувах. Недоволството ми беше толкова голямо, че не забелязах как ножчето ми за остреене на пера, лулата ми и кесията за тютюн се намериха в джоба на пандурин. И тези хора правителството или обществото е отредило да наказват крадците и злодеите!

— Моля, събуйте си обувките — каза крадецът.

— Това пък защо? — запитах аз. — Та вие твърде добре знаете, че съм ви изпратен от Варадин и че там вече съм минал през всички тия претърсвания.

— Извинете, така е наредено, такава ни е службата — рече учтивият тъмничар. Спомних си Москва и уважаемия пристав Язчки от ведомството на г. Врубеля, който, дорде претърсваше квартирата ми, ме уверяваше,

че много уважавал Херцена и че с голямо удоволствие четял неговия «Колокол», ала «проклетата служба» го кара да преследва Херценовите привърженици.

Нямаше какво да се прави. Събух си обувките.

— А къде ви са парите? — запита тъмничарят.

— Няма да ви бъде много добре без пари — измърмори в същото време «рижата акушерка», който вече знаеше какво има в джобовете ми.

Най-после тези ужасни мъки свършиха. Тъмничарят набързо изчезна, а в това време скришом беше издадена заповед да ме отведат в моята стая. Минахме през един малък четвъртит двор, ограден наоколо от двуетажна сграда, която беше пълна с нещастни човечески синове. Пред мен вървеше рижиият пандурин с ключовете, а след мене вървеше войник. Отстрани се нижеха чернобоядисани номерирани врати, а над тях малки и тесни прозорчета. Иззад една от тях се чува викове, дрънчаха вериги, някой плачеше, а друг викаше претракнало: «За тебе трябва нещо специално.» След това нещо се заклати и тежко трясна на пода, като стенеше глухо.

Чел съм някога историята на Хуниади, написана от французина Шасен, в която се казваше, че маджарският народ е един от най-либералните европейски народи, че е човечен, милостив, справедлив и пр. Обаче пещенските затвори говорят съвсем друго. Степента на човечността у един народ се познава само по неговото отношение към злочестите и към виновните: колкото по-човечен е един народ, толкова по-отстъпчив е той спрямо всеки, който съгреши; колкото по-грубо е обществото, толкова по-строго е то спрямо ония, които се подхлъзнат. Само египетските паши разпарят стомаха на хората, за да се уверят дали са пили мляко. Освен това всеки вече знае, че в предварителните — следствени — арести има твърде много съвсем невинни хора, следователно тия арести не бива да имат наказателен характер. И въпреки всичко това ние виждаме, че пещенският затвор представлява всичко най-ужасно, най-безчовечно, най-грубо и варварско. Плесен, мрак, мръсотия, смрад и задух — его добродетелите на пещенския предварителен затвор. Тук заслужава да спомена, че народите, както и хората, уважават в обществото само

ония хора, които сами уважават своите ближни, макар те да са най-големите виновници; а се ствързват от ония хора, които хвалебно припомнят на света за своите особени добродетели и за делата, които някога са извършили и които има още да извършат, сиреч, че те всякога са били и ще бъдат стражи на цивилизацията пред нашествието на варварите, докато в същото време в техния собствен дом се вършат нечувани варварства. Спаси се първо сам от себе си, че тогаз спасявай Европа от монголското нашествие! Един европейски публицист казва: «Не можеш да упрекнеш в нищо оногова, който и в най-трудните условия не покаже нито за миг слабост и страх; и само оня, у когото има 99 на сто съжаление и само 1 на сто ненавист, е способен да се отнесе със съчувствие към съгрешилия.» Наистина човеколюбецът деветдесет и девет пъти ще премисли дали може да помогне с нещо на злочестия грешник, за да го избави от бедата, а само веднъж ще му мине през ума мисълта да предотврати престъплението чрез строгост. В последния случай той ще разсъждава така: наказанието, отредено за дребна кражба, е толкова строго, че мъките, които то причинява, съвсем не съответствуват на загубата от кражбата. Познавах един затворник, който беше лежал три месеца, докато се водело следствието, а след това го осъдиха на шест месеца затвор, защото откраднал 10 форинта, за да погребее детето си. Също така едно момиченце стоя един месец в предварителния арест, а после го осъдиха на два месеца затвор, защото откраднало ока хляб. Въпросът е сега, защо въпреки всички тежки наказания пак се краде и защо кражбата е най-обикновеното престъпление? — Защото твърде често нуждата кара хората да крадат, а и защото е много лесно да скриеш кражбата. И тъй, ние сме свикнали да уважаваме ония държави, които умеят да предотвратят простъпки от какъвто и да било характер, а не ония, които строго наказват провиненията. Как може човек да уважава оная държавна система, където дребните виновници и крадци се наказват най-тежко, а големите мошеници дават баловете и се разхождат с карети? Та и сам съдията Сарваши признал пред Йованович, че за 50 крайцера можеш да подкупиш всеки пандурин, а за един форинт и надзирателя! Когато човек се замисли над всичко това, неволно

му идват на ум чудните думи от стихотворението на Д. Минаева:

Меднолобого царства шути,
фаты мысли, холопы поклонов
свой язык обратили в кнуты
и в разврате блестящих салонов,
им бичуют разврат нищеты!...

II

МОЯТ КОНАК

Ето ни — изкачихме се на втория кат. Надзирателят и стражарят учтиво се спряха пред отворената врата на голяма, мрачна и плесенясала стая, от която лъхаше задушлив смрад, плесен и влага. Погледнах моя червенокос ментор: той имаше такъв израз, сякаш едновременно канеше и изчакваше госта да мине пръв, той изглеждаше толкова гостоприемен, като Тимон Атински, когато приемал своите гости — и аз като пчела на мед побързах вътре. Първото, което ми се наби в очите, беше затвореното, мръсно прозорче с двойна решетка. Обърнах се да питам с каква цел е това, но вече нямаше никого. Тъмничарят беше не само вещ опипвач, ами покрай това и лукав Харон, който си разбираше работата, защото, щом прекрачих прага, вратата се хлопна, тежкото резе изщрака, а старата евтина брава изскърца неприятно. Надзирателят се измъкна, а на вратата постави стража, сиреч остроокия червенокос стражарин с волската физиономия. Огледах стаята. Беше обикновена арестантска стая — около десет крачки дълга и толкова широка. Светлината мъчно проникваше през мътните и оплутати от мухите стъкла, които решетката още повече замрачаваше. Зидовете на стаята бяха варосани само на две-три педи от пода, а горната част и таванът бяха окадени и гадни, сякаш двадесет години ги бяха шарили мухи и паяци. А подът, изглежда, е бил мит преди моето идване, защото влагата проникваше чак до костите. В ъгъла имаше голям затворнически нар с одеяло и сламеник, тънък — както се казва — като питка и без постелка, а за други украшения и да не говорим. Единственият разкош на това

легло беше вълненото одеяло, но и то беше изцапано с червени петна — следи от нечия люта борба с дървениците. Над самия нар беше изписан някакъв господин с грамаден нос, когото някаква ръка сочеше с показалец, а под него беше написано N. B. Eljen Sabatczak (да живее свободата). Навярно това бе написал моят предшественик. Кой ли е бил той? — помислих си аз. Убиец, крадец или разбойник? А може и той като мене с нищо да не се е провинил, та затова е бил под закрилата на маджарските закони. Как ли е прекарвал тук, как ли е очаквал наказанието, как ли се е мъчил нощем? А може би е страдал, защото е обичал ближните си, защото е защищавал народа си, защото не е могъл спокойно да понася хорските сълзи и е искал да помогне на злочестите? Видите ли — на простосмъртните е забранено не само да мразят, но и да обичат! А може да е бил затворен, защото е «дръзнал» да се обяви против държавната уредба и да иска реформи? Е, ако е тъй, тогава виновен ли е той, че неговите убеждения не съвпадат с възгледите на Деака и Андраши? Знае се вече, че щом някой институции в обществото изживеят времето си и започнат да пречат на щастливия и разумен живот, тогава започва да се чувства общо — повече или по-малко осъзнато — недоволство. Такова състояние най-тежко понасят обикновените личности. Даровитите и героични натури търсят помощ и чувствуват в себе си сила, за да пробият преградите и да устроят живота си — доколкото това е възможно — според своите нужди; ако не сполучат да осъществят намерението си, те поне са се борили за това — борбата е живот и те са взели от живота оня дял, който им е бил достъпен; макар и поразени, те ще намерят утеха в съзнанието, че не са стояли със скръстени ръце, а с борбата си са разклатили вратата в светостта и «неприкосновеността» на тези прегради, които са тъй страшни за слабите и плахи умове, и в същото време чрез собствения си пример са доказали, че борбата може да завърши с успех, щом силите на бореците се се изравнят. А те ще се изравнят много скоро, защото времето бърза напред, хората се усъвършенствуват, всеки иска свобода и щастие. Маджарите, като се вслушаха във века и в сърцето си, се сетиха за своето народно благосъстояние, сърбите пък се

сетиха за своето; това е естествено нещо. Ала защо маджарският патриотизъм се превъзнася като добродетел и достойнство, докато сръбските патриоти са гонени и затваряни? Ако не сте в състояние да заставите поданиците си от други народности да слушат, тогава им дайте пълна свобода и те ще ви станат приятели. Сегашното маджарско кралство е тъждествено с австрийската монархия: скърпено е от най-различни парчета; а силата на държавата зависи от трайната връзка между всички тия парчета. Ако едно парче започне да се откъсва, тогава всичката цялост губи своята здравина. Ние мислим, че не само Унгария, но и всяка друга държава, която иска да бъде трайна и силна, трябва да даде на своите поданици свобода да се развиват и възможност сами да поправят собственото си положение. «Ония явления — казва Смайлс, — които ние обикновено нападаме, като ги наричаме страшни световни язви, са преди всичко последици от нашия собствен, неуреден живот и колкото и да се стремим да ги унищожим с помощта на закона, тия бедствия ще се явяват с нова сила, макар и в някаква друга форма, ако не се изменят и подобрят коренно самите условия на нашия живот и нрави. Приеме ли се това схващане, тогава от него веднага следва, че възвишените задачи на патриотизма и човеколюбието ще се постигнат не толкова чрез промяната на закона и системата, колкото благодарение нагона на хората да се усъвършенствуват по пътя на своята собствена свободна и независима дейност.» Австрийският начин на управление и Баховата машина вече са отживели времето си и ако новото маджарско кралство е наумило да ги използва, ще настъпят твърде печални последици за самите маджари. Чували сме вече хърватите да говорят: «Всеки от нас има право да живее и ние ще защитаваме това право с всичко, с каквото можем. Моята земя, моят имот, моето право, моето име, моята свобода и моята народност са гарантирани в това и това време от австрийската държава и аз няма да позволя никому да ги обижда; не давам да ги докосне нито пещенското министерство, ни Раух, нито дори самият монарх. Нещо повече, дори и когато се отнася до дреболии, например до солта, която открадна Раух, пак ще вдигнем глас, защото нас ни засяга всичко.» От друга страна, кънти гласът на австрийския сърбин,

който още по-буйно от хърватина въстава против пещенските неправди. «Ще напусна работилницата си, ще оставя жена и деца, ще пропиляя скъпоценно време, ще изгубя целия си имот, ще създавам тайни дружини, ще плащам глоби, ще отида и в тъмницата, ще умра — ала всичко това е нищо: важно е, че няма да бъда подлец, че няма да се преклоня пред неправдата, няма да отстъпя нито педя от своето право, няма да се отрека — като известното конте пред пещенския съд — от своето име и от ония привилегии, които е имал до днес нашият народ. Моето народностно право е купено с милиони живота, земята, на която живея, е напоена цялата с кръв и пот, костите на нашите синове се търкалят по италианските полета, при Солферино, Мадженто, Кьониггрец, в Шлезвиг-Холщайн и др. и аз съм готов до последна капка кръв да браня онова, което е мое и което ми е станало толкова скъпо. Не се шегувайте с мене или ще повторим 1848 година и тогаз тежко ви! Вярвайте, че човек, който е защищавал другите, ще съумее да защити и себе си!» «Ние ще оставим нашите душмани едва тогава, когато те престанат да ни додяват; ние ще сложим ножа в канията чак когато всички сърбо-хървати се обединят и когато сърбо-хърватинът престане да робува на тевтонеца и на монголо-татарина» — казва сръбската младеж. Сърби, хървати, българи, румънци и гърци искат свобода и равноправие, а за да постигнат това и за да осигурят своето бъдеще, трябва да сключат «Балкански съюз и братство» — казват новите хора.

Ала Пеща продължава все тъй да бесува и да струва метани пред майстор Деака. Наистина господин Деак и неговата партия искаха, подобно злодеите, ограбили няколко чужди джоба и натрупали голяма сума пари, да направят своето кралство единно и мощно; ала ние виждаме, че са се излъгали в сметката; разбра се, че заграбеното имане е прекалено тежко за маджарската кесия, която не може да го държи и се разпаря; от ден на ден разприте се умножават и ненавист може да се види на всяко неприятелско лице. Преследването на сръбските, хърватските и румънските прогресивни дейци и родолюбци само проправя пътя на разцеплението, а от Деаковите положоци ще се излюпят такива пилета, които ще бъдат приятни само за швабското гърло. Спо-

ред моя ум, сега, когато на маджарското кралство най-много му трябват сили против външните неприятели, страната изглежда разстроена от вътрешни междоусобици, държавата се клатушка...; сега най-полезно от всичко би било Пеща да отстъпи най-после пред нуждата и да върне на славяните и румънците привилегиите, които са им отнети несправедливо — друго спасение за маджарите няма. «Не забравяй — писал св. Стефан на Емериха, — че държава, в която господствуват само един език и нрави, бива слаба и тленна (*Unions linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est*)». «Но в течение на някакви си дванадесет години — казва А. Гилфердинг (от 1836 до 1848 г. включително) маджарите — в борба с непознат дотогава неприятел, съвсем се отклониха от основното начало на своята минала история, от онова начало, благодарение на което съществуват в Европа — търпимостта към другите народности. Хората, които тогава (през 1848 г.) проповядваха крайна нетърпимост, си спечелиха най-голяма популярност между маджарите и им станаха вождове, например Кошут, който твърдеше, че в границите на Унгария не признава никаква друга народност освен маджарската. Колко далече са тия думи от стария завет на св. Стефана!» Преди осемстотин години свети Стефан въздигна и спаси унгарския народ, а Кошут го опропасти за една година. Това, което се случи преди двадесет години, се повтаря и днес: урокът, който унгарците получиха през 1848 г., не ги вразуми. «Ако на сръбите и хърватите не им е по волята нашето управление, нека оставят нашата страна, нека си съберат парцалите, па хайде оттатък Сава и Дунав» — викат унгарците. «Трябва да се постареем да поунгарчим и славяните, и румънците — казват маджарските историци Шасен и Ирани, — а за да стане това по-лесно, маджарите трябва да се съюзят с турците и немците.» На лакардиите на тези хора сърбо-хърватите отговарят: «Не се боим нито от вас, нито от вашите съюзници, защото на наша страна са и силата, и правдата. Ние можем да търпим ударите на съдбата, но когато чашата прелее, тогава сме готови на всичко. Вие мислехте да се възползвате от нашите свадни, ала заявяваме ви, че в оня тържествен момент ние ще забравим всичко, освен едно — че сме деца на един баща. Когато се касае до спа-

сението на нашата народност, на нашето единство, чест и свобода, ние ще се обединим и ще протегнем един другиму ръка, па ще речем: да оставим нашите препирни, да забравим вътрешните кавги; когато душманинът ни преследва, нека нашата главна сила бъде обединението. Надига се буря: в Загреб, в Нови Сад, в Букурещ, в Белград, в Търново и т. н. се чуват гласове на недоволство против вас. Покайте се, преди да стане късно! Виждате, дори вашият най-отчаян някогашен фанатик г. Кошут, който през 1848 г. искаше безусловно господство на маджарската стихия в Унгария, измени своите възгледи и още през 1851 г., по време на изгнанието си в Мала Азия, издаде проект за бъдещото устройство на своето отечество и в него отрече всичките си предишни схващания, предлагайки на славянската и на останалите народности пълна свобода на развитие, пълно равнопоставяне с маджарите, отстъпва на сърбите правото да си избират войвода, най-после отрича се от всички недавнашни стремежи на маджарите да покорят Хърватско и Славония, като оставят между тях само федеративна връзка. Следователно маджарите повече от всеки друг не бива да омаловажават славянските народности, ами трябва всячески да се стремят да задоволят желанията им, защото иначе и самият тартор на дяволите не ще им помогне. Сега е времето, когато маджарите трябва да кажат: с нас ли са те, или са против нас; особено поради това, че сме скъсали вече сметките си с Австрия и сме ги скъсали по нейно желание.»

Да се разберем.

Един непознат немски автор през 1849 г. писа за сърбо-хърватите следното:

«Не бива и да се съмняваме, че сърбо-хърватите са предадени на нашия «августейши дом». Австрия никога не бива да забравя своите благодетели. Нашите немски войници бяха в такова страшно положение, че надеждата в тях беше слаба. В нашата столица докараха няколко коли с ранени и осакатени и ето какво видях тогава. Един с увита глава, друг без ръце, на трети лицето не се вижда от превръзките, виждат се само очите, които изразяват такова страдание, че дори и по-храбър човек не би могъл равнодушно да понесе тоя мъченически поглед. Някои ранени вървяха сами, като се насланиях

на другарите си отстрани, други едва пристъпваха, подпирайки се на патерици. Дали бяха ранени, или измъчени, тежко беше да се разбере. По-голямата част от войниците нямаша повече от 14—15 години, поне на вид. Когато гледах тези юнаци, облечени лошо, окъсани, посърнали и болни от прекараните тегла, не можех да не помисля: с такава войска тежко ти! А сърбите и хърватите отиваха на бой, като пееха весело.»

Както щете, но на времето славяните спасиха австрийската монархия, само че немците не им благодариха за това. За големите си услуги, за безбройните жертви, които сърбо-хърватите дадоха, за да спасят Deutschthüm-*le*ra* от разбунтувалите се италианци и маджари, те очакваха благодарност и награда, но надеждите им бяха излъгани; наистина, разрешено им е да пият пиво, и то само защото старият Тацит разказва, че старите тевтонци уж пиели cereovitia.** Те се надяваха, че като се възстанови мирът, Австрия ще ги признае, както ги признаваше и им се кланяше, докато воюваха. «Наистина, австрийското правителство обещавахе на славяните, че ще имат същите права и привилегии, както и немците; че в техните съдилища, казначейства и училища ще бъде въведен славянски език вместо немски; че славянските области ще имат отделно управление от неславянските; че на хърватите ще бъдат върнати някогашните привилегии, дарени им още от маджарските крале; че най-сетне австрийските сърби ще получат правата и привилегиите, които им бяха признати още през 1690 г. от император Леополд, когато ги преселвал от Стара Сърбия, и за които и досега Австрия не иска и да знае». Макар че сърбите и хърватите се бориха юнашки с маджарите, те пак не получиха никакви права; нещо повече — отнеха им и ония, които имаха преди това. Когато победи маджарите и усмири италианците, Виена започна във всичко да взема пример от своя главен избавител цар Николай Павлович и здраво потискаше не само всяка подчинена народност, ами и всяка искра за свобода, както в обществения, така и в домашния живот. Тяхната система се стовари като тежък камък върху

* Немците; немството.

** Питие, употребявано от старите германци; наподобява бирата. За него в гл. XXIII на съчинението си «Германия» споменава Тацит.

нещастните сърбо-хървати и ги гнети навсякъде и всякога със своята «италианска примка». Началото на Николаевско-австрийската монархия, която се възроди така грешно и над която тегне такава кървава сянка, не обещавахе никакво подобрене, а напомняше още по-силно за изгубената свобода, за немската несправедливост и народностното унижение на сърбо-хърватите. От онова време, та до Кьонигреца, австрийската монархия не отстъпваше нито стъпка от възприетата веднъж пивоварска посока и смятайки — както изглежда, — че сърбо-хърватският народ е слабо, немошно и глупаво дете, което трябва да се държи под строг надзор, правителството на Байста го предаде в ръцете на най-злобните му душмани и им заповяда да не му позволяват да играе и да се развива. Ала шестнадесет милиона народ не можеш да задушиш с каквито и да било угнетителски машинации, а още помалко можеш да го привиеш с помощта на такива злочести и комични средства, с каквито си служеше Австрия след катастрофата от 1848 г., а, по-точно, от 1866 г. Като възвърна на Унгария старите ѝ права и привилегии, като се короняса за маджарски крал и като позволи на граф Андраши да прекроява сръбско-хърватската одежда, Франц Йосиф сам с «височайшия» си пръст отвори очите на своите славянски поданици и ги накара да се уповават сами на себе си и да се борят само за своето добро. Ако дотогава сърбо-хърватите мислеха само как да променят държавната конституция на Австро-Унгария така, че да ги признае законно и да ги защитава, то от 1866 г. те започнаха да мислят за своето обединение и пълна независимост. Сега заедно с пробудата в обществения и политическия живот, а особено пък с опознаването на това непримамливо настояще, което ни заобикаля отесякъде, умственото движение започва все по-силно и по-силно да се развива и сега вече не са в състояние да го спрат ония насилнически машинации, които някога тъй славно помагала. . . Сега това възраждане едва се почва и затова е тежко да се определи господстващата мисъл, която го управлява и ръководи, но все пак е лесно да се различи неговото общо значение. «Нашето велико дело най-после ще празнува победа», защото, както казва Байрон:

Вълните идват една след друга,
и една след друга се разпиляват,
а само морето вечно върви напред. . .

Австрийските лъжи ни научиха на ум и Виена ни изгуби навеки. Сега дори и децата проповядват обединение и свобода, а заедно с това повтарят думите на Юго:

От небето, над земята Фараонска
кат камбанен звън архангелска се песен
носи и разнася: Тъжни израелци,
утешете се! В изгнание злочесто
проляхте вий много неутешни сълзи,
ала на народа избран Спасителят
ще върне земята и свободата!

Тоя Спасител не е никой друг освен нашата съвест и нашето братско единство, което скоро ще задоволи желанията ни.

III

ПЪРВОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ

Но да се върнем на нашия разказ. А може би моят предшественик наистина е бил убиец? — отново започнах да мисля аз. — Може би той е убил няколко души? — Че какво? А нима ще намерите много почтени хора на света? Ще намерите ли много такива ангели, които да не са опропастили някога нито една невинна душа? И нима ние не ценим хората по броя на душите, които са принесли в жертва на своя кеф? Двамата Наполеоновци, Карл Велики, Фридрих Велики, Цезар, Александър, Константин и други по броя на жертвите бяха най-големите убийци, а Европа и до ден днешен им кади тамян, дига им паметници и църкви, а смахнатият и прегърбен от подаграта дъртак-учител със сълзи на очи разправя за техните славни дела и подготвя почтените граждани да вземат пример от тяхното величие и да се поят с кръвта на ближния си. Колкото е свещена и справедлива войната против тирана-поробител, тол-

кова пък е отвратителна и нечовечна, когато се води за кефа на г. Наполеона или Бисмарка. Къде е тук справедливостта? — В църквата — ще кажете вие. Ала за жалост и самата църква, основана от човеколюбеца Христос, много пъти беше ни повече, ни по-малко страшна кръвопролитна касапница. Да вземем например Средновековието. След спахийско-феодалното мракобесие религиозното мракобесие през Средновековието беше още по-ужасно и по-страшно от политическото: в Италия, Испания, Нидерландия, пък и в Швейцария и Франция, а още повече в Англия пламтяха кладите, против еретиците бяха проповядвани кръстоносни походи; в Савоя ги гонеха като диви зверове, в Париж им сечеха главите с благословията на папата и при това биеха камбаните, в Нидерландия ги бесеха по главните пътища, в Англия ги изгаряха, а в австрийските земи императорските войници си правеха кефа с тях; нестихващите пламъци от кладите и от горящите къщи на еретиците осветляваха по всички краища на Европа тия диви сатурналии¹ на обезумялото мракобесие.

И всичко това се вършеше в името на Христа, с благословията на неговите служители. Но кои са тия еретици? Хора, които искаха да бъдат истински християни. Да си спомним историята на Хуса, Галилея, Сервантеса, Лютера, Мюнцера и др. В Англия при Кромвела благочестивите протестанти в името на библията и евангелието заклаха в Дрогед две хиляди души само за една нощ: всички попове, жените и децата били избити заедно с останалите; офицерите навсякъде стреляли хладнокръвно; владиката Рос е обесен в пълна владишко-папска одежда. И тези убийства извършваха ония хора, които преди това се подготвяха с пост, псалми и проучване убийствата из Стария завет. В Ирландия, прочута католическа област, ревностните английски реформатори се прославиха със своята кръвожадност като Мойсея, който погубил народите в Палестина, мъжко и женско, децата, че накрая и домашните птици; като Ахада, който разпрал утробата на мохавитанския цар; като Самуила,

¹ Веселие у старите римляни, отредено за прослава на така наречените златни времена (когато, изглежда, печените чучулиги сами са летели в устата).

който насякъл на парчета Ахаза; като Давида, който изгарял враговете си в тухларски пещи и бодял победените с нажежени копия. «А има ли нещо по-черно и по-страшно от съдопроизводството на Инквизицията? — казва Дрепер. — Нейните заседания били тайни; не са призовавали нито свидетели, нито защитници; на обвинения просто казвали, че е обвинен. От него искали да се закълне, че ще говори само истината и по отношение на себе си, и по отношение на други лица — родители, деца, приятели и чужди. Ако обвиняемият упорствувал, затваряли го в специална тъмница, мрачна и задушна, намалявали му храната и правели всичко, за да го изнудят. След това служителите на светия съд или други хора по тяхна поръчка постоянно карали обвиняемия да признае вината си или да издаде другиго. Този ужасен съд си навлякъл обща ненавист. Навсякъде гинели негови жертви, осъдени за еретичество (?). Обикновените му оръдия на смъртта — кладите и бесилките — не били достатъчни за неговата безпощадна мъст, която изстребвала хората на тълпи. Осъдените били толкова много, че за изпълнение на присъдите трябвало да правят кошари от греди и дървета и да ги пълнят със слама. Така веднъж пред рейнския епископ и пред седемнадесет други прелати изгорили живи сто осемдесет и трима еретика заедно с учителите им. Инквизицията не е наказвала, за да поправи, а безжалостно е избивала; тя не се стремяла да проучи делото и не допускала съмнението да бъде в полза на обвинените; тя смятала и подозрението, и доказателствата за едно и също.» Междувременно умственото развитие все повече се ширило и след дълга и страшна борба истината победила. Такива оскърбления на човешката не могли да останат без отмъщение. Та какво върши и сега Пий IX и неговата дружина? А нима не виждаме как цариградското слънце днес продава християнските души на султана и великия везир за патриаршеска корона!

Всичко това въстана в паметта ми; нещо гнетеше сърцето ми и започна да ме задушава. О, в този момент аз, без да се замисля, бих дал живота си, бих изтърпял всички мъки и ядове, дори и смъртта, само да се изтръгна из гроба и още веднаж да видя приятелите си и да заста на очи с очи срещу душманите, па да се боря, за

да престанат веднъж завинаги страданията и неволите на честния и смазан народ; но уви!

Тъмницата е странна къща —
на вратата девет катинара
и десета бравя дубровнишка —

казва народната песен.

Проклетници! И каква е тази гробница. Обръщах се на четирите страни и никак не можех да свикна с нея; чел съм в разни книги и романи, че килиите на осъдените били малки и тесни, а тази? — Тя внушаваше на човека страх и ужас. Главата ти се нука, мислите летят и всеки миг се менят, а хладен пот избива по челото. Детството, пълно с умиление и обич, младостта, пълна със свежи и чаровни впечатления от живота, майка ми, Стара планина и зелената природа мигом изникнаха пред мене и старите светли картини една след друга се заредиха пред очите ми. Разигра се в сърцето ми и скорошното минало, озарено от живата светлина на пролетта и надеждата. . . И сякаш нарочно в този момент един лъч от залязващото слънце бе проникнал през тъмното стъкло и трептеше върху зида на моята мрачна гробница. Тогава мислите ми тръгнаха в друга посока. Намерих се в Мостар. Пред мен се явяват с големи червени чалми скъпи на душата ми хора, тамбури гърмят с тъжен и отчаян еко, лицата смутени, всичко потиснато, сякаш небето се е срутило над тях. Помохамеданчени насила, осъдени на най-тежки страдания, всички тия хора са прегърбени и с ниско наведени глави; и само някой от тях все още сънува миналото. Те знаят, че дедите и бащите им са били християни, че са били свободни и не са се кланяли на падишаха в Стамбул, нито са плащали тия тежки данъци и глоби, не са пращали децата си да гинат за неблагоприятния падишах. Редом с тях стои «раята» и също тъй мисли за свободата — раята и агите се разбират един друг по очите. Но всичко това може да се види по градовете, а как е в селата? По нивите са се пръснали някакви диви животни от мъжки и женски род, черни, обгорени от слънцето, изнурени, обвързани за земята, която ровят с неодолимо упорство; вместо думи издават някакви глухи звуци и чак като се изправят на краката си, тогава виж-

дате, че приличат на хора и че това наистина са хора! Нощем се скриват в колибите си, където ядат фураж, лобода и корени и пият вода; за друго сеят и обработват нивите те, затова нямат и оня хляб, който сами са посели.

Друга картина. Хора, които могат да се препитават само от труда си, са осъдени да работят безплатно; семейства им, които чакат от своя стопанин да ги нахрани и облече, са осъдени да гладуват и мизерствуват, добитъка, необходим за полската работа, го отнема «царският аскер и чиновник»; и всичко това — без да се интересуват от неволите на раята; жестока и неумолима воля на кмета; сурови и тежки глоби и наказания, които съединяват отчаянието с мизерията, мъката с унижението — ето картината, която ни се представя в Босна. Без стеснение мога да кажа, че на негрите в Америка им е било много по-добре, отколкото на тъжната рая в тоя нещастен край; защото за своя труд негрите, а също тъй и техните жени и деца са получавали храна и облекло, докато раята, която единствена в империята работи, не може с най-тежък и непоносим труд да изкара прехраната за себе си и за семейството си и да разплати всевъзможните данъци и глоби. . . Повечето от хората в средата на годината нямат дори и «овесеника», който им е горчивата храна и който трябва да късат от устата на децата си, за да платят данъците! . . . Но ще свърши ли някога всичко това? Къде е Вукалович? Обикновено гладът води след себе си бунта; нека всичко пламне в огъня. Трябва да се изпълзува.

А България? За България може да се каже същото, което се каза за Босна и Херцеговина, само трябва да добавим, че българският народ стене още и под ярема на своите почтени «чорбаджии», които продават и собствените си деца, само да могат добре да се наядат и напият.

Тежки ми бяха тези картини, но нали знаех, че вън зад тъмничните зидове е светло, че там умилно поглежда природата, че там ликува достоен за човека живот — и пред очите ми отново се яви нашето блестящо бъдеще. «Нашият народ е още млад и здрав, силен и твърд, той ще оживее, той ще възкръсне», извиках аз; а в тюрмата ставаше все по-мрачно, зидовете сякаш се приближаваха, за да ме задушат. Ето как се чувствах на първо-

време в своето ново местожителство. Трябваше да мине доста време, та да престана да се плаша от него, трябваше още дълго да се боря със спомените: а и с копнежа за свобода. Потребно беше много време, за да се отърси човек от миналото, да не гледа в бъдещето и да остане хладнокръвен зрител и наблюдател на онова, ксето го заобикаля. През това време трябваше да изтърпя всички тежести на единичния предварителен арест и на суровия затворнически режим. Трудно е за живия човек да свикне с мисълта, че е в затвор, че е ограничен и че няма своя воля. Никъде думата волност няма такава чувствително значение, както в затвора, никъде свободата не се цени толкова скъпо, както при най-деспотическата управа. Колкото е по-тежък яремът, толкова по-голяма е борбата; колкото по-нечовечни са гоненията, толкова по-страшно е отмъщението; колкото е по-сурова властващата сила, толкова по-ужасна бива и самата революция (преврат). Не, не, човек не е чудовище, нито е изрод, а народът не е стадо овце!

Много естествоизпитатели казват, че физическите (телесните) мъки твърде често укрепват организма и придават както на нервната, така и на мускулната му система по-голяма здравина, равновесие и самоувереност. Но за това е нужно: първо, тия мъки да не преминават границата и, второ, след тях да настъпи съразмерно съвсем противоположното състояние: след удара организмът трябва да може свободно да се развива. По същия начин и нравствените страдания са полезни за хората и увеличават душевната сила, стига само да не я сломят. Те не се задоволяват само да разкрият от много по-вярно гледище хората и природата, но наред с това повдигат и каляват нашата мъжественост, в която — стига да умеем да я използваме — почти винаги можем да намерим сигурно убежище от превратностите на човешката съдба.

Знаех всичко това и все пак тежко ми бе да свикна с ограниченията на затвора; мъчно е да си ограничиш крачките, въздуха, светлината, с една дума, всичко, с което човек е свикнал и което му е потребно, особено пък когато му липсва. В моята килия цареше полумрак — в пълна противоположност с ведрото лятно време и с блясалото на двора слънце, което прозираше през пукнати-

ните на вратата; тази светла картина зад мръсното, омацано стъкло на прозореца завинаги подкладе у мене злобата. Свободата е благодат — аз завиждах дори на овцете, които пасяха свободно на ливадата. Мръсотията в килията още повече отравяха спарения въздух! . . . На всичко отгоре човек не знае какво да прави със себе си и как да използва свободното си време. По цял час крачех от единия ъгъл до другия, ту се просвах върху твърдата постеля, ту скачах като побъркан и тъй по цял ден сякаш се люлеех в люлка и сънувах. Отслабналите очи лениво блуждаеха по оплесканата от дървениците стена и по изпръскания таван, по мръсната врата и отново се връщаха върху едни и същи предмети.

В единичния затвор и слухът става по-чувствителен, заобиколеният от тишина се стряска и при най-малкия шум или звук и подозрително се ослушва, а нервите се напрягат колкото могат. Знам колко неприятно и тежко ми беше, когато чуех да дрънчи оръжието на стражара, а той сякаш нарочно си играеше с пушката или дрънкаше със сабята си. Никога не съм се ядосвал толкова на комарите и мухите както там, но най-много ме измъчваше бръмченето им. Разказват, че един затворник се сприятелил с паяка и аз вярвам в това. — «Янош Мария» или «Милер Януш» — вика надзирателят, търсейки някакъв затворник. — По дяволите — ще измърморите вие, без да искате, сякаш само надзирателят е виновен за нещастията ви. А нощем? През нощта изолираният арестант е още по-раздразнителен и слухът му се плаши дори от ударите на собственото му сърце. Стражарят се разхожда монотонно и тропотът му отеква тъй бавно и еднообразно, че тежко можеш да го понасяш. Арестантът не може да затвори очи: кое защото не се е движил достатъчно, кое заради спареният въздух в килията или пък защото непрестанно очаква. Пък и възможно ли е да почиваш след тия трескави желания и копнежи и след борбата с несвързаните мисли. Нещо щракне. . . нейде се чуят стъпки, някой се закашля. . . Отнякъде се носи сподавено, мрачно, сърдечно ридание. . . Какво е това?! Така се ослушват нощем само болните и раздразнителни деца.

Като стане един часа през нощта, сънят започва да ви хваща и всякакви мисли минават през задрямалия мозък. Струва ви се, че сте свободни и че сте на Авала.

Пролет е. Реките са се разлели широко, а водата им спокойно лежи по равнините, блестейки под ведрото пролетно небе, раззеленилите се дървета са покрити с гъст цвят, младата скоруша се е наклонила като невеста с бели венчета, сливите, крушите и ябълките цъфтят, а наоколо се полюшва ситна мека тревица, главичките на веселите цветя поздравяват слънчицето, волни птички летят в широкото синьо небе на моето отечество, млада върба е потопила зелените си ръце във водата, на зелените островчета по Дунав и Сава шумоли тръстика, в горичката пеє славей, а яркото слънце облива тая буйнала весела природа с топлата си светлина. Всичко е законняло за живот, за любов, за щастие!... А хората? Ето щастлив селяк, седнал мирно край огнището със стопанката и дечицата си, старият дядо свири на гуслата и припява за «Косовската битка и за царица Милица», а бабата преде... В този миг старата ключалка изщраква, пантите на вратата заскриптяват, прекъсвайки вашите сънища и унеси, в които сте позабравили къде се намирате, а заедно с това изчезват и свободните представи, изплашени от тази «железна действителност». Започва визитацията. Влизат надзирателят, ключарят и един пандурин с фенер, разглеждат стените, пода, вратата — и излизат. Прищява ви се да запитате за каквото и да било надзирателя или пазача, но бързо се сепвате. Тия човешки подобия са ви станали противни. В това време вратата се затваря рязко, надзирателите прошепват нещо на стражаря във връзка с охраната и си отиват...

IV

ИЗОЛИРАНИЯТ АРЕСТАНТ

Пробуждаш се недоволен и раздразнен и в такова настроение минава целият ден. Измъчва те и самотата, и глупавата, без всякакво изражение физиономия на стражаря, и скриптенето на бравата; изолираният затворник без да ще, става раздразнителен болник. Не един мирен и кротък човек е ставал свиреп, зъл, готов на всяко зло — стига само да не е образован. Озлобението се явява

почти у всеки човек, който е пил «тайната» на единичния. Омраза към всичко и всички обзема душата на арестанта; той крачи бързо из своята клетка, гърдите му се надигат и кипят, а ярост почва да го мори. Но най-тежко от всичко е, че единичният арестант е принуден сам да понася своята тъга и досада, защото няма кому да си изкаже болките, та да олекне на възбуденото му сърце. Когато човек се оплаче някому, тогава тъгата му намалява наполовина, също както, ако изкаже някому радостта си, тя става от това 99 пъти по-голяма и тогава човек се чувства напълно щастлив. Дребнавата себичност да се облечеш «по модата» и да се покажеш на света, на пръв поглед ни се струва твърде глупава, но тя има голямо значение в нашия живот: първо, ако хората се обличаха с а м о за да скрият голотата си, тогава те биха почнали да се увиват във всякакви дрипи; второ, след модата почти винаги върви духовното подражание, което съпровожда човешкия напредък. Когато у един народ се появи стремж към подражание, става очевидно, че този народ има право на възкресяване. Така поне мисли В. Белински.

Но колкото по-мълчаливо и по-затворено трябва да се държи арестантът, толкова по-силно и по-яростно се развива озлобението му. В този нем и мълчителен гняв арестантът прекарва дни, месеци, дори години. Той издава неми стонове, кълне се, че ще отмъсти, и често характерът му става все по-лош и по-лош и след време се проявява в живота и в отношенията му с хората — по най-злобен и опасен начин. Неразвитите и необразовани престъпници, лежали дълго в окови, по-късно стават още по-злобни и безчовечни; от тях са излизали най-страшните убийци и отмъстителни. Един от пещенските арестанти, на име Бауер, ми разказа следната случка: Преди няколко години — казваше Бауер — един венецианец се загледал в една своя гиздава землячка, която му се откликнала и той щял да се жени за нея. Да не чуи дяволът! Джузепе, така се казвал италианецът, не се харесал на родителите на девойката и те насила дали момичето на другото. На сватбата бил поканен и Джузепе, защото бил някакъв далечен роднина на младоженеца. Пили за здравето на жениха и невестата и когато чашата стигнала до Джузепе, той запял песен, в която се кълнял, че ще отмъсти на своя съперник, който разрушил щастието му, и на родителите

на девойката, които презрели пламенната му любов, пък и на самата невеста, която го измамила люто. Разбира се, това не се харесало на «съответните» лица и те намислили да се отърват от страстния влюбен. В Австрия всичко е възможно и затова обвинили Джузепе, че е държавен изменник и го затворили във Виена. Трябва да спомена, че Джузепе имал едва-двадесетина години. По характер бил тих и мирен, а по очите му можело да се види, че не е способен да причини зло дори и на мравката. Единадесет месеца Джузепе страдал изолиран сам в ареста на следствените власти и характерът му се променил из основи. Когато австрийските следователи видели, че няма достатъчно основания за обвинение срещу венецианеца, пуснали го на свобода; но било късно. За две години «младото латинче» извършило страшни злодеяния: бил главатар на разбойници, бунтовник, убиец, крадец и т. н. Родителите на неговата мила, съперникът му, пък и самата му изгора, която в нищо не била виновна, били заклани; когато след това попаднал в тъмницата в Торина, той се нахвърлил и върху ключаря и го заклал и най-после се побъркал.

«И мирното и лениво кученце става зло и побеснява, като го вържеш със синджир — продължи Бауер и една едра сълза се търколи по лицето му. — Ето да вземем менé. Има няколко месеца, откакто съм арестуван, а характерът ми се променя не с дни, а с часове. Всеки месец или по-право всеки ден чувствавам в себе си все по-голяма и по-голяма омраза към хората и жадувам за отмъщение, яростта ми толкова се е засилила, че съм сърдит и на родителите си, дето са ме родили. . .»

Естествено, ненавистта става още по-силна, когато арестуваният знае, че в нищо не е виновен. Аз лично си спомням за един разбойник и убиец, който станал такъв поради неправдата, която властта му бе причинила. Нашите сръбски и български хайдут и (не крадците), италианските и гръцките бунтовници, Пугачов и Стенка Разин, с една дума, повечето от тъй наречените разбойници са се появили поради неправдата и гнета на другите хора.

Дългото усамотение поражда злоба и у образованите хора, при които разумът е достатъчно силен, за да покори страстта и хладнокръвно да проучи своето поло-

жение. Покровски, когото руското правителство държа изолиран десет месеца в «Петербургската петропавловска крепост», почти пслюдя; един ден от сутрин до вечер се молил богу пред иконите; на другия ден се подигравал и с вярата, и с бога, и с правителството; а на третия бягал в гората и от гняв не можел да гледа човешко лице; а при това същият Покровски, преди да го арестуват, беше много умен, образован и способен човек. Друг пример за пораждаване на зломислие и злоба по този начин може да се види в характера на младия Бланки, демократически вожд през 1848 година.

Да кажем нещо и за този прочут човек. Бланки е роден в Ница през 1805 г., ранен е през 1827 г. по време на народното въстание, а през 1830 г. отново се явил на барикадите. Като разбрал, че превратът с нищо не е помогнал на сиромасите, той се дига против Юлското правителство. Два пъти лежал в тъмница, но през 1837 г. бил помилван и освободен. Оттогава Бланки става най-отчаяният бунтовник; не е имало съзаклятие във Франция, в което той да не е замесен. В заговора на Барбес от 1839 г. Бланки бил между първите водители и затова бил осъден на вечно заточение на остров С. Мишел. Освободен от февруарския преврат, Бланки застава начело на комунистическата дружина, става един от главните водачи на упорството и подстрекателството. Заради нападенията върху парламента от 17 март и 16 април 1848 г. Бланки е откаран на десетгодишно заточение в Бел Ил. През 1861 г. за участие в демократичното движение отново е осъден на четиригодишен тъмничен затвор.

От наблюдения в европейските изправителни затвори се знае, че затворените в отделни килии затворници имат пристъпи на безумие във вид на прекалени афекти. В затвора съм виждал много спокойни хора, които си въобразяваха какви ли не чудеса и ужаси, щом ги затвореха в единичката; виждал съм и такива, които се успокояваха веднага, щом ги пуснеха между другите. Когато ги затварят в изолираните килии, те се карат, дори се бият с ключаря, а като ги връщат в общата килия, те се целуват със своите «съквартиранти», плачат като деца и се радват като смахнати. Тази болезнена чувствителност и злобна раздразнителност на затворника се проявява скритом и при най-нищожния повод в затвора,

и на разпита при следователите, и пред съда. Понякога упорството и грубостта, които следственият чиновник смята за толкова «важни» знаци, не са нищо друго освен обикновена болнава раздразнителност в организма на единичния арестант; работа, която се обяснява не със «злата воля», а с паталогическото разстройство на организма, което е последица от мъченията в затвора и от ограничението на свободния и нормален човешки живот. По този начин много невинни хора са признавали, че са виновни.

V

ПРАВСТВЕНОТО ОСАКАТЯВАНЕ НА ЗАТВОРНИКА

Ала в затворническата самота има и моменти от друго естество. Това са мигове на упадък, които настъпват поради неестественото и прекомерно дразнене на организма, мигове на безумие и убийствена тъга, когато цялото тяло изнемогва, притиснато от отчаянието и ограниченията; тогава човек унива и губи своята мъжественост. От житията на пустинниците, осъдили се сами на усамотение, пост и молитва, виждаме, че щом не живее в човешко общество, човек е в състояние твърде бързо да изгуби всички човешки качества. Физическите упражнения стават тежки за пустинника; развиват се леност и желание за сън, мускулите отслабват, нервите се дразнят, умът е склонен да фантазира и съзерцава и ето ти накратко образа на чудноватото монашеско съсловие (каста), с което се отличаваха старите времена: болезнена женска раздразнителност, необикновена склонност за фантазиране, душата е доведена до края на безумието, готова е за всичко да се укорява, да пълзи или да пламти, може да се разбие и от най-слабото сблъскване, близо е до полудяването, до беса и безумието, въображението е буйно, привиденията — чудновати — те гнетят и морят човека, както великанът мачка червейчето. Никъде между хората няма почва по-удобна за мечтания и по-бедна за умствена напредничава дейност, както сред монашеското съсловие. Мнозина твърдят, че Сакия-муни, Моха-

мед, Лойола, Августин, Виклиф, Йосиф Смит, Брайхам Юнг, Прайс, че дори и Йоан Богослов били обикновени измамници и търчи-лъжи, но аз мисля съвсем иначе. Обаче преди да се наема да отговоря на този въпрос, моля читателя да си припомни как един от най-големите философи на нашето време, един от най-силните, най-дълбоките и бистри умове на това столетие полека-лека, без резки скокове и неочаквани завои стигна до мисълта да се провъзгласи за първосвещеник на човечеството и да измисли цял низ религиозни празници, молитви и обреди, как почна да изпраща на приятелите и познатите си вместо писма и картички повели, и как написа послание дори и до Николай Павлович, в което го зовеше да премине в лоното на новата вяра и да ѝ помогне да се разпространява. Докато създателят на позитивистичната философия Огюст Конт се забавляваше с тия неща, знатни и незнатни люде, които се прекланяха пред предишните му велики дела, му пращаха дарове и подаяния; той намираше, че е съвсем естествено да се събират дарения в негова полза; нещо повече, той нарочно търсеше тези подаяния и публично, тържествено и чрез печата изказваше благодарност на дарителите, като на хора, които добре са изпълнили своя дълг. Въпреки тия чудновати и тъжни неща, които твърде лесно могат да бъдат разказани с шеговит, язвителен и презрителен тон, нито на един умен човек не ще му дойде наум да търси у Огюст Конта подбужденията на измамника, който иска да живее за сметка на вманиачените простаци и без да обръща внимание на чуждата мъка. Конт остана до края дълбокомислещ и правдив човек; той постоянно служеше на своята идея; той съзнателно не внасяше в това служене никакви дребнави себични тежнения. Затворил се в кабинета си, Конт няколко години сам се унасяше в чаровни мисли и полека-лека неусетно стигна до най-чистосърдечно и най-почтено обоготворяване на своята личност. Думата **обоготворяване** тук трябва да се разбира в буквален смисъл. Конт съвсем не е допускал, че може би се лъже, че неговите мисли може да са само предположения, които не отговарят на действителността, че неговите проекти могат да се окажат неосъществими или че тяхното осъществяване може повече да навреди на човечеството, откол-

кото да му помогне. Конт — наистина без да си дава ясна сметка — си приписваше мъдрост, благост и всемогъщество, трите важни свойства (атрибути) на висшето същество. Всичко, което той мислеше, беше по негово мнение безусловна истина. Всичко, което той отсъдеше, беше справедливо, добро и полезно. Всичко, което той говореше или пишеше — по силата на неговата абсолютна разумност — трябваше да бъде прието за щастието на човечеството и да бъде задължително като закон за всички изобщо. Ако всичко това действително беше така, както си го представяше Конт, ако той наистина беше не само основател на позитивната философия, но и същество абсолютно, мъдро, благо и всемогъщо, или с други думи, ако неговите съвременници можеха да го признаят за такова същество, тогава нито първосвещенството му, нито посланието му до цар Николая, нито даренията, нито паричните подаяния биха се сторили някому странни или осъдителни. Допуснем ли законността на обоготворяването, допускаме и законността на всичките му други постъпки. Също тъй признаем ли искреността на това обоготворяване, признаваме искреността на всички бъркотии, които произтичат оттам, макар на пръв поглед да изглежда, че тия бъркотии приличат на дребните хитрини на лъжеца. Обикновените лъжци не постъпват така. Лъжецът никога не ще пожелае да умре за своята фиксидея.

И тъй, проповедниците на различните лъжливи учения, също както и много престъпници, трябва да бъдат лекувани, а не преследвани. Спокойно можем да кажем, че мнозина престъпници заслужават по-голямо съжаление, отколкото болничавите тела на пустинниците. Пустинникът поне е свободен и може да отиде където си иска, докато затворникът е ограден и от четирите страни. В минути на упадък затворникът лежи като труп, потиснат от мъка, със съкрушено сърце, с безмълвна горест в гърдите и в тежки нравствени страдания. После малко по малко това състояние преминава в постоянна тиха печал и в някаква мъртвешка забрава, която означава пълно безсилие. Ако при краткотрайното усамотение такова състояние на организма се явява на периодични пристъпи, то при по-дълъг единичен затвор става трайно и се повтаря. «Подивявайки, човек

става безчувствен; ограничавайки желанията си, човек престава да усеща дори болката», казва Тен. При силни душевни вълнения, особено при престъпленията, когато големият мозък и някои органи проявяват прекомерна сила и деятелност, останалите части на тялото страшно отслабват и губят чувствителността си. В такова възбудено състояние чудачите (фанатиците) често са претърпявали без никаква вреда за себе си силни наранявания, които в нормално състояние биха били смъртоносни или твърде опасни. Защото вредните последици от въздействието на външните предмети върху нашите органи зависят главно от чувствителността на тия органи и ние виждаме, че онова, което за здравето тяло би било най-люта отрова, не оказва никакво въздействие върху болника. В продължителния единичен затвор тъгата и мисълта за ограниченията може да докарат човека да изнемогне съвсем, да изгуби всяка нравствена мощ, да се изврати и затъее. Тия, които експериментират с единичния затвор, наричат това «смирение на личността и докарването ѝ до разкаяние».

Тук е уместно да запознаем нашите читатели с пенсилванската и синг-сингската тъмница, които в Европа обикновено се наричат затвори от филаделфийски тип. За това ние ще си послужим с книгата на А. Лакнера («Пътуване по северозападните щати»). Да почнем описанието на пенсилванския затвор.

«Около единадесет акра земя е оградена със зид, висок тридесетина стъпки. Над входа в двора, където се издигат затворническите помещения, и по ъглите на зидовете са съградени кули както в рицарските градчета на Германия, но все пак по нищо не личи за какво са тия зидове и кули. Когато на портата се потропа, отваря тихо един стражар, който е толкова стар и немощен, че не биха му поверили да пази дори и някоя стопанска постройка. Като разгледа «разрешителното», което — между другото казано — получих без никакви трудности, пазащът ме упъти в централната сграда, откъдето през различните отделения на затвора ме съпровождаше един от надзирателите.

От централната сграда, подобно на спиците в главината на колело, водят в различни посоки седем коридора, тъй че надзирателите, които стоят в средата на

затвора, могат да наблюдават реда в цялата сграда. Тук царува гробна тишина, зад заключените с катинар врати всеки е зает с работа. На килиите са дъмгосани номерата, под които затворниците са записани в затворническата книга, с добавка за работата, с която се занимава, кога му е дадена, докога да я свърши и колко е изработил и предал. Така надзирателят, без да пита постоянно затворника, знае какво работи той и кога има право на почивка. На вратата има отвор, през който в определено време се дава храна в такива «п о р ц и и» и по същия ред, както и в другите затвори.

Общо в седемте коридора има 500 килии. Който влезе веднъж в килията, не излиза оттам, докато не му изтече срокът, освен ако му опростят или променят наказанието, или пък най-сетне, ако смъртта не прекрати човешката справедливост. Тъй като килиите са предназначени не само за нощуване, но и за работа през деня — следователно за живеене — те са по-просторни, отколкото в затворите от обориски тип. Повечето килии имат дължина 11 стъпки и 9 пръста, а са широки 7 стъпки и 6 пръста. И пред всяка има градинка, оградена с висока каменна ограда. Градинките са дълги 15 стъпки и широки 8 стъпки. Освен това има и килии с двойни размери, в случай, че трябва да се поставят оръдия за работа. Всеки може да използва градинката си както си иска: някои сядат овощки, други цветя, трети вдигат асма и се подслаждат с грозде; само че в градинките може да се наслаждаваш на чистия въздух и да си почиваш само след като свършиш работата или дневната си задача. Във всяка килия има всичко необходимо на обитателя ѝ: отоплява се с пара, която е доведена с тръби от главната пещ, осветлява се с газ, а други тръби с кранчета по тях снабдяват килиите с вода; само ония, които не са способни за друга работа, се използват за полска работа в градинките, които са на двора и между блоковете на затвора. Разбира се, и в градините всеки работи отделно, а надзирателите са длъжни да наблюдават преди всичко непрекъснато да се мълчи — който нарушава това, се наказва най-строго.

Според правилника на филаделфийския затвор, щом пристигне осъден, двама слуги с подпухнали лица го завеждат в банята, а като се измие, навличат му затвор-

ническите дрехи. Ако е неграмотен и не знае никакъв занаят, учат го да чете, да пише, учат го и на занаята, който ще работи, докато е в затвора. В затвора има и учител по вероучение, комуто е поверено да напътствува и проповядва. В неделя се служи литургия и всеки слуша словото божие от своята килия, а освен това вратата на затвора е отворена за всеки християнски свещеник, независимо от коя секта е: той може да спохожда затворниците, да проповядва и изобщо да ги поучава. Най-сетне, с разрешение на главния надзирател на затвора, в килиите могат да влизат и други хора и тогава не е забранено да се говори с осъдения. И аз бях удостоен с това доверие и като разбрах, че в затвора има двама руснаци (от Полша), помолих да ме отведат при единия от тях. Заварих го да работи; шиеше обувки — руски беше позабравил вече, та по-лесно се разбирахме на немски. Бледото му лице показваше дълго страдание. Оплакваше се от болки в гърдите и въпреки това — седял в затвора повече от година — той ми се хвалеше с внимателното и почтително държане на управителя и на надзирателите в затвора, само че беше петимен да се порадва повече на свободен въздух и движение. А при това имаше да прекара — уединен и притеснен — още толкова еднообразни дни, колкото беше вече излежал. Всичките си грижи, които в щастливо време би посветил на жена си и децата си, сега бе съсредоточил в градинката, в която се влизаше през килията. Дошъл в Америка с намерение да подобри положението си, той не можал да намери веднага работа, а изял и онова, което донесъл със себе си от Европа, и свършил с това, че в мъка и неволя се намерил в затвора. Като го запитях тежка ли му е работата, той започна да я хвали и често повтаряше, че без работата щял да бъде най-несчастният човек и че обувките, които шие, са единственият му другар и разговорник и че без тях не би знаел какво да прави с толкова свободно време, ами отдавна-отдавна би се простил с ума си или с живота си. За щастие, казваше той, нямам роднини, нито съм оставил някого извън стените на затвора без помощ, в срам и мизерия. В думите му вече се долавяше сълзата на разкаянието и съжалението за миналото.»

По думите на Лакиер, през 1857 г. в пенсилванския

затвор имало всичко 423 затворника, а откакто е създаден затворът, т. е. от 25 октомври 1829 г. в него са лежали 3505 души. От тях, според статистиката, са умрели 234, в лудницата са отведени 9 и самоубили се 8. «Тия цифри — казва управителят — са достатъчно силно доказателство, за да оборят доводите на ония, които отричат ползата от единичния затвор, защото в него хората били склонни към полудяване и самоубийство».

«Да не излъжа — казва Лакиер, — чудно ми е, че опитите за самоубийство са по-редки, отколкото може да се предполага, макар че на затворниците се дават остри предмети, когато работят, а и когато се хранят. Следователно излиза, че човек твърде лесно си е в а с доживотния затвор и че въобще отчаянието овладява само ония, които са отскоро в затвора и още не са свикнали с него» (т. е. ония, които още не са станали същински глупаци). «На всеки човек, продължава авторът, животът му е скъп и в помощ на тази вродена привързаност идва доброто отношение със затворниците от страна на надзирателите и управителя на затвора; по-нататък тях ги успокоява работата в градината, разговорът с учителите и свещеника, дори и работата, която всеки е задължен да върши, а след свършването ѝ четенето на книгата, която затворникът сам си е избрал в каталога на затворническата библиотека. Във всяка килия има библия на оня език, който осъденият знае, а освен това в библиотеката има избрани нравоучителни и поведствотелни книги, с поучително съдържание и всеки с удовлетворение ще прочете отчета на нейния библиотекар, че за една година в затвора са взети за прочит 11 919 книги.»

За затвора Синг-синг А. Лекиер разказва следното: «Този затвор е на десния бряг на Худзон. Неговият двор се вижда добре от парахода. Когато плаваш покрай него, можеш да помислиш, че това е някоя частна работилница (фабрика), която работи с пара и обработва памук или нещо друго от тоя род. Голямата пететажна сграда, издигната малко по-навътре от брега, коминът на парния котел, грохотът на колелетата и машините, врявата из двора, незаграден нито откъм сушата, нито откъм водата — ето ви затворът, един от най-големите в целия Нюйоркски щат, затвор, определен за най-же-

стоките престъпници. Като слязох от парахода, лесно стигнах до него. Позволително или друго някакво решение нямах, обаче в Америка така бях навикнал на свободен достъп в обществените учреждения, че никак не се тревожех за парчето хартия, което биха потърсили от любопитния. Американецът мисли така: ако нещо е добро, нека всеки се ползува от него; ако ли пък нещо не струва, не бива да го държим, и уверени, че всичко е добро, никому не забраняват достъпа. Като вървах по пътеката, попаднах на стражарницата и на нейния обитател, натоварен да наблюдава мравуняка, в който се движеха жителите на затвора, да не би някой случайно да се възползува от близостта на реката и доверчивостта на американците. И наистина не вярвах на очите си: пред входа на затвора стояха команда въоръжени войници. Да ги нямаше тук, както е в другите американски затвори, може да помислиш, че отново си в Сърбия, на брега на Сава, в Топчидер, пак в такова заведение (не мога да го нарека затвор), където осъдените на дълга робия сами дохождат от съда, сами се пазят, работят, откарват на пазаря своите ръчни изделия, плодове от градината, донасят парите на надзирателя и въобще се държат така, както обикновено се държат неосъдените. Синг-синг не е стигнал дотам: поради това, че не е заграден, трябвало е да бъде оръжен от пазачи и при вратата да бъде поставена въоръжена команда. Вижда се, че бягствата са чести, ала и това не е. Как са успели американците да уредят такова заведение

Като платих най-напред за вход четвърт долар (6¹/₂ гр. в наши пари) и като получих водач, отидох с него първо в работилниците (shops). Американските затвори са устроени на стопански начала и тия начала важат за всички затвори, от какъвто и тип да са, било п е н с и л в а н с к и, където човек винаги е отделен от своите близки, било о б ъ р н с к и¹, където всички осъдени работят заедно и само през нощта ги разделят. Все едно — силите и работоспособността на престъпниците не бива да пропадат напразно и бремето на тяхната издръжка не бива да се стоварва върху гражданите, които не са ви-

¹ Наречен така по град Обърн в щата Ню Йорк, където най-напред е създаден.

новни. Това схващане е много справедливо и сигурно е минало през ума на всеки, който е забелязал как безсмислено се пилее времето в затворите на другите държави, но американците са успели да уредят работата така, че да бъде полезна за самите осъдени, спасявайки ги от непоносимото безделие и навиквайки ги на труд, полезен за другите граждани, защото сменя от тях грижата за готовановците; най-после те са успели да направят труда на престъпниците полезен за икономиката на страната, възлагайки им да изработват онова, което е най-потребно. Като се почне от това, че затворниците сами строят затвора, складовете, работилниците, сами си правят инструментите (машините), и копаят каналите; а тъй като има доста камъни, особено в северните краища на щатите, то строежът на затвори не струва скъпо на правителството. После, общо правило е да не пущат затворниците на работа извън завода; тук се оценява трудът на всеки човек и предприемачът (contractor) се задължава за известна плата (обикновено 40—50 цента, т. е. 10—12^{1/2} гроша дневно); да набавя работа, като дава свой материал, свои надзиратели и като се грижи за продажбата на готовите произведения. Едно само би могло да обърка работата, а именно, че в Америка трудът е преимущество (привилегия) на почетния гражданин, следователно би трябвало да се наказва с противното, т. е. с безработие; и после справедливо ли е принудителната работа да конкурира свободния труд? За да се избегне това неудобно сблъскване, което би засегнало предимно работническото съсловие, в затворите обикновено се произвежда онова, което не може да навреди на обикновените работници, например: неща, които се внасят от чужбина, агнешки калпаци, килими или неща, с които свободните работници не могат да заситят достатъчно пазара, а се търсят например — най-различни сандъци за пренасяне на брашно, картофи, захар и др. В цялото заведение трябва да се сместят хиляда души; когато аз посетих затвора, имаше около 900 и всички работеха с изключение на няколко болни. Вярно, забранено е да се говори, и това се съблюдава строго, но все пак човек вижда себеподобни и не пуква от безумие и крайно оглупяване. Затова ужас ги обхваща, като помислят за неделата, когато са заставени цял ден да прекарат на-

саме в килиите, откъдето отиват само на черква. Понеделник, според думите на управителя, е истински празник за осъдените.

Денят е поделен така: сутринта закусват кафе и хляб, а след това работят в работилниците и който си свърши работата, може да си почине — и наистина аз видях неколцина работника да четат — в 12 часа обядват чорба, месо и зарзават — всички заедно в голяма трапезария, където всеки си има определено място, а приборите са еднакви. В кухнята се готви с пара, а «порциите» са обилни. След обета — пак на работа и около пет или шест часа вечерта се вечеря. След това идва проверката на затворниците по отделения и всеки отива в килията си, изкусно отделена от съседните, за да не се чува говор, а към коридора има решетка, за да може пазачът да наблюдава оня, който е вътре, а заедно с това килийката се проветрява и осветлява откъм коридора. Всичко е направено така, че да се предотврати бягането през нощта, а особено внимание е обърнато на ключалките, които с едно резе затварят петдесет килии поред.

Никому не видях пранги на нозете, защото биха пречили на работата. За наказания се използват: затваряне в тъмна стая, намаляване на храната и вместо бой пръскане със студена вода (душиране), от което провинилите се много се плашат.

Два часа едва стигнаха, за да разгледам работилниците, килиите, кухнята, трапезарията и да се запозная с начина на управление в заведението. Жените са отдалечени от мъжете. Тяхната сграда е по-малка и повече прилича на домакинство, отколкото на фабрика, а начинът на управление е същият, както и при мъжете. Жените работят заедно, перат, гладят, шият рубашки за затвора, довършват онова, което са изработили мъжете, шият хастаря на калпаци, чехли и други подобни. За децата, които бременни затворнички родят в затвора, има няколко легла.»

Всичко това е твърде хубаво, обаче ние четохме преди няколко години едно съчинение, където се казва: «Апотеозата (обожаването) на единичния затвор като средство за изправяне на престъпника, както са го замислили европейските и американски теоретици, създатели на филаделфийския тип затвори, се състои в това, че почти

половината от тия нещастни хора затъпяват. Вярно е, че в тия заведения човек твърде бързо се укротява и много негови желания секват, но затова пък излиза оттам вече като получовек: можете да го газите и няма да му стане криво; той не мисли вече да се вдигне от калта — паднал веднъж, мисли, че е естествено да лежи на земята; когато му говорят за самия него, струва му се, че това се отнася за някой друг — равнодушен е спрямо самия себе си; чудните и светли неща не го интересуват: чувствителността му е пресъхнала; той е готов да усвои за начало абсолютното отричане от всичко, което го окръжава.» И всъщност не е трудно да се забележи, че така нареченото изправяне е само последица от телесната немощ на човека, докаран до изтощение. Веднаж унижен и смазан, той остава на най-жалкото стъпало на човешкото битие, губи най-прекрасната черта на човешкото същество — своята самостоятелност и стремежа си за независимост, превръща се в затъпал роб, неспособен за никаква геройска постъпка. Такива разложени и убити личности може да се видят в европейските затвори — покаяници; това е блед и посърнал свят, докаран до животинска покорност и оглупяване; той живее и се движи само по знака на своя пазач. Такъв е новоизмисленият начин да се приведе една личност от извънредно състояние в нормалио! Само че дали не е обратното — привеждане от нормално състояние в извънредно? Дали това не е убиване на духа? Дали не е обезчовечаване на личността? Освен това предварителните (следствените) затвори убиват човека още по-бързо и още по-лесно от филаделфийския затвор. Препоръчваме на всеки психолог и физиолог да размисли повече върху този тъй важен проблем в човешкия живот.

VI

ПРЕДВАРИТЕЛНИЯТ ЗАТВОР (СЛЕДСТВЕНИЯТ)

Макар положението на изолирания затворник да е тежко и той да страда, защото му е отнета свободата, при все това сто пъти по-тежко е на обвиняемия, когато

през време на следствието натикат в ареста, защото го мъчи и терзае не само мисълта за следствието и обвинението, но и неизвестността на положението. Затова предварителното изолиране много се различава от затвора-покаяние, определен със съдебна присъда. Осъденият страда само защото му е отнета свободата, обаче въпреки това спокойно може да дочаква края на затвора, ако срокът не е твърде дълъг; а ако му е разрешено, може да се развлича с работа и да не седи празен, докато в предварителния арест следствиеният може за най-кратко време да претегли най-мъчителните часове и най-страшните нравствени мъки. На обвиняемия не му е до работа, срока той не знае, книги и вестници не му дават, и това е най-тежкото. Страшни са тия мъки! Най-ужасните ми часове бяха до първия разпит; не знаех защо съм арестуван, не знаех какво искат от мене. Мисля, че за всеки арестант тия часове са най-тежките. Налегнат от «основанията за подозрение» и особено от обвиненията в тежки престъпления, на човек му се струва, че е на края на бездната. И което е най-страшното от всичко, в този момент неговата съдба зависи от самия него. Ако е невинен, трябва да обмисля основания за своето оправдание и да отхвърли съмненията; ако пък е виновен, трябва да измисли средства, за да опровергае основанията на подозрението, да измисля доказателства, да прикрива следата и т. н. И в двата случая обвиняемият еднакво се бори за живота си, само че на невинния му е по-леко да понесе тия мъки, защото се надява на невинността си, а освен това — не го гризе и съвестта. Следствиеният знае, че една неволно изпусната дума може да го опрости, та затова трябва да крои всевъзможни «планове». В това време настъпва и оная душевна борба, оная напрегната умствена дейност, която не ти дава почивка нито за миг, която изсмуква мозъка и довежда организма до изнурение и немощ. За това време човек се уморява, сякаш е превалял бърда и долища, изнемошява, сякаш току-що се е дигнал от тежка треска. Мислите се гонят в главата му без ред, какви ли не предчувствия се нижат едно подир друго, а най-страшното е, че човек не може да се спре нито на една мисъл — все скача на нещо друго, всичко е нескопосно и нестройно. Рояк мисли прелетят като мълния, а други идват развити и мигом изчезват като

чудесата в приказките — нищо не може да остане в паметта; главата заприличва, кажи-речи, на решето, в което сипват вода. Тъй летят часове, дни, че дори и месеци — а в такова състояние бях и аз самият от юли до средата на януари. Нашите «братя маджари», макар и да знаеха, че ние — аз и Вл. Иванович — седим съвсем невинни в ареста, от «човеколюбие» не искаха да ни пуснат на свобода. Но за това друг път.

Да кажем нещо за състоянието на обвиняемия нощем. Макар и дневните страдания да са тежки, пак не са нито на половината от нощните, защото това са адски мъки. Привечер обикновено човек започва силно да блънува поради затворения спарен въздух в тъмницата, а освен това и защото кръвта нахлува в главата, та въображението работи усилено и създава чудновати и болнави видения. По тая доба почва пълнената игра на фантазията и бясната бъркотия на мислите. Тук се пораждат най-заплетените намерения и замисли, които се надпреварват по своята чудовищност; чертаят се уродливи картини, измислят се неосъществими желания, на които сутринта човек сам трябва да се смее; тук дохождат на ум отвратителни и същевременно най-смели намерения, и всичко това все повече разпалва мозъка и свива болезнено уплашеното сърце. Най-милата и най-сладката мисъл на затворника е «бягството». Тази мисъл възниква у обвиняемия още в момента, когато за пръв път катинарът изшпрака на вратата му. След това неговият живот се развива така: заедно с другите се кара, ругае пазача, сърди се на следователя, кълне управителя, но това е единствената възможност да съкрати тежките дни. Всички сили на затворника, целият му ум и цялото му въображение са устремени към друг свят, към света на неосъществимите копнежи — да излезе на свобода, да се види със своите, да прегърне жена си, да целуне децата си. Тоя тъмничен недъг подкосява и най-буйната сила, и най-дълбокия ум, и най-здравото тяло. Всемогщото време е безсилно срещу тъмничния дуализъм: напротив, болестта от ден на ден все повече и повече се засилва; затворникът е като смахнат; натура, които в живота си са били способни на всичко, които хладно и с математическа точност са извършили страшни престъпления, се вдетиняват; едничката им утеха са измамните фантазии и надежди, при-

рачните намерения за бягство, които поглъщат цялата умствена дейност на затворника. Най-сетне, когато се умори, обзема го някаква досада, ала умът продължава да работи в същата посока, само че мислите се объркват. Ужасни кошмари из действителния свят наред с плаца за екзекуции, с призрака на смъртта, секирата и бесилките се тълпят в разюздан бяг и има минути, казваше ми един арестант, който отдавна беше под «следствие», когато ми се струва, че съм умрял и че червеите ме ядат, а това нито ме засяга, нито пък ме е страх от такива призрци, защото има други, които са много по-ужасни: най-тежки и най-страшни са мислите, които ми напомнят, че още дълго ще бъда в ареста. О, страшни мисли! Предпочитам да бъда три години на робия, отколкото една седмица тук (в ареста). — «А мислите ли, че в тъмницата ще ви бъде по-леко?» — запитах го аз. «Първо, вече няма да бъда в тая проклета неизвестност, в която съм сега; а второ, там ще работя. Тук не ще мога да издържа дълго, ще полудея.»

И тъй, ако в мозъка нахлуде повече кръв, пред очите се мяркат мъртви отсечени глави, човек започва да блънува и изпада в крайно отчаяние. Още една крачка и ето го полудял! Под гнета на такива приведения се е случвало хората да изгубят ума си за цял живот. В това болезнено състояние на полулудост хората изпадат в най-ужасно отчаяние и посягат на живота си. Понякога преувеличеният страх от ужасния «разпит» или страхът, че ако изгуби сили, ще се издаде, още повече подтикват човека към това. Някога в един руски вестник четох следното: «Спомням си как веднъж около полунощ стениите на нашия затвор закънтяха от воплите на някакъв затворник, който се прощаваше с ума си. През цялата нощ клетникът се мятеше из килията си. Ту зовеше жена си и децата си, ту конвулсивно ридаше, ту се молеше, ту бясно ревеше, сякаш го удряха с чукове в гърдите. . . Всяка блага дума отстрани посрещаше недоволен, а някога и побеснял. Нито лекарската помощ, а по-късно и самата свобода, можаха да го спасят. Остана в състояние на някакво «ясновидство» и все му се струваше, че го гонят дяволи. Казват, че прекарал цяла година, без да промълви нито дума, плашейки се от човешки лик и крачейки безспир по десетина часа на ден. Следова-

телно с един удар бяха сломени завинаги всички способности, а да не говорим за осакатяването на убежденията, добити чрез образованието.» Представете си само, че този човек в нищо не е виновен! Пък и да не се завърши с крушение, колко мъки само е понесъл такъв човек, докато «се е намирал под следствие», а тези мъки по-късно се отразяват на организма му, на способностите му и на годините му. Д-р Ритер казва: «Английският канцлер Томас Бекет в полунощ, когато му била прочетена смъртната присъда, имал съвсем черна коса и брада, а около 6 часа сутринта, когато го докарали на лобното място, бил побелял като старец.» Един лекар, който проучвал подобни явления по-време на терора, казва, че прояви като горната са се случвали твърде често и че «самата Мария Антоанета побеляла за една нощ». Щом като осъденият на смърт побелява за една нощ, щом като други, докато чакат смъртната си присъда, хващат охтика и умират за няколко дни, то у арестанта «под следствие», който често пъти очаква много по-тежко наказание поради неизвестността на положението си, ден след ден побелява косъм след косъм, а скъпоценните капки живот изтичат всеки миг и пропадат безследно; едва по-късно ще се почувствува тази тъжна оскъдица на неизживените години и убитата младост.

Умните хора отдавна вече са изтъкнали, че всяко престъпление произтича главно или поради болест, или поради нужда на организма. От това гледище изучаването на физическата природа на човека е повече от необходимо; на това трябва да обърне внимание и мислителят, и моралистът, и законодателят; тук те могат не само да хвърлят нова светлина върху човешката природа, но още и да покажат мъдри средства, за да бъде направена тя такава, каквато трябва да бъде. «Не е достатъчно — казва Кабанис — работникът да познава инструментите, които са му пряко необходими в занаята, а непременно трябва да се запознае и с нови, които могат да помогнат за разширяването и подобряването на неговото производство, трябва да се запознае и с по-добри начини на тяхната употреба. Природата създава човека с определени органи и способности; знанието може да ги усъвършенствува, да ги променя и насочва, и в известен смисъл да създава нови органи. Това е именно предмет

на възпитанието, което се състои, тъй да се каже, главно в умението да се използват влиянията и подбужденията.» Неправилно развитата личност, несвикнала да работи, обича леността, която е майка на глада и мизерията, а от тях пък се раждат повечето злоупотреби; неправилно устроената държава и деспотичните желания на държавниците дразнят поданиците и разпалват у тях отмъщението, от което произлизат всевъзможните преврати (революции). И тъй, впрочем, от домашното и от общественото възпитание произлизат главните причини за различните престъпления. От много случаи се знае, че възпитанието може да направи чудеса не само със здравия организъм, но е в състояние да развие у осезанието такава памет и досетливост, които са свойствени само на зрението. Някои приятели на скулптурата по-добре оценяват красотата на формата с ръка, отколкото с очи. Скулпторът Ханибазий, като изгубил зрението си, не се отказал от своето изкуство: с пипане на статуи и живи тела той можел да си състави представа за тяхната форма и да ги възпроизведе вярно; всеки ден може да се видят слепци, които се сещат и живо си представят предметите само с помощта на осезанието. Щом е така, тогава здравата, правилно развита натура никога не може да извърши престъпление. Ето защо, впрочем, възпитавайте хората както подобава, основавайки се на истината, и половината от сегашните престъпления ще изчезнат. Всеки от нас знае, че ако личното и общото щастие може да почива само върху добродетелта, то самата добродетел трябва да има за основа познаването на природата, да почива на разума и на истината; без светлината на разума добродетелта може не само да докара човека до края на пропастта, но и сама може да стане източник на най-страшни заблуди. Най-дълбоките умове, най-светлите личности неминуемо ще сгрешат в своите заключения, стига само да се отклонят от набелязаната посока на здравата философия и се впуснат в изследване на безплодни въпроси — каквито и да са те. Който не познава природата, той не познава и самия себе си, а който не познава своя организъм, той не бива да се залавя да решава нито един жизнен въпрос. Ето защо прочутият в древността надпис: γνῶθι σεαυτόν (познай себе си, бълхо една!) трябва да бъде в основата на всяка наука, а особено на правната.

Казахме вече, че мизерията е главният двигател почти на всяко зло, че тя е извор на всички престъпления; сега нека добавим, че тя разрушава и човешкото здраве, а болното тяло е склонно на всякакво престъпление. Макар предположенията на лекарите за влиянието на храната върху органите на мисленето или за физическите причини на нашите наклонности да изглеждат твърде дръзки, все пак не може да се съмняваме, че различните неща, които тялото приема всеки ден в себе си, за да поддържа живота си, оказват значително влияние върху нашите нравствени подбуди. «Въображението — казва Чернишевски — възбужда желанията до крайна напрегнатост само тогава, когато съвсем липсва здрава храна, па макар и проста. Това е факт, доказан от историята на човечеството и при това изпитан лично от всекиго, който е живял и проучвал себе си. Той представлява отделен случай от общия закон на човешкия живот: че страстите достигат неестествено развитие само поради ненормалното положение на човека, който им се поддава, и само в оня случай, когато естествената и по същество твърде умерена потребност, от която възниква тая или оная страст, прекалено дълго не е била задоволявана, спокойно и умерено. Няма съмнение, че човешкото тяло не изисква и не може да понесе прекалено бурни и напрегнати удоволствия; няма съмнение също тъй, че в здравето тяло стремежите са съразмерни със силата на организма. Необходимо е само да напомним, че под «здравето» на човека трябва да се разбира и нравственото здраве. Треската и възпалението настъпват след настинка; страстта, нравствената треска също тъй е болест и също тъй овладява човека, когато се поддаде на рушителното въздействие на неблагоприятните условия.» Спомена се, че известно състояние на вътрешните органи в долната част на корема силно променя способността на човека да чувства и мисли. В тях се развиват болести, та рушат, помрачават, а понякога и съвсем обръкват естествения порядък в нашите чувства и понятия. У нас се развиват прекомерни и уродливи стремления; завладяват ни измислени желания и което е най-важното — в такова състояние разумът се напруга силно и се избистря, а душата се възнася до необикновен унес. Щом следователно състоянието на коремните вътрешности може напълно да изо-

пачи порядъка на чувствата и понятията, тогава то е в състояние да докара човека до полудяване. Разбира се, стомашните болести настъпват поради лоша храна, поради глад, поради пиянство и въобще поради нередовен живот, следователно поради същото настъпват и престъпленията. А защо да се наказват болни хора? Защо да не бъдат лекувани?

МЕМОАРИ

Въпреки решението си да избягвам всякакви познания, аз се свързах с доста хора. Най-напред се запознах с N. Извънредно топъл, добър и честен, но отчайващо ограничен човек! Учил много, виждал много, а станал дявол знае какво! N.N. е човек много добър и с добри намерения, но се е изтъркал от света и живота и поради това е безцветен като износени червени босненски шалвари.

Само в Белград човек може да познае себе си — дали е човек, получовек или животно: ако тук той страда — човек е; ако обикне живота и пожелае да живее — ще бъде или безгрижен чиновник, или (. . .) гъсок. Публиката — това са господа чиновниците и офицерите. . .

Колкото повече живея и мисля, толкова повече и по-силно обичам отечеството, но започвам да съзнавам, че обичам неговата същност, а неговата външна страна, истинската му действителност ме довежда до отчаяние — мръсно, низко, подло, възмутително, нахално, безчовечно.

Мигар само на мене между нас бе съдено да постигна тайната на изхода и да живея с нея сред вас като Касандра с нейната зловеща тайна, която я осъжда на отчуждение и самотност сред ликуващия народ в светлата Троя.

Когато се окопитих в мръсната единична килия, аз съвсем не паднах духом, а дори сякаш се зарадвах, че в стените на затвора не прониква нито една от плътоядните личности, които довчера ме обграждаха, измъчваха ме и нахално бъркаха с груби лапи в отворените рани на моето сърце. . . «Благодаря на затвора за тая първа, голяма услуга!» — мислех аз. Необходимостта да останеш насаме със себе си се усеща особено силно след избухването на запалителни материали, които са се трупали години. Но спокойствие тук няма: възбудената мисъл работи в предишното направление, нервите са раздразнени,

сънят е мъчителен. Мисълта ми се ровеше в объркания куп впечатления, които характеризират сегашното ми положение — но от тая старателна работа аз съвсем не можех да си съставя цялостна представа за това, какво е имало пред мене. Твърде много се губех аз в подробностите и не успявах да овладеея смисъла на цялото; на моя анализ не достигаше обективност; навред, във всичко, на първо място се показваха търгашество, евтин либерализъм, площаден патриотизъм (ЛК). Навред се виждаше кал, която се покриваше с тъничък пласт високомерие и самолюбие.

Из познатите улици край мене се скиташе делничен, ограничен живот — вървеше наконтена госпожа с чантичка и със също такова наконтено мопсче; разсилен от касационния съд с призовки; чиновник купуваше метла; кранта караше бутилки, в които някога е имало бира; бабички-търговки се караха с момиченце, също търговка; двама евреи препускаха на коне раванили, като крещяха с все сила: . . .; свиня душеше тарабата; таен агент бърбеше с една жена. . . «Да, ето го пак — подлия живот. . . Няма повече смисъл, отколкото в затвора. . . И за какво ти е тук свободата? За какво тъй държим за нея?» Аз попаднах на серия такива дребни въпросчета, които сякаш наистина нямат никакво значение, докато не ги разпръсне един остър лъч от здраве, жизнена мисъл или от кипнала тревога, която призовава към дела. . .

Без да говоря вече за това, че гледаха С. М.* накриво и недоброжелателно, че и самият аз (. . .) като например Абердар** (. . .) и др., особено последният, литературните призвания на когото Св. отначало меко, а после много решително изобличаваше; без да говоря най-сетне за враждата, която критическата строгост на Св. му навличаше от страна на различни засегнати авторски самолюбия, в това число и на много важни по това време самолюбия — Св. не бе посрещнат много дружелюбно и от кръжока на В. И.***, очевидно той имаше много общо с критиката на Св. и по отношение на здравите икономически теории, и по отношение на съжденията

* Светозар Маркович.

** Псевдоним на Милан Куюнджич.

*** Владимир Йованович.

МЕМОАРИ

Въпреки решението си да избягвам всякакви познания, аз се свързах с доста хора. Най-напред се запознах с N. Извънредно топъл, добър и честен, но отчайващо ограничен човек! Учил много, видял много, а станал дявол знае какво! N.N. е човек много добър и с добри намерения, но се е изтъркал от света и живота и поради това е безцветен като износени червени босненски шалвари.

Само в Белград човек може да познае себе си — дали е човек, получовек или животно: ако тук той страда — човек е; ако обикне живота и пожелае да живее — ще бъде или безгрижен чиновник, или (. . .) гъсок. Публиката — това са господа чиновниците и офицерите. . .

Колкото повече живея и мисля, толкова повече и по-силно обичам отечеството, но започвам да съзнавам, че обичам неговата същност, а неговата външна страна, истинската му действителност ме довежда до отчаяние — мръсно, ниско, подло, възмутително, нахално, безчовечно.

Мигар само на мене между нас бе съдено да постигна тайната на изхода и да живея с нея сред вас като Касандра с нейната зловеща тайна, която я осъжда на отчуждение и самотност сред ликуващия народ в светлата Троя.

Когато се окопитих в мръсната единична килия, аз съвсем не паднах духом, а дори сякаш се зарадвах, че в стените на затвора не прониква нито една от плътоядните личности, които довчера ме обграждаха, измъчваха ме и нахално бъркаха с груби лапи в отворените рани на моето сърце. . . «Благодаря на затвора за тая първа, голяма услуга!» — мислех аз. Необходимостта да останеш насаме със себе си се усеща особено силно след избухването на запалителни материали, които са се трупали години. Но спокойствие тук няма: възбудената мисъл работи в предишното направление, нервите са раздразнени,

сънят е мъчителен. Мисълта ми се ровеше в объркания куп впечатления, които характеризират сегашното ми положение — но от тая старателна работа аз съвсем не можех да си съставя цялостна представа за това, какво е имало пред мене. Твърде много се губех аз в подробностите и не успявах да овладеея смисъла на цялото; на моя анализ не достигаше обективност; навред, във всичко, на първо място се показваха търгашество, евтин либерализъм, площаден патриотизъм (ЛК). Навред се виждаше кал, която се покриваше с тъничък пласт високомерие и самолюбие.

Из познатите улици край мене се скиташе делничен, ограничен живот — вървеше наконтена госпожа с чантичка и със също такова наконтено мопсче; разсилен от касационния съд с призовки; чиновник купуваше метла; кранта караше бутилки, в които някога е имало бира; бабички-търговки се караха с момиченце, също търговка; двама евреи препускаха на коне раванили, като крещяха с все сила: . . .; свиня душеше тарабата; таен агент бърбеше с една жена. . . «Да, ето го пак — подлия живот. . . Няма повече смисъл, отколкото в затвора. . . И за какво ти е тук свободата? За какво тъй държим за нея?» Аз попаднах на серия такива дребни въпросчета, които сякаш наистина нямат никакво значение, докато не ги разпръсне един остър лъч от здраве, жизнена мисъл или от кипнала тревога, която призовава към дела. . .

Без да говоря вече за това, че гледаха С. М.* накриво и недоброжелателно, че и самият аз (. . .) като например Абердар** (. . .) и др., особено последният, литературните призвания на когото Св. отначало меко, а после много решително изобличаваше; без да говоря най-сетне за враждата, която критическата строгост на Св. му навличаше от страна на различни засегнати авторски самолюбия, в това число и на много важни по това време самолюбия — Св. не бе посрещнат много дружелюбно и от кръжока на В. И.***, очевидно той имаше много общо с критиката на Св. и по отношение на здравите икономически теории, и по отношение на съжденията

* Светозар Маркович.

** Псевдоним на Милан Куюнджич.

*** Владимир Йованович.

за много факти на съвременната литература, и по отношение на възторженото признаване на новата наука; тогавашните мнения на Св. бяха такива, че очевидно не трябваше да предизвикат особени възражения от страна на либералите нито по икономически, нито по обществени въпроси; по отношение на литературата Св. изпитваше същата антипатия към компанията на Н. Н. — още повече че инстинктите им бяха различни и тук Св. не изпитваше съчувствие. Партията на либералите беше равнодушна към социалните въпроси. . . Но имаше и друга причина за липса на съчувствие: в кръжока на Владимир понякога продължаваха да се занимават с истински глупости; Владимир се отстраняваше от литературната борба с някакво чувство на самодоволство, а и поради умствената ориентация на своите кръжочници не беше близък до безпокойния и страстен критически дух, който не мислеше да се спре пред никакви авторитети; в кръжока сякаш предчувствуваха, че тази страстна любознателност може някога да стигне и до смели решения, които той вече никак не ще може да сподели. Така и стана по-късно.

Точно тази година се появи историята на Б.,* която излъчваше нова, небивала художественост. Как въздействуваше тогава той на цялата младеж, особено на организираната в Омладината! Помня впечатлението, което произведе тя. Какво може да се сравнява със силното чувство на художествено откровение? Как освежаваше, как ободряваше всички души! Как оживяваше и раздвижваше обществото.

Белград и новосадските знаменитости приемаха Телечки със снизходително внимание, което много рядко биваше истинска оценка на явилото се пред тях дарование. Но на Телечки не му липсваше ум, макар и да му липсваше достатъчно образование: предполагаша, че е простак и полуобразован човек, но той разбираше нещата и хората по-добре, отколкото вероятно очакваха от него; не се заслепяваше от авторитетни имена и налучкуваше истинската им цена. Работата е там, че въпреки цялата оскъдност на своите познания и тъмнотата на теоретическите си мисли, Телечки имаше стремежи и идеали, много по-сериозни и по-искрени, отколкото мнозинството

знаменитости, които искаха да го покровителствуват. От друга страна, възпитан в твърде практична среда, той бе извлякъл от нея съобразителността, която му сочеше точно реалната основа на красивите фрази и го бе научила да не се оставя да го мамят. Последната черта бе развита у Телечки може би повече, отколкото би могло да се желае — това бе следа от школата, която той бе преминал в работата си от детинство.

Вие отивате в Б. Това не само е хубаво, но за вас е нужно да бъдете там — ми каза той. Нека първоначално той не ви приеме много любезно, нека мнозина ви гледат презрително; нека говорят това и онова — бог да им е на помощ: нищо няма да сторят.

Б. всякога е бил най-дейният помощник на студентите в нужда, най-енергичният им застъпник пред хората в бедите и нещастията им. Н. спадаше към учените от 30-те и 40-те години; той бе спрял на тогавашното разбиране на света и не бе отишъл по-далече; останал си бе с тогавашните възгледи за всичко. Н. четеше М. доста прилично, а Л. К. вече много лошо. О. бе човек добър, но някак объркан или отпаднал душевно и затова и с работата си се занимаваше през пръсти. А този човек бе и по-образован, и по-добър учен от съвременните си професори-филолози. Тоя се бе отпуснал поради семейни неприятности. За чест на Г* трябва да кажа, че той, ако не принасяше полза, никому не правеше ни най-малко зло — качество, разбира се, отрицателно, но все пак качество, като се сравни с дребнавите, нередко злобни заяждания с учащата се младеж, които обичаха да правят хора, подобни на Н., или с невежата посредственост и празна бездарност, която нередко се среща в учебните заведения. Към една категория с Н. спада професор В.,** възпитаник на К. У.,*** кой знае защо, довършил образованието си в Германия и поне владеещ съвършено езика на тая страна, което обаче не му пречеше да не върши нищо, да бъде лош професор и да измъчва студентите със своите записки, които преминаваха от ръка на ръка и в които определението на логиката и

* Бошкович, Стоян.

* Вер. Гершич, Глиша.

** Василевич, Олимпий.

*** Киевски университет.

психологията се излагаше на няколко страници и то на един убийствен език.

Г.* обещавахе много, а работеше малко. Но читателят ще се излъже, ако въз основа на казаното от нас си направи заключение, че Г. бе голям труженик, но малко даровит, едва ли не съвсем бездарен професор. Напротив, този човек бе забележително способен за научна литературна работа. Той написа не малко неща, но можеше да напише 10 пъти повече, ако не бе крайно ленив, или по-точно, ако можеше да работи дълго и търпеливо. Цялото си свободно време (а то бе всякога свободно) той убиваше с игра на карти, като се отдаваше с несвойствен за себе си ентусиазъм на преферанс (ЛК).

Той бе образец на труд, простота, честност и наистина рядко добродушие. Добродушният Б. помагаше на всекиго с каквото можеше, с всичките си скромни материални и научни средства, с всичко, което можеха да дадат служебното му положение и житейските му отношения. Аз добре познавах Б. като човек, след като се сблизих с него през 1867 г. в Белград, когато той бе учител в гимназията. Смъртта на сина му го убива (ЛК). Ние с Б. скъсявахме дългите летни дни и прекарвахме кратките нощи в разговори за най-различни неща, за това, което ставаше в тогавашното паметно за всички време, когато прогресивната мисъл бе осъдена на продължителен застой и когато домашният живот на честните хора се крепеше на косъм. Мене, тогава още млад човек, Б. приятелски ме успокояваше и ме ободряваше в жизнения трудов път, съветваше ме да се боря честно и. . . (ЛК). Някои млади хора плачеха, като слушаха тия думи (Омладинската скупщина). Речта на Бошкович (. . .) и Кујунджич (. . .) в събранието.

Слабите натури се връщаха назад. Ето защо освен скромните брошури, заимствувани от чужди съчинения, почти всякога със скромни размери и още по-скромни по достоинства, ние не виждаме нито една военна книга, която би заслужавала сериозно внимание. Мнозина от по-учените офицери десетина и повече години все събираха материали за своята наука, изучаваха народа и неговите нужди, изучаваха бог знае какво и тъй

* Вер. Гершич, Глиша.

отидоха бог знае къде, без да съобщят нещо; други извличаха (ЛК). (. . .) от чужди съчинения, а не бяха се потрудили да изучат топографията на своята страна; трети не отидоха в своите трудове по-далеч от някои преводи (ЛК).

Сръбският студент е краен идеалист, но с малко сантиментален оттенък; той постоянно мечтае за дела, а цял живот остава бездеен. Новосадските учени дори се гордеят със своя идеализъм, леност и безделие, наричайки всички работници «чудни хора», макар техният идеализъм в по-голямата си част да се изразжда в някакво сантименталничене, във фразьорство, в неумение да се заловят за сериозна работа. И така, главният недостатък на академията се състои в това, че, като дава на своите възпитаници различни сведения за френската, австрийската, пруската и руската армия, не им дава главното, не ги приучва на сериозна работа, т. е. малко се грижи да ги научи как да прилагат на практика добитите сведения. Оттам в думите на ген. Черняев против сръбските офицери по повод тяхната неподготвеност за действия, за съжаление, се съдържа голяма доза истина. Аз мисля, че ако на човека не му бе потребно да яде и пие, ако гладът и студът не го караха да върши нещо, то новосадските учени биха се превърнали в ленивци. . . Главната прерада, която стои между тях и Гончаровия Обломов, се състои в това, че последните нямат по 200 души селяни и че имат изключителна слабост към женския пол. . . (ЛК).

За да се действа с успех против неприятеля, разбира се, не стига само ловкост и пресмегливост. Ние можем да обявим решително, че Лешанин се отличава с жив и боек ум, с образованост и начегеност; но той не бе пълководец и на войната гледаше като на аудитория, а на войниците като на кадети. Един от офицерите, подполковник N., седнал пред кафе-ресторанта, разсъждаваше, че главнокомандущият не си знае работата, че офицерите са некадърни, че войниците са оставени без дисциплина и че за всичко това трябва да се отговаря пред народа. «Да, г-н подполковник, вие имате пълно право и ако някога народът осъди Лешанин и неговите офицери на хляб и вода, то вас непременно ще ви обеси» — каза Васич. С начина си на живот, с пуританската

си честност и обширна ученост Н. заслужи уважението на студентите и имаше огромно влияние върху тях.

Пътят на реформите ставаше все по-невъзможен и по-невъзможен — избухна революция.

Ако у Шафарик съществува частица «дух, а не само тяло, то у Стоян Бошкович непременно трябва да има някакво тяло, а не само тяло». Борбата на Бошкович против ретроградството не остана безплодна: още в 1867 година голяма част от студентите окончателно се преобраща. Цял отдаден на своя предмет, много лош познавач на житейската мъдрост, пламенен борец за доброто и непримирим враг на злото във всички негови разновидности, болен и много лесно раздразнителен от всички и от всичко, Бошкович обаче всякога бе еднакъв със студентите и справедливо бе наричан «добър и честен човек», завидно прозвище, каквото малцина в света могат да придобият. Макар че понякога се обръщаше към някои студенти с горчива и дори със сурова дума, при подобно отношение той винаги бе прав. Ние неведнъж сме срещали първите ученици на Бошкович, както се казва, вече при свечеряването в техния живот.

При споменаване името на тоя професор и най-суровото лице се оживяваше, най-мълчаливата уста изказваше благодарствени, топли думи — такава бе нравствената извисеност на тоя забележителен човек, на тоя учител в пълния смисъл на думата; идеален образ, образ, какъвто няма да намерите нито в един роман. Всеки трудолюбив, всеки прилежен студент намираще в дома на Бошкович приятелски прием, а у самия него — опитен, искрен и разумен помощник и съветник, който му предлага и библиотеката си, и всичките свои обширни знания, дори и кесията си, която наистина бе почти празна. Но Б. гледаше накриво студентското дилетанство и преследваше шарлатанското отношение на студентите към знанията, преследваше го откровено, макар и не ожесточено, не с неумолимостта, с която правеше това спрямо някои професори, например спрямо (...) Б., бездарен и жалък педант. Поради тая причина всеки бездарник и всички видове шарлатани мразеха Б., като живо възплъщение на напълно противоположни свойства. Не бяха малко студентите, които се бояха от него, но нито един не го мразеше.

Противно на съсредоточеността на Б., натурата на К. бе извънредно експанзивна, страстна, ако ви харесва, широко славянска, тъй като той обичаше и компаниите, и живия разговор с хората, обичаше, изглежда, и хубаво да си поживее. На неговите вечеринки, които, да си кажем истината, ставаха често, идваха много хора, от всякакъв вид и убеждения, без ни най-малко национално, верско и партийно различие. През тия дни обикновено младежта изказваше с шумни манифестации своята преданост към любимия си професор. Популярността на О. бе много голяма и напълно заслужена, но той не я търсеше и не си създаваше популярност: той я бе заслужил със своите способности, с лекциите си, със симпатичния си характер и възвишените си мисли. О. бе едва ли не по-даровит от П.*, макар да му отстъпваше в ерудицията, в средствата, с които разполагаше като учен, и в трудолюбието; впрочем качествата на О. като учен бяха все пак забележително големи.

Въпреки много малкия си ръст, К. бе отлично сложен, красив и имаше много силен и приятен глас, който от меките тонове на алта преминаваше в плътен баритон; в цялата му малка фигура бяха забележителни челото му и очите му, макар и жълти, но изпускащи искри.

А.** нищо не направи: слушателите му излизаха от висшата школа също такива лоши психолози и логици, каквито бяха и при постъпването си. А. бе не само оратор, но и поет. На студентите А. влияеше не като учен, а като поет и оратор (ЛК). Във всеки случай Г. беше обичан повече от К. Б. не обичаше да му се молят и самият той никога не се молеше някому.

Аз никога не съм се обиждал от критиката, ако тя е добросъвестна. Ругатните на цариградските вестници никога не са ме тревожили; аз презирах глупците. Няма да скрия, че и аз, като всеки човек, съм малко самолюбив, но самолюбието ми никога не ме е заслепявало до толкова, че да се дразня, когато ми сочат моите грешки, стига това да е сторено добросъвестно, без да оскърбява моя милост.

Това е, защото бог ме е наказал с най-предизвикател-

* Вер. Павлович, Джордже.

** Абердар.

ното желание да изказвам мнението си за литературните явления и жизнените въпроси. Но, според мене, не само е по-добре да мълчиш и се свиваш, по-добре е да изчезнеш от света, отколкото да говориш не това, което мислиш, и да спекулираш с убежденията си.

А. беше човек с известна начетеност, но още в началото неговата литературна дейност показва пристрастен възглед за нещата и страст към високопарно, фразьорско изложение и при това често зад риториката се изплъзваше самата мисъл. Н. се утешаваше с това, че в Б. има още един човек, «около когото се събират хора с предразсъдъци, т. е. които не се съблазняват от златния телец и имат глупостта да гледат на изкуството като на светиня».

— Аз зная, че ме наричат ласкател, подлец и низък човек — казваше Б., — че се търкалям пред властите. . . Така да е, аз не се боя да говоря открито и да изказвам направо своите убеждения, каквото и да говорят те за мене. . . Да, това са моите убеждения и моята вяра. Няма да се откажа от тях, аз се гордея със своето ново положение. И какво ме засяга мнението на дявол знае кого? Аз ценя само мнението на честните хора и на приятелите си. Нито един честен човек няма да ме заподозре в ласкателство и подлост. Никаква сила няма да ме принуди да кажа «да» против своите убеждения. . . те знаят това. Да видим, кой ще ме подкупи? Ако някой ви каже противното, той не ме познава. — Лицето му беше бледо.

— Кълна ви се, че в нищо не съм виновен. Ето ви моята «оставка». Не я приеха. По-лесно ми е да умра от глад, аз и без това всеки ден рискувам да умра така, отколкото да опетня човешкото си достойнство; да унижа себе си пред когото и да било или да се продам. . . Добри са и приятелите ми! — каза той с ожесточение и с болка на сърце.

Въпреки цялото си несъгласие с мненията на кръжока на Св. Маркович, Б. беше много по-близо до него, отколкото до старите глупци-педанти. Когато последните почнаха да проповядват кръстоносен поход против тъй наречените «комунари», за Б. стана невъзможно да върви с (. . .), макар че по-рано той не пишеше своите изобличения.

Тоя ден аз се държах много неприлично, подбуждах студентите да са енергични, говорех им за длъжността на човека и славянина и пр., които за ужас на полицията звучаха като измяна към държавата и точно когато се върнах у дома, тананикайки песничка, добрият ми съотечественик цинцаринът Стефан от Одрин ме причака и ми съобщи от страна на г. Барловац да напусна града в течение на 24 часа (ЛК). Нямах време нито да се стегна за път, нито да се сбогувам с приятелите си.

Не е лошо да господствуваш в теорията, но когато се наложи в практиката не да господствуваш, а да се подчиняваш на другите, за да постигнеш целите си, то стигах до заключението, че наистина е по-добре да останеш в сянка, но да бъдеш свободен.

Тия агенти посяха из цяла Сърбия злоба и жлъч против всичко свещено и честно. Глухото, прикрито и отмъстително раздразнение на тия хора имаше за източник същата причина.

Министърът на вътрешните работи Н., в личния си живот съвсем неглупав и много честен човек, доказваше с непрестанните си нетактични постъпки в какво безизходно положение бе поставено правителството. И тъй като това положение бе съвсем глупаво, министърът не търпеше да се разсъждава за него. Затова той не измисли нищо по-добро от това да тероризира вестниците, да ги използва и злоупотребява. . . Никак не преувеличавам, като казвам, че по негово време пресата не бе по-свободна, отколкото в най-суровите времена (ЛК). Критика. Военният съд, макар и съвсем да не бе склонен към снизходителност, бе принуден да освободи много лица, арестувани за дреболии. Други бяха осъдени.

Когато някое правителство се сгромоляса съвсем внезапно, при избухване на общо негодувание, както стана с кабинета на убития княз, неизбежно става превишаването на властта от страна на различни длъжностни лица. Но на мене ми се струваше жестоко след четири години да се подлагат на строгото наказание на законите хора за постъпки, извършени в момент на увлечение и без всякаква преднамереност.

Би било напълно несправедливо да го наречем бездарен, но той беше от тия стотици посредствени хора, които, като изкупват с нравствени качества умствената

си ограниченост, успяват да придобият доста видно място в историята. Напротив, N. трябва да бъде признат за необикновено умен и талантлив работник, който винаги се трудеше с безкористен стремеж да допринесе според силите си полза на обществото и при това бе чужд на дребнавите, егоистични подбуди, които лепват много тъмни петна върху името на най-гениалните исторически личности. Цялото нещастие на N. е в това, че той не винаги отгатваше точно истинските нужди на обществото и че в политическата си дейност прояви много малко смелост, енергия и самоувереност. Никой не е мислил да отрича способностите и добрата му воля, но и никой не е мислил да им придава голямо значение.

На теория най-съвършената фигура е кръгът, най-твърдата посока — правата линия. Но опитайте се да оковете живота в омагьосан кръг или да издълбаετε в живота му тяло права линия към каквато и да било висша цел, намислена от вас: в резултат вие или ще погубите живота, или няма да намерите целта си в точката, към която сте се движили. Тази точка ще се премести подалеко или ще бъде отнесена нейде далеч настрана от движещата се вълна на живота.

Обществото няма интерес правителството непременно да отстъпи мястото си на друго, а има интерес то да не прави грешки. Обществото не може и не трябва да играе ролята на царска дъщеря, задължена да реши на кого от двамата съперници ще стане жена. На обществото трябва да не кандидати за женитба, а слуги и колкото по-голямо е съревнованието между съперниците, които му предлагат своите услуги, толкова е по-добре за него. Нека се ревнуват, нека се дебнат, нека всеки от тях се старае да затъмни другия с блясъка и пъргавостта на своите услуги — всичко това ще бъде от полза за обществото, само работата да не стигне до неприятности. За нещастие, обществото е така устроено, че неговите воюващи помежду си слуги са същевременно живи членове на собствения му организъм. Всеки кичур коси, отскубнат от другия, всяка капка кръв, пролята от тях за царската дъщеря, всичко се взема от нейното божествено тяло. Не може да не се признае, че в такива минути положението на общата любима става много неприятно и дори критическо: русите ѝ коси се скубят безмилостно,

дрехата ѝ се зацапва с прах и кал, от бялото ѝ тяло тече алена кръв: но ѝ казват, че всичко това става за бъдещото ѝ благополучие — за да имат право да срещат главницата ѝ по последната, най-хубавата мода, да намажат тялото ѝ с най-благовонното масло на света, да я облекат в най-меки и най-удобни одежди.

(«За да управляваш добре — казва Курсей Сеней, — трябва да имаш ясна идея за целта, към която се стремиш, и за средствата за постигането ѝ; трябва да имаш енергична воля, добро познаване на живота и хората. За да изпълняваш добре обществените си задължения, трябва да притежаваш здрав разсъдък, ум възвишен, тънък, търпелив, способен да разбира и добре да схваща извънредно сложните отношения и закони на общественния механизъм; трябва да бъдеш деен, бодър, да имаш силен характер и най-сетне, повече от всичко трябва да притежаваш силно чувство за дълг, което кара общественика да служи на интересите на другите така, както хората служат на своите собствени интереси.» Добро познаване на живота и хората е нужно, и готовност да служиш на чуждите интереси като на своите собствени! А где е тая школа, която може да даде на бъдещия администратор това знание и това чувство за дълг?)

Какво съм аз? — мислех си. — Служба нямам и не съм търсил никога. . . Къде да вървя, за какво да се заловя? Ако умеех да живея — щях да стана работник; ако имах желязно здраве и нечовешка сила — щях да ида на пристанището, да се захвана за хамалското вѐже; а то — нито сили имам, нито умение. . . Та аз съм позле от всеки просяк. Просякът проси, защото това е, така да се каже, неговото изкуство — от любов към изкуството, а аз, виж — имам модно палто: срам ме е да прося. . . освен, когато вече няма какво да ям, да метна на гърба си латерна и да почна да забавлявам публиката. . .

Какво низко има например в това, че човек е имал надежда да заеме видно място, благодарение на което ще му се създаде възможност за полезна дейност за страната, особено ако този човек съзнава, че има точно тези качества, които са необходими за държавника. Отдавна,

с помощта на публицистиката, той е придобил самоувереността, която е необходима за човек, облечен в голяма власт, и знае без грешки какво трябва да предприеме за благосъстоянието на своите съотечественици. Всички тия чувства са високи и благородни; в какво могат да го заподозрат и обвинят? И самият-той не само не се обвинява, но, като се поставя на висина, недостъпна за дребните хорица, оттам предрича бъдещата съдба на своя народ. Не е ли пряко задължение на публицистите да сочат енергичните мерки, които трябва да се вземат за унищожаване на тоя умствен пролетариат?

ПЪТЕШЕСТВИЕ

На 20 юни, след едно денонощие плаване на парахода «Делиград», аз пристигнах от Белград в Тешин.

На другия ден, 21 юни, като ми се удаде прекрасен случай да видя тъй наречената кула Кастел, рано сутринта се отправих нататък пеша.

Само в крепостта могат да се видят някакви следи от турското население, строги джамии, къщи, укрепления, до такава степен разровени от жителите на Кладово, че местата на бившите гробища и укрепления могат да се разпознаят само по относителното положение на височини и панини.

— Бях в манастира Св. (ЛК), особено забележителен със своето местоположение. За съжаление, тукашните монаси, които предпочитат материалните изгоди пред красотата на природата, са закрили с разни постройки прелестния изглед, който се открива от манастира. Никой от пътниците вече не спеше, очаквайки картината, за която така много бе слушал всеки от нас. Съмна се. В четири часа сутринта всички бяха на крак.

След като изминахме с талига неголямо равно пространство, започнахме да се изкачваме по планината. Изкачихме се пеша до самия връх на планината, откъдето пред нашия поглед се откри толкова обширна, колкото и прекрасна панорама: от едната страна Неготин, Дунав и равнините на Румъния; от другата — високи планини и тъй наречените степи с тяхната безплодна почва.

С изключение на няколко мамини синчета, младите офицери, едва напуснали кадетския корпус, още почти момчета, умеят да внушат уважение на войниците, които командуват, със своето безстрашие и презрение към смъртта. Мамините синчета. Полковниците. (ЛК.) Разточителството и пьянството са почти непознати на тия хора. Доходите им са много малки и затова децата помагат на баща си в селската работа. Какъв е бащата

на тоя син? Зеделец. Но земята му не е голяма, доходите са нищожни и затова самият земеделец, жена му, синът му се занимават със своето стопанство; разкошът е почти непознат или непостижим; най-многого е в празник да облекат нещо копринено, вълнено, с една дума (. . .). Жените носят собственоръчно изработени тъкани и годеницата шише на годеника си бельо от собственоръчно изтъкано платно. Но много често семействата са твърде многочислени и затова отрасналите синове, ако баща им не може да им отдели необходимата за прехраната им земя, отиват в Белград (служуват из богатите къщи) и ходят на училище. В корпуса постъпват по-богати синове на чиновници или на богати земедельци.

Те преди всичко повлияха по най-културен начин на сръбското население, като разпространиха сред него общочовешкото образование и знания, от които след освобождението от турските вериги се чувствуваше голяма нужда. Гимназиите и великата школа, академията. От академията излизаха забележително образовани военни, нерядко учени, които след завършване на науките си бързаха за военна служба, дето се предаваха на южняшкото *„ar niente“*, т. е. на съзерцания и най-безгрижна леност. По-голямата част от тая леност се внасяше заедно с професорите от Австрия, дето много отдавна е станала необходимост, мода, качество. Ето защо не е така лесно да се прецени и измери степента на това културно, на първо време безспорно много полезно влияние. Другата причина е бедността (ЛК). Ако най-даровитите хора, след като постъпят на служба, забравят своите книги и изчисления, то трябва да обвиняваме не тях, а окръжаващата ги среда. Виждаме, че и най-енергичните усилия на най-даровитите хора да продължат учението си оставаха безплодни. Като заминават за Берлин, Петербург и Париж, тези млади хора постоянно мислят за гладните си близки, на които трябва да помагат, защото и те са им помагали с последните си грошове, борят се с нуждата, търпят глад и студ и в края на краищата те отслабват; хора, способни за труд, умират от охтика; повече

Близкото съседство с N. и с B. не можеше да не (. . .) върху характерите и навиците на жителите

по границата. Разликата между тях и жителите на вътрешна Сърбия бие на очи дори във външния вид.

В зависимост от приближаването на моята двуколка към Бряза Паланка, външността на жителите, които срещаме по пътя, се отличаваеше все повече и повече от външността на власите, които видяхме от Долни Милановац до Кладово. Вместо прилично и чисто обличените, сресани и обръснати млади хора взеха да се явяват личности с грамадни мустаци и небръснати бради, оставени, както и космите по главите им, в отвратително безредие. Червеното фесче или красивия чер овчи калпак и чистото бельо, които отличаваха всички сърби и граничните власи, отстъпиха място на някакви бели панталони с неопределена кройка и грамадни високи бели (жълти) калпаки от по две овчи кожи, подобни на торови гъби. От чистота няма и помен. Всички жители по границата с Турция бяха въоръжени, макар оръжието да не им служи за нищо. Освен ножа и старинния пистолет, които се виждаха в червения пояс на всеки човек, мнозина имаха стари кремъклии пушки. Бърборковци. Спокойната реч на сърбина и влаха от северните краища се смени с шумния говор на други хора. Често разговорът се прекъсваше от енергичен възглас или дори от ругатня, каквато никога не би си позволил жителят на вътрешна Сърбия, тъй като при нас имаше и неколцина офицери и чиновници.

Главна тема на разговора бе обстоятелството, че преди два дни сърби стреляли по някакъв параход, който не пожелал да бъде обискиран (ЛК).

Казваха, че хуманистите от Белград, които не са виждали турчин, седнали в меките си кресла, могат спокойно да се хвалят пред консулите с хуманните си дела, докато в същото време противниците на сърбите вършат всевъзможни зверства и хвърлят в ужас всеки човек, у когото е останало сърце и душа; че хуманните мерки, предприемани от правителството, не струват нищо и че непременно трябва да прибегнат към една от мерките, които нееднократно са предлагали хора опитни и основно запознати с турците; че е странно защо правителството с такова несломимо упорство отрича тези мерки, които взема самият неприятел (ЛК).

Турците учат: 1) гяурите не са хора, а особен вид

животни, подобни на човека, които трябва да използват за своите нужди точно тъй, както и всяко животно; 2) от самия бог е предоставено на мюсюлманите владичество на земята, следователно, тежко и горко на оня, който се осмели да посегне на това владичество; 3) правоверните трябва да разпространяват учението на Мохамеда с огън и меч, а ако някой откаже да признае тяхното могъщество, той трябва да умре. Мирните поданици, ако те (. . .), могат да живеят и работят.

Тая местност малко се е изменила, откак Траян е положил първия камък на известните паметници, на пътя и моста през Дунава и откак тук минали многобройните римски легиони. Градът се е превръщал на пепел повече от сто пъти и е бивал наново построяван; дори новият град сега вече е толкова стар, че в него не бихме могли да намерим нищо турско; но аз се съмнявам, че самата местност се е изменила много от ония времена, когато за нея са писали византийците. Какво богато съчинение би могло да се състави за тоя край през последните сто години (Миличевич). Историята на тоя град би могла да послужи (. . .) за историята на цяла Италия. Впрочем как тъжна беше съдбата на тая бедна. . . Цяла нация е заличена от лицето на земята и е оставила след себе си само няколко трупа, които се превръщат в прах от най-малкото докосване на въздуха; в развалините се намират по няколко златни римски монети, на които не влияят нито ръждата, нито времето. Храмове, дворци, замъци, войска, дори летописите на славяните — всичко е изчезнало безследно и само смътни спомени и народните песни свидетелствуват за миналото. Ние не намираме дори и гробовете на нашите прадеди. Наверно дори и гробът на Симеона със своя славянски надпис е скрит някъде под тая пръст, върху която пасат стада.

По външния си вид Кладово представлява смесица от старото с новото. Широките ненастлани улици, които се пресичат под прав ъгъл, са прокарани на незначително разстояние. Вижда се каменна черква, измазана с бяла вар и с червен покрив, няколко странноприемници и (. . .) дом. Останалите постройки, с изключение на две-три къщи на търговци, са дървени и приличат по-скоро на дъсчени плевни, отколкото на къщи за живеене

(вж. Миличевич). Новият град, т. е. пространството, застроено под града, още не е достатъчно населено, тъй че между къщите се простират много пушинаци. Повечето стари постройки са заети от дюкянчета, в които продават всякакви неща. Риба.

Наверно не е далеч времето, когато многото пушинаци ще се населят гъсто от трудолюбив народ. М и р о ч.

Весело е да ходиш из неопасни места, да можеш според желанието си да се местиш, да гониш дивеч, да отиваш встрани, за да можеш да разгледаш отблизо някой предмет, който е обърнал вниманието ти. Съвсем друго нещо е да пътуваш в покрита талига, и то в такова време! (ЛК.) На кон виждате всичко и можете да се защитавате. Вървите с насочена пушка, вглеждате се във върха на всяко дърво, което се показва пред вас, във всеки храст по пътя, като се мъчите да определите не ви ли заплашва някаква опасност. Т а л и г а т а и г р а н а т и т е.

Сърбинът се отличава с мълчаливост и оценява всяка дума едва ли не като златото. Аз заговорих с народни войници от валевската бригада, които седяха на слънчице и сушаха мокрите си партенки. Всички ми отговаряха много вежливо, но до краен предел кратко, като се мъчеха да изразят мисълта си колкото е възможно по-рязко и по-ясно с най-малък брой думи (ЛК). Изобщо войниците се отнесоха с мене крайно вежливо и внимателно, като се въздържаха от ругатните, които са за тях нещо обикновено, но не се впускаха в откровени разговори. Друго нещо бяха черноречани и зайчарци — те обичат да си побъбрят. Белградчани. . . (ЛК). Белградската бригада (космайци и грозанчани) (ЛК).

Власите са хитри и внимателни. Отговаряйки охотно на моите въпроси за живота им (личния), щом разговорът се докоснеше до общите им интереси, до техните предположения, мнения и намерения, те започваха да говорят с неопределени полуизречения и явно искаха да отклонят вниманието ми върху друг предмет, като ту сочеха небето, ту говореха за времето, ту ми предлагаха огън да запуща цигара; накрая, ако нищо такова не им се удаваше, просто питаха откъде съм, къде отивам или далече ли е моята родина.

Скоро ние видяхме край пътя конник, който стоеше на едно място и ни правеше някакви знаци. Аз взех да

гледам по указаната посока, но не бях в състояние да различа не само знаците, а и самия конник. Можех да приема чернеещия се в далечината предмет по-скоро за някакъв храст или връх на дърво, отколкото за човек върху кон. Няколко души, в това число и аз, припахме по посоката, дето се виждаше конникът. След като препусках известно време бързо из високата трева през тесни, но много дълбоки трапове, аз можах да разгледам ясно ездача, който идеше ходом към нас. Това беше наш кавалерист.

Пътят, по който се движехме дотогава, върви през почти равно място, като заобикаля доловете. Но не бе тъй настрана. Много грижи, необикновена смелост и опитност бяха необходими, за да не обърнем топовете, когато се спущахме през глава из почти отвесните долове, за да ги прекараме през неголемите (тинести) ручеи и да ги изкачим на срещуположната страна на стръминната, която се издигаше като стена на няколко сажена. Понякога конете запираха посред височината и лафетът бе застрашен от сгромолясване назад. Тогава войниците подпираха колелата и само с общите усилия на коне и хора, с плющене на камшици, викове и псувни успяваха да извлекат топа на равно място. Един топ дори падна в дола.

Слънцето отдавна бе залязло, когато ние, благодарение на свършеното познаване на местността или, по-точно, на инстинкта на конете, благополучно пристигнахме в лагера, без да счупим някоя каруца или да осакатим някой кон.

След като се завих с шинела, аз легнах на земята под една круша и вече се готвех да заспя, когато откъм стадото се чу викът на часовите. Чу се щракане на няколко спусъци на пушка. Погледнах към съседите си и видях, че те, повдигнали глави и с пушка в ръка, внимателно се вслушват в нещо, готови при първа опасност да се хвърлят срещу неприятеля. Аз последвах примера им, запънах спусъка на пушката си и заочаквах какво ще стане по-нататък.

Могат ли в такъв случай и сърбите да гледат противниците си с по-хуманни очи? — Ако турците си позволяват подобни зверства, то нашата войска трябва да навлезе в Турция и да предаде на огън и меч всички, без

да прави разлика в пол и възраст, докато не бъде изстребен и последният човек. За всички тия неща се говори спокойно, сякаш се отнася за унищожаване на скакалци или гъсеници.

Стопанинът на стадото бе извънредно доволен от тая продажба. Суеверният влах приписваше изгодната продажба на нашата лека ръка, затова се разсипа от благодарности към мене и моя другар и настоятелно ни канеше на вечеря.

Каруцата вървеше из равнината, оживена тук-таме от групи красиви дървета. Далече в дясно се виждаха небесните силуети на планинска верига, които прерязваха Крайна. С отдалечаването от (. . .) земята става все по-плодородна и по-плодородна. Группи (. . .) дървета се срещат все по-често. Шумът на колелата непрестанно подплашва много диви патици, които се скриват по брега на Дунав. Пътят, който идва от (?) за Неготин и по който се движеше моята двуколка, рязко се отделяше от околното поле и приличаше на жълта лента, хвърлена върху зелен килим, изпъстрен от дантелата на цветята. Дърветата, които образуваха живописни групи между Б. и (?), бяха грамадни дъбове, орехови дървета и най-различни видове круши. Плодородието на почвата не може да не порази всекиго, който вижда за първи път тоя край. Власите, които са искали да се спасят от крепостното право, са съумели да си изберат вкусно парче. От северните ветрове Неготин е защитен от планините. Изобилието на ручеи и близостта на Дунава намаляват летния зной и правят така, че тук я няма лятната суша, която причинява такива бедствия във Видинския пашалък. Зимата не е продължителна. Дребният добитък намира тук изобилна храна през цялата година (ЛК). Но именно това плодородие и богатство на румънските преселници спомага все повече и повече трудолюбиви сърби и българи да проникват и да заплашват да прогонят далечно на запад безбройните стада овце. Тогава ще трябва и власите да последват овцете и козите, без които не могат да съществуват.

Аз виждах за пръв път неготинци-власи и започнах да ги разглеждам с любопитство. По външността си тия римляни далеч не отговаряха на понятието, което имах аз, когато живеях в Румъния. Мъжете бяха високи, със

сухо и здраво телосложение. Дрехите им се състояха от кожени опинци и широк пояс, в който бе втъкнат цял арсенал ножове, пистолети и др. (ЛК). Жените. Цялото облекло на влахките и самите те се отличаваха със забележителна мръсотия и разнасяха на доста голямо разстояние от себе си неприятна миризма. П р и ч и н и.

По време на обедта бе трудно да се следят гостите, известни, както циганите, със страстта си да присвояват чуждата собственост.

За непредубедения човек ще бъде в първия момент чудно, когато чуе, че дори и хората, които са получили отлично образование, които се смятат за образец на честност, гостоприемство и доброта и които са се издигнали твърде високо в обществото, че тия хора, които биха пожертвували живота си, за да спасят един давящ се, нещастен и страдащ, независимо от неговата вяра и произход, проповядват изстребление на мюсюлманите без разлика на пол и възраст и се загрижват за тяхната смърт по-малко, отколкото за смъртта на бясно куче или някаква гадина (ЛК). П р и ч и н и. Учители за това са самите турци. И сърбите чистосърдечно са убедени, че турчинът не е човек и никога не може да стане. Комунистите се сражават.

Всички коне освен една кобила, на която пътуваше Л., се умориха напълно — едва се държаха на краката си. При това и ручеят, който прегазихме преди няколко часа, почти без да го забележим, след дъжда се бе превърнал в бурен, дълбок поток, минаването на уморените коне през който заплашваше с опасност както хората, така и животните. Кобилата на Л. доказва какво грамадно преимущество имат кръстосаните с турска кръв сръбски коне пред банатските и чисто турските; докато другите коне изнемогваха от умора, шестчасовото препускане под много едрия полковник сякаш никак не бе я уморило. Трябваше да употребим тоя начин, към който се прибегва при разрешаване на гатанката за селянина, който превозвал през реката вълк, овца и сено. А нашата гатанка бе по-трудно да се разреши, отколкото тая за селянина. Той можел да остави самичко нещо от своя товар на другия бряг, а ние трябваше да стоим сериозно на пост, защото неприятелят можеше да ни нападне в най-удобната за себе си минута. Н. про-

дължаваше да върви по равния чернозем, на места прорязан от дълбоки долове. Групите дървета ставаха погъсти, а и самите дървета често имаха колосални размери. Направихме два прехода без особени приключения и се спряхме за второ хранене до една доста голяма и дълбока река, бреговете на която бяха обрасли с гъста гора.

Когато човек види резките черти на лицето на черкезите, обръща му най-напред внимание изразът на злобните черни очи, които никога не изразяват милост и състрадание. Навярно става зле в душата на човека, попаднал в черкезки ръце, когато последният гледа жертвата си с тия кръвожадни очи и измисля по какъв начин да се наслади по-дълго от гледката на нейната предсмъртна агония.

В торбичката за патрони на един доброволец се намери малко сол, друг имаше павурче с ракия, така че скоро бе приготвен великолепен обед, на който би завидял всеки градски чревоугодник, ако имашме поне малко хляб. Животът по време на война, където на човек се случва да се бори и да преодолява различни трудности, по-добре от всякакви теории кара хората да разберат, че само взаимната помощ, която си оказват един-другиму без тесни егоистични сметки, може да им даде възможност да направят по-леко за всички постигането на поставените цели. Оказването на помощ, грижата, без да се разчита на непосредствено възнаграждение да се отстранят за другите трудностите, които ти сам е трябвало да преодолееш, често за хора, с които навярно никога няма да ти се случи да се срещнеш, се вижда сред всички хора, дори и сред нихилистите и между другото се проявява при изпращане на ранени и болни и при заплашваща опасност от страна на неприятеля (ЛК).

Като видяхме, че не можем да се промъкнем в тази тълпа от обезумели от страх хора, ние, събрани в плътна група, продължихме пътя си през планините, и ни се наложи (ЛК) въпреки грамадната маса народ, който се бе стълпил по улиците; не се чуваше ни вик, ни глъчка; бягството се извърши в мълчание, нарушавано само от тракането на колела, от блеенето на овце (ЛК) и нарядко от отчаяните вопли на някой нещастник или нещастница (ЛК). Всеки, загрижен само за себе си, се

стараеше да стигне по-скоро до безопасното място, като блъскаше и зовеше близките и познатите си. Постът.

Аз решително обявих, че да се изгони тая жена от заетото от нея място може само със сила, което не е много лесно, и че не се знае кой от нас двамата първи ще полети под колелата. Убеден от такива аргументи и разбрал, че не трябва да губи време, селянинът ми каза поне да застава нещастницата да му плати нещо.

На два големи вързоп, опряна о дървото, седеше някаква млада жена с пеленаче на ръце. Три други деца седяха притиснати до нея. Тук имаше и един мъж, гражданин по облекло и очевидно съпруг на жената. Разговорът. Той явно бе объркан и не знаеше какво да прави. И мъжът, и жената, и децата плачеха, като гледаха към Зайчар. Очевидно бе, че жената, като спасявала част от имуществото си, прекалено се е надявала на своите сили, изнемогнала от тежестта на товара и не можеше да върви нататък. Дожаля ми за бедното семейство. Като вдигнах единия вързоп на коня, аз взех пеленачето от ръцете на жената, подканих мъжа да вземе другия вързоп и ние тръгнахме.

Аз легнах на влажната земя, надявайки се със сън да възстановя силите си. Но да се спи без одеяло и запален огън, се оказа невъзможно. Страшно измръзнах и бях принуден да стана и да започна да ходя, надявайки се да се постопля от движението. За да съкратя времето, аз взех да разглеждам групите бежанци, които спадаха към няколко народности. Нещастieto ги изравняваше, и бедните, и богатите, като ги караше, без никаква разлика, да нощуват на голата земя, под открито небе.

Но макар че положението на бежанците бе крайно незавидно и нощуването сред полето бе само начало на други, по-ужасни бедствия, които неминуемо трябваше да изникнат след всички нещастия, настроението на разположилите се от двете страни на пътя не трябваше да се нарече тъжно. Плачеха и се отдаваха на отчаяние само жените и градските жители — търговци, които оставаха без грош (ЛК). Разлика между селянина и гражданина.

Селяните бяха спокойни на вид, мнозина дори весели. Между власите се подеха оживени разговори. На две или три места оживено разговаряха, припомнях си

произшествията през деня и се смееха, забравили сякаш напълно, че утре може да няма хляб, за да утолят глада си. Власите спяха преспокойно, изтегнаха се на земята, без ни най-малко да се грижат, че... (ЛК.) Мнозина от тях си имаха къщички, почти всеки си бе създал мънищко стопанство и имаше малко скътани пари. Произшествието изведнъж ги лиши от всичко, придобиването на което струваше не малко усилия. Ако имаше възможност да се утоли гладът, справянето с другите неудобства не бе трудно. Един гостилничар, който искаше да се възползува от бедственото положение на властта, започна да продава стоката си на баснословно висока цена. Мнозина съветваха Л. да изхвърли цялата му стока на улицата и да я раздаде на бедните, но той не пожела да го стори. Казват, че из други места правели така. Така напр. в Княжевац, когато потривал зехтин (ЛК).

А на мене ми се искаше главно да се запозная с тъй наречената Крайна, която предлага много интересни и слабо изследвани страни, особено от своята етнография. Населението в тоя край е смесено и объркано от три племена: влашко, сръбско и българско. Тази смесица от племена е тясно преляла една в друга. Не само селата на власите се редуват със славянски, но дори в едно и също село много често може да се срещнат заедно трите народности. При такова объркване и непрекъснати сблъсквания на тия елементи от населението резултатите от кръстосването естествено трябва да се явят тук в най-различни и резки форми. С една дума, въпросите за изграждането и преобразуването на расите и племената имат тук практическа почва и обилен материал за изследване.

Като прониквах през мъчнодостъпните селски пътища, аз имах предвид да се запозная по-подробно с характера и бита на сърбите и българите и особено на власите.

(Рготинците) и (вражегринците) се приемат за преселени в Косово поле сърби, но езикът им има по-скоро български характер. Фонетиката на езика им, типът на лицата, дрехите и много нрави и обичаи не оставят съмнение, че това са българи, а не сърби.

Сведенията за сръбските власи се отнасят до много недалечно време, макар че някои новорумънски писатели

искат да докажат противното. Тези писатели казват, че власите са се заселили в Сърбия още по времето на Траяна, че тоя народ и в древността е населявал почти същата територия, която заема и-сега. От своя страна сърбите разказват, че много села, които в миналото са били чисто сръбски, сега са се повлашили. Истина е, че на етнографските сведения на тези писатели не трябва да се дава голяма цена, тъй като те едва ли имат положителни факти, но все пак те могат да служат за исторически материал в случаите, когато в настояще време тези случаи могат да се потвърдят от запазените национални белези на народа. Вземам за основа езика на народа, който постоянно служи като най-траен елемент. Въпреки всички политически и религиозни промени езикът на народа остава верен на себе си, докато не изчезне самият народ чрез постоянно измиране или чрез пълно поглъщане от друга народност. По-скоро ще се измени анатомическият тип, народният характер, навиците и обичаите, народът, тъй да се каже, може напълно да се прероди, но езикът му непременно ще запази национални следи. Вземете например цинцарина, влаха и гърка. Човек би казал, че при изгубването на политическата свобода и при постоянното влияние в течение на векове на чуждо, господстващо племе, народният език би могъл да изгуби националните си черти, но всъщност това не е станало. Неголеми народностни групи (цинцари, власи и гърци), захвърлени сред чуждо народонаселение, все пак остават верни на своя език и много столетия цинцарите се отличават от гърците, а власите от българите и сърбите, както някога, според свидетелствата на историците, техните прадеди сърби са се отличавали от българите, русите и хърватите.

Като изхождам от това схващане за езика, струва ми се, че никога няма да сгрешим, ако съгласно указанията на някои историци приемем власите за румънско племе, което напълно е пострадало от славянските елементи. Казахме вече, че има и други белези освен езика, по които може да се отличи едно племе от друго. Тия белези са обичаи, навици, облекло и др. На всички е известно, че не само у народите с патриархално устройство на живота, но и у цивилизованите народи навиците и обичаите се запазват необикновено трайно. След като се

укрепят в наследствеността, те се превръщат в необходимост и стават втора природа и затова не само че не се изхвърлят произволно, но дори с труд се изкореняват при систематически насилствени мерки. Вземете например народната носия. Маджарите и някои техни съплеменници, които живеят в Източна Русия. Облеклото. Общият характер и разликите в облеклото се запазват и досега. Всички тюркски племена и досега предпочитат дългите дрехи. Ризите им са дълги, връхната дреха също, с голяма обвърната яка и пр. Власите и те. Маджарите покриват главите си с конусообразни овчи шапки, власите също (ЛК). Разликата.

От многото обичаи, които съществуват в Н., ще се спра на музиката. От всичко гореизложено може да се извади, мисля, безпогрешно заключение, че според етнографските белези власите трябва да се смятат по-скоро за славянско, отколкото за романско племе. Дори и да са брънка или клон от голямото семейство на романските роби, което е било изпратено на заточение в далечна Дакия и поради това е принадлежало на господари българи, фанариоти или даже турци, то до такава степен се е отдалечило от своята първобитност, че освен езика, и то не напълно, неговите обичаи, характер и анатомическо устройство не позволяват да се мисли за каквото и да било сродство с романските племена. Друго нещо са цинцарите. Те са вече заточеници. Не само власите, които представляват по-рязко отличие от романските народи, но дори и цинцарите досега са запазили етнографските си белези, по които лесно се отличава цинцаринът от влаха. И сега в затътените провинции на Европейска Турция ние само по външни белези можем да отличим цинцарина от гърка и славянина. Те не щадят нито една партия и се правят като прости описвачи на миналото.

Цялото пространство, заемано от града, се оказва плътно огнено море. Вълните от пламъци, които се разстилаха по равнината, от време на време се издигаха нагоре, сякаш образуваха огромни езици, които със заревото си осветяваха черните кълба дим. Димът стоеше като облак над града, като закриваше целия хоризонт и се отразяваше в Тимок, придаваше му някакъв зловещ, пурпурносин оттенък. Тук-таме се виждаха тъмните силуети на горящите здания, на места дори цели,

недокоснати от огъня, сякаш боядисани постройки. Огънят, подчинен на поривите на вятъра, заобикаляше цели квартали, оставяше ги почти незасегнати за известно време, а след това изведнъж, сякаш съжалявайки, че не ги е унищожил, се връщаше назад, обхващаше ги с цяло кълбо-ярък пламък и не ги напускаше, докато на изминатото от него пространство не се видеше нищо освен купища грозни, черни развалини. Трясъкът на разрушаващите се здания и особеното бучене, което се чува всякога при голям пожар и което изглежда почти като вопли на много живи същества, усилваше близкото до ужас чувство, което ме бе обхванало при вида на горящия град.

Впечатлението, произведено от пожара върху войниците и особено върху народната милиция, бе извънредно силно, защото тук бяха засегнати най-близките, най-скъпите интереси на повечето от тях. Почти всички народни войници са постоянни жители на Княжевац, облекли военния шинел, оставили в града работите си, имуществата си и накрая семействата си (ЛК). При гледката на града, обхванат, както изглеждаше, от огън от единия до другия край, в главата на всеки от тях не можеше да не мине, че не само ще пропадне състоянието, което е натрупал с дългогодишни усилия, но че може би жена му, децата му или други скъпи за него лица вече не съществуват или напразно търсят начин да се избавят от ръцете на неприятеля, без да има кой да им помогне. Но въпреки вълнението и мъката от неизвестността, които се виждаха по всички лица, между войниците не се чу нито един възглас, който да показва нещо подобно на безумно отчаяние. Слушали до насита от дядовците и бабите си за ужасните времена от 1804 до 1832 година и за безбройните пожари и навикнали от крехка възраст да преодоляват всякакъв вид затруднения, сръбските войници и сега не се поддадоха на въздействието на ужаса, не започнаха да се щурат объркано, а се събраха около началника си и го попитаха. (ЛК) — Не бива! — им беше отговорено.

Целият път бе гъсто покрит с бежанци. По средата на пътя се движеха селски коли, натоварени с различни домашни вещи; отстрани вървеше гъста тълпа пешеходци. Всички бързаха да се отдалечат от бедствието и обра-

зуваха плътна маса от селски коли, хора, свини, крави, овце, талиги, войници, през която човек трудно можеше да се промъкне и да си отиде на мястото.

— Както казват, животът в Белградската крепост не е толкова лош. Там било топло, сигурно и сито. По-добре е да попаднеш в затвора, отколкото да те убият турците.

— А тебе ще те застрелят ли? — попитах аз.

— Няма. . . Затова именно уговарях и други да бягат с мене, за да сме много. Правителството никога няма да се реши да разстреля толкова много хора.

Не знаей много ли печели хазната от затворите в Белград и (. . .) — тия свърталища на всякакъв разврат и мързел, гдето на всеки престъпник, освен държавната издръжка, се падат и подаяния, докато например в рудниците на Майдан и Печ работниците се ценят така високо.

Сравнете положението на излишните хора с това на работещите и ще видите, че последните живеят по-добре.

Обикновеният паприкаш и печеното овнешко се появиха на масата. Никога не бе ми се случвало да ям такова вкусно овнешко. Известно е, че поради качеството на фуражните треви в Н. овнешкото е трудно да се отличи от телешкото. По-нататък от Н. овнешкото не е вече същото (ЛК).

Тези хора, свикнали с грижите на правителството, и досега не се грижат за уреждането на дунавския път. Всеки селянин би дал на драго сърце динари, само да не се друсат по каменливия път; а от тия динари ще се събере немалка сума и поне за три години пътят ще се изплати.

Заведоха ме в новия хотел в Н., дето намерих нечиста, груба прислуга и страшни цени; избягах от него като от чума и спрях в странноприемница за простосмъртни.

Тукашните знахари и знахарки, които познават качествата на целебните билки, се ползват с големи почести (ЛК). Медикаментите в аптеките решително на нищо не приличат (ЛК). Лекарите в градовете и в провинцията.

Вечерта бе толкова тиха и тъмна, че можеха в околото да бръкнат. По улицата вървеше пиян войник, като повдигаше високо нозе и шляпаше с тях с всички сили; кал летеше из всички страни край него и го удряше по

лицето, а това докарваше до ярост добрия човек; той тропаше още по-силно и викаше из цялата улица глупости, които по никакъв начин не можеха да се отнесат към калта, а калта още по-силно го облепваше. От време на време той се спираше и завръзваше разговор сам със себе си или с все сила подкарваше песен, но още при първата дума я прекъсваше. В кръчмите и по къщите горяха свещи и лампи и хвърляха ярка светлина само из тия места на улицата, където бяха прозорците, от което тъмнината между къщите бе по-малка. Войникът спираше пред всяка къща и внимателно гледаше през прозореца.

— Арина, Арина, дявол да те вземе — ревеше той с цяло гърло.

На широкия път, където излязох аз, почти на същото място, където съвсем се стеснява малкият дол, по който вървах, гореше огън, от който се кълбеше гъст дим и едва забележимо се обръщаше по посока на плахо появяващия ветрец. Наоколо сѐ мяркаха фигури, ту съвсем тъмни, ту облети от червена, гореща светлина; едни седяха, други стояха прави и сенките на тремаводългите им форми лежаха на земята. Малко настрана стоеше разпрегната талига, в ливадата пасяха чифт клепоухи кранти, които пристъпяха на спънатите си крака (ЛК). Това беше стан на цигани-катунари. До самата талига, между колелата, покрити от една страна с някаква тъкана вехтория, седеше млада циганка с почти голо дете, което кърмеше. Въпреки (. . .) дрипите, които едва я покриваха, въпреки разчорлените коси, които се провираха под пъстрата забрадка, въпреки лицето, гърдите и ръцете ѝ, които бяха изгорели от слънцето, тя бе поразително хубава! Нещо диво, непокорно, своенравно, свободно и своеволно страстно се излъчваше от всичко в нея, от смелите ѝ движения и от големите, черни като въглен очи, които тя ту неспокойно отправяше надалече, ту грижливо и ласкаво преместваше върху своето бебе. Близко до нея пълпеше старица, която би могла да позира като модел за демон. Двама мъже: единият млад с къдрава коса и с бели зъби, а другият — старец с нечисти коси и черни като на ястреб очи, лежеха до огъня и пушеха с лули (ЛК).

Шумадийците или жителите на. . . поради чистотата

на езика и поради нравите и обичаите си образуват истинския сръбски народ; те населяват. . . Най-старите им градове са — Крагуевац. . . В нравите, обичаите, в облеклото и в домашния си бит те, повече от всички останали сърби, особено чисто са запазили сръбската старина. Ерите живеят в област, известна в старо време под името. . . (ЛК). Това са почти всичките днешни окръзи. Ерите се отличават от шумадийците по говора си, който образува особено ерско наречие, след това по особеностите в нравите, обичаите и домашния бит. По външен вид те се отличават със среден ръст, яко телосложение и жив характер. Ерите винаги са се славили с весел, шеговит характер, ми казваше N., с предразположение към разходки и веселие, с безгрижие, хитрост и. . . С особено трудолюбие ерите не се отличават, но затова нуждите им са много ограничени. Храната им е най-умерена: хляб и зеленчуци; месо, дори и мляко употребяват по-рядко. Единствената им неумерена наклонност е към сливовицата и виното. Поради това битът на ерите, които в това отношение напълно се отличават от шумадийците, далеч не е завиден. Но и земята им не е тъй плодородна, както в Шумадия.

Жителите на Крушовац и Алексинац, потомци на старите сърби, но смесени с българи, населяват. . . Говорът им се отличава с разтегнатост. Външно те се отличават от другите сърби с тъмните си коси, със свежестта и чистотата на лицата си; те са много красиви, носят. . . Подобно на ерите крушовчани са народ весел и страстно привързан към танците и песните. Едновременно с това те са много способни и съобразителни, трудолюбиви и въздържани в пиенето. Затова домашният им бит се отличава с охолство. За това, без съмнение, спомагат и местните условия на населяваната от тях част от Сърбия, която се отличава с плодородие на почвата и красота на местността. Чистите, повечето дървени къщички на крушовчани, са варосани отвътре и отвън; до тях има цветни и плодни градинки; всичко това напомня обстановката на българските и малоруските жилища.

N. се отличава с честност и сериозност, но в характера му се забелязва мрачен оттенък.

В Сърбия сега има (?) градове. Градските жители

образуват само (?) или една десета част от населението на царството (?).

Вътрешната търговия със сурови произведения и добитък става в най-важните градове на княжеството, главно на ежегодните панаири. За главни панаири се смятат

Външната търговия се води главно с Австрия. Най-важни стоки за износ са: жито, добитък (свини и крави), вълна, кожи (обработени и не), четина, шишарки, риба и пр.; стоки за внос: памучни, вълнени, копринени изделия, колониални стоки, метални изделия, ром, дори вино (?), а от Румъния — готварска сол.

Колкото се отнася до народното образование в Сърбия, то то се намира в състояние твърде незадоволително. Един учащ се се пада на двама души — пропорция, каквато не съществува сега никъде в Западна Европа, където на много места един учащ се се пада на 6 или на 8 души. По сведения за 1874 година всички учащи се са били (?), в това число повече от две трети от мъжки пол и по-малко от $\frac{1}{3}$ от женски. Лицата, получили образование, били (?) души, грамотните — (?), неграмотните — (?). Всички училища (?).

В (. . . .) и околностите ѝ мнозина се интересуваха от слуха за власите-бегълци от пожаревацката и уркорчката бригада, които се изпокрили в къщите на своите сънародници. Те избягали от своите бригади още преди началото на войната, надумали доста много власи да вървят заедно, запасили се с провизии и се скрили. Въпреки усиленото преследване, те, заедно с осемдесет свои съучастници, успели да се изкачат на Черния връх, където вече трудно могат да ги намерят.

Мене ме интересува един млад човек, краката на когото бяха оковани. След като научих, че той се възпротивил на преследващите го войници, стрелял в тях, аз се обърнах към него с въпроса какво го е накарало. . .

Самата страна не е узнала страшните сражения и кръвопролития, не е била подхвърлена на превратности на съдбата, през които минават нациите, историята ѝ е бледа като незапочната тетрадка; нито легенди, нито исторически предания свързват влаха с миналото. И от тук — излишното му хладнокръвие, студенината към вярата, презрението към нравствеността, към семейните

връзки. В Мироч се учудват само на тези престъпления, които са извършени без цел.

Песните на власите се отличават със своята монотонност; те се пеят с полутонове и в тях не се забелязват женските провиквания, които принадлежат на много народи.

Широкоплещести, породисти девойки (. . .) хороводна песен, така също се споглеждат с момците и също така смело награждават обожателите си с шамари за неумело стискане на ръката или за друга някаква закачка; след такива шеги винаги избухва общ звънлив смях. Девичите на власите, особено на дунавските, не са така взискателни и си позволяват дори да се целуват, като приемат това за необходимост по време на веселието; и нито една вечеринка, нито едно хоро там не минава без сърдечни излияния.

Румънската девойка не се омъжва скоро, тъй като иска предварително да отпразнува на свобода своето моминство. Дори възрастните омъжени жени, прочути с независимите си възгледи за нещата, помежду си се наричат девойки.

Щастливи са пътешествениците, които са очаквани от приятна среща. В дългите ми странствувания по света нищо не ми е доставяло такова удоволствие, както добре намерената дума. . . Малко внимание за пътника, и той става щастлив!

Хотелът беше като столичен, същите цени, същия лист за ястия. Въпреки това, поднесоха ми претоплена супа, в която освен мухи нямаше нито зеленчук, нито подправки.

Жителите живеят по-заможнo, отколкото във всички други сръбски княжества. Източното разположение на областта (тимошката линия) и разкошните долини позволяват да бъде наречена сръбска Италия. Нито за една страна не се изказваха пред мене с такова увлечение, както за зайчарската. «Ще си ида у дома, ще взема жената и децата и ще ида завинаги в Зайчар» — казваха ми неведнаж заможните бойци.

След като се запасихме с всичко, за да не се храним с див мед и скакалци в пустинята, едно прекрасно юлско утро, придружен от един подофицер, аз яхнах коня и. . .

Полегатите склонове (полегатости на две съседни пла-

нини) се сменяха от голи скали и тъмни клисури. Тук е природата, само природата в цялото си диво величие! . . .

Макар тия хора да се наричат християни и да се кръстят, християнската религия не оказва никакво морално влияние в живота им; те и досега вярват в планински и водни духове, обожават . . . и изобщо и до тая минута имат повече езически, отколкото християнски празници. Ако при някои черкви се откриват училища за (обучение) на децата им, то тия училища. . .

От ранна възраст власите се учат на лов. На 9 години те вече споделят с баща си всички трудности на това нелесно занятие. . .

Скоро дъждове, ветрове ни напомниха за зимата, която по тия места е почти сурова.

Пред мене стоеше стар казак, който разказваше на другаря си, че е оставил голямо семейство и прочее. Аз го поканих да седне, наредих да му дадат чаша вино и между нас се завърза разговор.

— Кажй ми, дядо, какво те накара да оставиш семейството и домакинството си и да дойдеш в тоя непознат за тебе край? — казах му аз.

В деня на погребението се събират близките на покойника и захващат печално пиршество: пият водка и ядат гоъби, които покойникът е обичал.

С лошото състояние на пътищата и с характера на местността се обясняват много недобре разбрани от нас обстоятелства на сегашните военни действия: леснината, с която се укриват шайките бегълци и с която в дадено време избягват преследванията и наказанията, и трудностите за сръбските войски да ги преследват.

Тази местност създава трудности за съобщенията, особено в дъждовното време през годината, когато пътищата съвсем се разнебитват. Най-високото място се намира в околностите на N., O., B., изобщо целият североизточен ъгъл на Сърбия, с изключение на N. N. и O., представлява извънредно живописни места, изпълнени със скали, канари, дълбоки скалисти долини. Видът на някои скали с вулканичен произход поражда с оригиналните си причудливи форми. Така (Естол) планина е гола и гладка. . . След като украсила тази чудна, извънредно живописна местност, природата сякаш е направила всичко възможно,

за да я приспособи за малки отбранителни войни. Х а й-д у т В е л к о. — Това е страната, гдето някога е действувал прочутият хайдут Велко със своите момчета.

Преминавайки от група на група, аз се приближих към мястото, където се бяха разположили мъж и жена, ако се съди по дрехите им, състоятелни. Жената беше болна и легнала на постеля от дрехи, охкаше. Когато се приближих до тях, мъжът ме помоли да намеря някакъв доктор или акушерка, тъй като той не може да остави жена си сама. Но как ще намериш доктор в тая тъпна? Страшно бе да гледаш как грубите войници се грижеха за болната жена, мъчеха се да правят колкото е възможно по-малко шум и употребяваха всички усилия, за да облекчат страданията ѝ. Не е мислила жената на чиновника, че ще ѝ се случи да преживее такъв важен момент от живота си под открито небе и да приема услуги от хора, които в миналото не би допуснала в дома си. . .

Лешанин отстъпи, но направи това не по собствена инициатива, а по заповед на Черняев.

Пътищата в тоя край са непоносимо лоши. Пощенската двуколка ту затъва в блатисти тресавища, ту трепери и скърца, сякаш прескача барикади. На много места се намират гори, но пътищата не стават по-леки: колелата затъват до главините в рохкия пясък, а когато минава през оголени корени на дървета, колата варварски подскача. След като си изминал 30 версти по такъв път, изпадаш в отчаяние; такава тъга те обхваща, че би желал. . . вие ще си помислите, пътешествието да свърши? Не, желал би да се провалиш в земята! N. (. . .) изобилствува с ханове, които са уредени по един и същи начин, както и навсякъде по второстепенните пътища из цяла Сърбия.

Тъй наречената «военна академия» (корпусът) бе и досега такава, че възпитаниците ѝ изучаваха напр. до най-големи подробности 30-годишната война и Наполеоновите планове и изкуство, запознаваха се с походите на Дарий, а нямаха ни най-малко понятие за разликите между сръбското общество, гражданско и военно утрое-

ство и устройствата на другите европейски страни; учениците можеха навярно да разказват за стратегическата важност на Кьонигрец и за топографията на Бавария и бяха напълно незапознати с особеностите на местността, в която живеят. Естествената история, преподавана по веднаж седмично във всеки клас, по неволя се състоеше от сухо изброяване само на названия, впрочем...

...по подобие на старата педагогия беше източник на безплодни усилия, нравствено изтезание, от което извличаха само отвращение към всяко училищно знание. Математиката и досега се преподаваше отвлечено и не помалко. ... беше пречка за получаване на офицерски чин и за най-способните възпитаници.

В тоя миг някой почука на вратата. Моят другар отиде да отвори и след секунда на прага на моята стая се показва слабата и бледа фигура на жена с двама малчугани, покрити с някакви отвратителни дрипи. Тръпки полазиха по моето тяло; около минута стоях в някакво вцепенение (...), прокарах ръка по челото си, казах едва чуто: «Влезте!» и направих две крачки напред. Нещо силно, нежно и тъжно се навдигна в душата ми и заедно с мене тръгна срещу нея. «Хляб няма!» — продума тя едва чуто.

Чудесно бе това кътче — кътче, което никой не може да види без възторг; така ми се прииска да разчистя сметките си с живота и да се заселя тук, за да свършават дните си, като се любувам на природата и се примиря с целия свят.

За евтинията в N. може да се съди по това, че за петдневното си прекарване в хотела, в светла стая с храна, при което поднасяните палачинки, кокошки и риби нямаха чет — за всичко това, без да се изключват кафето и сухарите, собственикът ми взе само...

Мъртвилото в този град ще поразии и стогодишния пътешественик. Сякаш въздухът бе (...) — с тия адски животни, които се завираха в носа, в устата и ушите и произвеждаха непоносимо бръмчене. Нощем мушиците се заменяха от комари и други прелести.

Из цяла Сърбия преселниците от Банат се занимават малко със земеделие за себе си, защото предпочитат да работят на частни хора, а спечелените пари пропиват,

преди да са отишли у дома си; зимата прекарват до печката в полуразрушените къщи на лозарите.

Тук за пръв път разбрах неизмеримата разлика между кореняците и преселниците.

Като заговорих за скитниците, аз наруших последователността на разказа. Но нека не ме укоряват за това.

РУМЪНИЯ

Едва в Букурещ осъзнах, че съм човек и струвам нещо; едва в Б. разбрах цената на човека и на човешкия ум. Домиляха ми дори и ограничените хора, които искаха да бъдат хора, защото тук няма да срещнеш човек. Не, аз не бях срещнал още хора, пред които ние скромно бихме признали своето незначително развитие, защото освен глупци и търгаши, вие няма да видите нищо друго. Аз съм сам и сам. До мене няма никого! Само Н. ми правеше отчасти удоволствие. С тях или говоря за глупави неща, или напразно се мъча да поведе общ интересен разговор, или поучавам, но като не срещна противоречие, така си млъквам недовършил.

Който е оставил родината си и живее в чужда страна, мислите му не бива да се подозират в липса на убеждение. Н. разбира нищожността на власите във всяко отношение, но цял се е отдал на идеята за мошеничество и не е чудно, че вижда във Влахия цветът на човечеството.

Тези хора не са мои и не са българи. Мои познати, с които мога да се срещна веднаж или два пъти в годината, без да изгубя нещо, хора добри и благоразумни, но не честни и не близки. Всички те дълбоко оскърбяват моята душа. . . Те не ми са близки.

Букурещ ми е омразен и да живея в него ми е тежко и мъчително. Впрочем и без него има много причини за моите страдания. Недостиг на воля, досада, безреден живот, различни огорчения, и вътрешни, и външни — всичко това прави живота не особено весел. Хората в Букурещ не са това, което са в Русия и в Сърбия, образоваността е лакирана, външна, а [вътрешността] е една: користност, дребнавост, търгашество и невежество.

Патриотизмът им прилича на вино, разрежено наполовина с вода.

— Разбираш ли нещо тука? — питах се сам. — Признавам си, че нищо не мога да разбера. Откъде е тая обща любов? За какво ми е тя? Нали тия идиоти едва

не ги плясках по бузите. . . А сега? Тяхното престорено съчувствие — съвсем (. . .) не е съчувствие, а просто мръсничко, обидно любопитство. Те са изтичали да ме погледнат като рядък звяр, пуснат от клетка — като панаирджийски шут-великан. А някои стигат до такова нахалство, че едва не казват: прощаваме ти, че си бил в затвора с мошениците. . . Това е просто изтезание. Някакви прегръдки се простират от всички страни. . . Благодарения! Къде ще се скриеш от това?

Не мога да ви разкажа какво ме среща в Букурещ: смърт, болести, скърби, лошо време, неприятности, мръсотии и всичко. Не ми се иска да говоря, не ми се иска да пиша! Само напрегнатата работа ме спаси, но затова пък ми отне всяка възможност за нещо друго и зае така времето ми, че не ми остави нито минута свободна.

Гледам, наблюдавам, скромно се моля, какво да прави човек, ако иска със своя труд да принесе някаква полза на ближния си и да не мисли само за своя джоб. Букурещ е ужасен град в това отношение! Наистина, на мене ми се струва, че вместо сърце бог е сложил в тялото на всекиго джоб. Тук умът звъни в сметката и сметката заменя ума.

Ето ги първите, най-тъжните дни, през които аз понесох трудно изпитание, издържах не една борба със себе си, същевременно слушах глас, който ме ободряваше. О! Аз не унивах, аз вярвах и знаех, че тоя глас е мой господар; че в това се състои неговата висока, безкрайна мощ; че той може да вдигне слабия човек, може да владее над него и да стане неизмеримо по-висок във всяка минута от неговия живот! И той (. . .) все повече. . . Лошите начала бяха победени и аз сякаш се изкачих на планина, от висотата можех спокойно (. . .) да гледам всичко. . .

Лудешки, безумен, трескав живот, при който няма време нито да мислиш, нито да любиш, нито да бъдеш добър, и особено няма възможност да бъдеш честен. Всички се мятат тук-там, мамят се помежду си, обядват с чужди пари, спят набързо, женят се още по-набързо и още по-бързо започват да се мразят един друг. Мъжът бърза да измами приятеля си, жената — на бал, синът в кафенето или на по-лошо място. Бог знае по какъв начин спечелените пари текат между пръстите и изчезват. Синовете им са мънички охтичащи старчета, които развратничат още на възраст, когато децата в другите страни

играят на ашици. Без юзда, без топлина, без вяра, без светлина и огън те прекарват живота си заразени от егоизъм, затъпели от игра, тютюн и публични жени с бледи като слонова кост чела и жълти като злато лица! Ето го румънското младо-поколение! Ето между какви хора се възпитават младите българи! Ето ги нашите учители, от които заимствуваме желания, напредък!

Кой, освен умиращите от глад бедняци, които трябва да се удавят, защото не им липсва и дух, и сила — кой сега, в наше време ще се реши да се продаде явно, да се продаде за известна сума, която, колкото и да е голяма, е незначителна, когато си помислиш, че е платена за мисълта, за човешкото слово, за изразяването на тая мисъл, платена е за най-святото, свободното, неприкосновеното нещо у човека. За да се продадеш, трябва да паднеш много ниско, толкова ниско, че мнозина не ще разберат такова падение и решително никой няма да го прости. Да търгуваш с мисълта и словото си, е по-срамно, отколкото да търгуваш с тялото си. Защото словото и мисълта спадат към най-висшите, най-добрите, най-благородните дарове на небето. Тогава излиза, че това е поругаване на светия храм; това е превръщане на олтара в дюкянче, където се води тайно срамна търговия. Прогресът, който в наше време невидимо и незабелязано прониква навсякъде, проникна и в тази област на срамната търговия със себе си. Сега само явните негодници са готови да се продават; готови са, но никой не ги купува: всички се гнусят от такава нищожна покупка. По такъв начин виковете и оплакванията за продажност трябва да се разбират иначе. Несъгласията произлизат не поради убеждения, а по съвсем други причини. Ако разгледате работата безпристрастно, ще видите, че скарването и полемиката произлизат от лична вражда, засегнато самолюбие или от паричен интерес. Всъщност всички са на едно мнение; всички, решително всички са открити патриоти и разгорещени хора и (с изключение на малцина) са напълно съгласни в своите убеждения.

Румъния е така разнообразна в своите явления, че да се напише за нея нещо систематизирано, е много трудно. Комуто се наложи да пише румънската история през последните 20 години, той, струва ми се, не може да не я нарече «румънска неразбория». Тук всичко е така без-

редно, като се започне от конституционните трибунали и се свърши с честността на мургавите хубавици. Ще си позволя да кажа, че Румъния е съставена от останки от различни националности. Кого няма да срещнеш тук? Евреи, немци, българи, руси. . .

Страшните цени в бюфета и порциите, които напомняха хомеопатски дози са такива само защото бюфетчикът трябва да плати на компанията грамаден откуп за правото да храни пътниците, окончателно ме накараха. . .

Разкошните места ни най-малко не действуват на ленивата природа на порумънчения славянин. С лула в зъбите той стои по цели дни на брега и гледа Дунава; дворът му е оголял като след пожар или след някакъв неприятелски погром. Хижите с по два прозореца, объркани в безредие, лишени от всякакви стопански постройки и сушини, навяват тъга със своето еднообразие. А клетият добитък! . . . Каква жалка участ търпи той! . . . (ЛК)
Лете стои под горещото слънце, а зиме на студените източни ветрове. . .

— Тая година имате хубава реколта — казах на един влах.

— Жито, слава богу, се роди, и дъждовете помогнаха — отговори той лениво.

Тоя отговор чувах по цялото протежение на плодородните южни равнини. . . (ЛК)

БЕЛЕЖКИ

СТИХОТВОРЕНИЯ

През 1860 г. в кн. 3 на издаваното в Москва българско списание «Братски труд» се появяват първите стихотворни опити на Каравелов — «Загорец», «Желание», «Пастир». Докато е в Русия и Сърбия, той не пише други стихотворения. Към поезията се насочва през 1869 г., когато започва редактирането на в. «Свобода». Първоначално «пробва» с преводи на стихотворения на Т. Шевченко, Х. Хайне, Р. Бърнс. И чак в бр. 31, 19 юни 1870 г. на «Свобода» се появява стихотворението му «Беглец», което според Б. Пенев е писано по подражание на прощалната песен на Чайлд Харолд. Необходимостта от жанрово многообразие на материалите в «Свобода», «Независимост» и «Знание», ограниченият брой сътрудници заставят Каравелов да напише и обнародва значителен брой стихотворения, свързани със задачите и своеобразието на конкретния исторически момент. Това трябва да се има предвид, за да се разберат смисълът и предназначението на онова, което той създава като стихотворец. И още нещо — въздействието, което оказва неговата поезия не само върху масовата читателска публика, но и върху формиращата се българска интелигенция. «Ние, учениците от четвърти и пети класове на тъй наречената тогаз Българска семинария — отбелязва в спомените си М. Маджаров, — знаехме наизуст всички почти стихотворения на П. Р. Славейков и на Любен Каравелов, безразлично дали любовни или патриотични. . . Стихотворенията, които аз напечатах през 1874 и 1875 г. в цариградските вестници «Гайда» и «Ден», по своята вънкашна форма бяха написани под влиянието на тия двама писатели.»¹

За непосредственото въздействие на Каравелов върху стихотворци от 70-те години на XIX в. подсказват и стихотворения, публикувани във в. «Стара планина». Едни от тях («Имах къща, имам ниви», «Ако чуеш, драги Иво» — «Стара планина», г. I, бр. 14 и 26, 25. IX. и 2. X. 1876) са по композиционния план на «Чорбаджия и хъш» и «Хаджи Димитър»; други («Мълчи, синко, недей плака», «Пази, господи, от сляпо», «Наготвил е Митхад паша». «Де е твоето

¹ Любен Каравелов в спомените на съвременниците си. С., 1960, с. 150, к. М. М.

геройство» — «Стара планина», г. I, бр. 26, 34, 35, 46 от 6. XI, 8 и 15. XII. 1876, 22. I. 1877) говорят за по-общо идейно и художествено влияние.

Част от стихотворенията, обнародвани в «Свобода», «Независимост» и «Знание», са подписани с инициали или псевдоними, които без съмнение са Каравелови — Л., Л. К., Буки Покой, Барон Лулчо. Много от стихотворенията обаче са неподписани. Като се има предвид общността в тематика, идеи, структура, метрика в стихотворенията на Каравелов и на някои негови съвременници, възможно е някои от неподписаните стихотворни творби в периодичните издания на Каравелов да не са на техния редактор, какъвто е случаят със стихотворението на Ст. Стамболов «Чорбаджийско поучение», публикувано анонимно в «Независимост», г. IV, бр. 45, 24. VIII. 1874). Атрибуцията се затруднява и от редакторската практика на Каравелов. «Всичко чуждо, поместено в неговия вестник без подпис — отбелязва първият редактор на Каравеловите съчинения З. Стоянов, — мъчно е да се различи, защото той (Л. Каравелов, б. м.) е преписвал отново написаното, било то дописки, стихове и статии, изменявал е правописанието, конструкцията, формата и пр. — ставало също негово.»¹

Във вестниците на Каравелов са обнародвани и стихотворения, чиито автори са обозначени — Хр. Ботев (Христо Петков) («Майце си», «Към брата си», «Елегия», «Делба», «Странник», «В памет на Хаджи Димитра» и др.), Ив. Вазов («Днес»), М. Атанасович («Българине, ставай», «Българийо...») и др.

Стихотворенията на Каравелов подреждаме хронологически. Накрая поместваме негови подражания и преводи от архива му, които той не е обнародвал.

Не обособяваме преводните стихотворения от оригиналните, защото в известни случаи е трудно да се отдели заимствването, подражанието, чуждото от оригиналното в поезията на Каравелов.

Стихотворенията без заглавие онасловаваме с първия им стих, който в бележките даваме с разредка.

В тома не включваме стихотворните откъси или създадените от Каравелов «народни песни», поместени в неговите разкази, повести, фейлетони и статии.

Стихотворенията на Каравелов, издадени под редакцията на Б. Йоцов (1937) и на Ал. Бурмов и Ст. Божков (Л. Каравелов. Съчинения. т. I. Стихотворения. С. 1942) са снабдени с

¹ Съчинения на Любена Каравелов, т. I, Русе, 1886, с. 21.

подробни обяснителни бележки. Някои от тях имаме предвид както в деветтомното, така и в настоящото издание.

Стр. 7 — 1. Загорец — «Братски труд», г. I, кн. 3, 1860.
Подпис: Л. С. Каравелов.

Стр. 9 — 2. Желание — «Братски труд», г. I, кн. 3, 1860.
Подпис: Л. С. Каравелов.

Стр. 10 — 3. Пастир — «Братски труд», г. I, кн. 3, 1860.
Подпис: Л. С. Каравелов.

Стр. 11 — 4. (Из Т. Шевченка) — «Свобода», г. I, бр. 2, 12 ноември 1869. Подпис: Л. К.

Превод на част от поемата на Т. Шевченко «Послание (і мертвим, і живим, і не народженим землякам моім в Україні і не в Україні мое дружнее послание)». В архива на Л. Каравелов се пази чернова от превода (вж.: Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. С., 1964, с. 503—504). Преводът на този откъс е от стих 219 до края на поемата. От този текст са пропуснати само стиховете 238—245.

Стр. 13 — 5. Благодетелно куче (Из Хайне) — «Свобода», г. I, бр. 20, 22 март 1870.

Превод на стихотворението на Хайне «Der tugendhafte Hund».

Стр. 15 — 6. Никому (Из Боренса) — «Свобода», г. I, бр. 21, 27 март 1870.

Превод на стихотворение от Р. Бърнс. В архива на Каравелов е запазен руски превод от това стихотворение, преписан от някое руско издание. По-късно Каравелов го превежда на български език със значителни съкращения.

Стр. 16 — 7. До моята майка (Из Хайне) — «Свобода», г. I, бр. 24, 22 април 1870.

Превод на стихотворението на Хайне «An meine Mutter B. Heine, geborne, V. Geldern»

Стр. 18 — 8. Не осуждай я за това, че така е тя паднала — «Свобода», г. I, бр. 29, 2 юни 1870.

Фейлетон от рубриката «Знаеш ли ти кон сме?» («Свобода», г. II, бр. 28, 25. IX. 1871) започва така:

Я навещу больных в больнице,
утешу узника в темнице,
и в смрадной бедности, в чаду
разврата грязного. В блуднице
я сердце женщины найду.

Ето каква песен пее руският поет Д. Минаев, ето какви понятия има тоя човек за светът и за човеческите сърца! Минаев мисли, че «сърце се намира и в най-калният разврат, и у самата блудница»; но надее ли се той да наиде подобно сърце у богатите и у прославените личности — това ние не видиме в неговата песен». Отговор на онова, което не открива в творбата на Минаев, Каравелов е дал в това свое стихотворение.

Стр. 19 — 9. Нива (Из Яковенка) — «Свобода», г. I, бр. 30, 10 юни 1870.

Превод на стихотворение на украинския поет Ал. Я. Кониски, печатал под псевдоним Яковенко.

Стр. 21 — 10. Беглец — «Свобода», г. I, бр. 31, 19 юни 1870.

Според Б. Пенев стихотворението е писано по подражание на Байрон — прощалната песен на Чайлд Харолд (вж. Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. IV. Ч. II. С., 1936, с. 1312; вж. също: М. Арнаудов. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. С., 1964, с. 672).

Стр. 23 — 11. Робство — «Свобода», г. I, бр. 32, 27 юни 1870. Подпис: Буки-Покой.

Стр. 24 — 12. Брату Д. Ц—чу — «Свобода», г. I, бр. 33, 8 юли 1870.

В бележка към стихотворението З. Стоянов отбелязва: «Тая песен се отнася към г. Д. Цановича, един от сподвижниците на покойния по онова време. Нотабилският лагер в Букурещ е разубеждавал г. Цановича да се не дружи с покойния, ето защо той му пее и препоръча кураж и воля» (Съчинения на Любена Каравелов. Т. I, с. 12).

Стр. 25 — 13. Химна на манджурският султан — «Свобода», г. I, бр. 41, 7 септември 1870.

Към това стихотворение З. Стоянов има следната бележка:

«Тая песен, както по своята форма, така и по някои изражения, не ни прилича твърде да е на Л. Каравелова. Ние я туряме като негова, защото не носи никакъв подпис или знак, нещо, което е било правило у него» (Съчинения на Любена Каравелов. Т. I, с. 14). Съмнение за авторството на Каравелов имаме и ние, тъй като по организация и форма на стиха творбата се разграничава от типичния стихотворен Каравелов модел. Но по подобие на това стихотворение са написани и «Басня», «Детенска жалба». В такъв случай трябва да се приеме, че в известни случаи редакторът на «Свобода» нарушава шаблона или че авторът на посочените творби е друг, анонимен за сега стихотворец.

Заглавието на стихотворението е алегорично — има се предвид турският султан.

Стр. 25 — «унука на Леонидите» — потомка на спартанския цар Леонид.

Стр. 25 — «унука на Тамерланите» — потомка на татарския хан Тамерлан.

Стр. 26 — «А хиляди Арнаудовци, Стояновци. . .» — имат се предвид конкретни личности: Христо С. Арнаудов и по всяка вероятност Васил Д. Стоянов, деловодител на Българското книжовно дружество в Браила.

Стр. 27 — 14. Новите Христови апостоли — «Свобода», г. I, бр. 42, 16 септември 1870.

Стр. 29 — 15. (Из Ив. Г-м) — «Свобода», г. I, бр. 43, 23 септември 1870.

Трудно е да се установи лицето, което е скрито зад инициалите Ив. Г-м.

Стр. 30 — 16. Песен (Из. Т. Шевченка) — «Свобода», г. I, бр. 44, 30 септември 1870.

Превод на стихотворението на Т. Шевченко «На що мені чорні брови».

Стр. 32 — 17. Чорбаджия и хъш — «Свобода», г. I, бр. 46, 14 октомври 1870.

Стр. 34 — 18. Кукувица и орел (Из И. Крилова) — «Свобода», г. I, бр. 47, 21 октомври 1870.

Превод на баснята на Крилов «Кукушка и орел».

38 Л. Каравелов, т. 4

Стр. 35 — 19. Самуил — «Свобода», г. I, бр. 49, 11 ноември 1870.

Стр. 36 — «турските казади» — става дума за военните отреди — казак алай — на поляка на турска служба Михаил Чайковски (Садък паша). Тези отреди са извършвали жестокости над българското население (вж. В. С м о х о в с к а — П е т р о в а. Михаил Чайковски — Садък паша и Българското възраждане. С., 1973).

Стр. 38 — 20. Н а н н и м и, н а н н и д е т е н ц е — «Свобода», г. I, бр. 50, 18 ноември 1870. Подпис: 600—50—5.

По всяка вероятност подписът е представлявал парола за дейците на революционната организация в България.

Когато пише стихотворението си «Майчина песен», обнародвано във в. «Нова България», бр. 25, 22 август 1876 г., а по-късно и в стихосбирката му «Песни и стихотворения» (1897) и в христоматиите на Вазов и Величков (1884), на Костов и Мишев (1900) и на Ив. Пеев (1901), Стамболов има за образец не само «Казачья колыбельная песня» на Лермонтов, но и «Нанни ми, нанни, детенце» на Каравелов.

Стр. 40 — 21. (Из Т. Шевченка) — «Свобода», г. I, бр. 52, 10 декември 1870.

Превод на стихотворението на Шевченко «Породила мене мати». В архива на Каравелов е запазена чернова от превода (вж.: Из архива на Любен Каравелов, с. 31).

Стр. 41 — 22. Иван Хус или еретик (Из Т. Шевченка) — «Свобода», г. II, бр. 1, 2 януари 1871.

Превод на част от творбата на Шевченко «Эретик Иван Гус».

Стр. 43 — 23. Котка и месо — «Свобода», г. II, бр. 2, 11 януари 1871.

Стр. 44 — 24. Детенска жалба — «Свобода», г. II, бр. 3, 17 януари 1871.

Стр. 45 — 25. Българинът пчели — «Свобода», г. II, бр. 4, 23 януари 1871. Подпис: Л.

В бележка към това стихотворение З. Стоянов пояснява: «Под това стихотворение е подписана буквата Л. Ние мислиме, че тя е началната буква на Л ю б е н. Покойният се е подписвал много пъти под някои стихотворения, повести или подлисници било Барон

Лулчо (така са го именували, когато бил в Копривщица), било само Л. К., било Л и ч о (тоже Любен) С т о й ч е в (на баща му името)» (Съчинения на Любена Каравелов. Т. I, с. 26).

Стр. 47 — 26. Лебед, щука и рак (Из И. Крилова) — «Свобода», г. II, бр. 5, 30 януари 1871.

Превод на баснята на Крилов «Лебедь, щука и рак».

Стр. 48 — 27. С ъ д б о м о я н е в е р н и ц е — «Свобода», г. II, бр. 6; 6 февруари 1871.

Стр. 48 — «чувство» — популярна сатирична фигура със значение «стомах», «корем».

Стр. 50 — 28. Песен на Раковски — «Свобода», г. II, бр. 7, 13 февруари 1871. Подпис: Л.

Каравелов пише това свое стихотворение, имайки за образец стихотворението на Н. П. Огарьов «Свобода (Искандеру)». От него заимствува и отделни стихове, независимо че между двете творби има значителни различия (вж. по-подробно: В. В е л ч е в. Въздействието на руската класическа литература за формиране и развитие на българската литература през XIX век. С., 1958, с. 70—74.)

Ето стихотворението на Огарьов:

Когда я был отроком тихим и нежным,
когда я был юношей страстно-мятежным,
и в возрасте зрелом, со старостью смежном,
всю жизнь мне все снова и снова, и снова
звучало одно неизменное слово:

Свобода! Свобода!

Измученный рабством и духом унылый,
покину я край мой родимый и милый,
чтоб было мне можно, насколько есть силы,
с чужбины до самого края родного
взывать громогласно заветное слово:

Свобода! Свобода!

И вот на чужбине, в тиши полуночной,
мне издали голос послышался мощный
сквозь вьюгу сырую, сквозь мрак беспомощный,
сквозь все завывания ветра ночного
мне слышится с родины юное слово:

Свобода! Свобода!

И сердце, так дружное с горьким сомнением,
как птица из клетки, простясь с заточеньем,
выиграло впервые отраднѣм биеньем,
и как-то торжественно весело, ново
звучит теперь с детства знакомое слово:
Свобода! Свобода!

И все-то мнѣ грезится — снѣг и равнина,
знакомое вижу лицо селянина,
лицо бородатое, мощь исполина,
и он говорит мнѣ, снимая оковы,
мое неизменное, вечное слово:
Свобода! Свобода!

Но если б'грозила беда и невзгода,
и рук для борьбы захотела свобода,
сейчас полечу на защиту народа,
и если паду я средь битвы суровой,
скажу, умирая, могучее слово:
Свобода! Свобода!

А если б' пришлось умереть на чужбине,
умру я с надеждой и верою ныне;
но в миг передсмертный — в спокойной кручине
не дай мнѣ остынуть без звука святого,
товарищ! Шепни мнѣ последнее слово:
Свобода! Свобода!

Стр. 52 — 29. Плач Еремий — «Свобода», г. II, бр. 8, 20 февруари 1871.

Стр. 54—30. Орач — «Свобода», г. II, бр. 9, 27 февруари 1871.
В стихотворението има заемки от Р. Бърнс (ср. «Пахар» в «Английски поети» на Гербел, 1873 — вж. М. Арнаудов. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха, с. 672).

Стр. 54 — Врановден — третият ден на Великден.

Стр. — 31. Стефан Караджа (Отломък) — «Свобода», г. II, бр. 10, 6 март 1871.

Стр. 55 — 32. Стара планина — «Свобода», г. II, бр. 12, 20 март 1871 г. Подпис: Л.

Стр. 59 — 33. Нова песен — «Свобода», г. II, бр. 13, 27 март 1871. Подпис: Л. Стойчев. Дата: Цариград, 1871 г., марта 1.

Стр. 60 — «Бог да прости султанът, // че издаде ферманът» — има се предвид ферманът от 28. II. 1870 г. за учредяване на Българска екзархия.

Стр. 61 — 34. Богдан косачът (Отломък из повестта «Хъш») — «Свобода», г. II, бр. 14, 3 април 1871.

Някои формални особености на творбата ни дават основание да не приемем със сигурност авторството на Каравелов.

Стр. 64 — 35. Две сестри — «Свобода», г. II, бр. 15, 10 април 1871.

Стр. 66 — 36. Песен (Из Т. Шевченка) — «Свобода», г. II, бр. 17, 4 октомври 1871.

Превод на стихотворението на Шевченко «Думка» («Тече вода в синє море»).

Стр. 67 — 37. Херой из кавенето «Хан Симеон» — «Свобода», г. II, бр. 19, 21 октомври 1871.

Стр. 69 — 38. Емигрантин — «Свобода», г. II, бр. 21, 6 ноември 1871.

Стр. 71 — 39. Думи — «Свобода», г. II, бр. 22, 13 ноември 1871.

Стр. 73 — 40. Кога умра, не копай ме — «Свобода», г. II, бр. 23, 20 ноември 1871.

Тази творба на Каравелов наподобява стихотворението на Шевченко «Заповіт» («Як умру, то поховайте»), от което заимствува и отделни стихове. Между двете стихотворения обаче има и различия.

Ето стихотворението на Шевченко:

Як умру, то поховайте
мене на могилі,
серед степу широкого
на Вкраїні милій,
щоб лани широкополі,
і Дніпро, і кручі
було видно, було чути,

як реве ревучий!
 Як понесе з України
 у синее море
 кров ворожу . . . отоді я
 і лани, і гори —
 все покину і долину
 до самого бога
 молитися . . . а до того —
 я не знаю бога.
 Поховайте та вставайте,
 кайдани порвіте
 і вражою злою кровю
 волю окропіте.
 І мене в сімї великій,
 в сімї вольній, новій,
 не забудьте пом'янути
 незлим тихим словом.

Под заглавие «Малък и голям» втората част на «Кога умра, не копей ме» (от «Когато бях аз момченце» до края) е поместена в: Дребни стихотворения за децата в отделенията. С., 1888, с. 32. По това издание е препечатана и в академичното издание на съчиненията на Славейков — т. II. С., 1965, с. 212.

В случая, както и при стихотворението «Правда и свобода» («Боже мили, боже драги»), Славейков преписва част от «Кога умра, не копей ме», която по-късно, забравил вероятно, че е препис от творба на Каравелов, представя като своя с незначителни промени.

Ето тази част в редакция и като публикация на П. Р. Славейков:

Малък и голям
 Аз, когато бях момченце,
 младо и зелено,
 за мен беше и морето
 само до колено.
 Но порастох, видях вече
 що е чест и слава,
 и народът как го доят
 като млечна крава.
 Видях честта на човека
 ходи кат пияна,
 свободата на народа
 с кървье е обляна.

Стр. 74 — 41. Родолюбивият син — «Свобода», г. II, бр. 24, 27 ноември 1871.

Стр. 76 — 42. Слава — «Свобода», г. II, бр. 26, 10 декември 1871.

Стр. 77 — 43. Ветре буйни, ветре хладни — «Свобода», г. II, бр. 27, 17 декември 1871.

Стр. 77 — «стариат поп фастък» — става дума за Нил Изворов.

Стр. 78 — 44. Родил съм се аз от корен — «Свобода», г. II, бр. 28, 25 декември 1871.

Стр. 79 — 45. Някога и сега — «Свобода», г. II, бр. 29, 1 януари 1872.

Стр. 79 — отец Паисия — имат се предвид гръцките владици изобщо.

Стр. 80 — 46. Що ти везваш моите ръце? — «Свобода», г. II, бр. 30, 8 януари 1872.

Стр. 81 — 47. «Тъпанар» — «Свобода», г. II, бр. 32, 22 януари 1872.

Има се предвид Иван Мънзов.

Стр. 82 — 48. Отец Йоаким — «Свобода», г. II, бр. 33, 29 януари 1872.

Отец Йоаким е цариградският патриарх Йоаким.

Стр. 83 — 49. Не очаквай, синко — «Свобода», г. II, бр. 34, 5 февруари 1872.

Стр. 84 — 50. Боже мили, боже драги — «Свобода», г. II, бр. 35, 12 февруари 1872.

Част от това стихотворение е публикувано и в: П. Р. Славейков. Съчинения. Т. II, С., 1965, с. 181 под заглавие «Правда и свобода». В посоченото издание стихотворението е от осем стиха, като първите четири преповтарят първата част на Каравеловата творба с незначителни изменения:

Боже мили, боже драги,
 смили се над нази,
 не оставяй, кой завърне
 честта ни да газни.

Всели, боже, у сърца ни
обич към народа,
да милеем, да жалеем
правда и свобода.

Стихотворението е запазено в ръкопис без поправки на П. Р. Славейков (вж. Къща-музей «Петко и Пенчо Славейкови», арх. П. Р. Славейков, п. V, тетр. 3. Публикувано е също в: Читанка за I отделение. С., 1883, с. 49 без заглавие; Дребни стихотворения за децата в отделенията. С., 1888, с. 20 под заглавие «Правда и свобода»).

Може да се допусне, че Славейков, който е следял Каравеловите периодични издания, е преписал ако не изцяло, то първата част от посочената Каравелова творба. По-късно, променяйки, пропускайки или създавайки нови стихове, той пише «Правда и свобода». Трудно е да се допусне, че «Боже мили, боже драги» в «Свобода» е от Славейков, тъй като Каравелов не би си позволил поправки и съкращения, и то от такъв характер, които са в духа на неговия вестник.

В «Македония» Славейков препечатва материали от «Свобода», понякога отбелязвайки, че публикуваното е чужд текст, в други случаи представяйки този текст, по цензурни съображения, като свой. Този маниер на редактора не са взели под внимание някои от съставителите на академичното издание на съчиненията на Славейков, поради което публикации на Каравелов, след като от «Свобода» се появяват на страниците на «Македония», преминават по-късно и в посоченото академично издание (вж. по-подробно: Д. Лекков. Сътрудничеството на Л. Каравелов в българския периодичен печат до Освобождението — Любен Каравелов. Статии и изследвания. С., 1963).

Стр. 85 — 51. «Юреваре, юреваре!» — «Свобода», г. II, бр. 36, 19 февруари 1872.

Стихотворението е написано по конкретен повод — избирането на първия български екзарх. В телеграма, отпечатана в същия брой на «Свобода», се говори за борбата между народната партия, която иска за екзарх Панарет, и партията на хаджи Иванчо Пенчович, която е на страната на Иларион. «Ние сме говорили много пъти, ще да кажем и сега — отбелязва във връзка с това Каравелов, — че действията на г. Чомакова или желанията на о. Панарета произхождат не от личните капризи на тогова или на оногова, а от требованията на самия народ.»

Стр. 86 — 52. Тънки вежди, черни очи — «Свобода», г. II, бр. 37, 26 февруари 1872.

Стр. 87 — 53. Пролет дойде и пиленце — «Свобода», г. II, бр. 38, 4 март 1872.

Стр. 88 — 54. По-добре е да гладувам — «Свобода», г. II, бр. 39, 11 март 1872.

В този брой на «Свобода» последният куплет на стихотворението е пропуснат и е поместен в следващия.

Стр. 89 — 55. Зора се е зазорила — «Свобода», г. II, бр. 40, 18 март 1872.

Стр. 89 — Черна Мара — чумата; смъртта.

Стр. 90 — 56. Ти си мой брат и твоето — «Свобода», г. II, бр. 41, 25 март 1872.

Стр. 91 — 57. «България воскресе» — «Свобода», г. II, бр. 42, 1 април 1872.

Стр. 92 — 58. Боже мили, боже сладки — «Свобода», г. II, бр. 44, 15 април 1872.

Стр. 93 — 59. Най-напред бе бозаджия — «Свобода», г. II, бр. 45, 22 април 1872.

Стр. 94 — 60. Земи плугът в овръската — «Свобода», г. II, бр. 46, 29 април 1872.

Стр. 95 — 61. Че щоси се разплакала — «Свобода», г. II, бр. 47, 6 май 1872.

Стр. 96 — 62. Земьо моя, Българио — «Свобода», г. II, бр. 48, 13 май 1872.

Стр. 97 — 63. Родолуб съм, родолуб съм — «Свобода», г. II, бр. 49, 20 май 1872.

Стр. 98 — 64. Минуват дни и години — «Свобода», г. II, бр. 50, 27 май 1872.

Стр. 99 — 65. Боже мили, дай и мене — «Свобода», г. II, бр. 51, 3 юни 1872.

Стр. 100 — 66. Кукурикни, мой ти петльо — «Свобода», г. II, бр. 52, 10 юни 1872.

Стр. 101 — 67. Боже мили, боже драги — «Свобода», г. III, бр. 2, 8 юли 1872.

Стр. 102 — 68. Имаме си — «Свобода», г. III, бр. 3, 15 юли 1872.

Стр. 103 — Централна школа — българската гимназия в Българград.

Стр. 104 — 69. Месечинко — виторожко — «Свобода», г. III, бр. 4, 22 юли 1872.

Стр. 105 — 70. Не раждай ме, мамо — «Свобода», г. III, бр. 5, 29 юли 1872.

Стр. 106 — 71. Лалугерът нито оре — «Свобода», г. III, бр. 6, 5 август 1872.

Стр. 107 — 72. Я не земай, момиченце — «Свобода», г. III, бр. 7, 12 август 1872.

Стр. 108 — 73. Гърците и ние — «Свобода», г. III, бр. 8, 19 август 1872.

Стр. 110 — 74. Бог награждава — «Свобода», г. III, бр. 9, 26 август 1872.

Стр. 111 — 75. Идете оттука, мълчете, не лайте — «Свобода», г. III, бр. 10, 2 септември 1872.

Стр. 112 — 76. Хаджи Димитър — «Свобода», г. III, бр. 11, 9 септември 1872.

Стр. 113 — 77. Пъшкай, пъшкай, българчице — «Свобода», г. III, бр. 12, 16 септември 1872.

Стр. 115 — 78. Радостта е, мой ти брате — «Свобода», г. III, бр. 13, 23 септември 1872.

Стр. 116 — 79. Моля ти се, мамо — «Свобода», г. III, бр. 14, 30 септември 1872.

Стр. 117 — 80. Иванчу Христовичу — «Свобода», г. III, бр. 15, 7 октомври 1872.

Стр. 118 — 81. Българино, добра душо — «Свобода», г. III, бр. 16, 14 октомври 1872.

Стр. 119 — 82. Не слушай ти дяда — «Свобода», г. III, бр. 17, 21 октомври 1872.

Стр. 120 — 83. Пастир добри отец Антим — «Свобода», г. III, бр. 18, 28 октомври 1872.

В стихотворението се има предвид цариградският патриарх Антим IV.

Стр. 121 — 84. Ох, чуй ме де, боже — «Свобода», г. III, бр. 19, 4 ноември 1872.

Стр. 122 — 85. Сърце мое, сърце мое — «Свобода», г. III, бр. 20, 11 ноември 1872. Подпис: Б.

Стр. 123 — 86. Няма добро на тоя свят — «Свобода», г. III, бр. 21, 18 ноември 1872.

Стр. 124 — 87. Предал се като баба — «Свобода», г. III, бр. 22, 25 ноември 1872.

В стихотворението вероятно се има предвид Димитър Общи.

Стр. 125 — 88. Предатели, изедници — «Независимост», г. III, бр. 23, 23 февруари 1873.

Стр. 126 — 89. Крякат гъски, гакат патки — «Независимост», г. III, бр. 24, 3 март 1873.

Стр. 127 — 90. Искам право, искам воля — «Независимост», г. III, бр. 25, 10 март 1873.

Стр. 128 — 91. Наш Иван е добър юнак — «Независимост», г. III, бр. 26, 17 март 1873.

Стр. 129 — 92. Било е време, когато си и ти — «Независимост», г. III, бр. 28, 31 март 1873.

Стр. 131 — 93. Христос възкресе — «Независимост», г. III, бр. 29, 7 април 1873.

Стр. 133 — 94. Останала България — «Независимост», г. III, бр. 31, 21 април 1873.

Стр. 134 — 95. Песен на «чувствителните» херои — «Независимост», г. III, бр. 33, 5 май 1873.

Стр. 136 — 96. Преминуват годинките — «Независимост», г. III, бр. 35, 19 май 1873.

Стр. 138 — 97. (На В. Левски) — «Независимост», г. III, бр. 37, 2 юли 1873.

Стр. 140 — 98. На пловдивските гърци — «Независимост», г. III, бр. 39, 16 юни 1873.

Стр. 141 — 99. Който иска щастие — «Независимост», г. III, бр. 41, 30 юни 1873.

Стр. 142 — 100. Гърците ни наричат — «Независимост», г. III, бр. 43, 14 юли 1873.

Стр. 143 — 101. Събрали се българи — «Независимост», г. III, бр. 45, 28 юли 1873.

Стр. 144 — 102. Родила е мене — «Независимост», г. III, бр. 46, 4 август 1873.

Стр. 145 — 103. Проклинатни гърците — «Независимост», г. III, бр. 48, 18 август 1873.

Стр. 146 — 104. Избави ни — «Независимост», г. III, бр. 49, 25 август 1873.

Стр. 146 — просяци беломорци — фанариотските владци.

Стр. 147 — 105. Зора се е зазорила — «Независимост», г. III, бр. 50, 1 септември 1873.

Стр. 149 — 106. Напредваме, напредваме — «Независимост», г. III, бр. 51, 8 септември 1873.

Стр. 150 — 107. Я не плачи, я не жалей — «Независимост», г. IV, бр. 2, 27 октомври 1873.

Стр. 152 — 108. Оковани във синджир — «Независимост», г. IV, бр. 4, 10 ноември 1873.

Стр. 154 — 109. Въпросът — «Независимост», г. IV, бр. 5, 17 ноември 1873.

Стр. 156 — 110. Оставила така Пенка — «Независимост», г. IV, бр. 6, 24 ноември 1873.

Стр. 157 — 111. Пази, боже, от зла среща — «Независимост», г. IV, бр. 7, 1 декември 1873.

Стр. 158 — 112. В коремът му жаби куркат — «Независимост», г. IV, бр. 8, 8 декември 1873.

Стр. 159 — 113. Познаваш ли този юнак — «Независимост», г. IV, бр. 9, 15 декември 1873.

Стр. 160 — 114. Пак Коледа наближава — «Независимост», г. IV, бр. 10, 22 декември 1873.

Стр. 161 — 115. Нова година — «Независимост», г. IV, бр. 11, 29 декември 1873.

Стр. 162 — 116. Де е читалището? — «Независимост», г. IV, бр. 12, 5 януари 1874.

Стр. 162 — Каракаша — хотел с казино в стария Букурещ. Намирал се е на ул. «Шелари» 4.

Стр. 162—163 — Цони, Лизавети — условни имена на жени с леко поведение.

Стр. 164 — 117. Българине, българине — «Независимост», г. IV, бр. 13, 12 януари 1874.

Стр. 166 — 118. Турците ни казват — «Независимост», г. IV, бр. 14, 19 януари 1874.

Стр. 167 — 119. Ако искаш ти да бъдеш — «Независимост», г. IV, бр. 15, 27 януари 1874.

Стр. 167 — «на Гешова. . . стари свят» — иронизира се М. Балабанов, който е бил зет на Д. Гешов.

Стр. 168 — 120. Почакайте още малко — «Независимост», г. IV, бр. 16, 2 февруари 1874.

Стр. 171 — 121. Майко моя, мъченице — «Независимост», г. IV, бр. 17, 9 февруари 1874.

Стр. 172 — 122. Заговял е дядо Нил — «Независимост», г. IV, бр. 18, 16 февруари 1874.

Стр. 173 — 123. Още една пролет иде — «Независимост», г. IV, бр. 19, 23 февруари 1874. Подпис: Барон Лулчо.

Стр. 173 — Бяла Рада — ракия.

Стр. 174 — 124. После Ноя светът е бил — «Независимост», г. IV, бр. 20, 2 март 1874.

Стр. 175 — 125. Едно време и наш Михо — «Независимост», г. IV, бр. 21, 9 март 1874.

Стр. 176 — 126. Наш кир Пројчо си кѹнил — «Независимост», г. IV, бр. 22, 16 март 1874.

Стр. 177 — 127. Брату Я. К-с-р-ву — «Независимост», г. IV, бр. 23, 23 март 1874.

Стихотворението е посветено на Янко (Янаки) Касъров, съученик на Л. Каравелов.

Стр. 179 — 128. Я възкръси, Христе боже — «Независимост», г. IV, бр. 24, 30 март 1874.

Стр. 180 — 129. Вити вежди, черни очи — «Независимост», г. IV, бр. 25, 6 април 1874.

Стр. 181 — 130. Боже мили, не създавай — «Независимост», г. IV, бр. 26, 13 април 1874.

Стр. 182 — 131. Спи и чакай, чакай и спи — «Независимост», г. IV, бр. 27, 20 април 1874.

Стр. 183 — 132. Над теб вали дъжд и сняг — «Независимост», г. IV, бр. 28, 27 април 1874.

Стр. 184 — 133. Който иска да бъде — «Независимост», г. IV, бр. 29, 4 май 1874.

Стр. 185 — 134. Басня — «Независимост», г. IV, бр. 30, 11 май 1874.

Стр. 185 — «осем кукувици» — членовете на «Добродетелната дружина», иронизирани за това, че са забавили построяването на болницата и училището в Търново от завещаното наследство на Кузма Тричков.

Стр. 186 — 135. Пиленцата пеят — «Независимост», г. IV, бр. 31, 18 май 1874.

Стр. 187 — 136. Пловдивски грък — «Независимост», г. IV, бр. 32, 25 май 1874.

Стр. 188 — 137. Нека ходя дрипав — «Независимост», г. IV, бр. 33, 1 юни 1874.

Стр. 189 — 138. В младостта си ние — «Независимост», г. IV, бр. 34, 8 юни 1874.

Стр. 190 — 139. И нашият благоверни — «Независимост», г. IV, бр. 35, 15 юни 1874.

Стр. 190 — кир Марко — Марко Балабанов.

Стр. 191 — 140. Не подливай вода — «Независимост», г. IV, бр. 36, 23 юни 1874.

Стр. 192 — 141. Басня — «Независимост», г. IV, бр. 37, 29 юни 1874.

Стр. 194 — 142. Много съм слушал (Из Хайне) — «Независимост», г. IV, бр. 38, 6 юли 1874.

Превод на стихотворението на Хайне «Geben mir Rat und gute Lehre».

Стр. 195 — 143. О х, не цѣфти в руски Сибир — «Независимост», г. IV, бр. 39, 13 юли 1874.

Стр. 195 — Каир — Кайро.

Стр. 196 — 144. Диари-бекирска песен — «Независимост», г. IV, бр. 40, 20 юли 1874.

Стр. 197 — 145. А ко да съм сокол — «Независимост», г. IV, бр. 41, 27 юли 1874.

Възможно е авторът на стихотворението да не е Каравелов.

Стр. 198 — 146. Седнала е мойта майка — «Независимост», г. IV, бр. 42, 3 август 1874.

Стр. 199 — 147. Слушай, брате, не поливай — «Независимост», г. IV, бр. 43, 10 август 1874.

Стр. 200 — 148. В животът си не съм видял — «Независимост», г. IV, бр. 44, 17 август 1874.

Стр. 201 — 149. О ри, о ри, дорде ти се — «Независимост», г. IV, бр. 46, 31 август 1874.

Стр. 202 — 150. Моминска молитва — «Независимост», г. IV, бр. 47, 7 септември 1874.

Стр. 203 — 151. Запяло е славей пиле — «Независимост», г. IV, бр. 48, 14 септември 1874.

Стр. 204 — 152. По-добре е да бъдеш — «Независимост», г. IV, бр. 49, 21 септември 1874.

Стр. 205 — 153. Приготвил дядо Антим — «Независимост», г. IV, бр. 50, 28 септември 1874.

Стр. 206 — 154. Ветре буйни, не мъдри се — «Независимост», г. IV, бр. 51, 5 октомври 1874.

Стр. 207 — 155. Ти, мой брате, ме накарваш — «Независимост», г. IV, бр. 52, 12 октомври 1874.

Стр. 208 — 156. Настанаха изново весели дни — «Знание», г. I, кн. 1, 15 януари 1875.

Превод на стихотворението на Хайне «Gekommen ist der Mai».

Стр. 209 — 157. Тя е още добра душа — «Знание», г. I, кн. 2, 30 януари 1875.

Превод на стихотворението на Хайне «Du bist wie eine Blume».

Стр. 210 — 158. Нова песен — «Знание», г. I, кн. 3, 15 февруари 1875.

Волен превод на стихотворението на Хайне «Tragödie».

Това и всички стихотворения от западноевропейските поети Каравелов превежда чрез руски. В «Нова песен» той си позволява значителни волности — видоизменя смисъла на думи и изрази, вмъква нови стихове. В това ни убеждава паралелът между руския и неговия превод.

Ето руският текст, от който Каравелов е превеждал:

ТРАГЕДИЯ

1

Беги со мной! Будь мне женой,
на сердце отдохни моим!
Оно тебе в стране чужой —
родимый край, родимый дом.

Иль лягу я в земле сырой,
и будешь в мире ты одна,
и будет дом родимый твой
тебе чужая сторона!

2

На поляну иней пал
серед вешней ночи:
познобил он, погубил
алые цветочки.

Темной ночью с молодцом
девушка бежала:
ни родимой, ни отцу
слово не сказала.

В чужедадьней стороне
горе да несчастье,
и повянули они
как цветы в неастье.

3

Липа их могилу тенью покрывает;
меж кудрявых веток пташка залевает.
На траве зеленой сели у могилы
парень деревенский со своею милой.

Тихо и печально ветерок лепечет,
сладко и уныло пташечка шебечет.
Приумолкли парень и его зазноба...
отчего — не знают, только плачут оба.

(Вж. П. Славейков. Хайне в България — сп. «Мисъл», г. XVII, 1907, с. 246—248.)

По повод волния превод на Каравелов Ботев пише: «Едно нещо, ксето ще да забележиме на «разпрстранителите на полезни знания», е да не правят такива «погрешки» в своите преводи, заимствования и извлечения, т. е. да не издават чуждите произведения и трудове за свои, защото литературната кражба е много по-опасна от обикновената. Така например, ако да би бил жив Хайне или неговият руски преводач Михайлов и ако да би прочели «Новата песен», поместена в 3 брой на «Знание», то те тутакси би хванали нашият поет с лукът в торбата и би му казали, че това произведение е превод от руски и носи заглавие «Трагедия». Да промениш само заглавието на някое стихотворение и да изоставиш един или два куплета, защото си не можал да ги преведеш, то не ще да каже, че това стихотворение е плод на твоят талант. То е превод или подражание. Ние казваме това за ползата на «Дружеството», защото жената на Хайне е жива и е чифутка, та твърде лесно може да улови кражбата и да глоби крадеца, ако да би бил той даже не с пет литри мозък, а и с цели 10 оки» («Знаме», г. I, бр. 13, 4. IV. 1875).

Стр. 212 — 159. Да ви попея — «Знание», г. I, кн. 4, 1 март 1875.

Стр. 214 — 160. В сегашните времена — «Знание», г. I, кн. 5, 15 март 1875.

Стр. 215 — 161. Кирилу и Методию — «Знание», г. I, кн. 6, 31 март 1875.

Стр. 217 — 162. Христос воскресе — «Знание», г. I, кн. 7, 15 април 1875.

Стр. 218 — 163. Ти ми казваш, зимбил цвете — «Знание», г. I, кн. 8, 30 април 1875.

Стр. 219 — 164. Хубава си, моя горо — «Знание», г. I, кн. 9, 15 май 1875.

Стр. 221 — 165. Днеска вече няма правда — «Знание», г. I, кн. 10, 31 май 1875.

Стр. 222 — 166. Тревице, тревике — «Знание», г. I, кн. 11, 15 юни 1875.

Стр. 224 — 167. Учете се, мои птички — «Знание», г. I, кн. 12, 30 юни 1875.

При написването на това стихотворение Каравелов има предвид и поемата на Шевченко «Послание к мертвым, к живым, к ненарожденным землякам моим в Украине и не в Украине мое дружнее послание».

Ето част от поемата:

Учитесь, читайте,
и чужому научайтесь,
и своего не цурайтесь.
Бо худо матер забывает,
того бог карает,
того дети цураются
в хату не пускают.
Чужие люди проганяют,
и немає злomu
на всій землі безконечній
веселого дому.

Стр. 226 — 168. Ветрец вее откъм север — «Знание», г. I, кн. 13, 15 юли 1875.

Стр. 228 — 169. Я не плачу, моя птичко — «Знание», г. I, кн. 14, 31 юли 1875.

Стр. 229 — 170. Секи казва, че обича — «Знание», г. I, кн. 15, 15 август 1875.

Стр. 230 — 171. Бъди честен, казвай право — «Знание», г. I, кн. 16, 31 август 1875.

Стр. 232 — 172. Днеска ни дай малко, днеска ни дай пиле — «Знание», г. I, кн. 17, 15 септември 1875.

Стр. 233 — 173. Мълчи, не гордей се — «Знание», г. I, кн. 18, 30 септември 1875.

Стр. 234 — 174. «Лъжата е голям грях» — «Знание», г. I, кн. 19, 15 октомври 1875.

Стр. 235 — 175. Боже мили, чудотворче — «Знание», г. I, кн. 20—21, 31 октомври 1875.

Стр. 236 — 176. (Из Н. А. Добролюбова) — «Знание», г. I, кн. 22—23, 30 ноември 1875.

Превод на стихотворението на Н. А. Добролюбов «Милый друг, я умираю».

Стр. 237 — 177. Често седя и се чудя — «Знание», г. I, кн. 24, 15 декември 1875.

Стр. 239 — 178. Молитва — «Знание», г. II, кн. 1, 15 февруари 1876.

Стих 36 в оригинала е: «а брат ѝ я коли» вм.: «а брат ѝ я кори». Поправяме тази неточност.

Стр. 242 — 179. Я повдигни, мила майко — «Знание», г. II, кн. 2, 29 февруари 1876.

В стих четвърти в оригинала е допусната грешка — да се чете не «със беззлюбни ръце», а «със беззлюбно сърце».

Стр. 243 — 180. Радвайте се, когато ви — «Знание», г. II, кн. 3, 15 март 1876.

Стр. 244 — 181. Ако ти отнемеш — «Знание», г. II, кн. 4, 30 март 1876.

Стр. 245 — 182. Изпълниха се моите желания — «Знание», г. II, кн. 5, 15 май 1878.

В бележка към стихотворението З. Стоянов отбелязва: «В тая песен покойният за пръв път през животът си възпява царските корони. Ние ще да обясним в неговата биография тая метаморфоза» (Съчинения на Любена Каравелов. Т. I, с. 142). Стихотворението не е свързано с никаква метаморфоза от страна на Каравелов. Посвещавайки творбата си на Александър II, той фактически благодари на великия руски народ освободител.

Стр. 246 — 183. Тамо горе, над скалите — «Знание», г. II, кн. 6, 30 май 1878.

В бележка към стихотворението З. Стоянов пише: «В тая песен се възпява българският солдатин. Тая е написал в Търново по случай на първия в България набор» (Съчинения на Любена Каравелов. Т. I, с. 143).

Стр. 248 — 184. Тежко се достига това, щом е мило — обнародвано от З. Стоянов по ръкопис на Каравелов, който сега липсва в архива на писателя и на първия издател на съчиненията му.

Стр. 249 — 185. Песен на новия разбойник (Подражание на Колцов)

Стихотворението е публикувано за първи път в «Из архива на Любен Каравелов», с. 213—216. Оригиналът е на руски със заглавие «Песня нового разбойника (Подражание Кольцову)». Подписан е с псевдонима Л. Пугало. Стихотворението помещаваме в превод на български език. Каравелов го е писал, имайки за образец «Песня разбойника (Памети друга А. П. Сребрянского)» от А. В. Колцов.

Ето текста на стихотворението на Колцов.

ПЕСНЯ РАЗБОЙНИКА

Не страшны мне, добру молодцу,
Волга — матушка широкая,
леса темные, дремучие,
выюги зимные, крещенские...

Уж как было: по темным лесам
пировал я зимы круглые;
по чужим краям, на свой талан,
погулял я, поохотился.

А по Волге, мсей матушке,
по родимой, по кормилице,
вместе с братьями, за добычею
на край света летал соколом.

Но не Волга, леса темные,
вьюги зимние — крещенские,
погубили мою голову,
сокрушили мочь железную...

В некрещеном, славном городе,
на крутом, высоком острове,
живет девушка-красавица,
дочка гостя новгородского...

Она, в тереме, что зорюшка,
под окном сидит растворенным:
поет песни задушевные,
наши братские — отцовские.

«Ах, душа ль, моя ты душенька!
Что сидишь ты! Что ты думаешь?
Али речь моя не по сердцу?
Али батюшка согневится?...

Не сиди, не плачь; ты кинь отца;
ты беги ко мне из терема;
мы с тобою, птицы вольные,
жить поедem в Москву красную.»

Отвечает ему девица:
«За любовь твою, мой милый друг,
рада кинуть отца с матерью;
но боюсь суда я страшного!»

Забушуй же, непогодушка,
разгуляйся, Волга-матушка!
Ты возьми мою кручинушку,
размечи волной по бережку...

15 октября 1838 г.

Это текста и на подражанието по ръкопис на Каравелов:

ПЕСНЯ НОВОГО РАЗБОЙНИКА

(Подражание Кольцову)

Не страшны мне, добру молодцу,
ни наш батюшка Лев Иванович,
ни супруга его Мавра Карповна,
ни начальник наш отделения,
седой секретарь с экзекутором...
Было времячко, време теплое!
Тогда ездил я по святой Руси
по особым ли поручениям,
по чужим делам, на свой талан,
копил денежки, грабил здорово,
а по Палатушке, моей матушке,
по родимой, по кормилице,
вместе с братьями-чиновниками
содирал кожу с всех сословий.
С невиновных купцов, со жирных гупцов,
с виновных мещан, с надменных бояр,
не ушел от меня и подьячий — мот,
а подавно уж и простой мужик.
Трудами купил домик каменный
на Никитской большой улице,
но не начальник наш отделения,
седой секретарь с экзекутором,
не Лев Иванович, Мавра Карповна
погубили мою буйну голову,
сокрушил мою мочь железную...
В православном красном городе,
на крутой горе, на Дербеновке,
живет немочка, красна девица,
раскрасавица Мина Карловна,
поет в тереме, точно пташечка,
набеленная, разряженная,
ручки голые, грудь открытая,
шейка славная, аппетитная.
Сидит Минушка у окошечка,
зовет пальчиком добрых молодцев,
поет песенки задушевные:
«Кому расплетать кудри молодца...»
Вскружила она мою голову,
поседевшую, поглупевшую!

Покинул жену, своих деточек,
 продал гнездышко я родимое!
 Продал движимость и недвижимость,
 собрал денежек — тысяч тридцать пять,
 положил у ног Мины Карловны.
 Вот тут то беда и начался!
 Мина Карловна, приняв денежки,
 позвала к себе двух любовников,
 целовалася, миловалася,
 с молодцами потешалася.
 Не стерпел я тут и разгневался.
 Кров горячая разигралася.
 Заревел тогда громким голосом:
 «Ах, разбойница, девка низкая,
 ты мошенница скайная!
 Обокрала меня, сгубила ссвсем,
 а ведь клялася, сбещалася,
 что до гроба со мной не расстанешься.»
 Рассердилася Мина Карловна
 грозно взянула, топнув ножкою,
 и держала речь в таковых словах:
 «Пошел к черту ты, сволочь буйная!...
 Что буянишь ты в моем тереме?
 Ведь я девушка не замужняя,
 не позорь мою добру славушку.»

Стр. 251 — 186. Неофити

Превод на творбата на Шевченко «Несфити», непубликуван от Каравелов. Обнародван за първи път в «Из архива на Любен Каравелов», с. 505—519. Част от превода Каравелов използва като цитат в дописка от Русчук («Свобода», г. II, бр. 9, 27. II. 1871 г.).

Преводът е правен в непосредствено сътрудничество с Ив. Г. Прижов, който внася поправки на редица места в текста. В бележки към превода той разяснява и революционно-демократичния смисъл на някои алегорични образи.

Каравелов пропуска мотото и първите 16 стиха на поемата. Мястото на останалите стихове, които не е превел, е обозначил с многоточие.

Ето разясненията на Прижов към превода на Каравелов:

Стр. 251 — Неофити — первые язычники, обратившиеся в христианство.

Стр. 253 — Гетмане — предводители малороссийского народа, когда он, соединившись с Польшею, жил свободно, не зная московского ига.

Стр. 253 — Гименей — бог брака.

Стр. 253 — Гинекея отделение в доме для женщин.

Стр. 253 — Пенате — домашние боги,

Стр. 254 — Капитолия — главный храм в Риме.

Стр. 254 — Гетери — свободны женщины греко-римского мира, которые одни из первых пошли за апостолами и сделались мученицами.

Стр. 254 — Кат (татар. слово) — по русски палач (от палка) — это преступник, избавленный от казни с условием, чтоб казнить других. И тогда как в болгарском языке нет и слово такого, в России палач и палачество самые обыкновенные вещи: сверху и донизу это все палачи разных чинов и состояний. . .

Стр. 255 — Аппевият път — известная дорога в Риме.

Стр. 255 — Приап — римский бог, в честь которого совершались развратные празднества.

Стр. 255 — Оргия — пир, сопровождаемый пьянством.

Стр. 255 — Терма — римская баня, в которой происходили пиры.

Стр. 255 — Киприда — богиня любви.

Стр. 256 — Катакомби — подземные пещеры, где скрывались первые христиане.

Стр. 256 — Неофити — первомученики.

Стр. 257 — Сибирь — самая холодная часть России, где томятся в цепях, в тюрьмах, в рудниках — мучатся миллионы преступников — жертв царящего над ними деспотизма и великих передовых деятелей — мучеников за правду.

Стр. 257 — Няма рода, няма къща,
и няма братец, ни сестра,
що разплакани да не ходят
или не бичевани в темници...

— Шевченко здесь представляет картину современной ему России, в которой все лучшие люди сосланы в Сибирь, замучены, загнаны, обкрадены и нет дома, где б не было слез.

Стр. 257 — Или в далечните страни — читай: в Сибири, в Оренбурге и т. далее, во всех местах ссылки.

Стр. 257 — Нерон — читай: русский царь Николай.

Стр. 257 — Деспот — тиран; мячтел (бел. на Л. Каравелов).

Стр. 258 — Медуза — богиня мести, т. е. мститель за ругательства и за все эти насилия над человеком.

Стр. 258 — Бульвар — словом бульвар, взятым из французского, у русских называется улица, обсаженная деревьями и назначенная для прогулки господ, и мести этот-то проклятый бульвар выгоняют невольников, сидящих в тюрьмах...

Стр. 258 — Рим — читай: в Петербурге.

Стр. 258 — Преториани — русск. дворяне.

Стр. 258 — Жреци — попы и архиереи.

Стр. 258 — Ликтори — сеймены, поводы русского царя.

Стр. 258 — Капитолия — мож. Исаакиевский собор в Петербурге, а мож. Успенский собор в Москве или самый царский дворец.

Стр. 258 — Амфора (греч. — остроконечный с двумя ручками кувшин (бел. на Л. Каравелов).

Стр. 258 — Патриции и аристократи — два звания высших чинов Римской империи, украденные немцами, а потом и русскими у Рима и оставленные на то, чтоб сверху давить народ, грабя его и презирая.

Стр. 259 — Юпитер — главный бог у римлян как у русских господь-бог, который у попов и монахов гораздо ниже царя.

Стр. 259 — Нерон — читай: русский царь Николай.

Стр. 260 — Указ — фирман, посредством которого русский деспотизм изъясняет свою высочайшую волю. Указы мелуют богатым, позволяя им делать все, что хотят, и ругаются над бедняком.

Стр. 260 — Плебеи — так называли в Риме народ, то есть по-европейскому низший класс народа.

Стр. 261 — Тибар — река в Риме.

Стр. 261 — Галера — небольшое судно, (на) котором гребли и работали невольники. В Петербурге есть Галерная улица.

Стр. 261 — Шоглата — Бабафонго — по-русски мачта.

Стр. 261 — Псалом нови господови — псалом Давида.

Стр. 263 — Зевс, то же, что Юпитер, главный бог греко-римлян.

Стр. 264 — Касалиница — ризници, бойня (бел. на Л. Каравелов).

Стр. 264 — Гладнатор — это римские люди, которых выставляли на публичное съедение тиграми и львами, потешая этим римских патрициев.

Стр. 264 — Арената — за людей свободы. Так... теперь 40 миллион. русс. нар. правят помин по Чернишевском.

Стр. 267 — Ликтори — полиция.

Стр. 267 — Скити — предки теперешнего русского народа (москалей) — грубого, вялого, опяного раба перед начальством, а начальство раб перед немцем.

ДРАМИ

Каравелов проявява интерес към драмата не само като литературен критик, но и като писател. Освен обнародваните драматургични творби «Сцена из домашният живот на нашите чорбаджии» и «Хаджи Димитър Ясенов», той е работил и над други драми, от които са останали бележки и скици. В архива му се пази ръкопис, озаглавен «Драма». Откъслечните диалози в този ръкопис насочват към всекидневието и бита в Сърбия през 60—70-те години на XIX в. Със сръбската действителност са свързани и други два ръкописа — «Трагедия» и откъс от драма с тематика от историческото минало (вж. «Из архива на Любен Каравелов», с. 191—198, 200—202).

Каравелов е имал намерение да напише и драма за цар Крум, дори е скицирал отделни действия и сцени (вж. «Из архива на Любен Каравелов», с. 198—200).

Стр 271 — СЦЕНА ИЗ ДОМАШНИЯТ ЖИВОТ НА НАШИТЕ ЧОРБАДЖИИ — «Гайда», г. II, бр. 1—3, 21 юни, 4 и 11 юли 1864. Подпис: Л. С. Крътица.

Никой от читателите през Възраждането не е знаел, че под псевдонима «Л. С. Крътица» се крие Каравелов. Той е искал да остане в сянка по основателни съображения — с разказите и повестите си, появили се вече в руския периодичен печат, Каравелов се легитимира като открит противник на турската политическа власт. И за да не компрометира Славейков, той е трябвало да скрие сътрудничеството си в неговия в. «Гайда».

Какви са доводите, че псевдонимът «Л. С. Крътица» принадлежи действително на Каравелов?

Авторът избира за място на действието Пловдив, чийто живот, нрави и атмосфера познава добре от ученическите си години. Към авторството на Каравелов насочват и някои «вътрешни показатели» на текста. Иван и Михалаки от «Сцената» са предшественици на Иван Нищото и Чорбаджи Нено от «Маминото детенце». Някои стилно-езикови похвати от «Сцена из домашният живот на нашите чорбаджии» са специфични за перото на Каравелов — прозвища като Стоян Кръшишията и Бончо Питата, словосъчетания и глаголи като «пъсия син», «побий го» и др.

Авторството на Каравелов аргументира и М. Арнаудов. «Коприщенският говор на лицата — отбелязва той, — пловдивската гъркомано-чорбаджийска среда, обръщението на единия от братята към Михалаки: «Вие в копринена кърпа си купувате кюмюр на пазарът и домовина нямате чорбаджи» (то се повтаря в «Записки

за България»), забележката на самия автор под черта: «В Пловдив на гръкните гладат краката, кога тие лягат и когато стоят» (това също се повтаря в ония «Записки»), пълното сходство на ядливия хумор тук със стила на фейлетоните в «Свобода» и други особености на диалога, заедно с инициалите в псевдонима «Л. С.» (Любен Стойчев), показват недвусмислено, че тази фарсова сценка е от перото на Каравелов» (М. Арнаудов. Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. С., 1964, с. 201).

В публикацията на «Сцена из домашният живот на нашите чорбаджии» в «Гайда» в разговора между чорбаджи Михалаки и Петко е допусната печатна грешка — Стоян е преименуван на Петково. Поправяме тази неточност.

Стр. 277 — «Българите са глупави, ама Хрисандра пратиха да пие ода» — има се предвид пловдивският владика Хрисант. В дописка, обнародвана във в. «Наше време», бр. 20, 1861 г. Каравелов го нарича «инквизитор Хригандр филиппополский».

Стр. 279 — «ХАДЖИ ДИМИТЪР ЯСЕНОВ»

Публикувана по самостоятелното издание на драмата: Хаджи Димитър Ясенов. Драма в пет действия от Л. Каравелов. Букурещ. 1872.

В архива на Каравелов е запазен руски превод на част от първо действие (явление I—IV). Преводът е направен от друго лице след издаването на драмата.

«Хаджи Димитър Ясенов» има 1074 спомоществатели от различни селища на света: Александрия — 33 абонати, Бакау — 4, Болград — 120, Браила — 127, Букурещ — 205, Виена — 10, Галац — 63, Гюргево — 23, Манчестер — 15, Нью Йорк — 1, Цариград — 25, Русчук — 50 и др. Между спомоществателите се срещат имената на Христо Ботев, П. Хитов, Ат. Илиев, Михалаки Георгиев, К. Тулешков, Бр. Велешки и др. Абонат на драмата, записан от Нью Йорк, е по всяка вероятност и италианският композитор Дж. Верди.

Някои подробности в «Хаджи Димитър Ясенов» противоречат на историческите факти.

Драмата се посреща с интерес през Възраждането. «Книгата отговаряше на чувствата, които вълнуваха всяко българско сърце в навечерието на великото движение — пише в спомените си К. Велешков. — Тя беше на една струна, която беше готова да затупти, щом се пипне. Това стигаше, за да се чете с удоволствие.»

«Хаджи Димитър Ясенов» оказва и литературно въздействие. «Но благодарение на тази драма — отбелязва М. Арнаудов — Ботев

попада година по-късно на една от най-благодарните теми в баладата си «Хаджи Димитър» — видението на трите самодиви, а Вазов се решава да обработи в повестта си «Немили-недраги» (1883) лично преживяното от него всред хъшовете, другари на Хаджи Димитър. По-късно, в «Хъшхсе», той преплита — по примера на Каравелов — фиктивния любовен мотив с волята за дела у едно от най-изпъкналите лица» (М. Арнаудов. Любен Каравелов, с. 675).

ПРЕВОДНИ ДРАМИ

През 1873—1874 г. Каравелов превежда и издава на български език поредицата на И. А. Худяков «Разкази за старовременните хора». В Приложението към книжка трета «Древные греки» Худяков включва откъси от «Прикованият Прометей» на Есхил и «Птици» на Аристофан. Каравелов превежда Приложението към посочената книжка и по такъв начин става първия преводач на творби от Есхил и Аристофан на български. Преводът е сравнително точен. Само в един пасаж от «Птици», видимо изкушен от гръцкия драматург, Каравелов се отклонява от текста:

«Мало ли есть честных занятий, которыми юноша может проложить себе дорогу в свете, скорее правыми действиями, чем обедою?»

— Я не намерен слушать. . .»

(Разкази о старинных людях. III. Древные греки. С.-Петербург, 1865, с. 85).

«Малко ли на тоя свят има честни и чисти занятия, с които един млад човек да достигне до щастие и до благоденствие?», му казват.

«По-добре е да живее един човек с честен труд, нежели с безчестно шпионство. Само честният труд принася зрели плоди и истинско щастие.

— Аз не съм обязан да слушам. . .»

(Разкази за старовременните хора. III. За старите гръци, 1874, с. 111).

Стр. 354 — ПРИКОВАНИ ПРОМЕТЕЙ (ЕСХИЛА)

Публикувано по: Разкази за старовременните хора. III. За старите гръци, 1874, с. 98—104.

Стр. 368 — ПТИЦИ (АРИСТОФАНА)

Публикувано по: Разкази за старовременните хора. III. За старите гръци, 1874, с. 104—114.

МЕМОАРИ

«Ако тия наши възпоминания — пише в уводната част на «Записки за България и за българите» Каравелов — бъдат посрещнати от нашите съотечественици благосклонно, то ние след време ще да напечатаме и своите записки за Русия, за Сърбия и за австрийските славяни.» Ранната смърт не позволява на мемоариста да осъществи намерението си — в архива му остават бележки и скици) които, макар и несистематизирани, дават представа за онова, което той е искал да сподели с българския читател. По тези съображения включваме някои от тях («Мемоари», «Пътешествие», «Румъния», в настоящото издание.

Стр. 367 — ЗАПИСКИ ЗА БЪЛГАРИЯ И ЗА БЪЛГАРИТЕ

Публикувани за първи път в «Русский вестник», т. 68, Москва, 1867 под заглавие «Из записок болгара»; след това са включени в книгата на Каравелов «Страници из книги страданий болгарского племени. Повести и рассказы Любена Каравелова. Москва, 1868», с. 232—287. На български език, основно преработени и обогатени, са обнародвани в: «Независимост», г. IV, бр. 37—52, 29 юни — 12 октомври 1874; «Знаме», г. I, бр. 1—7, 8 декември 1874 — 26 януари 1875; «Знание», г. II, кн. 3—6, 15 март 1876 — 30 май 1878.

Отделните глави от «Записките» публикуваме в такава последователност, в каквата ги е дал Каравелов в българския им вариант. В този ред те отразяват хронологически живота на своя автор, докато е в България. Последните четири глави («Просякът в Шипка», «Тановица», «Българските овчари» и «Лазар») включваме след главата «От Копривщица до София». Каравелов не ги е превеждал на български език. В настоящото издание ги обнародваме по превода на Георги Цанев, направен за първото пълно издание на пътеписа (Любен Каравелов. Записки за България и за българите. Библиотека «Българска книжнина», издание на Министерството на народното просвещение. № 21. С., 1930). Това издание, подготвено от Б. Пенев и Г. Цанев, е с подробен и прецизен коментар, който сме имали предвид в редица случаи.

Между двете руски редакции на «Записките» няма съществени различия. Поправки, добавки и обогатяване на текста Каравелов

прави в българския вариант на своите мемоари. Най-значително са преработени IV, V и VI глава. Във връзка с младежките си преживявания и впечатления от Пловдив Каравелов разобличава последователно и остро фанариотското духовенство, посочва асимилаторските тенденции на тогавашните гръцки училища, бичува гърчещите се българи, разкрива социалните прстиворечия в Пловдив.

Ето някои по-интересни добавки в посочените глави:

«Но защо да ви разказвам за увеселителните места? — Поразходите се по главните улици, идете в най-бедните улички, дето сиромашията и гладът раждат хиляди пороци и престъпления, дето нещастните божии създания се търкалят в душевен и телесен разврат — и там, посреди умиращата наоколо бедност, вне ще да срещнете накитени кокони, с маргатар на шията, а у мъжът на сякоя от тях в кесията одавна вече мътят самодивите» (с. 424)

Почти целият очерк за бялото духовенство, както и памфлетът срещу турските чиновници в Пловдив (IV глава), са добавени с оглед на това, че голяма част от «Записките» се появяват на страниците на в. «Независимост».

VI глава — «За пловдивските училища», — предназначена и излязла в бр. 1 на Ботевия в. «Знаме», е удвоена. По-подробно се разказва за гръцките учители, за техния морал, за целите, които са си поставили. Ето част от добавка в тази глава: «Но най-възмутителните принципи на това училище се заключаваха в следующото проявление. Нашите учители бяха горделиви, високомерни и надутти; тия презираха сичко, щото не е елинно-цънцарско; тия се подсмиваха на сичко, щото не е преминало през чистилището на цънцарофанариотската цивилизация; най-послед тия гледаха на българчетата, които съставляваха по-голямата част от учениците, с презрение или с някакво си патриотическо съжаление, с каквото обикновено гледа майката на своето сляпо или хроморождено дете. Тряба да се съзнае, че тоя поглед и това презрение бяха накарвали множество българчета да се срамуват от своето име и народност, да прекръщават имената си и да скриват произхождението си. Така например Искровият син се беше преобразил на Искридис, Недельовият син — на Неделидис, Нешовото момче — на Несидис и т. н. Тука съм длъжен да ви кажа и това, че и прякорите на двамата елински «евгенистати» учители бяха Славиди (от Славчо) и Бонциди (от Бончо), следователно и тяхното произхождение беше доволно съмнително. Но ако гръцката цивилизация и да щавеше така изкусно младото и крехкото поколение, то старите «хондрокефали» оставаха непокътнати. Разбира се, че това не беше нито възможно.

Кажете ми, моля ви се, възможно ли е да се прекроят имената Веллика, Стойка, Неделя, Пейо, Искро и пр.? А новите българчета? Новите българчета, т. е. новото поколение, още из купелът излязяха готови елини. Така например Недельо даваше на своя син име Ксенофонт; Станчо метаморфозираше своето българче на Темистокъл; а Искро се раждаше, когато после името на неговото любезно дете «благородните» граждани притуряха катунското окончание к и» (с. 432—433).

Част от добавките и промените в текста обогатяват етнографските, демографските, фолклорните и битовите сведения в «Записките». Прибавени са нови шест страници в началото на III глава — «Седенки и тлаки», — цитирана е песента за помаците в I глава, нов е разказът за т. нар. сбирщина (II глава), приведени са много нови данни за рода на Чалъковци от Копривщица (II глава), по-подробни са етнографските данни за Пловдивско и Сафийско (VI глава).

Стр. 367 — «Картата на Лежана» — приложена е в труда на Г. Лежан «Етнография на Европейска Турция» (1861).

Стр. 367 — «Картата на Шафарика» — етнографска карта с научен коментар в изданието «Slovanský národopis» (1842), приложение към труда на Шафарик «Slovanské starožitnosti» (1837).

Стр. 434 — «Един от главните противници на ромеоцънцарското блато беше убиен...» — Става въпрос за учителя Атанас Чолаков, убит от трима разбойници, подкупени от фанариотите, на път от Хасково за Стара Загора на 1. IV. 1852 г. (вж. «Цариградски вестник», бр. 83, 26. IV. 1852).

Стр. 438 — «Жизнь Наполеона Бонапарта» — има се предвид книгата «Жизнь Наполеона Бонапарта, императ. французов. Вальтера Скотта, перев. с англ. С. Де-Шаплет. Изд. 2-ое, Спб., 1837».

Стр. 438 — «Превращения на Овидий» — става дума за «Превращения или похождения языческих богов и полубогов от начала мира, 2 тома, перев. с французского К. Рембовский. Спб., 1794».

Стр. 438 — «Косовската» — вероятно книгата «Лазарица или Бој на Косово између Срба и Турака на Видовдан 1389. Нови Сад, 1847.» Тази поема, написана в духа на народния епос, от Йоксим Нович — Оточанин е била посрещната възторжено от сръбската младеж.

40 Л. Каравелов, т. 4

Стр. 473 — 1 юли 1857 г. — Каравелов отбелязва неточно датата на своето заминаване за Русия. Той е заминал не по-късно от средата на юни, защото на 20 юни 1857 г. е в Одеса.

Стр. 477 — «Дванайсет у Христа апостоли...» — «иденайсет утишле на небо» — дванадесетият, Юда, е предател; «седем собора вселенски» — църковни конгреси на източноправославната църква; «четири евангелисти» — Матей, Марко, Йоан и Лука; «три ерарха велики» — три църковни авторитета — Василий Велики, Григорий Богослов и Йоан Златоуст; «две табли Мойсееви» — каменните плочи, върху които Мойсей написал десетте божии заповеди; «един син Марини» — Христос.

Малко и Велико повечерие — вечерни църковни служби.

Давидовите псалми — религиозни поетични химни от староеврейския цар Давид.

«Иракловите прауници из Ахланово» — ироничен израз по адрес на гърчещите се българи от Пловдив и Пловдивско.

«Елинските философи из Кара Топракът» — ироничен израз против пловдивските гъркомани.

«Сарданапаловите наследници» — ироничен израз срещу евреите.

Стр. 502 — ИЗ МЪРТВИЯ ДОМ — сп. «Млада Србадија», г. II, бр. 18, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 1871.

Обнародвано под заглавие «Из мртвог дома». В послеслова на мемоарите редакторът на списанието, подписан с инициала У, пише: «След няколко месеца вратата на затвора се отвори. Авторът, както и другото лице, което се споменава тук, бяха провъзгласени за невинни. А как е възможно да съществува толкова дълго, несправедливо мълчание във века, който иска да се нарича век на цивилизацията? Затова, защото има хора, които поискаха да изразят искрено своите убеждения, и защото има официални доносици, които трябва с всевъзможни подли измишльотини да си изкарат заплатата.»

Спомените на Каравелов в настоящото издание даваме в превод на Стефан Елевтеров.

Изданието на «Из мъртвия дом», излязло под редакцията на Б. Йоцов през 1938 г., е с обстоен коментар, някои от бележките на който използваме.

Стр. 513 — «Маджарските историци Шасен и Ирани» — Шасен е френски историк, както правилно отбелязва преди това Каравелов, а Ирани — унгарски. Допусната е неточност.

Стр. 515 — По всяка вероятност има грешка в годината — не 1610, а 1690.

Стр. 516 — «Пивоварска посока» — насока на терор и безправие.

Стр. 516 — «Ала шестнадесет милиона народ не можеш да душиш с каквито и да било угнетителски машиниции, а още по-малко можеш да го превъзможеш с помощта на такива злочести и комични средства, с каквито си служеше Австрия след катастрофата от 1848, а, по-точно, от 1866 г.» — Става въпрос за насилията над славяните след революцията в Унгария през 1848 г. и след погрома на Австрия при Кьониггрец през 1866 г.

Стр. 517 — «Двамата Наполеона» — Наполеон I и Наполеон III.

Стр. 546 — МЕМОАРИ

Бележки на Каравелов на руски език, останали в ръкопис. Съхраняват се в Архива на БАН, ф. 37 (вж. «Из архива на Любен Каравелов», с. 230—239).

Даваме ги в превод на български език.

Тези свои бележки Каравелов е възнамерявал да обработи и издаде като продължение на «Записки за България и за българите» заедно с бележките си, свързани с неговото пребиваване в Русия и Румъния.

Имената на много от лицата са дадени с инициали, някои от които насочват към познати политически и културни дейци на Сърбия от 60—70-те години на XIX в., други е все още трудно или невъзможно да се разшифроват. Посочваме инициалите, зад които се крият установени или предполагаеми имена:

С. М. или Св. — Светозар Маркович.

В. И. — Владимир Йованович.

Б. — Бошковиц, Стоян.

Г. — вероятно Гершич, Глиша.

К. — вероятно Куянджич, Милан или Костич, Лаза.

П. — вероятно Павлович, Джордже, а възможно и Петрович, Настас.

А. — Абердар — псевдоним на Милан Куянджич.

Стр. 559 — ПЪТЕШЕСТВИЕ

Бележки на Каравелов на руски език, съхранявани в Архива на БАН, ф. 37 (вж. «Из архива на Любен Каравелов», с. 240—256). Даваме ги в превод на български.

Пътните бележки на Каравелов са писани едновременно с неговите «Мемоари», поради което ги допълнят и доизясняват. Повече от споменатите лица, местности и селища са обозначени с пълните им наименования. Понякога обаче, както и в «Мемоарите», са употребени неопределени инициали — N, O.

«Пътешествие» уточнява в значителна степен маршрута на Каравелов по време на Сръбско-турската война (1876) и насочва към някои дописки, които той изпраща в руския периодичен печат от различни участъци на фронта.

Стр. 582 — РУМЪНИЯ

Бележки на Каравелов на руски език, запазени в неговия архив в Архивната сбирка на БАН (ф. 37). Публикувани за първи път в: «Из архива на Любен Каравелов», с. 258—260. Даваме ги в превод на български.

*

Активно съдействие при подготовката на т. I, II, III и IV на настоящото издание ми оказва Силвия Бакърджиева—Лекова.

Бележките, показалците, речникът в т. I, II, III и IV са изработени от Дочо Леков.

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ

ЗА ЛИЦА, ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ, ЗАГЛАВИЯ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ДРУЖЕСТВА И ДР.

А

Абдул Меджид (1823—1861), турски султан — 408.

Абердар, псевдоним — вж. Куянджич, Милан.

Август — Гай Октавиан Август (63—14 пр. н. е.) — римски император, съдействувал за укрепването на робовладелческия строй и за разширяване границите на Римската империя — 178.

Августин, Аврелий — Блажени Августин (354—430) — деец на католическата църква, проповедник на религиозния догматизъм. Автор на съчинения — «За божие царство», «Изповеди» — 529.

Аврам, библейско лице — 237, 319, 498, 499.

Агаг — цар на амалетикяните, взет в плен от Саул и умъртвен от пророк Самуил. Каравелов има сведения за него от съчинението на Иполит Тен «Критические опыты» (СПб., 1869), в което е отбелязано: «По примеру Ахада, который рассек внутренность короля моавитов; по примеру Самуила, который изрезал в куски Агага» (с. 187) — 519.

Агамемнон, цар на Микена — 456.

Адам, библейско лице — 266, 387, 448.

Акиф паша, управител на Дунавската област от 1869 до 1871 г. — 76.

«Ако да съм сокол», от Л. Каравелов — 197, 608.

«Ако искаш ти да бъдеш», от Л. Каравелов — 167, 606.

«Ако ти отнемеш», от Л. Каравелов — 244, 612.

«Ако чуеш, драги Иво», стихотворение — 589.

Александър I (1777—1825), руски император — 475, 477.

Александър II (1818—1881), руски император — 475, 613.

Александър Велики — вж. Александър Македонски.

- Александър Македонски** (356—323 пр. н. е.) — 330, 456, 517.
- Али паша** (1815—1871) — велик везир, по времето на когото е издаден ферманът за самостоятелна българска църква — 60, 64.
- Алкивиад** (ок. 450—404 пр. н. е.), политик и стратег на Атина — 458.
- Аллах** — 312, 352.
- Амурат** — вж. **Мурад I**.
- «Английски поети»** (1873), от Н. В. Гербел — 596.
- Андраси, Гюла, граф** (1823—1890), унгарски политик — 64, 65, 233, 510, 516.
- Антим I (Атанас Михайлов Чалъков)** (1816—1888) — обществен деец, първи български екзарх. Във връзка с Априлското въстание заточен и на негово място е избран нов екзарх — Йосиф I — 108, 149, 172.
- Антим IV**, цариградски патриарх — 120, 603.
- Аполон**, древногръцки бог — 359, 360.
- Априлов, Васил Евстатиевич** (1789—1847) — един от създателите на първото светско училище в България, популярен с «Денница новоболгарского образования» и др. свои съчинения — 376, 377, 386.
- Аргус (Аргос)** — митологически герой, великан със сто очи; строг пащар — 355.
- Ариман** — гръцко наименование на древноперсийския бог Анхра — Майню — бог на злото — 235.
- Аристофан** (ок. 445—375 пр. н. е.) — древногръцки комедиограф и поет. Негов пръв преводач в България е Л. Каравелов, който превежда част от комедията му «Птици» чрез руски превод — 368, 621.
- Арнаулов, Михаил Петров** (1878—1978), академик — 619, 620.
- Арнаулов, Христо Станчов** — турски държавен служител, шпионин — 26, 593.
- Арнаудовци** — вж. **Арнаулов, Христо**.
- Асен** — вж. **Иван Асен II**.
- Атанасович, Михаил** — 590.
- Атил, Атила** (неизв. — 453), хунски владетел — 233, 504, 506.
- Атина Палада** — богиня на победата, мъдростта, знанията, изкуствата — 435.
- Ахад, Ахав** (917—895 пр. н. е.) — израелски цар, воювал с моавитаните, семитско племе в Северна Арабия, с амалекитяните — 518.
- Ахаз** — вж. **Агаг**.
- Ахилес, Ахил** — герой от «Илиада» — 435, 437.

Б

Б. — вж. **Бошковиц, Стоян**.

- Байрон, Джордж Ноел Гордън** (1788—1824) — английски поет. Превод на поемата му «Абидоската невеста» прави през Възраждането Н. Катранов, който я издава през 1850 г. — 516, 592.
- Байст, Фридрих, граф** (1809—1886) — саксонски и австрийски държавник. През 1867 г. сключва съглашение за създаването на Австро-унгарска монархия, която е трябвало да потиска преди всичко заробените славянски народи — 516.
- Бакърджиева—Лекова, Силвия**, литератор — 627.
- Балабана** — вж. **Балабанов, Марко**.
- Балабанов, Марко Димитриев** (1837—1921) — книжовник, общественик, редактор на сп. «Читалище» и в. «Век»; иронизиран от Каравелов заради консервативните му възгледи — 130, 166, 167, 181, 190, 206, 606, 607.
- Балкански, Цочо (Цонко)** — български революционер от Габрово, четник от четата на Хаджи Димитър; убит по време на едно от сраженията ѝ през 1868 г. — 150.
- Барбес, Арман** (1809—1870) — френски дребнобуржоазен революционер — демократ. Заедно с Бланки е начело на тайните републикански организации «Дружество на семействата» и дружество «Годишни времена». В «Из мъртвия дом» Каравелов споменава за въстанието от 12 май 1839 г., заради което е издадена на Барбес смъртна присъда, заменена впоследствие с доживотен затвор — 527.
- Барловац, Михаил**, началник на сръбската полиция — 555.
- Барон Лулчо**, псевдоним — вж. **Каравелов, Любен**.
- Барт, Хенрих** (1821—1865) — немски географ и пътешественик, посетил България през 1862—1863 г. Откъси от книгата му «Пътуване из вътрешността на Европейска Турция...» (1864) Каравелов публикува във в. «Независимост» — 367, 368.
- «Басня»**, от Л. Каравелов — 185, 593, 607.
- «Басня»**, от Л. Каравелов — 192, 607.
- Бах, Александър** (1813—1893) — австрийски държавник, поддържник на абсолютизма, ограничил достъпа на славяни и унгарци в държавния апарат — 504, 506, 511.
- Бахус, Бакхус (Дионисий)** — древногръцки бог на лозята, виното, плодородието — 140.
- «Беглец»**, от Л. Каравелов — 21, 589, 592.

Бекет, Томас (ок. 1118—1170) — английски политически и църковен деец, от 1155 канцлер на Англия, от 1162 — кентерберийски архиепископ. Обявява се срещу намесата на светската власт в църковните работи, поради което е убит от придворни рицари. Д-р Ритер е допуснал грешка в използвания от Каравелов цитат, отбелязвайки, че Бекет е бил екзекутиран — 542.

Беклеш, юнак — 475, 476.

Белински, Висарион Григориевич (1811—1848) — 525.

Берг, Николай Василевич (1824—1884) — руски белетрист, журналист, преводач. Автор на пътни бележки, спомени. Преподавател по руски език и литература във Варшавския университет — 504.

Биконсфилд, Бенджимин Дизраели, лорд (1804—1881), английски консервативен държавен деец — 468.

«**Б и л о е в р е м е , к о г а т о с и и т и**», от Л. Каравелов — 129, 604.

Бисмарк, Ото фон (1815—1898), германски държавен деец — 159, 518.

«**Благодетелно куче (Из Хайне)**», прев. Л. Каравелов — 13, 591.

Блажена Теодора — светица, популярна сред християнския свят със своите митарства из ада. В «Книга, нарицаемая митарства» (1853) са описани десетте нейни митарства — 326.

Бланки, Луи Огюст (1805—1881) — френски революционер, утопист-комунист. Прекарва известно време в затвора. Каравелов посочва някои моменти от живота му, но твърде общо и неуточно — 527.

«**Бог награждава**», от Л. Каравелов — 110, 602.

«**Богдан косачът (Отломък из повестта «Хъш»)**», от Л. Каравелов — 61, 597.

«**Богомили. . .**», от Петранович — 441.

Богородица — 39, 252, 257, 267, 271, 272, 347, 404, 429, 448, 477, 625.

«**Б о ж е м и л и , б о ж е д р а г и**», от Л. Каравелов — 84, 599.

«**Б о ж е м и л и , б о ж е д р а г и**», от Л. Каравелов — 101, 602.

«**Б о ж е м и л и , б о ж е с л а д к и**», от Л. Каравелов — 92, 601.

«**Б о ж е м и л и , д а й и м е н е**», от Л. Каравелов — 99, 602.

«**Б о ж е м и л и , н е с ъ з д а в а й**», от Л. Каравелов — 181, 607.

«**Б о ж е м и л и , ч у д о т в о р ч е**», от Л. Каравелов — 235, 612.

Божков, Стойко, литературовед — 590.

Боренса — вж. **Бърнс, Роберт**.

Ботев, Христо (Христо Петков) (1848—1876) — 590, 610, 620, 623.

Бошкович, Стоян (1833—1908) — сръбски политически деец, историк. По политически убеждения либерал. Известно време е министър на просветата. Приятел на Л. Каравелов. Автор на «Югославянски общ научен речник на сърбохърватския и български езици» — 548—550, 552—554, 626.

Бранкович, Вук — вероятно сина на севастократора Бранко Младенович. Владетел на Косовската област, зет на княз Лазар, участник в Косовската битка. Умира през 1398 г. — 344.

Братияно, Йон (1821—1891), румънски политически деец, водач на либералната партия — 342.

«**Братски труд**» (1860—1862) — българско списание, издавано в Москва от Р. Жинзифов, Л. Каравелов, К. Миладинов и др. българи, обединени в Московската българска дружина. В списанието Каравелов обнародва първите си стихотворения и преводи — 8—10, 589, 591.

«**Брату Д. Ц—чу**», от Л. Каравелов — 24, 592.

«**Брату Я. К—с—р—ву**», от Л. Каравелов — 177, 592, 606.

Брут, Марк Юний (85—42 пр. н. е.), римски политически деец — 13, 14, 178, 458.

Брюйер, Жан дьо ла (1645—1696) — френски писател. Автор на съчинението «Характерите на Теофраст, преведено от гръцки, с характерите или нравите на този век». Цитатът на Каравелов в мемоарите му «Из мъртвия дом» е от руски превод на това съчинение — 506.

Бусе, Ами (1794—1881) — френски учен, обиколил Балканския полуостров, в резултат на което издава четиритомния труд «Европейска Турция. . .» (1837). В него за пръв път в чуждестранната литература се дават обстоятелни сведения за българския народ — 367.

Буки—Покой, псевдоним — вж. **Каравелов, Любен**.

Бурбаки, Шарл Дени (1816—1897) — френски генерал, участвувал във Френско-пруската война (1870—1871) и в други военни операции — 67.

Бурмов, Александър (1911—1965), историк — 590.

«**Б ъ д и ч е с т е н , к а з в а й п р а в о**», от Л. Каравелов — 230, 612.

- «Българийо...», от М. Атанасович — 590.
 «Българине, българине», от Л. Каравелов — 164, 605.
 «Българине, ставай», от М. Атанасович — 590.
 «Българино, добра душо», от Л. Каравелов — 118, 603.
 «Българинът печели», от Л. Каравелов — 45, 594.
 «България воскресе», от Л. Каравелов — 91, 601.
 Българов, Йеремия Петров — четник от четата на Хаджи Димитър, загинал на Бузлуджа през 1868 г. — 282, 334, 337.
 Българска гимназия, в Болград — 602.
 Българска екзархия — 597.
 «Български народни песни», сборник от Д. и К. Миладинови — 396.
 Българско книжовно дружество — създадено през 1869 г. в Браила, предшественик на Българската академия на науките — 593
 Бърнс Роберт (1759—1796) — шотландски поет, за пръв път превеждан на български, чрез руски, от Л. Каравелов — 591, 593.

В

- «В животът си не съм видял», от Л. Каравелов — 200, 608.
 «В коремът му жаби куркат», от Л. Каравелов — 158, 605.
 «В младостта си ние», от Л. Каравелов — 189, 607.
 «Въпамет на Хаджи Димитра» («Хаджи Димитър»), от Хр. Ботев — 590.
 «В сегашните времена», от Л. Каравелов — 214, 610.
 Вазов, Иван Минчов (1850—1921) — 590, 594, 621.
 Вамва (1770—1855), гръцки философ и филолог — 433.
 Василевич, Олимпий — 549.
 Василий II Българоубиец (957—1025) — византийски император, известен в историята с ослепяването на 15000 пленени Самуилови войници — 36, 45.
 Василий Велики (329—378), един от видните идеолози на източно-православната църква — 625.
 Васич — 551.
 «Век» (1874—1876) — вестник с културно-просветен характер, издаван в Цариград от М. Балабанов. Напада революционерите, в това число и Л. Каравелов, поради което е критикуван от прогресивния български печат — 190, 204.
 Велешки, Бранислав (1824—1919) — участник в Първата българска

- легия, телохранител на Раковски; опълченец. След Освобождението — разсилен в Пловдив — 620.
 Величков, Константин (1855—1907) — 594, 620.
 Велко Петрович (1780—1813) — български хайдутин, взел участие в сръбското националноосвободително движение — 289, 579.
 Велю Мангъра, войвода — 375.
 Венелин, Юрий Иванович (1802—1839) — 386.
 Венера — древноримското име на гръцката богиня на красотата Афродита — 254.
 Верди, Джузепе (1813—1901) — италиански композитор. За Каравеловата драма «Хаджи Димитър Ясенов» вероятно е абониран от свой почитател българин в Ню Йорк с цел да напише героико-историческа опера по тази драма — 620.
 «Ветре буйни, ветре хладни», от Л. Каравелов — 77, 599.
 «Ветре буйни, не мъдри се», от Л. Каравелов — 206, 608.
 «Ветрець вее откъм север», от Л. Каравелов — 226, 611.
 Виенски университет — 431, 611.
 В. И. — вж. Йованович, Владимир.
 Виклиф — Виклеф, Уиклиф, Джон (ок. 1320—1384) — английски религиозен реформатор; стреми се да подчини църковната власт на държавната. Съборът на английските епископи (1382) и Константският събор (1415) го обявяват за еретик — 529.
 Вилхелм I Хохенцолерн — пруски крал, германски император. Каравелов свързва името му с името на Бисмарк, защото по време на царуването му фактически управлява Бисмарк — 159.
 «Вити вежди, черни очи», от Л. Каравелов — 180, 606.
 Витлеемска капела — 42.
 «Возрождение болгар», от Хр. Даскалов — 377.
 «Вопросът», от Л. Каравелов — 154, 605.
 Врубел — лице от руската полиция — 506.
 Вукалович, Лука (1823—1873) — черногорски войвода, начело на въстанието от 1863 г. От 1865 г. се преселва в Русия — 521.
 «Въздействието на руската класическа литература за формиране и развитие на българската литература през XIX в.», от В. Велчев — 595.
 Вълкович, Атанас — 429.

Вълкович, д-р Георги (1833—1892), дипломат, лекар, общественик — 155.

Върламуш войвода — 319.

Г

«Гайда» (1863—1867) — първият български хумористичен и сатиричен вестник, издаван от П. Р. Славейков в Цариград — 277, 589, 619, 620.

Галилей, Галилео (1564—1642) — италиански астроном и физик — 518.

Генович, Никола (1835—1912) — журналист (редактор на в. «Турция»), цензор на българските периодични издания в Цариград. Враг на революционното движение; обвинява Славейков, че поддържа връзки с революционерите, пише остро за преминаващите в България чети — 130.

Георгиев, Михалаки (1854—1916), български писател — 620.

Герасим, гръцки владика — 63.

«Германия», от Тацит — 515.

Гермес (Хермес) — бог на пасищата, стадата, впоследствие на измамите, красноречието; според митологията син на Зевс и нимфата Мая — 356, 360.

Геров, Найдено (1823—1900) — 371, 387, 429.

Гершич, Глиша — сръбски политик, публицист, професор по римско и международно право във Великата школа в Белград — 549, 550, 626.

Гефест (Хефест) — според митологията бог на огъня, син на Зевс и Хера — 354.

Гешооглу — Гешов, Димитър Иванов (1815—1887) — общественик, търговец, участник в черковната борба — 166, 167, 606.

Гилфердинг, Александър Фьодорович (1831—1872) — руски славист, историк, фолклорист. Автор на «Писма за историята на сърбите и българите» (1855), «Босна, Херцеговина и Стара Сърбия» (1859) и др. — 441, 513.

Гименея — «бог на брака» (пояснение на Ив. Г. Призов към превода на Каравелов «Неофити») — 253, 617.

Големи Вълко — един от най-видните представители на Чалъковия род, със силно влияние пред турската власт в Пловдив и Цариград. Дарител на училища, черкви, манастири — 385—388.

Гончаров, Иван Александрович (1812—1891), руски писател — 551.

Григорий (Назианзин) Богослов (ок. 329 — ок. 389) — константинополски патриарх, борец срещу ересите — 625.

Григорович, Виктор Иванович (1815—1876) — руски славист, професор по история и литература на славянските народи. Във връзка с пътуването си из Европейска Турция през 1844—1845 г. издава книгата «Очерк путешествия по Европейской Турции» — 367, 441.

Груев, Яким (Йоаким) Пройчев (1828—1912) — учител, книжовник, автор на учебници, преводач — 436.

«Гърците и ние», от Л. Каравелов — 108, 602.

«Гърците и наричат», от Л. Каравелов — 142, 604.

Гюмюш — Герданът (Михалаки Гюмюш — Герданът, Михалаки бей, Челеби паша) — поддържник на елинизма в Пловдивско. Според Н. Геров Гюмюшгердановци имат българско потекло — 416—525.

«Да ви попея», от Л. Каравелов — 212, 610.

Давид — библейско лице; втори израелски цар; автор на псалми — 519, 625.

Давидови псалми — 457, 618, 625.

«Дандена» — има се предвид комедията на Молиер «Георги Данден», преведена и издадена от Ив. М. Лилов през 1872 г. — 443.

Данов, Христо Груев (1828—1911) — 149.

Дарий I Хистипс (558—486 пр. н. е.) — персийски цар, започнал Гръко-персийските войни — 579.

Даскалов, Христо Кънчев (ок. 1820/1821 — след 1861) — книжовник. Осведомява руската общественост за българския черковен въпрос. Прониква в превърнатата в джамия търновска черква «Св. 40 мъченици» и прави преписи от надписите на Омуртаг и Иван Асен II. Автор на книгата «Возрождение болгар или реакция в Европейской Турции» (1858) — 377.

Даскал Райна — вж. Попович, Райно.

«Две сестри», от Л. Каравелов — 64, 597.

Деак, Ференц (1803—1876), унгарски реакционен политик — 64, 503, 504, 510, 512.

«Де е твоето геройство?», стихотворение — 589.

«Де е читалището?», от Л. Каравелов — 162, 605.

«Делба», от Хр. Ботев — 590.

- Демостен (384—322 пр. н. е.), древногръцки оратор и политик — 431.
- «Ден» (1875—1876) — научно-популярно списание, издавано в Цариград от С. С. Бобчев, а по-късно от Г. Голчев — 426, 589.
- «Денница новобългарското образования. Одеса, 1841», от В. Априлов — 377, 386.
- «Детенска жалба», от Л. Каравелов — 44, 593, 594.
- Деций (Траян) — римски сенатор, по-късно император (III в.). Изпратен от император Филип да срази готите, които минали Дунав, бил провъзгласен за император от войниците си. Разбива готите при крепостта Никопол. Загива през 251 г. в нова битка с готите при Арбитус — 253.
- Дечов, учител — 444.
- Джеров, Спиро (1836—1868) — четник от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Бил е войвода в Македония. Участник в Критското въстание (1866) — 150.
- «Джумаята» («Св. Петка»), джамия — 402.
- «Диари — бекирска песен», от Л. Каравелов — 196, 608.
- Див дядо — с този псевдоним пишат Д. Войников и други възрожденски книжовници — 60, 166.
- «Днес», от Ив. Вазов — 590.
- «Днеска вече няма правда», от Л. Каравелов — 221, 611.
- «Днеска ни дай малко, днеска ни дай пиле», от Л. Каравелов — 232, 612.
- «До моята майка (Из Хайне)», прев. Л. Каравелов — 16, 591.
- «Добродетелна дружина» — обществено-политическа организация на «старите» — представители на едрата българска буржоазия — 607.
- Добролюбов, Николай Александрович (1836—1861) — 236, 612.
- Доротей (Дорчо, Дорчооглу, Дорчевци) — български владика, ненавиждан поради безправственото си поведение. Нападан от революционния печат и поради близостта му с турската власт — 59, 63, 76, 100, 140.
- Дорчо — вж. Доротей.
- «Драма», ръкопис от Л. Каравелов — 619.
- «Дребни стихотворения за децата в отделенията. С., 1888», от П. Р. Славейков — 598, 600.
- Дрепер, Джон (1811—1882) — американски историк, физиолог, физик. Роден в Англия, работи като учен в Америка. Виден представител на западноевропейското просветителство. Автор

- на много съчинения, най-популярното от които, посочвано често от Каравелов, е «История на умственото развитие на Европа» — 519.
- «Дружество за разпространение на полезни знания» — създадено от Каравелов през 1872 г. за масовизиране на знанията и културата между народа — 610.
- «Думи», от Л. Каравелов — 71, 597.
- «Думка» («Тече вода в сине море»), от Т. Шевченко — 597.
- Дюма, Александър — баща (1802—1870), френски писател — 424.
- Дякончето — вж. Левски, Васил.

Е

- Ева, библейско лице — 387.
- «Едно време и наш Михо», от Л. Каравелов — 175, 606.
- Езоп (ок. средата на VI в. пр. н. е.), старогръцки баснописец — 369, 433.
- Елевтеров, Стефан, литературовед — 625.
- «Елегия», от Хр. Ботев — 590.
- Емануил майстор, Манол, Маноил майстор — герой от народния епос — 295.
- Емерих — унгарски крал. В текста е допусната неточност, тъй като Емерих и Св. Стефан не са съвременници — 513.
- «Емигрантин», от Л. Каравелов — 69, 597.
- Еремия — староеврейски пророк. Когато Ерусалим бил разрушен от цар Седекий, Еремия оплаква развалините на града в своите трогателни песни «Плачът на Еремия». Тях има предвид Каравелов, иронизирайки фанариотите — 50.
- «Эретик Иван Гус», от Т. Шевченко — 594.
- Есхил (ок. 525—456 пр. н. е.) — старогръцки драматург, автор на около 90 трагедии. Части от «Прикованият Прометей» пръв на български език чрез руски превод превежда Л. Каравелов — 354, 621.
- «Этнографический сборник» — 367, 393.
- «Этнография на Европейска Турция» (1861), от Г. Лежан — 624.

Ж

- «Желание», от Л. Каравелов — 9, 589, 591.
- Желю — вж. Желю войвода.
- Желю войвода (Желез Добрев Железчев) (ок. 1810—1878) — хайду-

тин през 30—50-те години на XIX в. в Сливенско, Котленско. В «Изгубена Станка» Ил. Р. Блъсков пресъздава моменти от живота му — 58, 89, 173, 322.

«Жизнь Наполеона Бонапарта, императ. французов. Вальтера Скотта, перев. с англ. С. Де-Шаплет. Изд. 2-ое, Спб., 1837» — 438, 624.

З

«Загорец», от Л. Каравелов — 7, 589, 591.

«Заговял е дядо Нил», от Л. Каравелов — 172, 606.

«Записки за България и за българите», от Л. Каравелов — 367, 619, 622—624, 626.

«Заповѣт» («Як умру, то поховайте»), от Т. Шевченко — 597.

«Заняло е славей пиле», от Л. Каравелов — 203, 608. Зевс, бог — 193, 263, 265, 354—356, 359—364, 618.

«Земни плугът в овръската», от Л. Каравелов — 94, 601.

«Земьомоя, Българию», от Л. Каравелов — 96, 601.

Златев, Петър (Петраки) — роден в Клисуре. Търговец, моавин (помощник) на видинския управител. След преселването си в Русе продължава да е в контакт с турците, поради което е ненавиждан от революционната емиграция — 77, 130.

«Знаеш ли ти кои сме?», фейлетонна рубрика — 592.

«Знаме» (1874—1875) — революционен вестник, редактиран от Хр. Ботев — 610, 622, 623.

«Знание» (1875—1876, 1878) — списание, редактирано от Л. Каравелов. В него в легална форма Каравелов изяснява революционнодемократическите си възгледи — 208, 209, 211, 213, 214, 216—218, 220, 221, 223, 225, 227—229, 231—236, 238, 241—245, 247, 589, 590, 609—613, 622.

«Зора се е зазорила», от Л. Каравелов — 89, 601.

«Зора се е зазорила», от Л. Каравелов — 147, 605.

И

«И нашият благоверни», от Л. Каравелов — 190, 607.

Иван Асен II, български цар (1218—1241) — 45, 295.

Иван Кръстител — 448, 494, 500.

«Иван Хус или еретик (Из Т. Шевченка)», прев. Л. Каравелов — 41, 594.

Иванчо — вж. Пенчович, Иванчо.

«Иванчо Христовичу», от Л. Каравелов — 117, 603.

Иван Шишман (неизв. — 1395), последен цар на Второто българско царство — 402.

«И дете от тук, мълчете, не лайте», от Л. Каравелов — 111, 602.

«Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрали и подготвили за печат Д. Леков, Л. Минкова, Цв. Унджиева. С., 1964» — 591, 594, 613, 616, 619, 626, 627.

«(Из Ив. Г-м)», прев. Л. Каравелов — 29, 593.

«Из мъртвия дом», от Л. Каравелов — 502, 625.

«(Из Н. А. Добролюбова)», прев. Л. Каравелов — 236, 612.

«(Из Т. Шевченка)», прев. Л. Каравелов — 11, 591.

«(Из Т. Шевченка)», прев. Л. Каравелов — 40, 594.

Изабела II (1830—1904) — испанска кралица, потушила буржоазно-демократичната революция от 1854—1856 г. Свалена в резултат на революцията от 1868 г. — 147.

«Избави ни», от Л. Каравелов — 146, 604.

Изворов, Нил — свещеник от Русе. Натоварен да води борба против католическата пропаганда в Солун, става униат. След време отново се връща към православие. В «Независимост» са обнародвани доста материали срещу него. Каравелов му посвещава и стихотворението «Заговял е дядо Нил» — 76, 153, 172, 599.

«Изпълниха се моите желания», от Л. Каравелов — 245, 612.

«Източно време» (1874—1877) — българско издание на англо-френския вестник «Левант Таймс», Цариград, редактирано от П. Салдов, Хр. Ваклидов, Н. Генович и др. Пропагандира английската политика в Близкия изток — 205.

Иларион Макариополски (1812—1875), изтъкнат деец на черковната борба — 59, 600.

Илиев, Атанас Трифонов (1852—1927) — учи в Чехия (Табора и Прага) и Белград. Участник в революционното движение. Фолклорист, автор на учебници, на интересни мемоари — 620.

Илия Мачеларинът — 443, 444, 446.

«Имаме си», от Л. Каравелов — 102, 602.

«Имарет — джамиси» (бивша черква «Успение на Св. Богородица»), джамия — 402.

«Има хкъща, има хниви», стихотворение — 589.

Инквизицията — 519.

Ирани, Д., унгарски историк — 513, 625.

«Искам право, искам воля», от Л. Каравелов — 127, 603.

Искров, Тодораки — пловдивски чорбаджия, син на Искро Кесеяков, от рода на Чалъковци — 401, 432.

«Исторически преглед на българската църква» (1869), от М. Дринов — 443.

«История албигойцев», от Осокин — 441.

«История на новата българска литература. Т. IV, ч. II. С., 1936», от Б. Пенев — 592.

Исус Христос — 18, 27, 28, 52, 102, 120, 131, 139, 153, 179, 198, 212, 215, 217, 261, 293, 315, 335, 344, 346, 397, 407, 448, 450, 477, 499, 500, 517, 518, 624.

Й

Йоаким — цариградски патриарх; обявява се решително срещу исканията на българите за самостоятелна българска църква и след издаването на фермана — 599.

Йоан, евангелист — 625.

Йоан Богослов — според преданието апостол и евангелист, ученик на Исус Христос. Автор на едно от евангелията, на послания — 529.

Йоан Златоуст (ок. 347—407) — 426, 625.

Иованович, Владимир (1833—1922) — сръбски обществен деец, един от основателите на Либералната партия в Сърбия. Следва икономически науки в Германия. През 1862 г. изпратен като представител на Либералната партия в Лондон. През 1864—1865 издава в Швейцария на френски и сръбски език в. «Слобода». Във връзка с убийството на М. Обренович лежи седем месеца в затвора заедно с Л. Каравелов — 508, 540, 547, 548, 626.

Йона — библейски пророк. Според преданието живял в стомаха на кит няколко денонощия, след което бил изхвърлен на сушата жив — 242.

Йоцов, Борис, литературовед — 590, 625.

Йочо, свещеник — 403.

К

К. — вж. Куянджич, Милан.

Кабанис, Пиер Жан Жор (1757—1808) — френски лекар, философ, поет, преводач. Съчинението му «Доклади за физиката и за

морала на човека» е издадено през 1865—1866 г. на руски — «Отношения между физическа и нравствена природа на човека». Цитатът на Каравелов е по руския превод на това съчинение — 542.

«Казачья колыбельная песня», от М. Ю. Лермонтов — 594.

Капитолия — «главен храм в Рим» (бележка на Призов към превода на Каравелов «Неофити») — 254, 258, 617.

Каравелов, Любен Стойчев (1834—1879) — 8—10, 12, 23, 39, 51, 58, 60, 122, 173, 275, 277, 589—595, 597, 598, 600, 603, 606, 608—611, 613, 614, 616—627.

Кара Георги, Караджордже, Джордже Петрович (1760—1817) — 289, 344, 345.

Кара Феезия, Кара Феиз — кърджалийски главатар (XVIII — XIX в.) — 321.

Караджич, Вук (1787—1864) — 473.

Каракаша — хотел с казино в стария Букурещ — 162, 605.

Карл Велики (ок. 742—814), франкски крал и император — 517.

Карта на Лежан — 624.

Карта на Шафарик — 624.

Касабов, Иван Христов (1837—1911) — 125.

Касабяно — вж. Касабов, Иван.

Касандра — според гръцката митология — троянска пророчица. Аполон отсъжда никой да не вярва на предсказанията ѝ, но всичко, което предвещава, се сбъдва — 546.

Касий — Гай Касий Лонгин (I в. пр. н. е.), римски политически деец — 178.

Кастел, кула — 559.

Касъров, Янко (Янаки), съученик на Л. Каравелов, по-късно — търговец — 606.

Катерина — Екатерина II (1729—1796), руска императрица — 475.

Катон, Марк Порций Стари (234—149 пр. н. е.) — 178.

Катрфаж дьо Брео (1810—1892) — френски антрополог и физиолог. Каравелов е познавал неговия труд «Човешкият вид» в руски превод, издаден през 1864 г. Катрфаж е превеждан на български език от С. С. Бобчев — 468.

Киевски университет — 549.

Киприда — «богиня на любовта» (бележка на Ив. Г. Призов към Каравеловия превод на «Неофити») — 255, 256, 617.

Кир Марко — вж. Балабанов, Марко.

«Кирилу и Методию», от Л. Каравелов — 215, 611.

Ковач, Андрея, маджарин, учител — 449—452.

- «Кога умра не копей ме», от Л. Каравелов — 73, 597, 598.
- «Който иска да бъде», от Л. Каравелов — 184, 607.
- «Който иска щастие», от Л. Каравелов — 141, 604.
- «Колокол» (1857—1867) — руски революционен вестник, издаван от А. И. Херцен и Н. П. Огоров. Първоначално излиза в Лондон, по-късно — в Женева. Каравелов е следял в. «Колокол» — 507.
- Колцов, Алексей Василиевич (1809—1842), руски поет — 249, 613, 615.
- Константин Велики (ок. 280—337), римски император — 45, 517.
- Конт, Огюст (1798—1857) — френски философ и социолог, създател на позитивизма. Автор на «Курс по позитивна философия», на «Система на позитивната политика или трактат по социология» — 529, 530.
- Косовска битка — станала през 1389 г. на Косово поле между турците, начело с Мурад I, и сърби, власи, българи, босненци, водени от княз Лазар — 524.
- «Косовската» — има се предвид произведението «Лазарица или Бојна Косову између Срба и Турака на Видовдан 1389» (1847), от Й. Н. Оточанин — 438, 624.
- Костич, Лаза (1841—1910) — сръбски поет, драматург, общественик, един от представителите на сръбския романтизъм — 626.
- Костов, Ст. — заедно с Д. Мишев съставя и издава в два тома популярната за времето «Христоматия по изучаване словесността в горните класове на гимназиите. . .» (1888—1889) — 594.
- «Котка и месо», от Л. Каравелов — 43, 594.
- Кошут, Лайош (1802—1894) — унгарски политически деец. След погрома на революцията от 1848—1849 г. емигрира. От 21. XI. 1849 до 16. II. 1850 г. живее в Шумен с група унгарски революционери — 513, 514.
- Крали Марко, феодал, владетел на Прилеп, герой на българския и южнославянския фолклор — 124, 173, 350, 403.
- Кралица Марго, Маргарита Французка (Валуа) (1553—1615) — дъщеря на френския крал Хенрих II и Екатерина Медичи. В деня на венчаването ѝ с предводителя на хугенотите Хенрих Наварски Екатерина Медичи и католическата партия организират масово избиване на дошлите за сватбата хугеноти. Това събитие е известно в историята под името «Вартоломеева нощ» (24 август 1572 г.). Героиня на романа на Ал. Дюма — баща «Кралица Марго» (1845) — 425.

- Крилов, Иван Андреевич (1769—1844), баснописец — 34, 47, 593, 596.
- Кримска война (1853—1856) — 387, 459, 473.
- Кромвел, Оливер (1599—1658), деец на Английската буржоазна революция от XVII в. — 518.
- Крум (неизв. — 814), български хан — 619.
- Кръстевич, Гаврил (1817—1898) — 205.
- «Крякат гъски, гакат патки», от Л. Каравелов — 126, 603.
- Ксантос, главен учител в гръцкото училище в Пловдив — 431—433, 435.
- «Кукувица и орел (Из И. Крилова)», прев. Л. Каравелов — 34, 593.
- «Кукурикни, мой ти петльо», от Л. Каравелов — 100, 602.
- «Кукушка и орел», от И. Крилов — 593.
- Купидон, римското име на гръцкия бог Ерос — 427.
- Куюнджич, Милан (Абердар) (1842—1893) — сръбски писател и общественик, професор по философия във Великата школа. Каравелов дава оценка на литературното му дело в статията «Книжевност» в сп. «Матица», а впечатленията си от него споделя в «Мемоари» — 547, 550, 553, 554, 626.
- «Към братя си», от Хр. Ботев — 590.
- «Кюмюрджи сокак», улица в Цариград — 407.

Л

- Л. — вж. Каравелов, Любен.
- Л. К. — вж. Каравелов, Любен.
- Л. Пугало, псевдоним — вж. Каравелов, Любен.
- Л. С. — вж. Каравелов, Любен.
- Л. С. Крътица, псевдоним — вж. Каравелов, Любен.
- Лабрийер — вж. Брюйер, Жан.
- Лазар (Богатият Лазар) — според евангелската притча — бедняк, стоящ пред вратата на жесток богаташ (вж. Лука, XVI, 19—31) — 237, 478, 494—499.
- Лазар (Богатият Лазар) — според притчата — богаташът, когото Каравелов нарича «богатият Лазар» — 499.
- Лазар (1329—1389), сръбски княз — 344, 491, 499.
- Лакиер, Ал. Б. (1825—1870) — руски писател, юрист. Пътешествува в Западна Европа, Палестина, Америка. Автор на «Рус-

- ката хералдика» (1855), «Пътешествия по Североамериканските щати, Канада и Куба» (1859) — 531, 533, 534.
- «Л а л у г е р ъ т н и т о о р е», от Л. Каравелов — 106, 602.
- «Лебед, щука и рак (Из И. Крилова)», прев. Л. Каравелов — 47, 595.
- «Лебедъ, щука и рак», от И. Крилов — 595.
- Левин, Раух (1819—1890) — бан на Хърватско, Далмация и Славония. Основоположник на хърватско-унгарската партия — 506, 511.
- Левицкий, В. — автор на съчинението «Богомилство, болгарская ересь X—XIV в.» — 441.
- Левски, Васил (1837—1873) — 58, 150.
- Лежан, Гийом (1828—1871) — френски пътешественик и инженер-геодезист. През 1861 г. издава «Етнографска карта на Европейска Турция», в която дава обективна представа за етнографията и разположението на българите — 367—369.
- Леков, Дочо, литературовед — 591, 627.
- Леонид, спартански цар (488—480 пр. н. е.) — 25, 435, 593.
- Леополд I (1640—1705) — австрийски император. Призовава християните на борба срещу османското владичество, води война срещу Турция. При оттеглянето на войските му от Сърбия с тях тръгват и се заселват в южната част на Унгария доста сърби, на които се дават различни привилегии. За тях в «Из мъртвия дом» загатва Каравелов — 515.
- Лешанин, Милойко — генерал. Роден през 1833 г. Учи в Берлин и Париж. Известно време е професор в Белградската военна академия; министър на войната в кабинета на Ристич; участник в Сръбско-турската война (1876) — 551, 579.
- Лойола, Игнатий (1491—1556), основоположник на йезуитския орден в Испания — 529.
- Лука, апостол — 491, 625.
- «Л ъ ж а т а е г о л я м г р я х», от Л. Каравелов — 234, 612.
- «Любен Каравелов в спомените на съвременниците си. Съст. Ст. Великов. С., 1960» — 589.
- «Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. С., 1964», от М. Арнаудов — 592, 596, 620, 621.
- «Любен Каравелов. Записки за България и за българите. С., 1930» — 622.
- «Любен Каравелов. Статии и изследвания. С., 1963», сборник — 600.

- «Любен Каравелов. Съчинения. Т. I. Стихотворения. Съст. и ред. Ал. Бурмов и Ст. Божков. С., 1942» — 590.
- Лютер, Мартин (1483—1546), деец на Реформацията — 518.

М

- Маджаров, Михаил Иванов (1854—1944) — общественик, публицист, автор на интересни мемоари — 589.
- «М а й к о м о я, м ъ ч е н и ц е», от Л. Каравелов — 171, 606.
- «Майце си», от Хр. Ботев — 590.
- «Майчина песен», от Ст. Стамболов — 594.
- «Македония» (1866—1872) — най-популярния български вестник, издаван в пределите на Османската империя, в Цариград. В него редакторът му П. Р. Славейков изяснява последователно демократическите си принципи, големите си способности като журналист, публицист, общественик. Във вестника печатва материали от «Свобода» — 600.
- Малък Вълко — от рода на Чалъковци, бегликчия от Копривщица. Съдействува за създаването на българско училище в Пловдив. Подпомага издаването на преводния труд на Р. Попович «Христонтия». Четиримата му сина — Никола, Атанас, Георги, Александър — получават солидно образование — 385, 387.
- «М а л ъ к и г о л я м» (част от «К о г а у м р а, н е к о п а й м е» от Л. Каравелов), стих., излязло от името на П. Р. Славейков — 598.
- «Маминото детенце», от Л. Каравелов — 619.
- Мануш войвода — 286.
- Марат, Жан Пол (1743—1793) — деец на Френската буржоазна революция, публицист, учен. В стиха «все пали Марат» (стих. «Слава») Каравелов има предвид ожесточената му борба против жирондистите, проповядвания от него революционен терор — 76.
- Мария, Мара, Тамара — дъщеря на Ив. Александър, жена на Мурад I, героиня на народния епос — 402.
- Мария Стюарт (1542—1587) — шотландска кралица, организира заговор срещу Елисавета I. Лежи продължително време в затвора; езекутирана — 468, 542.
- Марко, евангелист — 625.
- Маркович, Светозар (1846—1875) — сръбски революционен деец,

публицист, литературен критик, основател на първия социалистически вестник в Сърбия «Радник». Заради обществените му позиции и активната му литературна дейност Каравелов се изказва ласкаво за него в своите «Мемоари» — 547, 548, 554, 626.

Матей, евангелист — 625.

Матей — **Матей** — фанариот, митрополит на Самоковска епархия. Поради необуздания му характер е наричан «дели» (луд) — 59.

Махмуд Недим паша (1806—1884) — първоначално е управител на Сирия; от 1871 до 1873 г. е велик везир — 88.

Медуза — една от трите сестри Горгони; «богиня на отмъщението, т. е. отмъщение за ругателствата и за всичките тези насилия над човека» (бележка на Призов към превода на Каравелов «Неофити») — 258, 617.

Мемиш паша — необуздан, луд турчин в Русе, който дава повод на Каравелов да използва името му като нарицателно — 184, 204.

«**Мемоари**», от Л. Каравелов — 546, 622, 626.

«**Месечинко-в-иторожко**», от Л. Каравелов — 104, 602.

Метерних, Клеменс (1773—1859), австрийски държавник — 506.

Мидтад — **Митхад паша** (1822—1884), турски държавник — 32, 36, 101, 282, 285, 302—317, 321—324, 326, 328—330, 342, 351.

Милица, сръбска царица — 524.

Миличевич, **Милан** (1831—1908) — сръбски писател, етнограф. Автор на статии и книги с богат етнографски и фолклорен материал — 466, 562, 563.

Милтиад (края на VI — началото на V в. пр. н. е.), атински полководец и държавен деец — 458.

«**Милый друг, я умираю**», от Н. А. Добролюбов — 612.

Минаев, **Дмитрий Дмитриевич** (1835—1889) — руски поет-сатирик. Издава сатиричното сп. «Гудок» (1862). Автор на епиграми, пародии, фейлетони в стихове — 509, 592.

Минкова, **Лиляна**, литературовед — 591.

«**Минуват дни и години**», от Л. Каравелов — 98, 601.

«**Мисъл**», сп. — 610.

Михаил (Михайло) Обренович (1823—1868) — сръбски княз, син на Милош Обренович. В убийството му тенденциозно е за-

подозрян и Л. Каравелов, вследствие на което е арестуван заедно с Вл. Йованович — 505.

«**Михаил Чайковски** — **Садък паша и Българското възраждане**. С., 1973», от В. Смоховска-Петрова — 594.

Михайлов, **М. Л.** (1829—1865) — руски писател, преводач, публицист, последовател на руските революционни демократи. Преводач на Беранже, Хайне — 610.

Мишев, **Д.** — съставител и издател (съвместно със Ст. Костов) на «Христоматия по изучаване на словесността...» (1888—1889) — 594.

«**Млада Србадија**» (1870—1872) — омладински вестник за наука и литература, издаван в Нови Сад — 625.

«**Много съм слушал (Из Хайне)**», прев. Л. Каравелов — 194, 607.

Мойсей, библейско лице — 477, 518, 625.

«**Молитва**», от Л. Каравелов — 239, 612.

«**Моля ти се, мамо**», от Л. Каравелов — 116, 603.

«**Моминска молитва**», от Л. Каравелов — 202, 608.

Монте Кристо — герой от едноименния роман («Граф Монте Кристо») на Ал. Дюма-баща — 425.

Морока, богиня — 267.

Мохамед — 311, 312, 323, 329, 348, 352, 409, 410, 428, 528, 562.

Мурад I (1319—1389), турски султан — 76, 402, 404.

Мустафа, везир на Мурад I — 402.

Мустафа паша — 320.

«**Мълчи, не гордей се**», от Л. Каравелов — 233, 612.

«**Мълчи, синко, недей плака**», от Л. Каравелов — 589.

Мънзов, **Иван** (1843—1918) — редактор на в. «Тъпан». Първоначално оказва помощ на Каравелов в списването на в. «Свобода» (до бр. 10). Поддава се на внушенията на «старите», скъсва с Каравелов и започва да пише срещу него във в. «Право». Каравелов иронизира «Тъпан» и редактора му в «Свобода» и «Независимост». След подновяването на «Тъпан» през 1875 г. Мънзов продължава нападите си срещу Каравелов — 599.

Мюнцер, **Томас** (ок. 1490—1525) — немски революционер, идеолог на селско-плебейския лагер по време на Реформацията и Селската война (1525). Делото му е високо оценено от Енгелс в «Селската война в Германия» — 518.

Н

- «(На В. Левски)», от Л. Каравелов — 138, 604.
 «На пловдивските гърци», от Л. Каравелов — 140, 604.
 «На що мені чорні брови», от Т. Шевченко — 593.
 «Наготвил е Митхад паша», стихотворение — 589.
 «Над теб вали дъжд и сняг», от Л. Каравелов — 183, 607.
 «Най-напред бе бозаджия», от Л. Каравелов — 93, 601.
 Найденов, Иван (1834—1910) — учител в българското училище в Цариград, редактор на в. «Право» и в. «Напредък» — 149, 157, 204.
 «Нанни ми, нанни, детенце», от Л. Каравелов — 38, 594.
 Нано, байрактар, фолклорен герой — 379, 380.
 Наполеон I Бонапарт (1769—1821), френски император — 76, 233, 504, 517, 579, 626.
 Наполеон III, Луи Наполеон Бонапарт (1808—1873), френски император — 147, 517, 518, 626.
 «Напредваме, напредваме», стих. от Л. Каравелов — 149, 605.
 «Напредък» — дружество, основано през 1863 г. от български търговци във Виена. Оказва подкрепа на български младежи, които се учат в чуждестранни учебни заведения. Съществува до 1892 г. — 102.
 «Настанаха изново весели дни», стих. от Хайне, прев. Л. Каравелов — 208, 609.
 Натан мъдрец — герой от драмата на Лесинг «Натан мъдрецът» (1779) — 13.
 «Наш Иван е добър юнак», от Л. Каравелов — 128, 604.
 «Наш кир Проicho си купил», от Л. Каравелов — 176, 606.
 «Наше време», руски вестник — 620.
 «Не осуждай я за това, че така е тя паднала», от Л. Каравелов — 18, 591.
 «Не очаквай, синко», от Л. Каравелов — 599.
 «Не подливай вода», от Л. Каравелов — 191, 607.
 «Не раждай ме, мамо», от Л. Каравелов — 105, 602.
 «Не слушай ти дядо», от Л. Каравелов — 119, 603.
 «Невен — слоге» — литературно-обществен алманах на организа-

- цията «Дружина на сръбската младеж», която обединява демократичните среди на сръбската младеж през 40-те години на XIX в. — 438.
 «Независимост», в. — продължение на Каравеловия в. «Свобода» (от бр. 23, 23 февруари 1873 г. до 12 октомври 1874 г.) — 125—128, 130, 132, 133, 135, 137, 139—146, 148, 149, 151, 153, 155—161, 163, 165—167, 170—176, 178—191, 193, 194, 196—207, 253, 603—608, 622, 623.
 «Нека ходя дрипав», от Л. Каравелов — 188, 607.
 «Немили-недраги», от. Ив. Вазов — 621.
 «Неологос», гръцки вестник, издаван в Цариград — 126.
 Неофит, фанариотски владика — 63.
 «Неофити», от Т. Шевченко, прев. Л. Каравелов — 251, 616.
 Нерон, Клавдий Цезар (37 пр. н. е. — 68 н. е.), римски император — 257, 260, 458, 589, 590, 617, 618.
 «Нива (Из Яковенка)», прев. Л. Каравелов — 19, 592.
 Никола (Стоян), войвода — 402.
 Николай I (Николай Павлович Романов), руски император — 295, 475, 503, 515, 529, 530, 617, 618.
 Никифор, архиепископ — 407.
 «Никому (Из Боренса)», прев. Л. Каравелов — 15, 591.
 Нил, поп — вж. Изворов, Нил.
 «Нова България» (1876—1877) — революционен вестник. Негов пръв редактор е Хр. Ботев: по-късно е редактиран от Р. Блъсков и Ст. Стамболов — 594.
 «Нова виенска преса» — най-големият виенски либерално-буржоазен вестник — 468.
 «Нова година», от Л. Каравелов — 161, 605.
 «Нова песен», стих. на Хайне, побългарено от Л. Каравелов — 210, 609, 610.
 «Нова песен», от Л. Каравелов — 59, 597.
 «Новите Христови апостоли», от Л. Каравелов — 27, 593.
 Ной — според Библията — родоначалник на човешкия род след потопа — 174, 456.
 «Някога и сега», от Л. Каравелов — 79, 599.
 «Няма добро на тоя свят», от Л. Каравелов — 123, 603.
 О
 «О богомилах», от Левицкий — 441.
 «О зародыше новоболгарской литературы» («О зародыше новой

- болгарской литературы»), 1838, от Ю. И. Венелин — 386.
- Обилич, Милош, герой от сръбския народен епос — 344, 404.
- Обломов, литературен герой от едноименния роман на И. А. Гончаров — 551.
- Общи, Димитър (Димитър Николич Косовец) (ок. 1835—1873) — български революционер, чието име след арестуването му е свързано с разкриване и предаване на революционни дейци на турската власт. — 603.
- Огаръов, Николай Платонович (1813—1877) — руски революционер демократ, поет, публицист — 595.
- Океан, бог на моретата — 354.
- «Оковани във синджир», от Л. Каравелов — 152, 605.
- Омир, старогръцки епически поет — 140.
- Омладина — демократична организация на младежта в Сърбия, създадена през 1866 г., която си поставя културнопросветни и политически задачи. Нейн активен сътрудник е Л. Каравелов — 548, 550.
- «Орач», от Л. Каравелов — 54, 596.
- Оренбургска крепост — 434.
- «Ори, ори, дордети се», от Л. Каравелов — 201, 608.
- Осокин, Н. А. (1839—1895) — професор по всеобща история в Казанския университет; автор на труда «История на албигойците» (1869) — 441.
- «Остана България», от Л. Каравелов — 133, 604.
- «Оставила как Пенка», от Л. Каравелов — 156, 605.
- «Отец Йоаким», от Л. Каравелов — 82, 599.
- Отец Нил — вж. Изворов, Нил.
- «Ох, не цъфти в руски Сибир», от Л. Каравелов — 195, 608.
- «Ох, чуй ме де, боже», от Л. Каравелов — 121, 603.
- «Очерк ученого путешествия по Турция. Казань, 1848 — точното заглавие на това съчинение е: «Очерк путешествия по Европейской Турции», от В. Григорович — 367.
- Очерки Европейской Турции», от Гилфердинг — допусната грешка: има се предвид «Очерк путешествия по Европейской Турции», от В. Григорович — 441.
- «Още една пролет иде», от Л. Каравелов — 173, 606.

П

- П. — вж. Павлович, Джордже.
- Павел I (1754—1801), руски император — 475.
- Павлович, Джордже (1838—1921) — сръбски учен, професор по

- гражданско право във Великата школа — 553, 626.
- Пазвантоглу, Осман (Пазбан заде) (1758—1807) — турски феодал. В резултат на недоволството на яничери, феодали и мохамедански духовници срещу реформите на Селим III се опълчва срещу Високата порта, през 1794 г. превзема Видинската крепост и се провъзгласява за самостоятелен владетел на Видинската област — 320.
- «Паз, боже, от зла среща», от Л. Каравелов — 157, 605.
- «Паз, господи, от сляпо», стихотворение — 589.
- Паисий — в стих. «Някога и сега» Каравелов употребява това име като нарицателно — 79, 599.
- «Пак Коледа наближава», от Л. Каравелов — 160, 605.
- Панайот — вж. Хитов, Панайот.
- Панарет (1805—1883) — пловдивски митрополит, първоначално владика на Ксанти. Взема дейно участие в черковната борба — 85, 600.
- Панчооглу, герой от фолклора — 378—380.
- «Пастир», от Л. Каравелов — 10, 589, 591.
- «Пастир добри отец Антим», от Л. Каравелов — 120, 603.
- «Пахар», от Р. Бърнс — 596.
- Пеев, Иван, съставител и издател на христоматия — 594.
- Пенев, Боян (1882—1927) — професор, литературен историк — 589, 592, 622.
- Пенчович, Хаджи Иванчо (ок. 1825 — неизв.) — туркофил, турски чиновник, член на Държавния съвет. Предава български революционери. Член на турския съд, осъдил Левски на смърт — 77, 100, 130, 164, 166—168, 600.
- «Песен (Из Т. Шевченка)», прев. Л. Каравелов — 30, 593.
- «Песен (Из Т. Шевченка)», прев. Л. Каравелов — 66, 597.
- «Песен на новия разбойник (Подражание на Колцов)», «Песня нового разбойника (Подражание Кольцову)», от Л. Каравелов — 249, 613, 615.
- «Песен на Раковски», от Л. Каравелов — 50, 595.
- «Песен на «чувствителните» херои», от Л. Каравелов — 134, 604.
- «Песме македонски бугара» — заглавието е дадено неточно: «Народне песме македонски бугара» (1860), от Ст. Веркович — 396.
- «Песни и стихотворения» (1897), стихосбирка от Ст. Стамболов — 594.

- «Песня разбойника (Памети друга А. П. Сребрянского)», от А. В. Колцов — 613.
- «Пестер Лойд», консервативен вестник, издаван в Будапеща — 468, 502.
- «Петко и Пенчо Славейкови», къща-музей — 600.
- «П. Р. Славейков. Съчинения. Т. II, С., 1965» — 599.
- Петко Янтахта, войвода — 375.
- Петранович, Б. (1809—1874) — хърватски писател. Изследва църковната история на Далматинския край. Основно негово съчинение, с което е запознат и Каравелов, е «Богомили. . .» — 441.
- Петровиц, Настас, брат на жената на Каравелов — Наталия — 626.
- Петропавловска крепост — 527.
- Петър Сивият — 444, 447.
- Пий IX (1792—1878), папа — 76, 147, 519.
- Пилат Понтийски — римски прокурор на Юдея през царуването на Тиберий. Известен по ролята, която играе в процеса срещу Исус Христос — 131.
- «П и л е н ц а т а п е я т», от Л. Каравелов — 186, 607.
- «Письма об истории сербов и болгар», от А. Ф. Гилфердинг — 441.
- Пит — вер. Пит, Уйлям Младши (1759—1806), английски държавник — 504.
- Платон (прозвище на Аристокъл) (427—347 пр. н. е.) — древногръцки философ, родоначалник на обективния идеализъм — 227, 426, 432.
- «Плач Еремин», от Л. Каравелов — 51, 596.
- Пловдивска гимназия — 431.
- «Пловдивски грък», от Л. Каравелов — 187, 607.
- «П о д о б р е е д а б ъ д е ш», от Л. Каравелов — 204, 608.
- «П о д о б р е е д а г л а д у в а м», от Л. Каравелов — 88, 601.
- «П о з н а в а ш л и о н з и ю н а к», от Л. Каравелов — 159, 605.
- «Показалец», от Г. С. Раковски — 390, 391, 393.
- Покровски, Василий Иванович (1838—1915) — руски икономист, един от пионерите на земската статистика. По повод делото срещу Д. В. Каракозов през 1866 г. е хвърлен в Петропавловската крепост — 527.
- Пол де Кок (1794—1871), френски писател — 424.
- Поповиц, Райно (1773—1858) — 422.
- «Породила мене мати», от Т. Шевченко — 594.
- Посейдон, бог на морето — 363, 364.
- «Послание («і мертвим, і живим»), от Т. Шевченко — 591, 611.
- «После Ноя светът е бил», от Л. Каравелов — 174, 606.

- Потапов, Александър Лвович (1818—1886) — руски генерал, губернатор. Началник на полицията в Москва, началник на жандармерийския корпус, главен началник на III-то отделение — 504.
- Потемкин, Григорий Александрович, народно прозвище Тьомкин (1739—1791) — руски държавен и военен деец — 475, 476.
- «П о ч а к а й т е о щ е м а л к о», от Л. Каравелов — 168, 606.
- «Правда и свобода» (вариант на «Б о ж е м и л и, б о ж е д р а г и» на Каравелов), изд. П. Р. Славейков — 598—600.
- «Право» (1869—1873) — вестник, списван от Ив. Найденов в либерално-просветителски дух. Напада остро Каравелов, Хаджи Димитър, революционните дейци — 102, 126, 149, 157.
- Прайс — трудно е да се установи дали Каравелов има предвид английския икономист Бонами Прайс (1807—1888) или друго някое лице — 529.
- «Превращения», от Овидий: вер. Каравелов е чел изданието «Превращения или похождения языческих богов и полубогов от начала мира» (1794), в руски превод от френски на К. Рембовский — 438, 624.
- «П р е д а л с е е к а т о б а б а», от Л. Каравелов — 124, 603.
- «П р е д а т е л и, и з е д н и ц и», от Л. Каравелов — 125, 603.
- «П р е м и н у в а т г о д и н к и т е», от Л. Каравелов — 136, 604.
- Приап — според митологията син на Дионис (Бакхус) и Афродита; «римски бог, в чест на когото се извършвали развратни празненства» (бел. на Прижов към превода на Каравелов «Неофити») — 255, 617.
- «П р и г о т о в и л д я д о А н т и м», от Л. Каравелов — 205, 608.
- Прижов, Иван Гаврилович (1827—1885) — 616.
- «Приковани Прометей» от Есхил, прев. Л. Каравелов — 354, 621.
- «П р о к л и н а т н и г ъ р ц и т е», от Л. Каравелов — 145, 604.
- «П р о л е т д о й д е и п и л е н ц е», от Л. Каравелов — 87, 601.
- Прометей, титан в древногръцката митология — 354—357, 362, 363.
- Протич, д-р Петър (1822—1893) — завършва медицина в Атина и Париж. Член на «Добродетелната дружина». Пише стихотворения на френски, румънски, гръцки, български. Атакуван от Каравелов и Ботев заради обществените му позиции и по-

- средствената му поезия. Издава стихосбирката «La voix de la Bulgarie» (Букурещ, 1879) — 443.
- «Птици», от Аристофан — 368, 621, 622.
- Пугачов, Емелян Иванович (ок. 1742—1775) — ръководи селската война в Русия (1773—1775). След потушаването ѝ е екзекутиран — 526.
- «Пътешествие» («Путешествие»), от Л. Каравелов — 599, 622, 626, 627.
- «Пътуване по северозападните щати», от А. Лакиер — 531.
- «Пъшкай, пъшкай, българчице», от Л. Каравелов — 113, 602.

Р

- «Радвайте се, когато ви», от Л. Каравелов — 243, 612.
- «Радостта е, мой ти брате», от Л. Каравелов — 115, 603.
- «Разговори русско-греческо-французские» — 438.
- Разин, Стенка (Степан Тимофеевич Разин) (неизв. — 1671) — вожд на селската война в Русия (1670—1671). Убит от царската власт в Москва — 526.
- «Разкази за старовременните хора» («Рассказы о старинных людех»), поредица от И. А. Худяков, прев. Л. Каравелов — 621.
- «Разкази за старовременните хора. III. За старите гръци. 1874», от А. И. Худяков, прев. Л. Каравелов — 621, 622.
- Раковски, Георги Стойков (1821—1867) — 322, 336, 337, 390—393.
- Раух — вж. Левин, Раух.
- Ритер, д-р — вероятно Каравелов има предвид автора на книгата «Врач, как друг дома... Москва, 1864» — 542.
- Роберт, Киприян — френски писател, професор по славистика в Колеж дьо франс. Роден през 1807 г. Цитираният от Каравелов труд има второ издание от 1852 г., което съдържа интересен предговор за положението в България до 1851 г. Срещу някои положения в този труд възразява и Раковски в «Горски пътник» — 367.
- «Робство», от Л. Каравелов — 23, 592.
- «Родил съм се аз от корен», от Л. Каравелов — 78, 599.
- «Родила е мене», от Л. Каравелов — 144, 604.
- «Родолуб съм, родолуб съм», от Л. Каравелов — 97, 601.

- «Родолубивият син», от Л. Каравелов — 74, 599.
- Рос, владика — 518.
- Росети, собственик на увеселително заведение — 163.
- Россе — вер. Россе, Пиер Фюлкран — френски поет, автор на «Нупни повѣ» — латински химни — 368.
- Ротшилд Майер — Анселм Ротшилд (1743—1812) — роден във Франкфурт на Майн. Родоначалник на прочутата банкерска династия на Ротшилдовците — 233, 468.
- «Румъния» («Румыния»), от Л. Каравелов — 582, 622, 627.
- «Русская беседа» (1856—1860) — славянофилско списание, издавано в Москва. В него са обнародвани публикации на Хомяков, Погодин, Гилфердинг, Самарин, Киреевски и др., както и статията на Хр. Даскалов «Возрождение болгар или реакция в Европейской Турции» — 377.
- «Русский вестник» — руско списание, основано през 1856 г. от М. Н. Катков със съдействието на П. М. Леонтиев. През 50-те години списвано в демократичен дух. В него сътрудничат Салтиков—Шчедрин, Тургенев, Лев Толстой. В началото на 60-те години характерът на списанието се променя — полемизира с Херцен, обявява се срещу младото поколение. В «Записки за България и за българите» Каравелов допуска неточност — той чете «Русский вестник» не в Пловдив, тъй като когато е в този град списанието още не излиза, а по-късно — 438, 622.
- «Рыцари Лебеда или двор Великого Карла» — 438.

С

- С. М. — вж. Маркович, Светозар.
- Саворин — вж. Суворов, Александър Василиевич.
- Сакия — мунѣ — родоначалник на будизма — Буда — 528.
- Самуил (незв. — 1014), български цар — 35—37, 45.
- Самуил — израелски пророк, живял през XI в. пр. н. е. — 518.
- «Самуил», от Л. Каравелов — 35, 594.
- Самуркаш ефенди — 404, 430, 431.
- Сарваши, съдия — 508.
- Сарданапал — според легендата асирийски цар от 836 до 817 г. пр. н. е. — 411, 625.
- Сарданапалови наследници — ирония по адрес на евреите — 625.
- Саръ — Ставри, пловдивски богаташ — 416.
- «Св. Богородица», манастир — 440.

- Св. Влас — 377.
 Св. Георги — 212, 377, 476, 497.
 «Св. Георги», манастир — 440.
 Св. Димитър — 377.
 Св. Илия — 74, 496, 497.
 Св. Макавей — 308.
 Св. Неделя — 318, 493, 497.
 Св. Никола — 377, 384, 496.
 Св. Петка — 308, 318, 429, 439, 493, 498.
 «Св. Петка», манастир — 392, 440.
 Св. Петър — 212, 222, 255, 256.
 Св. Спас — 212.
 Св. Спиридон — 272.
 Св. Стефан, Стефан I (Ишван I Арбад) (975—1038) — първият крал на Унгария. Въвежда християнството като официална религия — 513.
 «Свобода» (1869—1873) — революционен вестник, орган на БРЦК, редактиран от Л. Каравелов — 12, 14, 15, 17, 18, 20, 22—24, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 37, 39, 40, 42—44, 46, 47, 49, 51, 53, 54, 57, 58, 60, 63, 65, 66, 68, 70, 72, 73, 75—101, 103—107, 109—112, 114—124, 589—597, 599—603, 616, 619.
 Свобода «(Исхандеру)», от Н. П. Огорьов — 595
 Севастополска война — вж. Кримска война.
 «Седнала е мойта майка», от Л. Каравелов — 198, 608.
 «Секи казва, че обича», от Л. Каравелов — 229, 612.
 Селим II (1524—1574) — турски султан, водил успешни войни срещу Персия, Унгария, Венеция — 490.
 Сеней Курсей — вер. Курсел Сенел, Жан Густав — френски икономист, роден през 1813 г. Професор по политическа икономия в Чили, по-късно член на Държавния съвет на Франция — 557.
 Сервантес, де Сиаведра, Мигел (1547—1616), испански писател — 518.
 Симеон (ок. 865—927), български цар — 45, 562.
 Синг-синг, затвор — 534, 535.
 «Слава», от Л. Каравелов — 76, 599.
 Славейков, Петко Рачев (1827—1895) — 589, 598, 600, 619.
 «Слушай, брате, не поливай», от Л. Каравелов — 199, 608.
 Смайлс, Самуел (1812—1904) — английски писател. В творчеството си поставя нравствени проблеми. Превеждан през Възраждането от Д. Мутев, Д. Хранов, Й. Груев, С. Радулов. Цитатът,

- на който се позовава Каравелов, е от съчинението на Смайлс «Самодеятелност» — 511.
 Смарагдов, С. Н. — автор на учебници по история и география. Изданието му «Краткое начертание всеобщей истории для первоначальных училищ. Спб., 1845» е преведено и издадено през 1858 г. на български език под заглавие «Кратка всеобща история от Смарагдова» — 468.
 Смит, Йосиф (1805—1844) — основател на религиозното учение мармонизъм в Америка — 529.
 Сократ (ок. 469—399 пр. н. е.), древногръцки философ-идеалист — 81, 140, 227, 458.
 Соломон, староеврейски книжовник и законодател — 456.
 Софроний, архимандрит — игумен на манастира край с. Арапово (сега Златовръх, Асеновградско). През 1862 г. събира в Русия парични средства за построяване на духовно училище в манастира — 392, 494, 500.
 «Спи и чакай, чакай и спи», от Л. Каравелов — 182, 607.
 Спиро — вж. Джеров, Спиро.
 Сръбско-турска война (1876) — 627.
 Стамболов, Стефан (1854—1895) — 594.
 «Стани, стани, юнак балкански», от Д. Чинтулов — 284.
 Станьо Батула — 415, 416.
 Стар завет — 518.
 «Стара планина», от Л. Каравелов — 58, 596.
 «Стара планина» (1876—1877) — вестник с либерална насоченост, издаван в Букурещ. Редактори — С. С. Бобчев (Бежан), Д. В. Манчев — 589, 590.
 Стефан, от Одрин — 555.
 Стефан Караджа (Стефан Тодоров) (1840/1842—1868), български революционер и войвода — 55, 56, 87, 150, 282, 283, 285, 333, 336, 337, 349—352.
 «Стефан Караджа (Отломък)», от Л. Каравелов — 55, 596.
 Стойчев, Л. — вж. Каравелов, Любен.
 Стоянов, Захари (1851—1889) — 590, 592, 594, 613.
 Стоянович, Георги — вж. Чалъков, Георги Стоянович.
 Стояновци — вер. Каравелов има предвид Стоянов, Васил Димитров (1839—1910), деловодител на Българското книжовно дружество — 26, 593.
 «Страници из книги страданий болгарского племени. Повести и рассказы Любена Каравелова. Москва, 1868» — 622.
 «Странник», от Хр. Ботев — 590.

- Суворов, Александър Василиевич (1729—1800), популярен руски полководец — 458, 475, 476.
- «Сцена из домашният живот на нашите чорбаджии», от Л. Каравелов — 271, 619, 620.
- Сципиони — имат се предвид Сципион Африкански (235—183 пр. н. е.), бележит римлянин, проконсул на Испания и Сципион, Емилиан (185—129), разрушител на Картаген — 76, 264.
- «Събрали се българи», от Л. Каравелов — 143, 604.
- «Съдбо моя, невернице», от Л. Каравелов — 48, 595.
- «Сърце мое, сърце мое», от Л. Каравелов — 122, 603.
- «Сътрудничеството на Л. Каравелов в българския периодичен печат до Освобождението», от Д. Леков — 600.
- Съчанът, пловдивски чорбаджия — 416.
- «Съчинения на Любена Каравелов. Т. I. Под ред. на З. Стоянов и Н. Л. Каравелова. Русе, 1886» — 590, 592, 593, 595, 613.
- Сю, Евгений (1804—1857) — френски писател, автор на популярните романи «Парижките потайности» и «Скитникът евреин». Пръв български преводач на «Скитникът евреин» е Хр. Ваклидов, който през 1860 г. издава част от романа в самостоятелно издание — 424.
- Т**
- Тамерлан (Тимур Ленг) (1336—1405), татарски завоевател — 25, 593.
- «Тамо горе, над скалите», от Л. Каравелов — 246, 613.
- Тацит (ок. 55 — ок. 120) — един от най-големите историци, оратори и политически дейци на древния Рим. Автор на значителни исторически трудове — «Германия», «Истории» и др. — 515.
- «Тежко се достига това, що е мило», от Л. Каравелов — 248, 613.
- Телечки, Лазо — талантлив сръбски артист, приятел на Каравелов в Нови Сад — 548, 549.
- Тен, Иполит (1828—1893) — френски теоретик на литературата и изкуството, философ, историк. Каравелов се запознава с възгледите и делото му чрез преведените на руски език негови съчинения — 531.
- «Ти ми казваш, зимбил цвете», от Л. Каравелов — 218, 611.
- «Ти, мой брате, ме накарваш», от Л. Каравелов — 207, 608.

- «Ти си мой брат и твоето», от Л. Каравелов — 90, 601.
- Тимон Атински — съвременник на Сократ и Аристотел, мизантроп. Като човеконенавистник служи за прототип на комедиографа Антифан — 509.
- Тит, Флавий Веспасиан (39—81) — римски император, разрушил Ерусалим през 70 г. — 178, 242.
- Тотьо — вж. Филип Тотю.
- «Трагедия», руски превод на стихотворението на Х. Хайне «Tragödie» — 609, 610.
- «Трагедия», ръкопис от Л. Каравелов — 619.
- Траян, Марк Улпий (53—117) — римски император, превърнал Армения, Месопотамия и други държави в римски колонии. Реорганизира римската войска — 562, 570.
- «Тревице, тревие», от Л. Каравелов — 222, 611.
- Тричков, Кузма — български търговец в Румъния. Завещава значителни средства за учебни и благотворителни цели — 607.
- Тулешков, Киро Петрович (1846—1904) — революционен деец, журналист, книжовник; управител на печатницата на Л. Каравелов, редактор на в. «Български глас». Директор на Държавната печатница в София след Освобождението — 620.
- «Турците ни казват», от Л. Каравелов — 166, 606.
- «Тънки вежди, черни очи», от Л. Каравелов — 86, 601.
- «Тъпанар», от Л. Каравелов — 81, 599.
- Тьомкин — вж. Потемкин, Григорий Александрович.
- «Тя е още добра душа», от Л. Каравелов — 209, 609.

У

- Унджиева, Цвета, литературовед — 591.
- «Успение Богородично», черква — 498.
- «Учете се, мои птички», от Л. Каравелов — 224, 611.

Ф

- Фенер — 84, 108, 204, 468.
- Филарет — митрополит, автор на «Пространен катехизис» — 435.
- Филип Тотю (1830—1907), български революционер, войвода — 89, 173, 291, 334, 350, 351.
- Франц Йосиф (1830—1916), австрийски император — 516.

Фридрих Велики (Фридрих II) (1712—1786), пруски крал — 517.
Фуад паша, Махмуд Фуад паша (1814—1863) — турски държавник, велик везир — 65.

X

«**Хаджи Димитър**», стихотворение от Хр. Ботев — 621.
 «**Хаджи Димитър**», стих. от Л. Каравелов — 112, 589, 602.
Хаджи Димитър Асенов (1840—1868), български революционер, войвода — 19, 86, 150, 282—285, 287—294, 296—301, 303, 304, 313, 316, 321—324, 328—338, 340, 341, 346—353, 621.
 «**Хаджи Димитър Ясенов**», драма от Л. Каравелов — 279, 619, 620.
Хаджи Иванчо — вж. **Пенчович, Хаджи Иванчо**.
Хаджи Калчо (Ст. Дренски) (1808—1892) — пловдивски чорбаджия, търговец, лихвар — 276, 416.
Хаджи Калъч, богат българин — 397.
Хаджи Панайот, български чорбаджия в Пловдив — 416.
Хаджията — вж. **Хаджи Димитър Асенов**.
Хайдут Велко — вж. **Велко Петрович**.
Хайне, Хайнрих (1797—1856) — немски поет, превеждан от Каравелов и П. Р. Славейков през Възраждането — 13, 16, 194, 589, 591, 608—610.
 «**Хайне в България**», статия от П. П. Славейков — 610.
Халил паша — министър на външните работи; ръководител на турската цензура — 126.
Хам — библейско лице; един от тримата сина на Ной. За негови потомци в Библията са посочени много народи — 174.
Хан, Йохан Георг (1811—1869), австрийски пътешественик — 367.
 «**Хан Симеон**» («Хан Симон»), кафене в стария Букурещ — 162.
Ханибазий — скулптор. Каравелов черпи сведения за него вероятно от преведената на руски книга на Кабанис — 543.
Харон — митологически герой — лодкар в подземното царство, на р. Стикс. Пренасял душите на починалите — 509.
Хектор, герой от «Илиада», троянски вожд — 411, 435.
Хенрих IV — литературен герой от трилогията за Хенрих IV Наварски от Ал. Дюма, издадена през 1847—1848 г. — 425.
Херкулес, митологически герой, син на Зевс — 363, 364.
 «**Херой из кавенето «Хан Симеон»**», от Л. Каравелов — 67, 597.
Херцен, Александър Иванович (1812—1870) — руски революционер, демократ и писател, оказал въздействие върху много български интелектуалци през Възраждането. Изданията му «Колокол» и «Полярная звезда» имат голяма популярност в Русия и

чужбина. За тази популярност говори и Каравелов в «Измъртвия дом» — 507.

«**Химна на манджурският султан**», от Л. Каравелов — 25, 592.

Хитов, Панайот (1830—1918), български революционер, войвода — 58, 86, 173, 281, 291, 322, 337, 350, 351, 620.

Хрисандр — вж. **Хрисант**.

Хрисант — гръцки митрополит, забранил да се служи на славянски в черквите в Пловдив. Изгонен след упоритата борба на пловдивчани — 187, 277, 403, 407, 620.

Христович, Иван поп (1848—1868) — учи в гимназия в Москва и в Александровския кадетски корпус. През 1866 г. се установява в Румъния. Секретар на четата на Хаджи Димитър. Ранен при бой на четата, се самоубива, за да не попадне в ръцете на турците. Каравелов му посвещава стихотворението «Иванчу Христовичу» и го прави литературен герой в драмата «Хаджи Димитър Ясенов» — 282, 283, 292, 333—336, 348—353.

Христос възкресе, от Л. Каравелов — 131, 604.

Христос възкресе, от Л. Каравелов — 217, 611.

«**Хубава си, моя горо**», от Л. Каравелов — 219, 611.

Худяков, Иван Александрович, разночинец — 621.

Хунияди, Янош (ок. 1400—1456) — унгарски политически деец и полководец. През 1442—1443 г. разбива турците и достига до Черно море. След смъртта на Владислав III става регент на Унгария — 507.

Хус, Ян (ок. 1371—1415), вожд на Реформацията в Чехия — 42, 518.

«**Хъшове**», от Ив. Вазов — 621.

Ц

Цанев, Георги, академик — 622.

Цанчова, Мария, калугерка — 407.

«**Цариградски вестник**» (1848—1862) — вторият български вестник, излизал след в. «Български орел». Негов пръв редактор е Ив. Богоров, а по-късно — Ал. Екзарх. Отразява обективно състоянието на българския културен, обществен и литературен живот през 50-те години на XIX в. — 388, 434, 624.

Цезар — Гай Юлий Цезар (100—44 пр. н. е.), римски държавник, военачалник, писател — 456, 517.

Ценович (Цанович), Димитър (1834—1915) — деец на освободителното движение; приятел на Л. Каравелов — 592.

Цукала — гръцки учител и книжовник в Пловдив; настроен враждебно срещу народолюбивите прояви на българите — 387, 402, 439.

Ч

Чайковски, Михаил (Садък паша) (1808—1886) — поляк на турска служба, ръководител на военните отряди — казак алай, писател. Ст. Ботев превежда и публикува във в. «Знаме» по-вестта му «Кърджали» — 594.

Чайлд Харолд, герой от поемата на Дж. Байрон «Странствованията на Чайлд Харолд» — 589, 592.

Чалъков, Атанас Вълкович — син на чорбаджи Малки Вълко. Учи в Париж. Участвува дейно в борбата за църковна независимост — 387.

Чалъков, Георги Стоянович (Челеби Георгаки, Георгаки бей) — син на Големи Стоян Чалъков от Копривщица, с авторитет пред турската власт; известно време е член на Държавния съвет. Участвува в борбата на пловдивчани за независима българска църква — 387, 429.

Чалъков, Стоян — 385, 387.

Чалъковци, от Копривщица — 624.

«**Че що си се разплакала**», от Л. Каравелов — 95, 601.

Черни Георги — вж. Кара Георги.

Чернишевски, Николай Гаврилович (1828—1889) — 544, 618.

Черняев, Михаил Григориевич (1828—1898), руски военен и общественик; командващ сръбската армия по време на Сръбско-турската война (1876) — 551, 579.

«**Често седя и се чудя**», от Л. Каравелов — 237, 612.

«**Читалище**» (1870—1876) — списание, орган на Българското читалище в Цариград. Отстоява принципите на еволюционизма, поради което е критикувано от Каравелов — 102.

«**Читанка за II отделение. С., 1883**», от П. Р. Славейков — 600.

Чолаков, Атанас (1819—1852) — монах в Хилендарския манастир. Учи в Одеската духовна семинария; учител в Панагюрище — 624.

Чомаков, д-р Стоян (1819—1893) — изтъкнат общественик и публицист в борбата за независима българска църква — 387, 429, 600.

Чорапчиев, Иванчо — туркофил, редактор на българските мате-

риали във в. «Дунав». Автор на учебник по френски език, на турски буквари — 168.

«**Чорбаджийско поучение**», от Ст. Стамболов — 590.

«**Чорбаджия и хъш**», от Л. Каравелов — 32, 589, 593.

Ш

Шасен, Карл Луи (1831—1901) — прогресивен френски историк и журналист. Автор на трудове върху историята на унгарската революция (1848—1849). Изследването му «Политическа история на революцията в Унгария» е написано в съавторство с унгарския историк Д. Ирани — 507, 513, 625.

Шафарик, Павел Йосиф (1795—1861) — изтъкнат деец на чешкото и словашкото национално движение от първата половина на XIX в. Съчинението му «Разцвет на славянската литература в България» (1848) е едно от основните научни изследвания за делото на Кирил и Методий. Преведено и издадено на български език в 1849 г. от дякон Хрисант Йоанович под заглавие «Цветособрание на старославенската книжнина в България». Шафарик твърди, че Кирил и Методий са от гръцки произход, поради което е иронизиран от Каравелов — 215, 367, 368, 552.

Шафрон, маджарин — 451, 452.

Шевченко, Тарас Григориевич (1814—1861), украински поет, революционер — демократ — 30, 40, 41, 434, 589, 593, 594, 597, 616, 617.

Шишман — вж. Иван Шишман.

Шмидт (1812—1895) — протестантски богослов, професор в Страсбургския университет, изследовател на катарската и албигойската ерес — 441.

600-50-5, псевдоним на Л. Каравелов — вж. Каравелов, Любен.

Щ

«**Що ти везваш моите ръце**», от Л. Каравелов — 80, 599.

Ю

Юго, Виктор Мари (1802—1885) — френски писател. Негови произведения («Лукреция Борджия», откъс от «Клетниците») са превеждани на български език през Възраждането — 517.

Юда, библейско лице, апостол, предател на Христос — 28, 132, 625.

Юлий Цезар — вж. Цезар.

Юнг, Брайхам (1801—1877) — ръководител на сектата на мармоните след смъртта на Йосиф Смит. Издава «Книга на Мармона», съставя сборник с мармонски песни. Известно време редактира в. «Хилядолетна звезда». Бил е губернатор на мармоните в областта Утах на брега на Соленото езеро — 529.

Юпитер, древноримски върховен бог — 259—261, 265, 618.

«Юреваре, юреваре», от Л. Каравелов — 85, 600.

Я

«Я възкръси, Христе боже», от Л. Каравелов — 179, 606.

«Я не земай, момиченце», от Л. Каравелов — 107, 602.

«Я не плачи, моя птичко», от Л. Каравелов — 228, 611.

«Я не плачи, я не жалей», от Л. Каравелов — 150, 605.

«Я повдигни, мила майко», от Л. Каравелов — 242, 612.

Язчки, руски пристав — 506.

Яковенко — псевдоним на Кониски, Ал. Як. (1836—1900) — писател, обществен деец, педагог; автор на стихотворения, повести, драми — 19, 592.

Янко Ушаклията, гъркоман — 419, 422, 423, 427, 440.

Ясенов — вж. Хаджи Димитър.

«An meine Mutter B. Heine, geborne V. Geldern» от Х. Хайне — 591.

«Der tugendhafte Hund», от Х. Хайне — 591.

«Du bist wie eine Blume», от Х. Хайне — 609.

«Geben mir Rat und gute Lehre», от Х. Хайне — 608.

«Gekommen ist der Mai», от Х. Хайне — 609.

«Hist et doctrine de la secte des Cathares ou Albigois», от Шмидт — 441.

«La Turquie d'Europe. Paris, 1840», от Ами Буе — 367.

«Les Slaves de Turquie. 1839», от К. Роберт — 367.

«Reise durch das innere der Europäischen Türkei. Berlin, 1864», от Барт — 367.

«Reise von Belgrad nach Salonik» — 367.

«Slovansky Zemevid. Praha, 1842», от Шафарик — 367.

«Slovansky starožitnosti», от Шафарик — 624.

«Tragödie», — от Х. Хайне — 609.

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

А

Авала, хълм — 523.

Австрия — 443, 444, 446, 447, 451, 504, 514—517, 526, 560, 567, 626.

Австро-Унгария — 416, 516.

Азиатска Турция — 368.

Азия — 467.

Албана — вж. Албания.

Албания — 265, 420.

Александрия, гр. — 620.

Алексинац, гр. — 575.

Алпите — 458.

Америка — 458, 521, 533, 535, 536.

Анадола — 475, 477.

Англия — 466, 518.

Апиев път — «известен път в Рим» (пояснение на Прижов към превода на Каравелов «Неофити») — 255, 617.

Аралат, вр. — 456.

Аратово (Арапово, Пловдивско), с. — 454.

Арбанаси, с. — 328.

Арнаутлука, Арнаутско — 420, 471.

Архипелаг — 368, 465.

Атина, гр. — 27, 424, 431.

Африка — 467.

Ахело (Анхило, Поморие), гр. — 465.

Ахело — Бургас, гр. — 473.

Ахланово (Браниполе, Пловдивско), с. — 407, 426, 440, 625.

Б

Бавария, област — 580.

Бакау, гр. — 620.

Балдево (Росен, Пазарджишко), с. — 478, 479.
 Балкан — вж. Стара планина.
 Балкански полуостров — 375.
 Банат, област — 505, 580.
 Барнево (Бариево, Барово), с. — 464, 465.
 Батак, с. (дн. гр.) — 401, 474.
 Бачка, област — 505.
 Белград, Белиград, гр. — 173, 345, 450, 514, 546, 548—550, 554, 559—561, 573.
 Белградска крепост — 573.
 Бел Ил, о-в — 527.
 Белоградчикски окръг — 466.
 Берковишки окръг — 466.
 Берлин, гр. — 560.
 Бесарабия — 462.
 Битоля, гр. — 287, 478.
 Божи гроб — 113, 175.
 Болград, гр. — 103, 620.
 Босна — 293, 400, 521.
 Браила, гр. — 75, 173, 283, 322, 333, 593.
 Брацигово, гр. — 417.
 Брезнишки окръг — 466.
 Бряза паланка — 561.
 Буковски върхища — 460.
 Букуреш, гр. — 170, 212, 514, 582, 583, 592, 605, 620.
 Бунарджика, квартал в Пловдив — 403, 404, 410, 424.
 Буново, с. — 417, 460.
 Бургас, гр. — 308, 465.
 Бъзяш, гр. — 504.
 България — 35, 45, 49, 50, 53, 69, 79, 81, 85, 91, 113, 132, 133, 144, 152, 153, 175, 206, 282, 284, 287, 292—294, 320, 323, 337, 340—342, 344—348, 352, 353, 367, 395, 396, 418, 421, 430, 439, 441, 443, 444, 461, 462, 465, 469, 474, 475, 478, 479, 482, 488, 521, 594, 613, 622.

В

Варадин, гр. — 505, 506.
 Варна, гр. — 405.
 Варненски пашалък — 368.
 Велес, гр. — 333.
 Видин, гр. — 293, 320.

Видински окръг — 466, 565.
 Видински пашалък — вж. Видински окръг.
 Виена, гр. — 400, 458.
 Византия — 35, 432.
 Винга, селище — 446.
 Витлеем, гр. — 254.
 Витоша, планина — 79, 133, 468, 469.
 Витошка верига — 459.
 Влашко — вж. Румъния.
 Воден, с. — 440, 454.
 Волга, р. — 614.
 Восточна България — 368.
 Вълк, планина — 373.

Г

Габрово, гр. — 68, 135, 323, 444, 473, 490.
 Галац, гр. — 620.
 «Галерная улица» — 618.
 Герен (Дълги Герен, Беловица, Пловдивско), с. — 398.
 Германия — 443, 531, 549.
 Годеч, с. (дн. гр.) — 470.
 Голгота — 131, 252, 254.
 Горни Криводол, с. — 472.
 Горни Липници, с. — 473.
 Горски Криводол, с. — 452.
 Гърция — 432, 458.
 Гюргово, гр. — 282, 283, 287, 298, 303, 313, 322, 323.

Д

Дакия — 571.
 Деари—Бекир, Диарбекир, гр. — 293, 315, 316.
 Дебърска епархия — 377.
 Дебърски окръг — 395.
 Дермендере (Фердинандово, Първенец, Пловдивско), с. — 440.
 Днепър, р. — 597.
 Добруджа — 368, 486.
 Долни Криводол, с. — 472.
 Долни Липници, с. — 473.
 Долни Милановац — 561.
 Доспатски планини, Доспат — 77, 79, 183, 398, 401, 418, 450, 500.

Дрогед, селище — 518.
 Дръмша, с. — 472.
 Дряново, гр. — 326, 490.
 Дунав, р. — 73, 136, 283, 294, 296, 303, 307, 309, 342, 347, 350, 351,
 476, 487, 493, 498, 513, 524, 559, 562, 565, 585.
 Дунавска България — 385, 465, 501.
 Душанци, с. — 459—461.
 Дъбене, с. — 273.

Е

Европа — 89, 169, 227, 233, 400, 410, 467, 481, 508, 513, 517, 518,
 531, 533.
 Европейска Турция — 367, 400, 414, 425, 442, 470, 490, 571.
 Египет — 212, 369.
 Едрене, Едирне — вж. Одрин.
 Елада — 52, 140, 227, 426.
 Енески пашалък — 486.
 Ени махала, квартал — 190.
 Ерсболски окръг — 486.
 Етрополска планина — 460.

Ж

Жеравна, с. — 444.

З

Забалканска България — 465.
 Загоре, Загория — 61.
 Загреб, гр. — 514.
 Зайчар, гр. — 568, 577.
 Западна България — 390, 496, 500.
 Западна Европа — 576.
 Златица, гр. — 71, 460, 461, 464.

И

Иерусалим, гр. — 132, 476.
 Измаил, гр. — 467.
 Източна Русия — 571.
 Инаха, р. — 355.

Индия — 409.
 Ирландия — 518.
 Искър, р. — 459, 464.
 Испания — 204, 518.
 Испанско — вж. Испания.
 Италия — 253, 518, 562, 577.
 Ихтиман, гр. — 398, 459.

К

Кавалски окръг — 465.
 Казанлък, гр. — 140, 473.
 Каир — вж. Кайро.
 Кайро, гр. — 608.
 Калафат, гр. — 452.
 Калофер, гр. — 426, 462, 466, 481.
 Камарци (Долно Камарци), с. — 459, 464.
 Каменица, с. — 472.
 Кандия — вж. Крит.
 Капитолия, Капитолий — един от седемте хълма, върху който е
 построен древният Рим — 258, 617.
 Кара Мустафаларе (Любен, Пловдивско), с. — 398.
 Кара Топрак (Чернозем, Пловдивско), с. — 407, 625.
 Карлово, гр. — 401, 426.
 Картаген, гр. — 76, 458.
 Каршияка, квартал — 401, 415, 418, 421, 422, 439.
 Киев, гр. — 407, 493.
 Килифарево, с. — 473.
 Кладово, гр. — 559, 561, 562.
 Климаш, планина — 459.
 Клисуре, гр. — 403, 459, 461, 466.
 Княжевац, гр. — 569, 572.
 Коджа-балкан — вж. Стара планина.
 Коприщица, с. (дн. гр.) — 369, 372, 385, 386, 397, 403, 405, 426,
 437, 440, 455, 459, 460, 466, 595, 624.
 Копришка верига — 459.
 Косово поле — 404, 438, 569.
 Котел, гр. — 386.
 Крагуевац, гр. — 575.
 Крайна, област — 565, 569.
 Краставо село (Красново, Крастово, Пловдивско), с. — 370, 381,
 385—388, 398.

Крит, о-в — 25.
Крушован, гр. — 575.
Куклен, с. — 440, 454.
Къпиново, с. — 473.
Кьониггрец, гр. — 512, 516, 580, 626.
«Кюмюрджи сокак», ул. в Цариград — 407.
Кюстендил, гр. — 319.
Кюстендилски окръг — 466, 467.

Л

Лета, р. — според митологията река на забравата — 136.
Летница, с. — 473.
Ловеч, гр. — 152, 379, 380.
Ловешки окръг — 377.
Луковит, с. (дн. гр.) — 377.
Лъжене (Антон), с. — 459, 460.

М

Мадагаскар, о-в — 456.
Маджарско — вж. Унгария.
Мадженто — 512.
Майдан, гр. — 573.
Македония — 367, 376, 390, 391, 400, 441, 496.
Мала Азия — 400, 466, 514.
Манчестер, гр. — 620.
Мараша, квартал — 407, 418, 439.
Марица, р. — 399, 401, 404, 410, 415, 427.
Меден дърво — Стрелешката река, приток на р. Луда Яна; долината се нарича Медет — 373.
Мелник, гр. — 82.
Мирково, с. — 417, 460, 461.
Мироч — 563, 577.
Москва, гр. — 506, 586, 614, 618, 622.
Московия — вж. Русия.
Московска Русия — 491.
Мостар, гр. — 520.
Мраморно море — 465.
Мургаш, планина — 87.

Н

Неврокопска епархия — 377.
Неготин, гр. — 559, 565.
Немско — вж. Германия.
Нидерландия — 518.
Никитска улица — 249.
Нил, р. — 355.
Ница, гр. — 527.
Нова махала (Найденово, Пловдивско), с. — 421.
Новата махала, квартал — 418, 439.
Нови Сад, гр. — 514, 624.
Ново село (Нова махала), квартал в Пловдив — 399.
Ново село, с. — 421.
Новоселци, с. (дн. Елин Пелин) — 464.
Ню Йорк, гр. — 535, 620.,
Нюйоркски щат — 534.

О

Обърн, гр. — 535.
Одеса, гр. — 173, 377, 438, 624.
Одрин, гр. — 276, 402, 404, 458, 465, 467, 478, 555.
Олимп, планина — 437.
Оренбург, гр. — 617.
Османово (Горно Османово, Кръстевич, Пловдивско), с. — 388.

П

Пазарджик, гр. — 369, 372, 428, 468.
Пазарджишки окръг — 400.
Палестина — 518.
Панагюрище, гр. — 369, 386, 426, 440, 466.
Панагюрска верига — 459.
Паничере, с. — 399.
Париж, гр. — 518, 560.
Парнас — планина; според митологията — място, където са пребивавали Аполон и музите — 192.
Петербург (Ленинград), гр. — 560, 617, 618, 621.
Печ — 573.
Пеща — 5.
Пещера, гр. — 454.

Пирдоп, гр. — 71, 460, 461.
 Пирин, планина — 319.
 Пиротска кааза — 386, 420.
 Пиротски окръг — 452, 466, 467, 470, 472, 496.
 Пицалски пашалък — 486.
 Плевен, гр. — 323, 330.
 Пловдив, гр. — 166, 187, 272, 275, 369, 371, 373, 385—387, 392, 398—402, 405—408, 410, 412, 414—416, 421, 425—428, 430, 437—440, 451, 465, 468, 469, 619, 623, 625.
 Пловдивска епархия — 376, 401, 418, 423.
 Пловдивски окръг — 368, 385, 400, 417, 420, 421, 443, 474, 497.
 Полша — 533, 617.
 Попово, с. — 152.
 Пруссия — 466.

Р

Равена, с. — 471.
 Рим, гр. — 76, 255, 258—260, 263—266, 617, 618.
 Римска империя — 618.
 Румелия — 376.
 Румъния — 69, 74, 155, 212, 282, 288, 294, 303, 326, 340, 346, 349, 368, 416, 427, 438, 443, 444, 559, 565, 576, 582, 585, 626.
 Рус — вж. Русия.
 Русалско кладенче — 462.
 Русийска империя — вж. Русия.
 Русия — 89, 115, 178, 249, 253, 342, 369, 371, 408, 416, 440, 451, 466, 475, 476, 479, 582, 589, 615, 617, 622, 624, 626.
 Русчук (Русе), гр. — 68, 77, 103, 283, 290, 293, 296, 302, 303, 309, 312, 320—322, 324—326, 616, 620.
 Ръжана, с. — 473.

С

Сава, р. — 513, 524, 535.
 Савоя, гр. — 518.
 Самодивски кладенец (Св. кладенец, Къз-суя) — 461.
 Сахара, пустиня — 456.
 Света гора (Атон) — 328, 405, 454.
 Свищов, гр. — 311, 444, 465, 469.
 Свищовски окръг — 443.
 Севастопол, гр. — 451.

Селеник — вж. Солун.
 Сен Мишел, о-в — 527.
 Сенокос, с. — 472.
 Серес, гр. — 154, 405, 432, 468, 500.
 Сереска епархия — 377.
 Серески окръг — 395, 465.
 Сибир — 617.
 Силистра, гр. — 169.
 Силистренски пашалък — 368.
 Сиракуза, гр. — 256—260.
 Скития — 257.
 Скопско — Призренски окръг — 443.
 Славина, с. — 472.
 Славония — 514.
 Содом, гр. — 178.
 Солун, гр. — 53, 82, 413, 467.
 Солунски окръг — 465.
 Солферино, с. — 512.
 Сопот, гр. — 140, 426, 462, 466, 481.
 Софийска кааза — 420.
 Софийски окръг — 417, 465—467, 470.
 Софийско поле — 61, 467.
 София, гр. — 74, 75, 156, 464—471, 534, 595, 598, 600.
 Спарта — 192.
 Стамбул — вж. Цариград.
 Станимака (Асеновград), гр. — 440, 454.
 Стара Загора, гр. — 481, 624.
 Стара планина — 33, 44, 62, 72, 87—89, 95, 99, 136, 197, 297, 324, 343, 347, 373, 385, 459, 464, 473, 481, 485, 486, 520.
 Стара Сърбия — 515.
 Стрелча, с. — 204, 388, 426.
 Сърбия — 344, 369, 400, 404, 459, 466, 470, 473, 535, 555, 561, 570, 575, 576, 578—580, 582, 589, 619, 622, 626.

Т

Табашка махала — 338.
 Татар Пазарджик — вж. Пазарджик.
 Татарпазарджишки окръг — 478.
 Тахта кале, квартал — 190.
 Термопили — 349.
 Тетовски окръг — 395.
 43* — Пор. № 1680

Тешин, селище — 559.
 Тибър, р. — 261, 265, 267, 618.
 Тимок, р. — 571.
 Топчидере, Топчидер, хълм — 535.
 Торино, гр. — 526.
 Тракия — 367, 385, 389, 400, 441, 501.
 Трапезица — 45.
 Троя, гр. — 546.
 Трънски окръг — 466, 467.
 Трявна, гр. — 444.
 Тулча, гр. — 68.
 Тулченски пашалък — 368.
 Тунджа, р. — 500.
 Турска империя — вж. Турция.
 Турско — вж. Турция.
 Турция — 204, 299, 368, 381, 386, 396, 397, 400, 410, 411, 416, 417,
 424, 428, 441, 443, 452, 479, 485, 561, 564.
 Търново, гр. — 185, 287, 298, 328, 465, 469, 514, 607, 613.

У

Узункюприйски пашалък — 486.
 Украйна — 253, 598, 611.
 Унгария — 35, 451, 452, 511, 513, 514, 516, 626.
 Унгаро-Влашко — 35.

Ф

Фараонска земя — 517.
 Филибе — вж. Пловдив.
 Филипийски острови — 458.
 Финикия — 369.
 Франция — 466, 518, 527.

Х

Хаити, о-в — 147.
 Халеп, гр. — 293.
 Хасково, гр. — 624.
 Херцеговина — 293, 400, 521.
 Худзон, р. — 534.
 Хърватско — 514.

Ц

Цариград, гр. — 36, 59, 60, 101, 204, 293, 307, 315, 376, 384, 386,
 400, 401, 418, 427, 459, 465, 466, 470, 473, 476, 481, 488, 520,
 597, 620.

Ч

Черни връх — 576.
 Черно море — 398.
 Чирпан, гр. — 498.

Ш

Шам (Дамаск), гр. — 293.
 Швейцария — 518.
 «Шелари», улица в стария Букурещ — 605.
 Шипка, гр. — 473, 481, 486.
 Шкодра — 472.
 Шлезвиг-Холщайн, област — 512.
 Шумадия — 575.
 Шумненски пашалък — 368.

Ю

Юдея — 131, 254.
 Южна Македония — 465.
 Южна Тракия — 400, 402, 486.

Я

Янина, гр. — 482.

РЕЧНИК

А

- абанос** (егип.) — тропическо дърво с тъмна, твърда дървесина, от която се изработват художествени предмети
- агиазмо, агиазма** (грц.) — «светена» вода; извор със «светена» вода
- агиос, агия** (грц.) — свят, свещен; светец
- агне-арфене, ерфене** (тур.) — агне, купено и изядено заедно с приятели
- акра, акър** (англ.) — мярка за повърхност, равна на 4047 кв. м.
- аксиосвам** (грц.) — църковно провъзгласяване на някого за достоен; удостоявам
- алфа** (грц.) — първата буква от гръцката азбука
- амфора** (лат.-грц.) — античен глинен съд с две симетрични дръжки от страни, обикновено с тясно гърло и заострено дъно за прибиране и пренасяне на вино, дървено масло, зърнени храни и др.
- ангария** (тур.) — принудителна безплатна работа през турското робство
- анепсия** (грц.) — братовчедка; племенница
- апсана** (тур. от араб.) — затвор
- арашлък, харчлък** (тур.) — малки, дребни парични разходи
- аршин** (тур. от перс.) — мярка за дължина, равна на 68.58 см.; дървена или металическа линия със същата дължина
- афион** (тур.) — градински мак, който се отглежда за получаване на суров опиум; втвърден сок от незрели макови главички, от които се добива опиум
- ахамин, хамамин** (евр.-тур.) — еврейски свещеник, равин
- ахчийница** (тур.) — гостилница, готварница
- аша** (тат.) — хубаво
- ашик** (тур. от араб.) — кокалче от коляното на заден крак, обикновено на агне; игра с такива кокалчета
- аянин** (араб.-тур.) — областен управител в Османската империя; първенец, знатен гражданин

Б

- бадем-шекер** (тур.) — захаросани бадеми
- базергянин, базиргян(ин)** (тур.-перс.) — търговец; търгаш
- байрям** (тур.) — голям мохамедански религиозен празник
- бакалбашия** (тур.) — ръководител на бакалите
- балтия** (тур.) — брадва, секира
- бачило** — място, където е имало бачия
- бачия** (унг.) — оградено място в поле или в планина, където доят овцете и преработват млякото; малка мандра
- беглик** (тур.) — годишен данък, с който са облагани притежателите на овце и кози в турско време; някогашен данък в натура
- бегликчия** (тур.) — който събира данъка беглик
- беклеме** (тур.) — място за стража; стражница
- бекрия** (араб.-тур.) — пияница
- белтаци** — бели кремнисти камъни
- беневреци, банавреци, бранавреци** — мъжки горни гащи от бял домашен шаяк с тесни и дълги до глезените крачоли — част от носията на белодрешковците
- бербер(ин)** (тур.) — бръснар
- бешлик** (тур.) — турска монета от 5 гроша
- бинлик** (тур.) — стъклен съд с вместимост 1000 драма (ок. 3 литра) за вода, вино и др. течности; дамаджана
- божек, божеци** — просяк
- будненце** — малък съд за ракия
- букаи** (тур.) — окови; желязна верига за спъване на коне
- буки** — название на втората буква от старобългарската азбука
- була** — туркия, кадъна
- бухер** — охлюв
- бюлюк, билюк** (тур.) — множество; голям брой
- бюлюкбашия, билюкбашия** (тур.) — ротен командир в турската войска

В

- валиде-султан** (тур.) — майката на султана
- валия** (тур.) — управител на вилает в Турция
- варда** (итал.) — стража
- варъндже, варънджа, варънджан** (от тур.) — дори
- векил(ин)** (араб.-тур.) — поръчител, пълномощник, надзорник; представител на българите пред турската власт

верста (рус.) — стара руска мярка за дължина, равна на 500 сажена или 1070 м.

ветва (рус.) — клонка

вывод (рус.) — извод, заключение

вилает (тур.) — голяма административна териториална единица в Турция и в други арабски страни начело с валия

виражавам (рус.) — изразявам

втеплезни, втелпези — втикне

Г

галера — старинен дървен военен кораб с гребла, гребците на който били обикновено престъпници с вързани към местата им крака с вериги; каторга

галоман — страстен привърженик на всичко френско

гевендия (тур.) — жена с леко поведение

геджелък, гиджелик, геджелик (тур.) — женско елече, което се закопчава само под гърдите; за шапка — нощна шапка

гетера, хетера — в древна Гърция — жена от висшето общество с артистични способности, която водила свободен и разпуснат живот

гетман, хетман — в Украйна (в края на XVI в.) — избран предводител на войските; в началото на XVIII в. — управител на област; в Полша — през XVI—XVII в. — главнокомандващ на войските, назначаван от краля

гурия, хурия (тур. от араб.) — хубавица в мохамеданския рай; красавица

Д

даул (тур.) — тъпан

дембел(ин) (от перс.-тур.) — мързеливец, ленивец

демикатон, демикотон (фр.) — «полупамук»; плътен памучен плат, обикновено с примес от коприна и вълна

дервиш(ин) (тур.) — мохамедански монах

диван-чапраз (перс.-тур.) — стойка с кръстосани ръце на пояса

дивит (тур.) — металическа кутийка за пера за писане и мастилница, която се носи в пояса

диш парасъ (тур.) — данък, който турците са вземали от нагостилите ги българи, загдето си изхабявали зъбите по време на хранене

джелеплък, джелеплик (араб.-тур.) — работата на джелепин — търговец на добитък за клане

догматика — дял от богословието, в който се излагат догмите на религията

долама (тур.) — горна дълга шаячена дреха с ръкави

дукато (итал.) — дребна монета

дургун (тур.) — ленив, омърлушен, бавен; мързеливец

дюйм (хол.) — мярка за дължина, равна на около 2.5 см.

Е

евгенестати, евгенистати — превъзходна степен от евгенис (грц.)
благороден — най-благороден

евлогимен (грц.) — благословен

евнух (грц.) — скопен пазач на харем; скопец

евхаристия (грц.) — безкръвна жертва; молитва над безкръвна жертва

еглендисвам се (тур.) — веселя се, забавлявам се, убивам времето

ексиделфи (грц.) — братовчедки

ексик (тур.) — по-малко от теглото, недостатъчно

емиж (тур.) — плод, овощие

еминии (араб.-тур.) — плитки, леки обувки без ток с остър връх
ерина, ярина — вълна от агнета или от овце, стригана на есен втори път; козина

ерокирик (грц.) — проповедник

ефенди (грц.) — господин

З

забит(ин) (араб.-тур.) — турски военен управител на град или село

загария — вид пшеница с осил

залуф, зулув — коса между очите и ушите

заптие-одасъ (тур.) — караулна

звизка, дзвизка — двегодишна овца

зевник — зимник

зефет, зиафет (тур.) — гощавка, гуляй

И

изтамарявам, изтимарявам — чеша кон, вол или друго добиче
илот (грц.) — безправен човек

империал (рус.) — руска златна монета от 10 рубли, а след 1897 до 1917 г. от 15 рубли
 интизамджия — събирач на интизапа при продажба на добитък
 интизап (араб.-тур.) — общински налог от продажба на добитък и др.

К

кабил (тур.), да е кабил — да може; да има как
 кавазин, гаваз(ин) (араб.-тур.) — телохранител, въоръжен пазач
 кадия (араб.-тур.) — духовно лице в Османската империя, което изпълнява служба на светски съдия
 казначейство, казначейство (рус.) — ковчежничество
 кайл (араб.-тур.) — ставам (съм); съгласявам се
 каймакам(ин) (араб.-тур.) — околийски управител в Турция
 калеври (тур.) — плитки кожени обувки; пантофи
 калем (араб.-тур.) — молив; каменен молив за плоча
 камзамал(ин), кабзамал(ин) (араб.-тур.) — бирник
 кания (от тур.) — ножница
 капасъз(ин) (тур.) — безделник, нехранимайко, разбойник, хаймана
 капела (итал.) — параклис; малка католическа черква
 капсамунин (тур.) — гладник, грабител
 капъни — блюда на везни
 кара-ач (тур.) — бряст
 карабаш (тур.) — черноглавец; калугер, чернокапец
 карлица — дървена част на конско седло
 касаба (араб.-тур.) — град
 кат (тур.) — етаж
 катакомба — обширни подземни помещения, в които първите християни погребвали своите мъртвци и се събирали на молитва
 катехизис (рус. от грц.) — кратко изложение на християнското учение чрез въпроси и отговори
 катърка (тур.) — пуканка
 кебе — дебела вълнена постелка или завивка; къса връхна дебела черна дреха
 кепенче (тур.) — цигулчица
 кене (перс.-тур.) — шита или изплетена украса на риза или сукман
 керван-сарай (перс.-тур.) — голям хан, където спират или нощуват кервани
 кеседжия, кесиджия (тур.) — човек, който убива хората и ги обира; кръвник, разбойник

кир (грц.) — господин, господар
 кирия (араб.-тур.) — наем за превоз или за жилище; в преносен смисъл — човек, който дава съвестта си под наем
 клир, клирос (грц.) — всички свещеници, църковнослужители; духовенство
 конак (тур.) — околийско или полицейско управление в Османската империя; къща за нощуване, за отсядане
 кондак (новогрц.) — приклад на пушка
 контош (тур.) — къса до пояса връхна дреха; салтамарка
 кофетария (рум.) — сладкарница
 кошуля — долна риза
 крайцер — старинна дребна австрийска монета, равняваща се на 1/100 от гулдена, която била в обращение до края на XIX в.
 кринолин (фр.) — широка женска пола, опъната на обръч, носена през XIX в.
 кузум (тур.) — галено обращение със значение: агънце мое — израз на обич, близост
 курбан-байрам (тур.) — турски празник с жертвоприношение
 кушле — кутре, кученце
 къочек (тур.) — вид женски ориенталски танц; мъж, който изпълнява подобни танци
 къоше (тур. от перс.) — ъгъл, кът
 къошк (тур.) — издигната част в чардака на старите български къщи, павилион за почивка; малка лятна къща в лозе или в градина
 кюрк (тур.) — дълга горна дреха, подплатена с кожи; шуба, кожух
 кятипин, кетип (араб.-тур.) — писар, секретар
 кяфир (кавказ.) — вид млечно диетично кавказко питие с възкисел вкус.

Л

лазарници — за години на човек (шеговито)
 лакардия (тур.) — дума, приказка
 ландшафт (нем.) — изглед, общ вид на местност; географски пейзаж
 лафет (нем. от фр.) — поставка, върху която е закрепено артилерийско оръдие
 ликтор (лат.) — телохранител на древноримските държавници, който носи сноп пръчки с бравичка в тях

М

- макат (араб.-тур.) — покривка за миндер
 мандарин — висш чиновник в Китай
 марама (араб.-тур.) — тънка кърпа за глава; везба
 маря — стара овца
 маслахат, маслаат (араб.-тур.) — работа, дело
 махана, махна (от перс.-тур.) — недостатък
 мемлекет-чорбаджисъ (тур.) — най-виден чорбаджия в дадена област
 ментор (грц.) — съветник, наставник, ръководител
 месал (лат.-грц.) — грубо платно, с което се увива хляб; бохча; кърпа от грубо платно
 мехкеме (араб.-тур.) — турско съдилище
 мизандрия (грц.) — мъжемразство
 миро (грц.) — черковно светено масло, което се употребява при християнски обреди
 мирт(а) (грц.) — декоративен храст с тъмнозелени листа и с бели благоуханни цветове, който вирее в Средиземноморието; символ на слава у гърците
 михлюз, мяхлюзин (от араб.-тур.) — мързелив; изоставен, изтощен; западнал, неплатежоспособен човек
 михюр (тур.) — печат; вула, разрешение
 молла (араб.-тур.) — мохамедански съдия в голям град
 муавин, муавинин (араб.-тур.) — помощник, заместник на началника
 мюзевир(ин), мюзевир(ин) (перс.-тур.) — клюкар, измамник

Н

- наджак (тур.) — брадва, секира; овчарска тояга, гега
 наргиле (перс.-тур.) — ориенталски прибор за пушене, при който димът минава през стъкленница с ароматизирана вода и дълъг маркуч, преди да достигне до устата на пушача
 нафора (грц.) — късчета от осветен при литургия хляб, които се раздават на вярващите
 неофити — новопокръстен езичник; нов член и привърженик на някакво учение, новак
 нишан (перс.-тур.) — вид орден, даван от турската власт; белег, знак
 номос (грц.) — закон

О

- оберполицаймайстер (нем.) — полицейски командир
 оджак (тур.) — огнището заедно с комина
 оланин — слуга на високопоставен турчин
 омалаксам — омалявам, прималявам
 омбрела (итал.) — чадър
 омега — буква от гръцката азбука
 онождам — правя, върша нещо
 ортак (тур.) — съдружник
 отава — трева, която е порасла същата година, след като е била окосена
 офорезмо — черковно проклетие

П

- павурче — малък плосък съд за ракия
 панакида (грц.) — дъска, на която децата са пишели в килийните училища
 пандур(ин) (грц.) — въоръжен пазач-християнин през османското иго
 папуци (перс.-тур.) — вид пантофи, меки обувки
 парамана (грц.) — кърмачка, бавачка; държанка
 пароплов, пароплув — параход
 пезевенк (перс.-тур.) — сводник, долен, нечестен човек
 пенати — в древния Рим — богове; покровители на семейството, домашното огнище и на държавата; дом, домашно огнище
 перустия (грц.) — триножник за огнище
 пишман (тур. от перс.) — съжалявам за нещо вече сторено
 плед (англ.) — голям вълнен шал
 поддевка — втората мома вкъщи, чиято по-голяма сестра не е омъжена
 пош (рум.) — кърпа, забрадка
 прелат (лат.) — в католическата или в английската черква — висш духовен или цивилен сановник
 преториани, преторианци — в древния Рим — личната охрана на пълководец; по-късно — войскови части за полицейска охрана; императорска гвардия; преносно-наемна войска в услуга на насилническа власт
 преферанс (фр.) — вид игра на карти за трима души
 прикя (новогрц.) — невестински дар, чеиз
 примар(ин) (рум.) — градски кмет, първенец

применение (рус.) — употреба
 прохандакосам се (от грц.) — потъвам, продънвам се, отивам по дяволите
 псалт (грц.) — черковен певец
 псалтикия (грц.) — книга с черковни песни и ноти за източни песни
 пушкарня (рум.) — затвор, тъмница

Р

ракам (араб.-тур.) — смятане, броене
 рамазан (тур.) — деветият месец от мохамеданската година, през който мохамеданите постят, като не ядат нищо през деня, а само веднаж през нощта
 рахат (тур. от араб.) — спокойствие, безгрижие
 рахатлък (тур.) — спокоен, охотен живот; спокойствие
 робуш, рабуш — пръчица или дъсчица, върху която в миналото са правили сметки
 рузнаменце (перс.-тур.) — дневниче

С

садразам(ин) (араб.-тур.) — велик везир
 садукее (евр.) — религиозна секта по времето на Христос; висши духовници в някогашен ерусалимски храм
 сажан (рус.) — стара руска мярка за дължина, равна на 3 аршина
 салхана (араб.-тур.) — кланица, скотобойна
 сараф(ин) (араб.-тур.) — лице, което се занимава с размяна на пари и търгува със злато
 сахан (араб.-тур.) — медна чиния
 сахат (араб.-тур.) — час; часовник
 сеиз(ин) (тур.) — коняр
 сеймен(ин) (перс.-тур.) — турски военен полицай
 селямлък (араб.-тур.) — приемна стая или къща за мъже и знатни турци; мъжко отделение у турци; зала за аудиенция в султанския дворец
 синия (тур.) — ниска кръгла масичка за хранене; голяма кръгла тава
 синклит — в средновековна България — болярски съвет; събрание, съвет, сенат
 скит (грц.) — малък уединен манастир
 софта (перс.-тур.) — мохамедански религиозен проповедник и учител

субаша (тур.) — полицейски началник на градче или на голямо село в Османската империя; чиновник, който събирал десятъка
 сулиоти — гръко-албанско войнствено племе
 сур — светлосив

Т

табак (тур.) — кожар
 табор (тур.) — турски полк, войска
 талим (араб.-тур.) — военно строево обучение; начин, цака
 теке (араб.-тур.) — молитвен дом с жилище на дервиши; мохамедански манастир
 тепе-алтъ-чапкънларъ (тур.) — уличник, развратник от пловдивските тепета
 терма, терми (лат.) — топли минерални извори; специални бани в древния Рим
 тетка — леля
 тиара (перс.) — корона; тържествена папска корона на три етажа — символ на папската власт над три континента (Европа, Азия и Африка) до откриването на Новия свят
 тимаря (тур.) — чеша, почиствам кон; бия, пердаша
 тресура (рум.) — кола, файтон
 трибунчужни паши — които имат три бунчука (бунчук — конска опашка като някогашно полково знаме на запорожките казаци)
 тримиря — спазвам тридневен строг пост
 тропар (грц.) — черковна песен в чест на някакъв празник или светец
 тумрук (тур.) — окови за краката от две дебели, врязани и заключени дървета
 тумрукхана (тур.) — отделение на турския затвор, където се намират затворници с тумруци на краката
 турта (итал.-грц.) — кръгъл плосък хляб, погача
 тюфекчибашия (тур.) — главен оръжейник

У

улучшение (рус.) — подобрене
 усопши — починал, умрял
 учкур (тур.) — връв или ремък за завръзване на гащи, шалвари, пола

Ф

- фила́н (тур.) — някой
 форинт (унг.) — унгарска парична единица
 фудул (тур.) — надут
 фудуллук (тур.) — надутост, перчене
 фунт — единица за тегло; употребявана в страните от Британската общност и в Америка
 фут (англ.) — единица за дължина, равна на 30.48 см., употребявана в страните от Британската общност и в Америка; руска мярка за дължина, равна на 30.5 см.

Х

- хамалия — муска; осветено нещо, което се носи за предпазване от болест и от други злини
 харам (араб.-тур.) — незаслужено, непростено
 харамееджия, харамиджия (тур.) — бунтовник, хайдутин, разбойник
 харем-кехая (тур.) — началник на харема
 хатеризмо, харизма (грц.) — подарък, дар
 хомеопатия — метод за лекуване, според който на болния се дава минимална доза от лекарство, което в големи дози предизвиква в организма на здравия човек симптоми, подобни на симптомите на дадена болест
 хондрокефали (грц.) — празноглавци
 худосочие (рус.) — слабост, мършавост
 хуйлуз, хайлязин (тур.) — мързеливец, готован

Ц

- цванциг (нем.) — австрийска монета от 20 стотинки

Ч

- чакмак (тур.) — огниво, огнило; ударник, спусък на чакмаклия пушка
 чекма (тур.) — издадена част на сграда, еркер
 челебия (тур.) — господин, господар
 челтици (тур.) — оризища
 чим (тур.) — четвъртито парче пръст, изкопано заедно с тревата
 чит (тур.) — басма, памучна тъкан

- читьови (от тур.) — басмени, от памучна тъкан
 чубуклук (тур.) — място, където се държат лули
 чубукчия (тур.) — който прави лули; човек, който пълни лули

Ш

- шахат(ин) (тур.) — свидетел
 шейтан (тур.) — дявол
 шилопанака — дръвник
 шилте (тур.) — малък дюшек за миндер
 шпаньолски — испански

Щ

- щелят се (рус.) — окучват се
 щогла — мачта

Ю

- юзбашия (тур.) — началник на сто души, стотник
 юриспруденция (лат.) — съвкупност от знания, които засягат нормите на правото в тяхното практическо приложение; общност на решения, съд
 юшурджия (тур.) — лице, което събира юшур — данък-десятьк от земеделското производство

Я

- ялдъзка (тур.) — жълтичка
 янкеседжия (тур.) — крадец, джебчия

СЪДЪРЖАНИЕ

СТИХОТВОРЕНИЯ

1. Загорец	7
2. Желание	9
3. Пастир	10
4. (Из Т. Шевченка)	11
5. Благодетелно куче (Из Хайне)	13
6. Никому (Из Боренса)	15
7. До моята майка (Из Хайне)	16
8. Не осуждай я за това, четака е тя паднала	18
9. Нива (Из Яковенка)	19
10. Беглец	21
11. Робство	23
12. Брату Д. Ц-чу	24
13. Химна на манджурският султан	25
14. Новите Христови апостоли	27
15. (Из Ив. Г-м)	29
16. Песен (Из Т. Шевченка)	30
17. Чорбаджия и хъш	32
18. Кукувица и орел (Из И. Крилова)	34
19. Самуил	35
20. Нанни ми, нанни, детенце	38
21. (Из Т. Шевченка)	40
22. Иван Хус или еретик (Из Т. Шевченка)	41
23. Котка и месо	43
24. Детенска жалба	44
25. Българинът печели	45
26. Лебед, шука и рак (Из И. Крилова)	47
27. Съдбо моя, невернице	48
28. Песен на Раковски	50
29. Плач Еремин	52
30. Орач	54
31. Стефан Караджа (Отломък)	55
32. Стара планина	58

33. Нова песен	59
34. Богдан косачът (Отломък из повестта «Хъш»)	61
35. Две сестри	64
36. Песен (Из Т. Шевченка)	66
37. Херой из кавенето «Хан Симеон»	67
38. Емигрантин	69
39. Думи	71
40. Кога умра, не копей ме	73
41. Родолюбивият син	74
42. Слава	76
43. Ветре буйни, ветре хладни	77
44. Родил съм се аз от корен	78
45. Някога и сега	79
46. Що ти везваш моите ръце?	80
47. «Тъпанар»	81
48. Отец Йоаким	82
49. Не очаквай, синко	83
50. Боже мили, боже драги	84
51. «Юре варе, юре варе!»	85
52. Тънки вежди, черни очи	86
53. Пролет дойде и пиленце	87
54. По-добре е да гладувам	88
55. Зора се е зазорила	89
56. Ти си мой брат и твоето	90
57. «България воскресе»	91
58. Боже мили, боже сладки	92
59. Най-напред бе бозаджия	93
60. Земи плугът в овръската	94
61. Че що си се разплакала	95
62. Земьо моя, Българю	96
63. Родолюб съм, родолюб съм	97
64. Минуват дни и години	98
65. Боже мили, дай и мене	99
66. Кукурикни, мой ти петльо	100
67. Боже мили, боже драги	101
68. Имаме си	102
69. Месечинко — виторожко	104
70. Не раждай ме, мамо	105
71. Лалугерът нито оре	106
72. Я не земай, момиченце	107
73. Гърците и ние	108
74. Бог награждава	110

75. Идете оттука, мълчете, не лайте	111
76. Хаджи Димитър	112
77. Пъшкай, пъшкай, българчице	113
78. Радостта е, мой ти брате	115
79. Моля ти се, мамо	116
80. Иванчу Христовичу	117
81. Българино, добра душо	118
82. Не слушай ти дядо	119
83. Пастир добри отец Антим	120
84. Ох, чуй меде, боже	121
85. Сърце мое, сърце мое	122
86. Няма добро на тоя свят	123
87. Предал се е като баба	124
88. Предатели, изедници	125
89. Крякат гъски, гакат патки	126
90. Искам право, искам воля	127
91. Наш Иван е добър юнак	128
92. Било е време, когато си и ти	129
93. Христос воскрес	131
94. Останала България	133
95. Песен на «чувствителните» херои	134
96. Преминуват годинките	136
97. (На В. Левски)	138
98. На пловдивските гърци	140
99. Който иска щастие	141
100. Гърците ни наричат	142
101. Събрали се българи	143
102. Родила е мене	144
103. Проклинат ни гърците	145
104. Избави ни	146
105. Зора се е зазорила	147
106. «Напредваме, напредваме»	149
107. Я не плачи, я не жaley	150
108. Оковани във синджир	152
109. Въпросът	154
110. Оставила така Пенка	156
111. Пази, боже, от зла среща	157
112. В коремът мужаби куркат	158
113. Познаваш ли онзи юнак	159
114. Пак Коледа наближава	160
115. Нова година	161
116. Де е читалището?	162

117. Българине, българине	164
118. Турците ни казват	166
119. Ако искаш ти да бъдеш	167
120. Почакайте още малко	168
121. Майко моя, мъченице	171
122. Заговял е дядо Нил	172
123. Още една пролет иде	173
124. После Ноя светът е бил	174
125. Едно време и наш Михо	175
126. Наш кир Проичо си купил	176
127. Брату Я. К-с-р-ву	177
128. Я възкръси, Христе боже	179
129. Вити вежди, черни очи	180
130. Боже мили, не създавай	181
131. Спи и чакай, чакай и спи	182
132. Над теб вали дъжд и сняг	183
133. Който иска да бъде	184
134. Басня	185
135. Пиленцата пеят	186
136. Пловдивски грък	187
137. Нека ходя дрипав	188
138. В младостта си ние	189
139. И нашият благоверни	190
140. Не подливай вода	191
141. Басня	192
142. Много съм слушал (Из Хайне)	194
143. Ох, не цъфти в руски Сибир	195
144. Диари-бекирска песен	196
145. Ако да съм сокол	197
146. Седнала е мойта майка	198
147. Слушай, брате, не поливай	199
148. В животът си не съм видял	200
149. Ори, ори дорде ти се	201
150. Моминска молитва	202
151. Запяло е славей пиле	203
152. По-добре е да бъдеш	204
153. Приготовил дядо Антим	205
154. Ветре буйни, не мъдри се	206
155. Ти, мой брате, ме накарваш	207
156. Настанаха изново весели дни	208
157. Тя е още добра душа	209
158. Нова песен	210

159. Да ви попея	212
160. В сегашните времена	214
161. Кирилу и Методию	215
162. Христос възкресе	217
163. Ти ми казваш, зимбил цвете	218
164. Хубава си, моя горо	219
165. Днеска вече няма правда	221
166. Тревице, тревице	222
167. Учете се, мои птички	224
168. Ветрец вее откъм север	226
169. Я не плачи, моя птичко	228
170. Секи казва, че обича	229
171. Бъди честен, казвай право	230
172. Днеска ни дай малко, днеска ни дай пиле	232
173. Мълчи, не гордей се	233
174. «Лъжата е голям грях»	234
175. Боже мили, чудотворче	235
176. (Из Н. А. Добролюбова)	236
177. Често седя и се чудя	237
178. Молитва	239
179. Я повдигни, мила майко	242
180. Радвайте се, когато ви	243
181. Ако ти отнемеш	244
182. Изпълниха се моите желания	245
183. Тамо горе, над скалите	246
184. Тежко се достига това, що е мило	248
185. Песен на новия разбойник (Подражание на Колцов)	249
186. Неофити	251

ДРАМИ

Сцена из домашният живот на нашите чорбаджии	271
Хаджи Димитър Ясенов	279

Преводни драми

Приковани Прхметей (Есхила)	354
Птици (Аристофана)	358

МЕМОАРИ

Записки за България и за българите	367
Из мъртвия дом	502
Мемоари	546
Пътешествие	559
Румъния	582

*

Бележки	587
Азбучен показалец за лица, периодични издания, заглавия на произведения, дружества и др.	629
Азбучен показалец на географските имена	667
Речник	678

СПИСЪК НА ПРИЛОЖЕНИЯТА

- 1 Заглавна страница на сп. «Братски труд», издание на Московската българска дружина
- 2 Чернова на Каравеловото стихотворение «Песен на новия разбойник»
- 3 Найдено Геро
- 4 «Гайда» — български вестник, издаван от П. Р. Славейков в Цариград, в който е сътрудничил Л. Каравелов
- 5 Пловдив — общ изглед (Снимка от миналия век)
- 6 Чернова на превода на Л. Каравелов «Неофити» от Т. Шевченко
- 7 Хаджи Димитър — български войвода, герой от творчеството на Л. Каравелов
- 8 Заглавна страница на драмата «Хаджи Димитър Ясенов»

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ
СЪБРАНИ СЪЧИНЕНИЯ

ТОМ IV

първо издание

Редактор Светла Гюрова
Художник Кирил Гогов
Худ. редактор Евгени Клинчаров
Техн. редактор Любен Петров
Коректори Александра Хрусанова
Ани Иванова

Формат 32/84/108; тираж 3113 екз; печатни коли 43·75;
издателски коли 36·53; уик 36·53; л. г. VI/55; изд.
№ 6226; поръчка 194/1984 година на изд. «Български
писател»; дадена за набор на 30. XI. 1984 година; из-
лиза от печат на 25. XII. 1984 година; цена 4·77 лв.

Код 25 $\frac{9536179611}{5506-56-84}$

ДПК «Димитър Благоев» — София